AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ

FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ
ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ VE EDEBİYATLARI BÖLÜMÜ

TÜRK DİL KURUMU

I. ULUSLARARASI UZAK ASYA'DAN ÖN ASYA'YA

ESKİ TÜRKÇE

BİLGİ ŞÖLENİ BİLDİRİLERİ

THE FIRST INTERNATIONAL SYMPOSIUM OF OLD TURKIC FROM FAR ASIA TO FORE ASIA

18-20 KASIM 2009 / 18-20 NOVEMBER 2009

AFYONKARAHİSAR / TÜRKİYE

EDİTÖRLER:

DOÇ. DR. CENGİZ ALYILMAZ

YRD. DOÇ. DR. ÖZGÜR AY - YRD. DOÇ. DR. METİN YILMAZ

AFYONKARAHİSAR, 2010

Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayınları
Yayın No:

Bütün hakları saklıdır.
Bu kitap, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sağlık Kültür ve Spor Daire Başkanlığı* tarafından bastırılmıştır.
Yazıların içeriğinden yazarları sorumludur.
İleri sürülen fikir ve öneriler, Afyon Kocatepe Üniversitesinin resmi görüşü değildir.
Kitaptaki bilgilerden kaynak göstermek suretiyle alıntı yapılabilir.

Birinci Basım: Kasım 2010

Yayına Hazırlayanlar (Editörler):
Doç. Dr. Cengiz ALYILMAZ
Yrd. Doç. Dr. Özgür AY - Yrd. Doç. Dr. Metin YILMAZ

Kapak Tasarım ve Dizgi: Yrd. Doç. Dr. Özgür AY
Baskı: Kanyılmaz Matbaası
Sanat Caddesi, 609 Sokak, No: 13, Çamdibi –İZMİR

Kütüphane Bilgi Kartı

I. Uluslararası Uzak Asya'dan Ön Asya'ya Eski Türkçe Bilgi Şöleni Bildirileri

Editörler: Doç. Dr. Cengiz Alyılmaz
Yrd. Doç. Dr. Özgür Ay - Yrd. Doç. Dr. Metin Yılmaz

Afyonkarahisar: Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayınları, 2010.

332+xiii s. 19,5x27,5cm

ISBN: 978-975-7150-

I. ULUSLARARASI UZAK ASYA'DAN ÖN ASYA'YA ESKİ TÜRKÇE BİLGİ ŞÖLENİ
THE FIRST INTERNATIONAL SYMPOSIUM OF OLD TURKIC FROM FAR ASIA TO FORE ASIA
18-20 KASIM 2009 / 18-20 NOVEMBER 2009 AFYONKARAHİSAR / TÜRKİYE

Düzenleme Kurulu
Prof. Dr. Ş. Haluk AKALIN (Türk Dil Kurumu Başkanı)
Prof.Dr. Ali ALTUNTAŞ (Afyon Kocatepe Üniversitesi Rektörü)

Onur Kurulu
Prof. Dr. Mustafa İSEN
Prof.Dr. Yekta SARAÇ
Prof. Dr. Bahaeddin YEDİYILDIZ
Prof.Dr. Osman HORATA
Prof.Dr. Düsen KASEİNOV

Bilim Kurulu
Prof. Dr. Ahmet Bican ERCİLASUN
Prof. Dr. Osman Fikri SERTKAYA
Prof. Dr. Semih TEZCAN
Prof. Dr. Sema Barutçu ÖZÖNDER
Prof. Dr. İgor KORMUŞİN
Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN
Prof. Dr. Mehmet ÖLMEZ
Prof. Dr. Ceval KAYA
Doç. Dr. Cengiz ALYILMAZ
Doç. Dr. İsmail DOĞAN

Sekreterya
Yrd. Doç. Dr. Özgür AY

SUNUŞ

Adını Büyük Türk ulusunun saldırganlara karşı koyma iradesinin simgesi Kocatepe'den alan Afyon Kocatepe Üniversitesi, bu duyarlılık doğrultusunda planladığı çalışmalarını üniversitemizin adına yakışır bir şekilde yerine getirmektedir. "*Akılcı, Katılımcı ve Üretken*" bir üniversite kimliği altında faaliyetlerini sürdüren Üniversitemiz, akademik yıl içerisinde birçok ulusal ve uluslararası organizasyona ev sahipliği yaparak bu anlamda aktif bir rol üstlenmektedir.

Bu çerçevede Uzak Asya'dan Ön Asya'ya kadar Eski Türkçe üzerine yapılan araştırmaları tanımak ve tanıtmak, ilgili bilim kuruluşları ve bilim adamları arasında işbirliği sağlamak, yeni araştırmalarla bilgi evrenimizi zenginleştirmek amacıyla, Türk Dil Kurumu ve Afyon Kocatepe Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü tarafından düzenlenen *"I. Uluslararası Uzak Asya'dan Ön Asya'ya Eski Türkçe Bilgi Şöleni"* 18-20 Kasım 2010 tarihlerinde Afyonkarahisar'da gerçekleştirilmiştir. Türkiye'nin ve dünyanın çeşitli yerlerinden gelen davetlileri, akademisyenleri, Türkolog ve Türkoloji sevdalıları ile öğrencileri bir arada görmekten ve Afyonkarahisar'da ağırlamaktan büyük mutluluk duyduk.

Dünya dilleri arasında saygın bir yere sahip olan Türk dilinin inceliklerinin daha açık şekilde kavranabilmesi ve zenginleştirilerek gelecek nesillere aktarılabilmesi amacıyla; bu tür toplantıları desteklemek ve düzenlemek üniversitemiz için büyük bir önem taşımaktadır. Amacımız sadece Türk dili alanında değil, bütün alanlarda üniversitemizi bilgiyi üreten, bilgiyi paylaşan, söz sahibi bir kurum haline getirmektir. Bilim üretmenin bir yarış olduğu günümüzde Türk ve dünya bilimine yönelik atılacak her adımda üniversitemiz tüm imkânlarını kullanarak her tür desteği sağlamakla yükümlü olduğunun bilincindedir. Afyon Kocatepe Üniversitesi olarak, Gazi Mustafa Kemal Atatürk ve silah arkadaşlarının, Türkiye Cumhuriyetini kurdukları bu topraklarda, atalarımızın en hassas olduğu konulardan biri olan Türkçemizin konuşulduğu böyle bir toplantıya ev sahipliği yapıyor olmaktan da büyük kıvanç duyduk.

Bildirileriyle, emekleriyle bilgi şölenimize katkıda bulunan tüm katılımcılarımıza huzurlarınızda şükranlarımı sunuyorum. Ayrıca Türk Dil Kurumu Başkanı Sayın Prof. Dr. Şükrü Haluk AKALIN'A ve bu toplantıya *"Uluslararası Türk Dünyası Arkeo-Art Resim Sergisi"* ile destek veren TÜRKSOY Başkanı Sayın Prof. Dr. Düsen KASEİNOV'A üniversitemizle birlikte böyle bir toplantıyı gerçekleştirdikleri için teşekkürlerimi arz ediyorum. Özellikle, Fen-Edebiyat Fakültesi Dekanı Sayın Prof. Dr. Kasım TURHAN'A, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümünden Yrd. Doç. Dr. Metin YILMAZ, Yrd. Doç. Dr. Özgür AY ve diğer tüm öğretim elemanlarına her türlü emek ve gayretleri için şükranlarımı sunuyorum.

"*I. Uluslararası Uzak Asya'dan Ön Asya'ya Eski Türkçe Bilgi Şöleni*"nin en başarılı şekilde geçmesini diliyor, saygılar sunuyorum.

Prof. Dr. Ali ALTUNTAŞ
Afyon Kocatepe Üniversitesi Rektörü

İÇİNDEKİLER

Sayfa

Sunuş..... v

İçindekiler..... vii

Prof. Dr. Ş. Haluk AKALIN'ın Açış Konuşmaları…….. ix

BİLDİRİLER

Hebibe Mirpaşa Kızı ALİYEVA, **Milli Azərbaycan Tarihi Müzesinde Korunan Eski Türk Elifbası İle Alban Kitabeleri**..... 1

Cengiz ALYILMAZ, **Azerbaycan'da Eski Türk İzleri**…… 9

Erhan AYDIN, **Yenisey Yazıtlarıyla İlgili Türkiye'de Yapılan Çalışmalara Bir Bakış**……. 25

F. Sema BARUTÇU ÖZÖNDER, **Çağdaş Türklük Araştırmalarında Eski Türk Çağı Araştırmalarının Yeri**…… 35

Çetin CUMAGULOV, **Kırgızistan'daki Bir Eski Türk Yazıtının Bulunuşu ve Araştırılması Hakkında**…….. 37

Timur B. DAVLETOV, **Eski Türklerden Günümüze Sosyo-Kültürel Sürekliliğin İnançsal Boyutu: Asya'nın Ortasından Ön Asya'ya Şamanlık/Kamlık**…… 43

Salih DEMİRBİLEK, **Orhon Türkçesinde "Kıl-" ve "Bol-" Yardımcı Fiilleri Arasındaki Anlam ve Görev İlgileri**…..…… 57

Mihály DOBROVITS, **Otuz Oğlan Sağdıçları Eski Bir Yazıtın Bize Öğrettikleri**…….. 67

İsmail DOĞAN, **Orhun Yazıtlarının Okunması Bir Keşif mi idi?**..... 75

Konuralp ERCİLASUN**, Bozkır Halklarında Hâkimiyet Düşüncesinin Dile Yansıması: Tengri-Kut Çanyü**……... 89

Saadettin GÖMEÇ- Tülay YÜREKLİ, **Moğolistan'daki Türk Anıtlarında Yürütülen Çalışmalar**……. 95

Farid HAKİMCANOV, **Orta Edil (Volga) Bölgesinde Eski Yazıtlarının İzleri**….. 119

Dilara ISRAPİL, **The Preservation of the Old Uyghur *Maitrisimit* in the Xinjiang Museum**…… 125

Osman KARATAY, **Ergenekon Öncesindeki Felaket Hakkında Bir Tarihleme Denemesi**…….. 127

Ceval KAYA, **Orhon Yazıtlarının Dikilişiyle İlgili Yeni Sorunlar**……. 135

İgor KORMUŞİN, **Orhon, Karahanid ve Memlükler Dönemlerine Ait Olan Türk Yazıtlarında «Türk Halkı» ve «Türk Dili»**……. 143

Yong-Sŏng LI, **Orhon Yazıtları'nın Koreceye Çevriliş Süreci**……... 147

Ekrem MEMİŞ, **Tarihçi Gözüyle Orhun Kitabeleri**……. 161

Osman MERT, **Köl Tigin ve Bilge Kağan Yazıtlarında Yer Alan Ortak Metinlerde Ünsüzleri Karşılayan Karakterlerin Kullanımıyla İlgili Karşılaşılan Farklılıklar**……. 169

Takashi ÔSAWA, **Moğolistan'da Son Zamanlarda Keşfedilen "Olon Nuurin Khöndii"deki Anıt ve Yazıtı Üzerine -2009 Yılının Japon ve Moğol Ortak Yüzey Araştırmalarına Dayanarak-**…… 191

Mehmet ÖLMEZ, **Eski Türk Yazıtlarının Yeni Bir Yayımı Nasıl Olmalıdır?**..... 211

Дастан САРЫГУЛОВ, **Генетико-лингвистические и этно-археологические данные эпохи происхождения и распространения бронзы**……... 221

Osman Fikri SERTKAYA, **Yenisey Yazıtları'ndan 10, 25, 41, 51, 70, 109 ve 110 Üzerine Etimolojik Açıklamalar İle Düzeltmeler**…… 227

Cevdet ŞANLI- Kaan YILMAZ, **Köktürk Metinlerinde Yönelme Halinin Kullanıldığı Cümlelerdeki İşlevleri**……... 239

Serkan ŞEN, **Orhon Yazıtlarında Geçen *Teŋri Teg Teŋride Bolmış Türük Bilge Kagan* ve *Teŋri Teg Teŋri Yaratmış Türük Bilge Kagan* İfadelerinin Yeni Bir Yorumu**……. 251

Hatice Şirin USER, **Yenisey Yazıtlarının Okunma ve Anlamlandırılması Üzerine Yeni Öneriler -I-**……... 261

Kubat TABALDİEV- Rysbek ALİMOV- Kayrat BELEK, **Tien-Şan Bölgesinde Bulunan Eski Türklere Ait Yazılı Yeni Anıt: *Çiyin-Taş* Kaya Yazıtları**…… 267

Semih TEZCAN**, Yazıtlarda Yeni Okuyuş ve Anlamlandırma Önerileri……...** 273

Nurdin USEEV, **Kırgız Türkçesi Ağızlarında Köktürk Harfli Yazıtlara Ait Sözvarlığı**…….. 281

Fahri VALEHOĞLU (HACIYEV), **Gürcistan Coğrafyasında Eski Türkler: Buntürklerden Karapapaklara**..... 297

ÇALIŞTAY RAPORLARI…..…….. 311

Prof. Dr. Ahmet Bican ERCİLASUN'UN Değerlendirme Toplantısında Yaptığı Konuşma.....…….. 331

PROF. DR. Ş. HALUK AKALIN'IN AÇIŞ KONUŞMALARI

Sayın Rektörüm,

Değerli meslektaşlarım,

Sevgili öğrenciler,

Değerli konuklar,

Türk yazı dilinin ilk dönemi, ulusal alfabemiz Göktürk harfleriyle yazılmış olan ilk yazılı kaynaklarımız Orhon ve Yenisey bengütaşlarıyla başlayan, Uygur dönemine ait eserlerle devam eden Eski Türkçe dönemi araştırmalarını konu alan *Uzak Asya'dan Ön Asya'ya Eski Türkçe* konulu uluslararası toplantımıza hoş geldiniz, onur verdiniz.

Ömrünü Türk yazı dilinin en eski kaynaklarını araştırmaya adamış dil bilginlerinin, tarihçilerin, edebiyat araştırmacılarının katılımıyla gerçekleştirdiğimiz bu toplantıya sunulacak bildiriler; Türklük bilimi çalışmalarında yeni bir soluk olacaktır.

Türk dilinin köklerini, uzak geçmişini, yaşadığı gelişmeleri ve çeşitli özelliklerini konu alan bildirilerle dilimizin binlerce yıllık geçmişine yapacağımız bu yolculuk, hem bilgi şöleni hem de çalıştay olarak gerçekleştirilecek.

Çağrımıza olumlu yanıt verip, uzak yakın ülkelerden ve ülkemizin çeşitli şehirlerinden gelerek toplantımıza katılan, katkıda bulunan değerli meslektaşlarıma çok teşekkür ederim.

Türk dili tarihi açısından son derece anlamlı olan bu toplantıya Afyon Kocatepe Üniversitesi Rektörlüğü ev sahipliği yapıyor… İlk yazılı kaynaklarımızın dikili bulunduğu Orhon'dan, Yenisey'den Afyon'a, Kocatepe'ye uzanan bu toplantıyı düşündükleri ve düzenledikleri için Afyon Kocatepe Üniversitesi Rektörlüğüne, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölüm Başkanlığına minnettarız. Onların çabalarıyla bu toplantı gerçekleştirilmektedir. Türk Dil Kurumu da bu etkinliğe katkıda bulunmaktan büyük bir onurunu duymaktadır.

Değerli Konuklar,

Türk Dil Kurumunun görevlerini belirleyen 2876 sayılı Kanun'un 37. maddesi, Türk dili ile ilgili konularda kurultaylar, bilgi şölenleri, çalıştaylar, söyleşiler, konferanslar ve benzeri toplantılar düzenleme görevini de bizlere vermektedir. Bu görevi yerine getirmek üzere bugüne kadar pek çok etkinlik düzenleyen Türk Dil Kurumu, toplantılarını yalnızca Ankara'da değil, yurt sathında; üniversitelerimizle, valiliklerimizle ve sivil toplum kuruluşlarımızla iş birliği içerisinde yurdumuzun dört bir köşesinde gerçekleştirmektedir.

Yalnızca son bir yılda üniversitelerimizle iş birliği içerisinde düzenlediğimiz etkinliklerimizle bu yılki amacımızı yerine getirdiğimize inanıyoruz. Ardahan Üniversitesi ile Kafkaslarda Türk Dili ve Kültürünün Etkileri, Nevşehir Üniversitesi ile Karamanlı Türkçesi ve Grek Harfli Türkçe Metinler, Kafkas Üniversitesi ile Uluslararası Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştayı, Kırıkkale Üniversitesi ile Kitle İletişim Araçlarında Türkçenin Kullanımı Bilgi Şöleni, Eskişehir Osman Gazi Üniversitesi ile Tatar Türkçesi Araştırmaları Bilgi Şöleni, Sakarya Üniversitesi ile Balkan Ülkelerinde Türkçe Eğitimi ve Yayın Hayatı Bilgi Şöleni, İstanbul Üniversitesi ile Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eser Kutadgu Bilig Bilgi Şöleni ve daha dün sona eren Gazi Üniversitesi ile Türklük Araştırmalarının Bugünkü Durumu ve Sorunları Bilgi Şöleni; düzenlediğimiz geniş katılımlı, çoğu uluslararası etkinliklerimizdir.

Bu etkinliklerin yanı sıra aynı dönemde üniversitelerimizde sayısı yetmişi aşan söyleşi, konferans, açık oturum ve gençlik kurultayları da gerçekleştirmiş bulunmaktayız.

Bütün bu etkinlikler, Türkiye Cumhuriyeti'nin ve Kurumumuzun kurucusu yüce Atatürk'ün başlattığı dil kurultayları geleneğinin geliştirilerek yaşatılmasının ve sürdürülmesinin bir sonucudur. Türk Dil Kurumu, bir yandan dört yılda bir Uluslararası Dil Kurultayı düzenlerken

diğer yandan da Türk dilinin çeşitli dönemlerine, alanlarına ve konularına yönelik özel amaçlı toplantılar düzenlemektedir.

Değerli Meslektaşlarım,

Atatürk'ün Türk diline olan yakın ilgisi hepimizin bildiği bir özelliği… Atatürk, millet olmanın temel niteliğini ortak bir geçmişe ve ortak bir dile sahip olmakta görüyordu. Osmanlı Türkçesi dönemindeki yazı dili ve konuşma dili arasındaki ayrılığı Türkiye Cumhuriyeti'nde gidermek; bütün sözcükleriyle ve bütün terimleriyle herkesin anlayabileceği Türkçeyi yazı, konuşma, öğretim, bilim, edebiyat ve sanat dili hâline getirmek amacındaydı. Bunun Türkçenin kaynaklarına; halk ağzına, tarihsel metinlerin söz varlığına gidilerek yapılabileceğini düşünüyordu. Atatürk bir dil bilimci değildi ama bu çalışmaların nasıl yapılması gerektiğinin bilincindeydi.

"Üçgen", "dörtgen", "açı" gibi yüz yirmi dokuz Geometri teriminin yanı sıra "teğmen", "asteğmen", "subay" gibi askerlik terimlerini Türkçemize kazandıran Atatürk, özellikle askerlikle ilgili bu türetmeleri yaparken nereden yararlanmış olabilir? Sizlere sunacağım bir belge, bu sözcüklerin kaynağını nerede bulmuş olabileceğini göstermektedir.

Beraberinde Afet İnan, Recep Peker ile birlikte 7 Mart 1933 günü akşamı Türk Dil Kurumuna gelerek Yönetim Kurulu toplantısına katılan Atatürk, önce Kurumun çalışmaları hakkında bilgi almış sonra da yapılması gerekenler konusunda düşüncelerini söylemiştir. Bu düşünceler Karar Defterini şöyle yazılmıştır:

Hami Reis Hazretlerinin emir ve irşatları üzerine aşağıda yazılı işlerin yapılmasına karar verildi:

A. Divanü Lugati't-Türk tercümesi -alfabetik sıraya konulması bir an önce bitirilerek- bastırılacaktır.

B. Şeyh Süleyman Efendi'nin Çağatay Lugati alfabetik sıraya konularak hemen bastırılacaktır.

C. Orhon Kitabeleri'nin Ragıp Hulusi Bey tarafından tespit edilmiş olan kelimeleri ve manaları alfabetik sıraya konularak Hami Reis Hazretlerine takdim edilecektir.

İlk iki eserin bir an önce basılması istenirken Orhon Yazıtları'nın söz varlığının alfabetik olarak sıralanması ve anlamlarının verilmesi ile oluşturulan sözlüğün Atatürk'e verilmesi, Yazıtlara olan ilgisini ortaya koymaktadır.

Kurucusu Atatürk'ün talimatlarını yerine getiren Türk Dil Kurumu, daha sonra Türk dilinin pek çok dönemine ve konusuna yönelik yayını ve çalışmayı gerçekleştirmiştir. Sayısı bine ulaşan yayınlar içerisinde Eski Türkçe dönemine ait değerli eserler de yer almaktadır. Bu eserlerden birkaçını yansıda dikkatinize sunuyorum.

- Hüseyin Namık Orkun: **Eski Türk Yazıtları I**
- Von Le Coq: **Türkçe Mani El Yazıları I (Manichaika),** Çev.: Fuat Köseraif.
- Von Gabain: **Eski Türkçenin Grameri,** Çev.: Mehmet Akalın.
- **Çaştani Bey Hikâyesi,** F. W. K. Müller-A. Von Gabain'in Çevirisinden Türkçeye Çev.: Süleyman Himran.
- **Uygurca Üç Hikâye,** F. W. K. Müller-A. Von Gabain'in Almanca Çevirisinden Türkçeye Çev.: Süleyman Himran.
- Talât Tekin: **Orhon Yazıtları**.
- Kayahan Erimer: **Eski Türkçe Göktürk ve Uygur Yazı Dili**.
- Şinasi Tekin: **Kuanşi Îm Pusar (Uygurca Metinler I)**.
- Ceval Kaya: **Uygurca Altunyaruk, Giriş, Metin ve Dizin**.

- Vilhelm Thomsen: **Orhon ve Yenisey Yazıtlarının Çözümü: İlk Bildiri, Çözülmüş Orhon Yazıtları,** Çev. Vedat Köken.
- Paul Pelliot: **Uygur Yazısıyla Yazılmış Oğuz Han Destanı Üzerine,** Çev. Vedat Köken.
- James Russel Hamılton, **İyi ve Kötü Prens Öyküsü, Budhacılığa İlişkin Uygurca El Yazması,** Çev. Vedat Köken.
- Hüseyin Namık Orkun: **Prens Kalyanamkara ve Papamkara Hikâyesinin Uygurcası.**
- Ahmet Caferoğlu: **Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü.**
- F. Sema Barutçu-Özönder: **Üç İtigsizler Giriş-Metin-Tercüme-Notlar-İndeks-Tıpkıbasım**.
- İsmail Doğan: **Kafkasya'daki Göktürk (Runik) İşaretli Yazıtlar**.
- İsmail Doğan: **Doğu Avrupa'daki Göktürk (Runik) İşaretli Yazıtlar.**

Değerli Meslektaşlarım,

Türk Dil Kurumunun üç ayrı süreli yayınındaki bütün yazıların tam metnine sanal ortamda ücretsiz olarak erişimin sağlandığını da dikkatinize sunmak istiyorum. Makale veri tabanında yazar adının yanı sıra "Eski Türkçe", "Göktürk", "Uygur" gibi anahtar sözcüklerle yapacağınız aramalarla istediğiniz makaleye ulaşıp bilgisayarınıza aktarabileceğiniz gibi bu makalelerin çıktısını yazıcınızdan da alabilirsiniz.

Konuşmama son vermeden önce Göktürk yazısını çözerek Orgon Yazıtları'nı okuyan Vilhelm Thomsen'den yazıtlar üzerine çalışan Prof. Dr. Muharrem Ergin'e, Radloff'tan, Hüseyin Namık Orkun'dan Prof. Dr. Şinasi Tekin'e ve bu alanda eser veren aramızdan ayrılmış meslektaşlarımıza Tanrı'dan rahmet, hayatta olan meslektaşlarımıza da sonsuz başarılar diliyorum.

Sayın Rektörüm,

I. Uluslararası Uzak Asya'dan Ön Asya'ya Eski Türkçe Bilgi Şöleni'ni düzenlediğiniz için sizlere ve değerli çalışma arkadaşlarınıza şükranlarımı sunuyorum. Emekleriyle, katkılarıyla bu etkinliği gerçekleştiren Afyon Kocatepe Üniversitesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölüm Başkanı Yrd. Doç. Dr. Metin Yılmaz ve Yrd. Doç. Dr. Özgür Ay ile bölüm çalışanlarına; Türk Dil Kurumundan çalışma arkadaşlarıma teşekkür ederim.

Toplantımızın başarılı geçmesi dileğiyle hepinizi en derin saygılarımla selamlarım.

MİLLİ AZƏRBAYCAN TARİHİ MUZESİNDE KORUNAN ESKİ TÜRK ELİFBASI İLE ALBAN KİTABELERİ

Hebibe Mirpaşa Kızı ALIYEVA*

Özet

1920 yılından beridir, özellikle Azerbaycan topraklarında yaşayan eski kültürlere ait eski eserlerin sergilendiği Millî Azerbaycan Tarihi Müzesi, bugün de araştırmacılarımızın istifadesine açıktır. Üzerinde barındırdığı kültür hazineleri arasında Alban kültürü eserlerinden Alban yazısıyla yazılmış eserlerin sayısı mühim bir yekûn tutmaktadır. Fakat Alban yazısıyla yazılmış olan eserlerinin okunması konusunda bazı sorunlar mevcuttur. Müzemizde Albanlara ait yazı örneklerinden başka Roma ve Eski Yunan dönemine ait, Aramî ve Pehlevî yazısı örnekleri bulunmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Azerbaycan, Alban Yazısı, Millî Müze, Kitabe.

1920-ci ildən fəaliyyətə başlayan Milli Azerbaycan Tarihi Muzesinde elmi-tədqiqat müəssisəsi olaraq sayı 300 mindən artıq olan zəngin eksponatlar, o cümlədən arxeologiya, etnoqrafiya, silah və bayraqlar, numizmatika və epiqrafika, qiymətli metal əşyalar, heraldika (möhür, medal və markalar), neqativ, hədiyyə və şəxsi əşyalar, nadir kitablar, əlyazmalar və xəritələr, təsviri incəsənət və miniatürlər, sənədli mənbələr fondlarının materialları qorunur. Bu materiallara istinaden Azərbaycan tarixinin çoxəsirlik dövrü xronoloji ardıcıllıqla Muzeyin 26 zalında ekspozisiyada əks etdirilir ve tedqiqat işleri aparılır (Resim 1).

Resim 1.

Muzeyin simasını - onun ekspozisiyası formalaşdırır. Ekspozisiyanın birinci mərtəbəsi qədim dövrdən- Azərbaycanın florası-faunası, insan yaşayışının ulu çağı, daş dövrü, daş-mis dövrü, tunc dövrü, dəmir dövrü, antik dövrü və I əsrdən XVII əsrə qədər olan dövrü əhatə edir. İkinci mərtəbədə isə XVII əsrdən 1920-ci ilə qədər, yani Azərbaycanda ilk Demokratik Respublikanın – Cumhuriyyetin fəaliyyətini əks etdirilir (Resim 2; 3).

* *Azerbaycan Milli Elmler Akademisi Milli Azerbaycan Tarixi Muzeyinin dissertantı, Azerbaycan, ahebibe@gmail.com.*

Resim 2.

Resim 3.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan xalqının "atası", xeyriyyəçi, Bakıya qazandığı sərvətləri əsirgəməyən, doğma şəhərini onlarla gözəl məktəb, teatr, bank, dəyirman, ticarət mərkəzləri, fabrik, zavod binaları ilə bəzəyən məşhur neft sahibkarı Hacı Zeynalabdin Tağıyevin mülkündə yerləşən Muzeyimiz onun xatirə ev muzeyini də yeni açmışdır (Resim 4).

Resim 4.

Ekspozisiya ilə yanaşı Muzeymizde muntezem olaraq səyyar və stasionar sərgilər təşkil edilir və nümayiş olunur. 90 illik fealiyyeti erzinde Muzeydə onlarla tematik sərgilər, mühüm hadisələrə və il dönəmlərinə həsr olunmuş tedbirler teşkil edilmişdir (resim 5).

Resim 5.

Muzeyin materialları həmçinin dəfələrlə Azərbaycandan kənarda nümayiş etdirilən sərgilərdə də numayiş etdilrilmişdir. Belə sərgilər Fransa, İngiltərə, Norvegiya, Almaniya, Yaponiya, Moskvada və eski sovetlər birliyində nümayiş etdirilmişdir. Ümid edirik ki, uzaq və yaxın ölkələrə çoxəsirlik tarixi və qədim əlaqələr yaratmış Azərbaycan medeniyyetinin təbliği

məqsədilə Türkiyədə də belə sərgilərin olması münasib ve maksada uygun olardı. Azəri millətimin müqəddəs ocağı sayılan Milli Azerbaycan Tarixi Muzeyini təmsil etdiyim ücün çox qısa bir məlumat verməyi özümə börc bildim.

İndi isə Muzeyimizin nadir eksponatlarından olan Alban əlifbası olan kitabələrin eks olundugu eksponatlar haqqda sizləri məlumatlandıracam. Antik dövrdə Azərbaycanın cənubunun "Atropatena" adlandırılımış, sonralar baş verən fonetik dəyişikliklər nəticəsində Azərbaycan adının Atropaten sözünden əmələ gəlməsi ehtimalı olunur. Quzey Azərbaycan torpaqlarında ise albanlar və onlara qohum tayfalar yaşayırdı. Bu torpaqlar bir zaman Əhəməni imperatorluğunun (m. ö. 550 – 330-cu iller) tərkibinə daxil idi. Miladdan öncə V əsrin ortalarında alban tayfalarının vahid albanlar adı altında birləşməsi artıq başa cartmışdı (Azerbeycan tarihi / Uzaq keçmişden 1870-ci illere kadar. Bakı, 1996, s. 77-189).

Makedoniyalı İskenderin Şərqə yürüşü (m. ö. 334-326-cı iller) nəticəsində Əhəməni imperyası süqut etdi (m. ö. 330-cu il). Beləliklə, burada m. ö. IV əsrin axırıncı rübündə və III əsrin əvvəllərində alban torpaqlarında müstəqil Alban dövləti yarandı. 1966-cı ildə Qəbələ şəhərində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı əldə olunan materiallar (Qəbələ dəfinəsi) bu dövlətin tarixi ila ilgili malumatlar verir. M. ö. III yüzillin birinci yarısına ait Qabalada bulunmuş yerli gümüş alban sikkeleri Albaniyada hemin devrde sikke zerbi ve devriyyesi ile alakdar fikirler yurutmeye imkan yaradır. Antik müəlliflərin (Böyük Plini, Yuli Solin və b.) əsərlərində Alban dövlətinin hələ İskender (m. ö. 336 – 323-çü iller) zamanında mövcud olması haqqda məlumatlar var. Alban dövlətinin şərq sərhəddi Kaspi dənizi, qərb sərhədi isə Alazan çayı (indiki Gürcüstanın şərqindəki Alazan vadisidə Alban torpaqları idi) erazisini ehate etmişdir. Dövlətin şimal və cənub hüdudları hal-hazırda da çox mübahisə doğurmaqdadır.

Məşhur yunan coğrafiyaşünası Strabon yazır ki, "Alban ölkəsinin şimal tərəfi Qafqaz dağları ilə əhatələnib". Deməli, Alban dövlətinin quzey hüdüdları Dərbənddən yuxarıdankı Samur dağ silsiləsi ilə başlayıb Böyük Qafqazın ətəkləri boyu İori çayının yuxarı axarına qədər uzanırdı. Alban dövlətinin güney hüdudu ise Araz çayından başlayarak Talış dağlarına qədər uzanırdı.

Alban dövləti antik qaynaqlarda (m. ö. IV yüzil - albanlar haqqında qaynaqlarda ilk malumat) əhalisi sıx olan ölkə kimi qələmə alınıb, Strabona görə ölkənin əhalisi 26 dildə danışan tayfalardan ibarət idi. Qafqazın başqa bölgələrində olduğu kimi Alban əhalisi də vahid dildə danışırdı. Strabona görə onlar çətinliklə bir-biri ilə ünsiyyətə girirdilər. Etnik ayrılıqlar dəfn adətlərində və qəbir tiplərindəki fərqlərlə nazara çarpmaqdadır. Muzeyimizin 3-cü zalında arxeoloji qazıntılar zamanı əldə edilən erkən alban mədəniyyətləri üçün aparıcı olan sadə torpaq qəbirlər, küp qəbirlər, çiy kərpic sərdabələri, saxsı təknə qəbirlər, ağacdan hazırlanmış qəbirlər və katakomba qəbirlər buna sübutdur.

Yazılı mexezler və leksik biliklərin azlığı üzündən alban tayfalarının hansı dildə danışmasını müəyyən etmək çətinləşir. "Alban" soy adı haqqında əsərlərdə deyilən fikir daha inandırıcı görünür. Məlumdur ki, qazaxlar, qırğızlar və türkmənlər içərisində alban adı daşıyan tayfalar qalmaqdadır. Hamısı da türk dillidir. Alban bölgələrində turkdilli tayfalar yaşamış və onlar Azərbaycan turkcəsinin yaranmasında mühüm rol oynamışlar. Bu ərazidə çox qədimdən ağ hun türkləri məskən salmış və əsl əhalisini də türklər təşkil etmişlər.

Elmi araşdırmalarda "alban" etnik adını qədim turk "alp"(cəsur, iğid) sözü ilə bağlayırlar. "Kitabi -Dədəm Qorqud" adlı qadim dastanda bu etnosun "alpanlar" şəklində yazılışına rast gelinir, "alp" köklü toponimlərin Quzey Azerbaycanda (Alpan) vaxtilə Alban dövlətinə (paytaxtı Kabala– indiki Qəbələ şəhəri) daxil olan Cənubi Dağıstan və Şərqi Gürcüstanda (Alpanar, Alpani) qalması yuxarıdakı ehtimalı daha da qüvvətləndirir.

Alban hökmdarı Oroyuzun adını "Kitabi-Dədəm Qorqud"dakı Uruz adı ilə müqayisə edirlər. Arran adının da türk dillərindən yaranması ile bağlı fikirlər vardır.

Albanların Ay ilahəsinə daha çox sitayiş etmələri haqqında Strabonun verdiyi məlumat qədim türklərin "Ay Tenqri"sinə üyğun gəlir. Muzeymizin 3-cü zalında gildən dairəvi şəkildə

hazırlanmış üzərində ayın təsviri olan eksponat buna sübutdur. Belə dəlilər əsasında "alban" etnik adı daşıyanlar türkdilli sayılırlar. Bəzi elmi araşdırmalara görə burada yaşayan sakesinlər (sakalar), massagetlər (maskutlar), qarqarlar, indiki udinlər, qrızlar, xınalıqlılar və buduqlar da qafqazdilli alban tayfaları sayılırlar. Strabon yazır ki, albanlar uca boylu, yaraşıqlı olmuş, Roma müəllifi Yuli Solin isə albanların sarışın olduqlarını bildirir.

Antik qaynaqlardan və Albaniya ərazisindən tapılan kurqanlarından məlum olur ki, alban əhalisi taxılçılıq, tərəvəzçilik, bağçılıq, üzümçülük, maldarlıq və atçılıqla məşğul olurdular. Kaspilərin ərazisində və Kür çayı boyunca olan sahədə alban tayfaları balıqçılıqla da məşğul olurdular. Mingəçevir, Qəbələ, Şamaxı, Şəki-Balakən və başqa yaşayış ərazisindən arxeoloji qazıntı zamanı minlərlə əmək alətləri, silahlar, məişət və dini xarakterli qab nümunələri, bəzək əşyaları və başqa tapıntılar əldə edilərək Muzeyin fondlarında qorunur və ekspozisiyada nümayiş etdirilir. Bu tapıntılardan görünür ki, Alban şəhərlərində sənətkarlığın müxtəlif sahələri inkişaf etmişdir.

Xristianlığın yayılmasına qədər albanlar bütpərəst idilər. Belə inamların qalıqları IV əsrin əvvəllərində xristianlığın qəbulundan sonra da xeyli müddət qalmışdı. Albaniya ərazisində çoxlu daş və gildən hazırlanmış qadın fiqurları (muzeyin eksponatları) bunlara sübutdur.

Antik dövrdə olduğu kimi erkən orta cağda da Albaniya dövləti geniş ərazini əhatə edirdi. Güneydə Araz çayından başlayaraq quzeydə Qafqaz dağlarına qədər, qərbdən İberiyadan şərqdə Xəzər dənizinə qədər olan ərazi onun tərkibinə daxil idi. Alban dövlətində rəsmi olaraq xristian dini IV əsrin əvvəllərində qəbul olunmuşdur.

İlk orta əsrlərdə Sasanlı hökmdarları Alban əhalisi arasında Zərdüşt dinini yaymaq ücün səy göstərsələr də, bu din burada çətin yayılırdı. Bu dövrə aid xristian kilsəsinin qalıqları Mingəçevirdə, Qax (Ləkit və Qum məbədləri), Qəbələ (Kilsədağ), Ağdam (Boyəhmədli məbədi) və başqa yerlərdə var. Sonrakı dövrlərə aid xristian məbədlərinin qalıqları da bir sıra bölgələrdə indiyə qədər qalmaqdadır.

XIII əsrin ortalarından Alban kilsələrinin mərkəzi Gənzəsər məbədi oldu. Bu zamandan katalikos bir qayda olaraq vərəsəliklə Həsən Cəlalın nəslindən seçildi. Alban kilsəsi yalnız 1836-cı ildə çar I Nikolayın fərmanı ilə ləğv edilmişdir. Bundan sonra Alban kilsəsi yox edilmiş, onun yerini erməni kilsəsi tutmuşdur. Alban ərazisində müsəlmanlığın yayılmasından sonra Ermənistana yaxın olan xristian albanlar ermənileşməyə, Gürcüstana yaxın olan xristian albanlar isə gürcüləşməyə başladılar.

İster yazılı menbeler, isterse de arkeoloji qazıntı materialı V esrin axırı ve VI esrin evvellerinde ölkenin medeni siması haqqında bize melumat verir. Menbeler gösterir ki, V esrin evvellerinde Azerbeycanın şimal hissesinin (Arran) öz elifbası olmuşdur (Moisey Kağankatlı "Ağvan tarihi" kitabından – araşdırmacısı merhum akademik Ziya Bunyadov) ve bu elifbanın gürcü ve ermeni elifbaları ile ümumi oxşarlığı var imiş. Hele V esrde Arranda zengin ədebiyyat var idi, lakin sonralar bu edebiyyat yox olmuşdur.

Arran (Alban) elifbası heriflerinin sayı haqqında müxtelif fikirler var. N. Karamyans bele hesab edirdi ki, heriflerin sayı 21 idi, Ellis Minis (A. Diringer. The Alphabet) ise heriflerin sayının 32 olmasını güman edirdi. Lakin A. Q. Şanidze ve diger tedqiqtcılar bele hesab edirler ki, heriflerin sayı 52 olmuşdur. Belalikle, Arranda yalnız bir elifba, bir yazı olmamışdir. Ola bilsin ki, tapılmış elifba, ölkede işledilmiş bir neçe elifbadan biri imiş. A.Q.Şanidze söyleyir ki, çox ehtimal, Arranda tekce bir xalqın deyil, bir neçe xalqın öz milli yazısı olmuşdur (Шанидзе А.Г. Новооткрытый алфавит кавказских албанцев и его значение для науки. Изв. ИЯИМК ГрузФАН СССРЮ т. 4, 1938).

Erken orta cağda Alban əhalisinin yaşayışının bütün sahələrində - maddi və mənəvi mədəniyyətində mühüm dəyişikliklər baş verirdi. Yeni meydana gələn Alban şəhərləri – Bərdə, Dərbənd, Şarvan, Şəmkir, Gəncə, Beyləqan kimi böyük şəhərlər yarandı. Albanların bu dövrdə öz

yazısı, məktəbləri və təqvimi var idi. Albanların yazı ilə tanışlığı miladdan öncə I minilliyin ortalarına təsadüf edir. İlk orta çağda isə 52 hərifli Alban əlifbası var idi. (resim 6)

Resim 6.

Erməni qaynaqlarında bu yazının V əsrin başında Mesrop Maştos tərəfindən yaradılması bildirilir. Ancaq V əsrdə yaşamış erməni yazıçısı Koryuna görə, Mesrop Maştos Alban ölkəsinə gələrək öncədən olan albanların əlifbasına "əl gəzdirmişdi" (yani deyişiklik yapmışdır). Qaynaqlara görə Mesrop, Alban kilsə başçısı və tərcüməçisi Benyaminin köməkliyi ilə "boğaz səsləri ilə zəngin olan qarqar ləhcəsinə uyğun əlifba" işləyib hazırlamışdır. Qarqarlar o zaman yuxarı Qarabağda və ona yaxın yerlərdə yaşayırdılar. Qarqar çayı bu toplumun adı ilə bağlıdır.

V əsrdə Albaniyada məktəblər fəaliyyət göstərirdui. Bu məktəblərdə uşaqlar xristianlıq ruhunda təhsil alırdılar. Qaynaqlarda V əsrin sonunda hətta kənd yerlərində də məktəblərin olması haqda malumat vardır. Görünür bu zaman bir sıra dini kitablar alban dilinə çevrilmiş idi. Lakin bu kitablar bizlərə gəlib çatmamışdır. Bu bir çox səbəblər üzündən, əsasən də erməni kilsəsinin işbazlığı ilə bağlıdır. Belə kitabların qalmaması ilk orta çağda albanların dili haqqında fikir söyləməyi çətinləşdirir.

Alban yazısı bizə V-VI əsrlərin bir neçə kitabəsindən, əlifbası isə XV – XVI əsrlərə aid erməni əlyazmalarından məlumdur. Bu əlyazmalarda 52 hərf Alban əlifbası və bu hərflərin hansı səsləri ifadə etməsi göstərilmişdir. Kitabələrin ən böyüyü muzemizin 3-cü zalında ekspozisiyada nümayiş olunan Mingəçevirdən tapılan düzbucaqlı şəkildə yonulmuş daşdır (resim 7).

Resim 7.

Onun bir yanı üzərində boyunlarında lent bağlanmış iki tovuz quşu, relyefden yuxarıda daşın karniz şəklində yonulmuş bütün yuxarı üzündə bir sətir yazı həkk edilmişdir. Mətn 70-a yaxın hərfdən ibarətdir. Yuxarı hissəsinin ölçüsü 78 sm x 69 sm, aşağı hissəsinin ölçüsü isə 67 sm x 62 sm , kitabənin hündürlüyü 41 sm- dir. Başqa alban kitabələri bundan kiçikdir.

Mingəçevirdən tapılan bir neçə qırmızı gildən şamdanlar üzərində 49 herfli alban yazıları cızma üsulu ilə həkk edilib və bir neçə gildən hazırlanmış küp qırıqları, onların üstündə də alban əlifbası ilə yazılar da başqaları bizə məlumdur (resim 8; 9).

Resim 8.

Resim 9.

Bu cür gil parçalarının tapıldığı yer bir tek Mingeçevir deyildir. İ.M.Cəfərzadənin qədim Gəncədə qazıntı qamanı tapdığı saxsı qırığının üst tərəfində yazı vardır ki, bunun herifleri alban elifbasının heriflerini xatırladir (hele oxunmamışdır).

Azerbaycanın şimal terefinde qazıntı zamanı tapılan alban elifbası parçaları tesdiq edir ki, V-VII esirlerde Arranın öz yerli yazısı var idi ve bu yazı ölkede ərəb hökmranlığı (VII- IX asrlar) daha qurulmazdan evvel movcud olmuşdur. Güman edilir ki, Arranda yazılı mənbələr ve edebiyyat ereb xelifelerinin hokmranlığı zamanından başlayaraq məhv edilmiş ve ya sıxışdırılıb aradan çıxarılmışdır (Ziya Bunyadov. Azərbaycan VII-IX asrlarda. Bakı, 1989, s. 56-57). Divanxanalar ərəb dilinə keçdiyi üçün alban yazısı təbii olaraq məhv oldu. Erməni dili alban dili ilə əvəz edildi (Пахомов Е.А. Краткий курс истории Азербайджана. Баку, 1923).

Azərbaycan və Dağıstanda aparılan arxeoloji qazıntılar və başqa təsadüfi tapıntılar zamanı bir necə kiçik kitabəyə də rast gəlııtmişdir. Bu kitabələr ya cox pis mühafizə olunmuş, ya da tam qalmamışdır. Ona görə də kitabələrin oxunması böyük çətinlik döğurmaqdadır. Onların hansı dildə yazılması bu günə kimi açılmamışdır. Dağıstan, Gürcüstan, Ermənistan və Azerbaycan alimləri böyük cəhd etsələr də bu kitabələrin oxunması bu günə kimi açılmamış qalır.

Muzemizdə olan Roma kitabəsi, Yunan kitabəsi, Arami yazısı olan kitabə, pəhləvi yazısı, ərəb və fars dilli kitabələrin oxunması bize aydındır. Lakin Alban kitabəsinin oxunmaması bizləri məyus edir. Alban əlifbasının oxunması tarihimizle ilgili bir çok karanlık makamlara aydınlık vera bilir. Umidvariq ki, gelecekde bu meseler araşdırılacakdır.

AZERBAYCAN'DA ESKİ TÜRK İZLERİ

Cengiz ALYILMAZ*

Özet

Azerbaycan Cumhuriyeti, eski Türk boylarına ve devletlerine ait kültürel mirası üzerinde barındırması sebebiyle Türk dünyası için büyük önem taşımaktadır.

Azerbaycandaki Saka, Hun Avar, Hazar, Bulgar, (Kök)türk, Uygur, Sarmat, Kıpçak, Kimek, Peçenek Nogay, Ağaçeri, Sabir, Şirvanşahlar, Selçuklu, İldeniz (Atabey), Harezmli, İlhanlı, Celayirli, Temürlü, Karakoyunlu, Akkoyunlu, Safevî, Afşar, Kaçar, Osmanlı... dönemlerine ait pek çok eser Türklerin milattan önceki dönemlerden bugüne kadar bu bölgede yaşadıklarına tanıklık etmektedir. Her biri bir önceki dönemin âdeta devamı niteliğindeki söz konusu eserler farklı dönemlere ve farklı Türk boylarına ait olmalarına karşın Türklerin ortak yaşayış ve inanışını, dünya görüşünü, sanat ve estetik anlayışını da yansıtmaktadır.

"Azerbaycan'da Eski Türk İzleri" başlıklı bildiride tarihî ve bugünkü Azerbaycan topraklarında yer alan petroglifler, yazıtlar, kurganlar, mezarlar, mezarlıklar, kümbetler, dikili, damgalı ve tasvirli taşlar, heykeller, balballar, arkeolojik buluntular, yerleşim yerleri (mağaralar, barınaklar, evler, kaleler, hanlar, kervansaraylar, şehirler...) görüntüler eşliğinde Türk dünyasındaki benzerleriyle de karşılaştırmalı olarak dikkatlere sunulmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Azerbaycan, Eski Türkler, Eski Türk İzleri, Kültür ve Uygarlık Eserleri

1989 yılından beri Türk dünyasında ve Türk dünyasına komşu ülkelerde eski Türk yazıtları ve eski Türk kültür ve uygarlığı ile ilgili çalışmalarımızı sürdürmekteyiz. Asya'dan Kafkasya'ya; Kafkasya'dan Anadolu'ya; Anadolu'dan Avrupa'ya kadar uzanan geniş coğrafyada gerçekleştirmiş olduğumuz yüzey araştırmalarında Türk kültür ve uygarlığına ait eserlerin üslup, içerik ve yapım teknikleri bakımından birbirleriyle büyük benzerlikler gösterdiklerini, aynı yaşayış ve inanışın ürünü olduklarını tespit ettik. Eski Türk kültür ve uygarlığına ait eserlerin en yoğun olduğu bölgelerden biri de Azerbaycan coğrafyasıdır.

İnsanlık tarihinin de bilinen en eski yerleşim bölgelerinden biri olan Azerbaycan coğrafyası eski Türk kültür varlıklarından önemli bir kısmını da üzerinde barındırır. Nitekim bugün Azerbaycan Cumhuriyeti sınırları içinde kalan topraklarda tarihte birçok Türk boyu (Sakalar, Hunlar, Bulgarlar, Sarmatlar, Gobular, Kumanlar, Kıpçaklar, Kimekler, Peçenekler, Nogaylar, Hazarlar, Akhunlar, Ağaçeriler, Sabirler, Şirvanşahlar, Selçuklular, İldenizler, Harezmliler, İlhanlılar, Celayirler, Temürlüler, Karakoyunlular, Akkoyunlular, Safevîler, Afşarlar, Kaçarlar, Osmanlılar…) yaşamış; bu topraklar tarihte bazı Türk devletlerinin ve hanlıklarının kuruluşuna, gelişimine ve yıkılışına da tanıklık etmiştir.

Bölgenin stratejik açıdan Kafkasların en önemli merkezlerinden biri oluşu, İpek Yolu'nun bu coğrafyadan geçişi, insan yaşamını sürdürebilmesi için gerekli ve önemli olan yer altı ve yer üstü kaynakların bol miktarda bulunuşu bölgeyi diğer milletler kadar Türk boyları için de tarihin her döneminde cazibe merkezi hâline getirmiştir.

Bölgede bugüne kadar yapılan alan araştırmaları ve arkeolojik kazılarda elde edilen bilgi bulgu, belgeler, (bugün büyük bölümü başka ülkelerin (Ermenistan, Gürcistan, Dağıstan, İran…) sınırları içinde bulunan tarihî Azerbaycan coğrafyasının milattan önceki yıllardan itibaren Türk boylarının yerleşimine sahne olduğunu göstermektedir. Bu yüzden de söz konusu topraklarda (Türk dünyasındakilerle üslup, içerik ve yapım teknikleri bakımından büyük benzerlikler gösteren) eski Türk kültür ve uygarlığına ait petroglifler *(foto 1, 2),* dikili, damgalı ve tasvirli taşlar *(foto 3, 4),* yazıtlar *(foto 5),* heykeller *(foto 6, 7, 8, 9, 10),* balballar *(foto 11),* kurganlar *(foto 12),* mezarlar,

* *Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi, Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Bölümü, Erzurum-Türkiye, acengiz@atauni.edu.tr; calyilmaz@gmail.com.*

mezarlıklar *(foto 13)*, ibadet yerleri (dağ üstü ziyaretgâhları, oboolar, mağaralar, tapınaklar, camiler…), türbeler, evler, hanlar, kervansaraylar, şehir kalıntıları *(foto 14)* … bulunmaktadır.

Azerbaycandaki eski Türk kültür varlıkları ile ilgili bugüne kadar pek çok araştırma ve inceleme yapılmış; bildiriler, makaleler, kitaplar yazılmış; ancak söz konusu eserler, disiplinler arası işbirliği gerçekleştirilip hem birbirleriyle hem de Türk dünyasındaki paralelleriyle karşılaştırmalı olarak yayımlanmamıştır. Üstelik ülke sınırları içinde bulunan tarihî eserlerin tamamının bugüne kadar envanter kayıtları tutulmamış; bilimsel katalog ve albümleri hazırlanmamış; açık alanlarda bulunanlar için örtü ve koruma da uygulanmamıştır. Bunda ülke topraklarının önemli bir kısmının işgal altında bulunmasının ve savaş bölgelerinde olağanüstü durumun yaşanmasının elbette rolü büyüktür.

Azerbaycandaki kültürel varlıklar içinde Eski Türk dönemine ait olanların büyük bölümü (eski Türk yaşayış ve inanış sisteminin doğal sonucu olarak) kutsal sayılan mekânlarda (dağlarda, tepelerde, geçitlerde, yol, akarsu ve göl yakınlarında…) bulunmaktadır. Ancak söz konusu eserlerin önemli bir kısmı, taş ve kum ocağı işletmecileri, bölge sakinleri ve define avcıları tarafından önemli ölçüde tahrip edilmiştir

Sovyetler Birliği zamanında büyük taş ocaklarının bulunduğu Gobustan bölgesindeki petroglif alanları, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin girişimleriyle UNESCO tarafından dünya kültür varlıkları listesinde yerini alınca I. derecede sit alanı ilan edilmiş; aynı duyarlılık ne yazık ki, Dubendi ve Türkân bölgelerindeki Eski Türk yerleşim alanlarında bulunan petrogliflere, damgalı ve yazılı taşlara, kurganlara, mezarlara, heykellere ve balballara… gösterilmemiştir. Nitekim hem Dubendi ve Türkan bölgelerindeki taş ve kum ocakları*;* hem de define avcıları faaliyetlerini büyük bir hızla sürdürmektedirler *(foto 15, 16,17).*

Azerbaycan'da taşınabilir durumdaki Eski Türk kültür varlıklarının bir kısmı da müzelerin teşhir salonlarına, depolarına, şehir merkezlerindeki açık hava müzelerine, park ve bahçelere taşınmıştır *(foto 18, 19).* Müzelerin teşhir salonlarını süsleyen az sayıdaki taş eserler özenle korunurken, açık alanlarda bulunan türdeşleri doğa şartları ve insan faktörü yüzünden "yok olma" tehlikesiyle karşı karşıyadır.

Azerbaycandaki Eski Türk kültür ve uygarlığına ait eserler, müzelerde ve yazılı kaynaklarda genelde objelerin kime, hangi millete, boya, soya, devlete ait oldukları belirtilmeden jeolojik dönemler (paleozoik, mezozoik, neozoik, antropozoik / kuaterner) veya yıllar esas alınarak tasnif edilmişlerdir. Türk boylarına ait kurganlardan ve mezarlardan çıkartılmalarına ve üzerlerinde damgalar bulunmasına rağmen arkeolojik buluntuların ve kalıntıların hâlâ geleneksel yöntemlerle tasnif edilip sergilenmeleri düşündürücüdür.

Biz bu bildiride Azerbaycan'da tespit etmiş olduğumuz eski Türk kültür ve uygarlığına ait eserlerle ilgili bilgileri ve bu eserlerin geleceği ile ilgili kaygıları konunun uzmanlarıyla paylaşmak istedik. Bugüne kadar bölgede 30 bin yüksek çözünürlüklü dijital görüntü elde ettik. Bu görüntülerden 12 bini grafiksel dil ögelerine (petrogliflere, damgalara ve yazıtlara) aittir. Elde etmiş olduğumuz bu grafiksel dil ögelerine ait görüntülerin fotogrametrik çizimleri Atatürk Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri kapsamında yürütülen "Gürcistandaki Türklerin Dünü ve Bugünü", "Türk Kültürü'nde Yazı Kavramının Gelişimi" ve "Güney Türkistan, Kafkaslar ve Avrupadaki Türk Yazıtları" adlı projeler kapsamında büyük oranda tamamlandı.

Azerbaycan'da eski Türk kültür varlıklarıyla ilgili yapmış olduğumuz çalışmalarımızı içeren "*Azerbaycanda Eski Türk İzleri*" ve "*Gobustanın Gizemi*" adlı iki kitabı imkân bulduğumuz anda yayımlayacağız. Bir bölümüne söz konusu kitaplarda yer vereceğimiz görüntülerin karakteristik olanlarını önce sizlerle paylaşmak istedik. Azerbaycan'da ve Nahçıvan'da tespit etmiş olduğumuz 5 yeni (Kök)türk harfli (ziyaretçi kaydı ve kişi adı / unvanı niteliğindeki yazıt) ile balballar, kurganlar, mezarlar, mezar taşları ve bazı arkeolojik buluntular *(foto 20, 21, 22)*… ilk kez burada ilgililerle buluşmaktadır. Bu arada Azerbaycan'da Türk dünyasının farklı bölgelerindeki

kağanlara, kumandanlara ve beylere ait (Kök)türk harfli yazıtların benzerleriyle henüz karşılaşmadığımızı da belirtmek isterim.

Sonuç ve Öneriler

1. Azerbaycan Cumhuriyeti sınırları içinde yer alan Eski Türk dönemine ait eserlerin bulundukları bölgeler sit alanı ilan edilerek buralardaki kültürel varlıklar koruma altına alınmalı; söz konusu bölgelerde faaliyet gösteren taş ve kum ocakları mutlaka kapatılmalıdır.

2. Bulundukları tarihî mekânlardan alınarak açık hava müzelerine, müzelerin bahçelerine, parklara, binaların önlerine konulan kültür ve uygarlık eserlerinin (koç, koyun, at, insan heykelli ve sanduka biçimli mezar taşlarının, petrogliflerin, damgalı taşların, kullanım eşyalarının…) restorasyon ve konservasyonları yapılarak kapalı mekâna taşınmaları sağlanmalı veya üzerelerine "örtü" uygulanmalıdır. Orijinal yerlerinde bulunanlar ise, bulundukları yerlerde (her türlü "koruma" önlemleri alınarak ve uygulanarak) muhafaza edilmelidirler.

3. Azerbaycan Cumhuriyetindeki müzeler çağdaş müzecilik anlayışına uygun olarak yeniden düzenlenmeli; müzelerdeki envanter jeolojik dönemler, yıllar esas alınarak değil; envanterin ait olduğu boy, soy, millet, devlet esas alınarak tasnif ve teşhir edilmeli; Türk dönemi için (özellikle de Ön Türk ve Eski Türk dönemlerine ait envanter için) hususî teşhir salonu oluşturulmalıdır. (Bu iş için Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı'nın(TİKA'nın) Moğolistandaki Türk Anıtları Projesi kapsamında gerçekleştirdiği Moğolistan Millî Tarih Müzesindeki "Türk Dönemi Teşhir Salonu" örnek alınabilir).

4. Azerbaycan Cumhuriyetindeki Ön Türk ve eski Türk dönemlerine ait envanterin (özellikle de yazıt bilimi nin ilgi alanı içine girenlerin yazıtların (ve diğer grafiksel dil ögelerinin (petrogliflerin, damgaların…)) tespiti, derlenmesi, araştırılıp incelenmesi ve yayımlanması için akademik nitelikli uluslararası ekipler kurulmalı; kurulacak ekiplere her türlü destek sağlanmalı ve elde edilen materyaller albümler, kataloglar ve bilimsel araştıra-inceleme eserleri hâlinde çok dilli ve Türk dünyasındakilerle karşılaştırmalı olarak yayımlanmalıdır.

5. Azerbaycandaki Ön Türk ve Eski Türk dönemlerine ait envanterin tespiti ile ilgili araştırma ve incelemelere Azerbaycan'ın tarihî arazisindekiler (Ermenistan, Gürcistan, İran, Dağıstan…) de dâhil edilmelidir.

6. Azerbaycan'da tarihî eserlerin korunması, yok olmalarının / edilmelerinin önüne geçilmesi, alınıp satılabilen objeler olmalarının engellenmesi, yurt dışına kaçırılmalarının / çıkarılmalarının önlenmesi ve gelecek kuşaklara sağlıklı ve güvenli bir biçimde iletilebilmesi için kültürel varlıkların korunmasıyla ilgili ciddî çalışmalar yapılmalı; yasalar çıkartılmalıdır.

7. Azerbaycan Cumhuriyeti'ne ait toprakların önemli bir kısmı (%20'si) Ermenistan tarafından işgal edilmiştir. Söz konusu topraklarda bulunan ve her biri ait oldukları yerlerin "tapu senedi" niteliği taşıyan tarihî eserler Ermeniler tarafından ya yok edilmekte ya da üzerlerinde değişiklikler yapılarak Ermeni eseri olarak yayımlanıp / gösterilip hem bilim dünyası hem de dünya kamuoyu yanıltılmak istenmektedir. Ermenistan'ın işgal ettiği topraklardan çıkması, Türk kültür ve uygarlık eserlerini tahrip ve tahrif etmesinin önlenebilmesi için bilim adamları da gerekli tavrı göstermelidir.

Kaynakça

- Ağasıoğlu, Firidun (1996), *Azer Xalgı*, Bakü.
- Ağasıoğlu, Firidun (2006), *Gedim Türk Eli Saqa-Gamer Boyları*, Bakü.
- Alyılmaz, Semra (2002), Borçalı (Gürcistan) Karapapakları'nın (Terekemeleri'nin) Tarihine Dair, *Yeni Türkiye*, S. 43, Ankara, 288-291.
- Alyılmaz, Cengiz (2007), *(Kök)türk Harfli Yazıtların İzinde*, Ankara.
- Bayçarov, Soslanbek Y. (1994), Avrupa'nın Göktürk Harfli Eski Anıtları Göktürk Harfli Eski Yazının Kuzey Kafkasya, Volga-Don ve Tuna Bölgeleriyle İlişkisi, *TDAY Belleten 1990*, Ankara, 13-16.
- Belli, Oktay - Sevin, Veli (1999), *Nahçıvan'da Arkeolojik Araştırmalar 1998 Archaeological Survey in Nakhichevan 1998*, İstanbul.

- Belli, Oktay - Bahşaliyev, Veli, (2001), *Nahçıvan Bölgesi´nde Orta ve Son Tunç Çağı Boya Bezemeli Çanak Çömlek Kültürü Middle and Late Bronze Age Painted Pottery Culture in the Nakhichevan Region*, İstanbul.
- Budagov, Budag Ebdülelioğlu - Geybullaev, Giyaseddin A. (1998), *Ermenistan'da Azerbaycan Menşeli Toponimlerin İzahlı Lügeti*, Bakü.
- Budagov, Budag Ebdülelioğlu (1983), *Torpağın Köksünde Tarihin İzleri*, Bakü.
- Bünyatov, Ziya (2007), *Azerbaycan VII-IX Esrlerde*, Bakü, Rusça'dan Çevirenler: Cabbar Cabbarov - Hesen Elizade.
- Ceferzade, İ. M. (1999), *Gobustan Gaya Üstü Resmler Gobustan Petroglyphs Gobustan Naskal'nıe İzobrajeniya*, Bakü.
- Doğan, İsmail (2000), *Kafkasyadaki Göktürk (Runik) İşaretli Yazıtlar*, Ankara.
- Efendi, Rasim (1980), *Daşlar Danışır*, Bakü.
- Efendi, Rasim (1986), *Kamennaya Plastika Azerbaydjana*, Bakü.
- Ehmedov, Tofig (1985), *Azerbaycan Paleotoponimiyası*, Bakü.
- Ercilasun, Ahmet Bican (2005), *Başlangıçtan yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Ankara.
- Eliyev, Veli, (2005), *Gemigaya*, Bakü.
- Geybullaev, Giyaseddin A. (1991), *K etnogenezu azerbaydjantsev*, Bakü.
- Geybullaev, Giyaseddin A. (1992), *Gedim Türkler ve Ermenistan*, Bakü
- Geybullaev, Giyaseddin A. (1994), *Azerbaycan Türklerinin Teşekkülü Tarihinden*, Bakü.
- Kırzıoğlu, M. Fahrettin (1972), *Dede Korkut Oğuznâmeleri Işığında Karapapaklar, Borçalı-Kazak Uruğu'nun Kür-Aras Boylarındaki 1800 Yılına Bir Bakış –Tarih, Etnoloji ve Dil Araştırmaları*, Erzurum.
- Kırzıoğlu, M. Fahrettin (1992), *Yukarı-Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar İlk Kıpçaklar (M.Ö. VII. - M.S. VI. yy) ve Son Kıpçaklar (1118, 1195) ile Ortodoks –Kıpçak Atabekler Hükûmeti (1267-1578) (Ahıska / Çıldır Eyâleti Tarihi'nden)*, Ankara.
- Kürkçüoğlu, Erol (2007), *Nahçıvan Tarihi (V-XV. Yüzyıllar)*, Erzurum.
- Mızı-Ulu, İsmail (1993), *Merkezi Gafgaz'ın Etnik Tarihinin Köklerine Doğru*, İstanbul, Çevirenler: Süleyman Eliyarlı – Mehman Abdulla.
- Ne'met, Meşedihanım Sadullahgızı (1987), *Esrlerin Daş Yaddaşı*, Bakü.
- Ne'met, Meşedihanım Sadullahgızı (2001), *Korpus Epigrafiçeskih Pamyatnikov Azerbaydjana I Arabo-Perso-Tyukoyazıçnıe Nadpisi Baku - Apşerona (XI vek – naçalo XX. veka)*, Bakü.
- Rüstemov, Cefergulu – Muradova, F. M. (2003), *Gobustan Petroglifleri I*, Bakü.
- Rüstemov, Cefergulu (2003), *Gobustan Petroglifleri*, Bakü.
- Rüstemov, Cefergulu (2006), *Gobustan Azerbaycanın Gedim Medeniyet Ocağı Gobustan The Ancient Centre of Azerbaijan Culture*, Bakü.
- Seferli, Hacı Fehreddin, (2009), Nahçıvanda Daş Goç ve Goyun Heykelleri, *Heberler İctimai ve Humanitar Elmler Seriyası İzvestiya Seriya Obşestvennıh i Gumanitarnıh Nauk New series Of Social And Humanities Sciences*, No: 1, Nahçıvan, 12-19.
- Seyidov, Mireli (1989), *Azerbaycan Halgının Soykökünü Düşünerken*, Bakü.
- Şükürlü, Alisa (1999), Azerbaycan'da Bulunan Bir Eski Yazıt Hakkında, I*II. Uluslararası Türk Dil Kurultayı 1996*, Ankara, 1101-1104.
- Talıbov, Vasif – Bahşeliyev, Veli - Eliyev, Veli – Hacıyev, İsmail - Hebibbeyli, İsa – Hüseynov, Veli – Gedirzade, Hacı Gedir, Guliyev, Ebülfez – Seferli, Hacı Fehreddin – Talıbov, Tariyel (2008), *Nahçıvan Abideleri Ensiklopediyası The Encyclopaedia Of Nakhchivan Monuments*, Nahçıvan.
- Valehoğlu, Fehri (2007), Gürcüstan Garapapaglarının Tarihine Gısa Bahış, *Edebi Gürcüstan*, Tiflis, 2007, 370-384.
- Velihanlı, Naile Memmedligızı (1974), *IX-XII. Esr Ereb Coğrafiyaşunas-Seyyahları Azerbaycan Haggında*, Bakü.
- Velihanlı, Naile Memmedligızı (2007), Azerbaycan 7. Esrin Ortaları- 13. Esrin Evvellerinde, *Azerbaycan Millî Ensiklopediyası*, Bakü, 189-213.

Ekler: Fotoğraflar

Araştırmacılara ufuk açıp çalışmalarına başka bir boyut kazandıran; yazıtlarla ilgili çözümlemeyi, okunuşu, anlamı ve yorumu tamamen değiştirebilen; disiplinler arası ilişkilere de katkı sağlayan fotoğraflar ve diğer görsel materyaller epigrafinin ve diğer bilim dallarının vazgeçilmez araçlarındandır. Bazen bir bildiri, bir makale veya bir kitapla anlatılabilecek, nakledilecek bilgi, yalnızca bir "fotoğraf"la alıcısına daha etkili bir şekilde iletilebilir. Aşağıda dikkatlere sunulan fotoğraflar da bu bağlamda değerlendirilmelidir[1]:

[1] Bildiri sunulurken Azerbaycandaki Eski Türk izleriyle ilgili 213 fotoğraf gösterilmiş; bu yazıda ise, söz konusu görsel belgelerden yalnızca 22'sine yer verilmiştir.

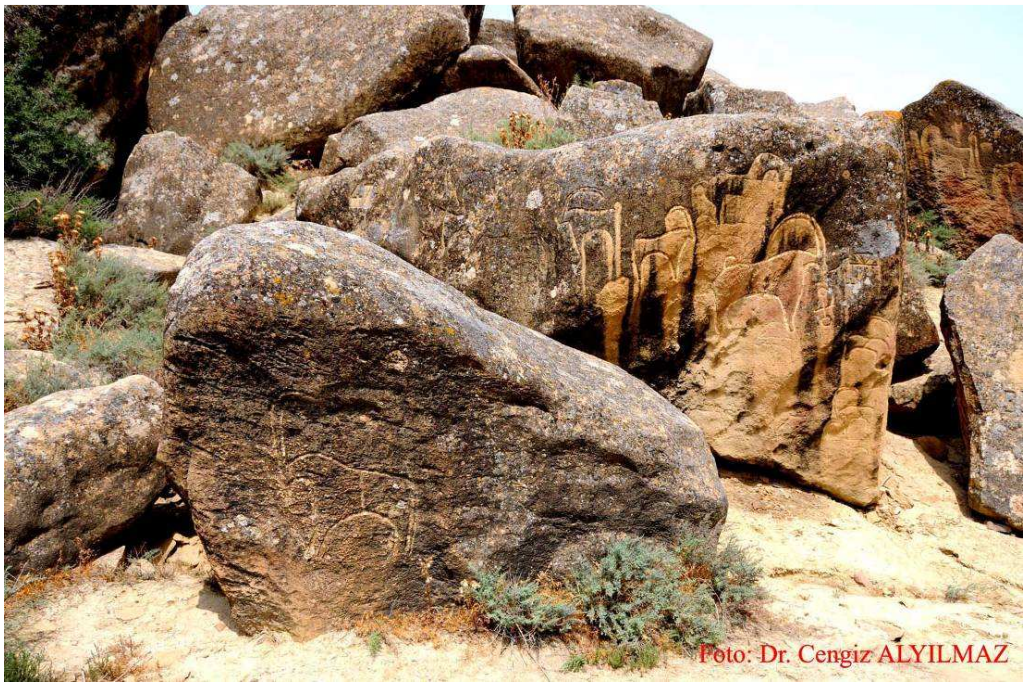

Foto 1: Gobustan Cingir Dağ / Yazılı Taş bölgesindeki petroglif alanından bir görüntü

Foto 2: Gobustan Cingir Dağ / Yazılı Tepe / Yazılı Taş bölgesindeki petroglif alanından bir görüntü

Foto 3: Gobustan'ın Cingir Dağ bölgesindeki damgalı taşlardan birinin görüntüsü

Foto 4: Gala Açık Hava Müzesi'ndeki tasvirli ve damgalı taşlardan birinin görüntüsü

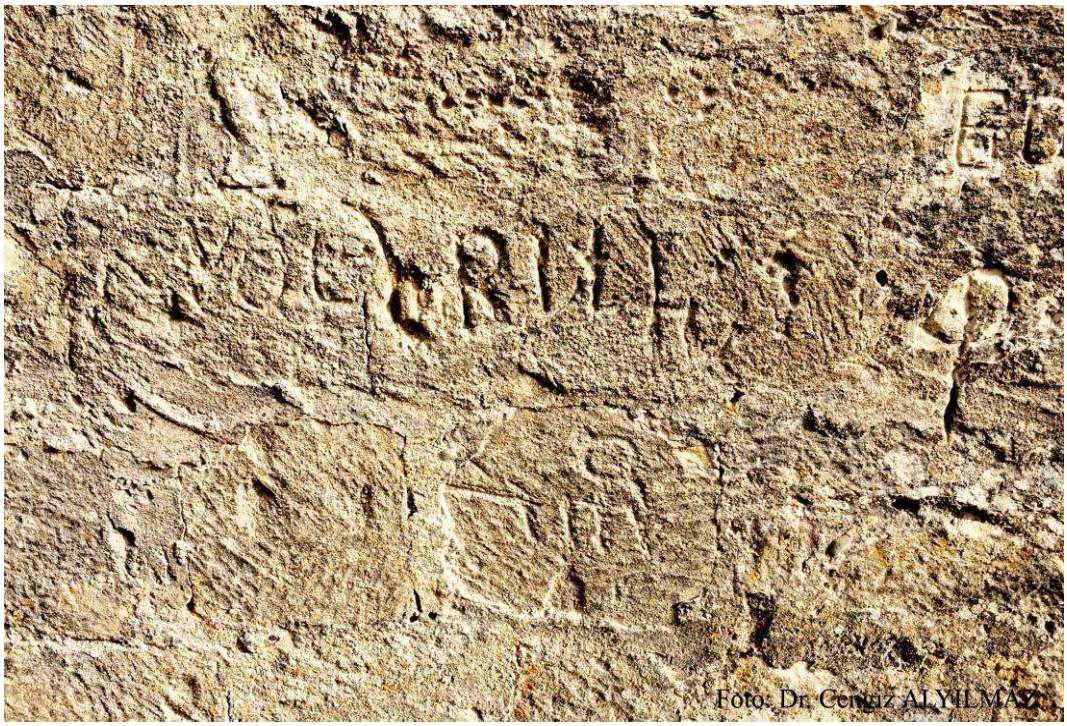

Foto 5: Ezimkent bölgesindeki (Kök)türk harfli yazıtlardan birinin görüntüsü

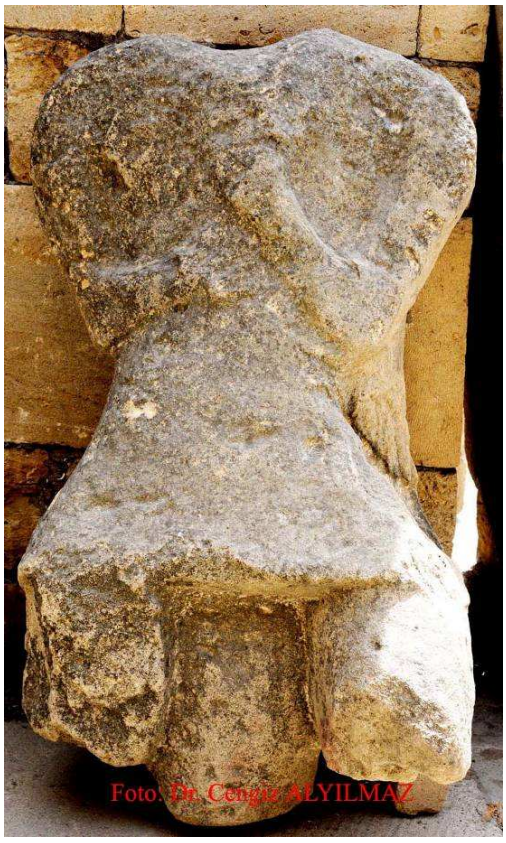

Foto 6: Bakü Kız Kalesi ve Kervansaray bölgesindeki bir insan heykelinin görüntüsü

Foto 7: Şamahı Müzesi'ndeki bir insan heykelinin görüntüsü

Foto 8: Gence Tarih Müzesi'nin önündeki at heykelli mezar taşlarından birinin görüntüsü

Foto 9: Nahçıvan'da Açık Hava Müzesi'ndeki koç heykellerinden birinin görüntüsü

Foto 10: Bakü- Azerbaycan Millî Tarih Müzesi'ndeki koç heykellerinden birinin görüntüsü

Foto 11: Dubendideki balballardan bir görüntü

Foto 12: Dubendideki kurganlardan birinin görüntüsü

Foto 13: Gobustan'ın Büyük Taş bölgesindeki tarihî mezarlıktan bir görüntü

Foto 14: Nahçıvan'daki eski Türk şehrinin (Köhne Gala'nın) sur duvarlarından bir görüntü

Foto 15: Dubendideki taş ocaklarından bir görüntü

Foto 16: Dubendi'de defineciler tarafından yağmalanan bir kurganın görüntüsü

Foto 17: Nahçıvan'da Kirna Mezarlığı'nda defineciler tarafından başı koparılmış koç heykellerinden birinin görüntüsü

Foto 18: Bakü'de Kervansaray bölgesindeki tarihî eserlerin genel görüntüsü

Foto 19: Nahçıvan'da Açık Hava Müzesi'ndeki tarihî eserlerin genel görüntüsü

Foto 20: Şeki'de Nesib Muhtarov tarafından yapılan kazıda ortaya çıkarılan Uygur dönemine ait (içinde mütefavva ile birlikte kurban ve kullanım eşyalarının da bulunduğu) bir mezarın görüntüsü

Foto 21: Bakü'de Millî Tarih Müzesi'ndeki arkeolojik buluntulardan birinin görüntüsü

Foto: Dr. Cengiz ALYILMAZ

Foto 22: Bakü'de Millî Tarih Müzesi'ndeki arkeolojik buluntulardan birinin görüntüsü

YENİSEY YAZITLARIYLA İLGİLİ TÜRKİYE'DE YAPILAN ÇALIŞMALARA BİR BAKIŞ

Erhan AYDIN*

Özet

Yenisey yazıtları ilk keşfedilen yazıtlar olduğu hâlde her zaman Moğolistan'daki büyük kağanlık yazıtlarının gölgesinde kalmıştır. Bunun en önemli nedenlerinden birisi Moğolistan bozkırlarında bulunan özellikle II. Kök Türk kağanları veya ileri gelenleri adına dikilen yazıtların satır sayısının çok olmasıdır. Türkiye'de ise Yenisey yazıtları diğer büyük kağanlık yazıtlarından daha az bilinmektedir. Türkiye'deki ilk metin yayımı çalışması, 47 Yenisey yazıtını yayımlayan Hüseyin Namık Orkun'a aittir. Orkun'dan sonra ise Yenisey yazıtlarının, en azından bir bölümünü yayımlayan herhangi bir çalışma bulunmamaktadır.

Bu bildiride, giriş bölümünden sonra, Yenisey yazıtlarıyla ilgili ilk çalışmalara değinilecek, ardından Türkiye'deki çalışmaların bir bölümü kısaca tanıtılacaktır. Genel değerlendirme ve sonuç bölümünden sonra 4. bölümde ise Türkiye'deki çalışmalar soyadı alfabetiğine göre liste hâlinde verilecektir. Bu bölümde 2. bölümde kısaca tanıtılan çalışmalar, tekrara düşmemek için, yeniden verilmeyecektir.

Anahtar Sözcükler: Eski Türkçe, Eski Türk Yazıtları, Yenisey Yazıtları, Kaynakça.

Giriş

Yenisey yazıtları olarak bilinen yazıtların büyük bir bölümü yukarı Yenisey vadisinde, doğuda Tuva'nın başkenti Kızıl'dan 60 km uzaklıkta bulunan Sargal-Aksı'dan başlayarak batıda Hemçik ırmağı yakınındaki Şançi kırlarına kadar 200 kilometrelik uzanan mesafede toplanmaktadır (Kormuşin 2001: 259).

Adını Asya'nın en büyük ırmaklarından biri olan Yenisey'den alan Yenisey yazıtlarından ilk bahisler Romen seyyah ve büyükelçi Nikolay G. Milescu ile ondan nakiller yapan Semen Ul'yanoviç Remezov'a aittir (Sertkaya 1995: 67). Yenisey yazıtlarının ilki 18. yüzyılın ilk çeyreğinde Philipp T. von Strahlenberg ile Daniel G. Messerschmidt'in Güney Sibirya bölgesindeki çalışmaları sırasında ele geçmiştir. 1721 yılında Uybat ırmağının sol kıyısında, ırmaktan 1 km. uzakta bulunan bu ilk yazıt daha sonra E 32 olarak numaralandırılacak ve yazıta Uybat III adı verilecektir. Yazıt 1886 yılında P. E. Kuznetsov-Krasnoyarskiy ve D. A. Klementz tarafından Minusinsk Müzesine taşınmış ve 8 numara ile müzenin envanterine kaydedilmiştir (Temir 1991: 38-40), (Vasilyev 1983: 26). Bu yazıtları keşfeden ve büyük ölçüde, bölgede kurulu müzelere taşıyan bilgin ve devlet adamlarının da adını anmak gerekir. Örneğin: P. S. Pallas, G. I. Spasskiy, M. A. Castrén, N. A. Kostrov, E. F. Korçakov, P. E. Kuznetsov-Krasnoyarskiy, I. T. Savenkov, J. R. Aspelin, L. R. Kızlasov, İ. L. Kızlasov, D. D. Vasilyev, İ. V. Kormuşin, M. A. Devlet vs.

1889 yılında Rus Coğrafya Kurumu tarafından Karakurum ve Karabalgasun harabelerini incelemek üzere bölgeye gönderilen N. M. Yadrintsev'in, Orhon ırmağı kıyısında iki büyük taş bulması dikkatleri Yenisey havzasından alıp Moğolistan'a çekmişti. 1889'da Köl Tigin ve Bilge Kağan, 1897'de ise Tonyukuk I ve II yazıtlarının bulunduğu tarihten bugünlere kadar Yenisey yazıtları, araştırmacılar için hep ikinci planda kalmıştır. Bunun en büyük nedeni Moğolistan'daki 4 büyük yazıtın satır sayılarının çok oluşunun yanı sıra çok sayıda tarih, kültür ve gündelik hayata dair sözcük, deyim ve atasözlerini içermesi olmalıdır.

1. Yenisey Yazıtlarıyla İlgili İlk Çalışmalar

Yenisey yazıtları, derli toplu ve bilimsel olarak ilk kez W. Radloff'un 1895 baskı tarihini taşıyan *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei* (St-Petersburg, 1895) adlı eserinde yayımlanmış

* *Yrd. Doç. Dr., Erciyes Üniversitesi, Kayseri-Türkiye, erhana@erciyes.edu.tr.*

olup burada incelenen yazıt sayısı 40'tır. Radloff ile Thomsen arasındaki büyük kağanlık yazıtlarını okuma ve anlamlandırma yarışının gölgesinde kalan Yenisey yazıtları Radloff tarafından 2 bölümde incelenmiş, 1. bölüme Yenisey yazıtları, 2. bölüme ise Güney Sibirya yazıtları denmiştir. Radloff, yazıtları bulundukları yerlere göre adlandırmış ve çeşitli kısaltmalar kullanmıştır.

Radloff'tan sonra Yenisey yazıtlarının o güne kadar bilinenlerini yayımlayan araştırmacılardan biri de Hüseyin Namık Orkun'dur. Orkun 1940 yılında yayımladığı *Eski Türk Yazıtları III* başlıklı çalışmasında toplam 47 Yenisey yazıtını incelemiştir.

S. E. Malov, 1952 yılında yayımladığı *Yeniseyskaya Pis'mennost' Tyurkov, tekstı i perevodı* (Moskova-Leningrad) adlı çalışmasında 51 Yenisey yazıtını, Uyuk-Tarlak'a 1 numara vermek suretiyle, numaralandırmıştır. Malov'un bu numaralandırma işinde Radloff'un verdiği sırayı izlediğini söylemek gerekir. Malov'dan itibaren Rus ve Avrupa kaynaklarının kullandıkları E kısaltması ile Türkiye'de bir kısım çevrelerin kullandığı Ye veya Y kısaltmasının ardındaki numara sayesinde hangi yazıttan söz edildiği kolaylıkla anlaşılabilmektedir.

D. D. Vasilyev'in 1983 yılında yayımladığı *Korpus Tyurkskih Runiçeskih Pamyatnikov Basseyna Yeniseya* (Leningrad: Akademiya Nauk SSSR) adlı çalışmasında 145 yazıtın envanter bilgileri, harf çevrimli metni, metin görüntüleri ve fotoğrafları verilmiştir.

Yenisey yazıtlarını bütünüyle yayımlayan herhangi bir çalışma ne yazık ki bulunmamaktadır. Yenisey yazıtlarının önemli çalışmalarından biri sayılan D. D. Vasilyev'in *Korpus*'unun bütün Yenisey metinlerini içerdiği söylenemez. Örneğin Haya-Uju (E 24) (Radloff: Kemçik-Kaya-başı), Taş Ağırşak I (Kamennoe Pryaslitse I) (E 87), Övür (Ovyur) I (E 89), Övür (Ovyur) II (E 90), Yir-Sayır I (E 93), Tugutüp II (E 121), Uybat VIII (E 132), Kopön Altın Küp (E 133), Mugur-Sargol III (E 145) yazıtlarına ait metinler bulunmamaktadır.

Yenisey yazıtlarını numara sırasına göre değil de yazıtın bulunduğu bölgeye göre sıralayan İ. V. Kormuşin'in yayımladığı *Tyurkskiye Yeniseyskiye Epitafii, Tekstı i İssledovaniya* (Moskova, 1997) adlı çalışmasının ilk ve genişletilmiş 2. baskısında (2008), birçok yazıtın bulunmadığı söylenebilir.

V. Thomsen, ölümünden önceki döneme kadar ele geçen yazıtların tümünü asistanı Kurt Wulff ile birlikte yayımlama düşüncesinde idi. Thomsen ve Wulff, J. G. Granö, Sakari Pälsi ve G. J. Ramstedt gibi Finli araştırmacı ve seyyahların elde ettikleri malzemelerden rahatlıkla yararlanabiliyorlardı. Ancak 1927'de Thomsen'in, 1939'da ise Wulff'un ölümü ne yazık ki çalışmanın tamamlanmasına engel oldu. Hem Thomsen'in hem de Wulff'un okuma ve anlamlandırma denemeleriyle özellikle kimi yazıtların sorunlu yerlerindeki harf teşhislerini içeren materyal P. Aalto tarafından yayımlanmıştı. (Bk. Aalto 1976, 1981 ve 1991.) Wulff'un özellikle harf teşhislerinden övgü ile bahseden Marcel Erdal, Yenisey yazıtlarını yeniden yayımlayacak kişinin Wulff'un materyallerine kesinlikle bakması gerektiğini vurgulamıştır (2002: 71).

2. Yenisey Yazıtlarıyla İlgili Türkiye'de Yapılan Çalışmalar

Yenisey yazıtlarıyla ilgili Türkiye'de yayımlanan ilk metin yayımı çalışması Hüseyin Namık Orkun'a aittir. Orkun 1940 tarihli bu çalışmasında toplam 47 yazıt yayımlamıştır (*Eski Türk Yazıtları* III. İstanbul, 1940: Türk Dil Kurumu. Yeni bs.: *Eski Türk Yazıtları*. Ankara, 1987 ve 1994). Orkun'un 1940 tarihli yayımından bu güne, Yenisey yazıtlarının bütününü ele alan herhangi bir çalışma yapılmamıştır.

Aşağıda, Orkun'dan sonra yapılan çalışmalar hakkında verilen kısa bilgilerden sonra tespit edilen çalışmalar bildirinin 4. bölümünde liste hâlinde sunulacaktır. Orkun'un, Yenisey yazıtlarından 47 tanesini incelediği kitabından önce bazı küçük makaleler yayımladığı bilinmektedir. Bunlar da 4. bölümde liste hâlinde verilmiştir.

Osman Nedim Tuna, eski Türkçe belgelerdeki yazım özelliklerini incelediği "Bazı İmlâ Gelenekleri" adlı makalesinde Yenisey yazıtlarından da örnekler vermiştir: TUNA, Osman Nedim: Bazı İmlâ Gelenekleri. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 1957, 41-81.

Osman Nedim Tuna'nın Kök Türk harfli metinlerle Uygur metinlerindeki uzun ünlüleri işlediği makalesinde Yenisey yazıtlarındaki uzun ünlüler de ele alınmış ve örnekler verilmiştir: TUNA, Osman Nedim: Köktürk Yazılı Belgelerinde ve Uygurcada Uzun Vokaller. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* 1960, 213-282.

Talat Tekin, Reşid Rahmeti Arat anısına hazırlanan *Reşid Rahmeti Arat İçin* adlı kitapta bulunan "Bir 'Runik' Harfin Fonetik Değeri Hakkında" adlı makalesinde, Thomsen'in $ş^1$ (𐰴) olarak belirlediği ve daha çok Şine Usu ve Yenisey yazıtlarında kullanılan işaretin s^1 olması gerektiği üzerinde durmuş ve Yenisey yazıtlarındaki kimi sözcük ve ibarelerle ilgili çeşitli değerlendirme ve okuma denemeleri yapmıştır. Bu yazı Emine Yılmaz ve Nurettin Demir tarafından hazırlanan ve Tekin'in makalelerini içeren kitapta da bulunmaktadır: TEKİN, Talat: Bir 'Runik' Harfin Fonetik Değeri Hakkında. *Reşid Rahmeti Arat İçin*. Ankara, 1966: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 412-417. Aynı yazı: Emine YILMAZ - Nurettin DEMİR (Hzl.): Talat TEKİN: *Makaleler II, Tarihi Türk Yazı Dilleri*. Ankara, 2004: Öncü Kitap, 25-31.

Osman F. Sertkaya "Eski Türkçe (Göktürkçe ve Uygurca) Araştırıcısı Olarak Wilhelm Radloff" adlı yazısında eski Türk yazıtlarıyla özellikle Yenisey yazıtlarıyla ilgili ilk bilgileri yüzyıl yüzyıl şeklinde vermiştir. Sertkaya, Radloff'tan önce yapılan çalışmaları verdiği I. bölümde XVII. Yüzyılda Nicolaie Milescu'nun (1636-1703), Rus çarı A. Mihayloviç'in elçisi olarak Çin imparatoru K'ang-Hsi'nin sarayına giderken, 1675 yılı yazında Yenisey civarında bazı kaya yazıtlarını görmesi ve bunları tasvir etmesi ile ilk bilgilerin ortaya çıkmaya başladığını belirtmiş, makalenin ilerleyen bölümlerinde ise Moğolistan'da bulunan II. Kök Türk Kağanlığının yazıtlarının bulunuşu ve bilim dünyasına duyurulması ile ilgili geniş bilgi vermiştir. Yazının ikinci bölümünde ise Radloff'un Kök Türk harfli metinlerle ilgili çalışmaları ayrıntılı olarak incelenmiştir: SERTKAYA, Osman F.: Eski Türkçe (Göktürkçe ve Uygurca) Araştırıcısı Olarak Wilhelm Radloff. *Türk Dili* 444, Aralık 1988, 303-317.

Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten'in 1985 yılı (Ankara, 1989) sayısında, Kök Türk harfli metinlerden ilk kez söz eden Nicolaei Milescu'nun günlüğü ile ilgili olmak üzere Gh. I. Constantin'in İngilizce makalesinin Günay Karaağaç tarafından yapılan Türkçe çevirisi bulunmaktadır: CONSTANTIN, Gh. I.: The first mention of the Yenisei Old Kirghiz Inscriptions: The Diary of the Rumanian traveller to China Nicolaie Milescu (Spathary)-1675. *Turcica* 2, 1970, 151-158. Türkçesi: Yenisey Eski Kırgız Yazıtlarının İlk Zikri: Çin'e Giden Romen Seyyah Nicolaie Milesco (Spathary)'nin Günlüğü-1675. Çev.: Günay KARAAĞAÇ, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* 1985, 1989, 1-7.

1977 yılında V. F. Kapelko, Hakasya'da bulunan Ozernaya Kayası yazıtı ile Edegey I ve daha sonra Edegey II, Edegey III ve Çinge yazıtlarındaki kimi harflerin diğer Yenisey yazıtlarındaki harflerden farklı olduğu sonucuna varmıştı (Sertkaya 2008: 13). Bunun üzerine önceki Yenisey yazıtları tekrar gözden geçirilmiş ve bazıları oradan çıkarılıp farklı alfabe ile yazıldığı iddiasıyla Güney Yenisey yazıtları bölümüne aktarılmıştı. Güney Yenisey yazıtlarının farklı bir alfabe ile yazıldığı düşüncesinin en hararetli savunucusu I. L. Kızlasov'un L. R. Kızlasov ile birlikte hazırladıkları ve Muvaffak Duranlı tarafından Türkçeye çevrilen bu makalede Güney Yenisey yazıtları olarak nitelendirilen ve 18 tanesi ile ilgili bilgi bulunan yazıtların Avrasya'nın diğer kuşağındaki yazıtlarla karşılaştırmaları yapılmış, bu yazıtlardaki işaretlerin ses değerleri üzerinde durulmuştur: KIZLASOV, İ. L. - L. R. KIZLASOV: Sayan-Altay Türklerinin Yeni Runik Yazısı. Türkçesi: Muvaffak DURANLI, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* 1990, 1994, 85-136.

Osman Nedim Tuna'nın "Eski Doğu Türk Yazısında Kullanılan Ligatürler ve Bunlarla İlgili Bazı Meseleler Hakkında" başlıklı çok önemli makalesinde özellikle Yenisey yazıtlarındaki kimi işaretlerin ligatür olarak değerlendirildiği ve çeşitli ses değerleri verilerek yeni okuma önerileri getirildiği görülmektedir: TUNA, Osman Nedim: Eski Doğu Türk Yazısında Kullanılan Ligatürler ve Bunlarla İlgili Bazı Meseleler Hakkında. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* 1990, 1994, 207-222.

Talat Tekin'in Elegest I (E 10) yazıtını yayımladığı makalesi de Türkiye'deki Yenisey yazıtlarıyla ilgili çalışmalara çok önemli bir katkıdır. Makalede runik metin, yazı çevrimi (transkripsiyon) ve günümüz Türkçesine çevirisi verilmiş, metindeki önemli görülen kimi sözcük ve söz öbekleri de notlar bölümünde ayrıntılı olarak işlenmiş, makalenin sonunda ise Vasilyev'deki fotoğraflar ile Fin atlasındaki runik metin verilmiştir. Bu makale Tekin'in yazılarının toplandığı kitapta da bulunmaktadır: TEKİN, Talat: Elegest (Körtle Han) Yazıtı. *Türk Dilleri Araştırmaları* 5, 1995, 19-32. Aynı yazı: Emine YILMAZ - Nurettin DEMİR (Hzl.): Talat TEKİN: *Makaleler II, Tarihi Türk Yazı Dilleri*. Ankara, 2004: Öncü Kitap, 463-478.

Osman F. Sertkaya'nın Yenisey yazıtlarındaki bazı yerler için yeni okuma ve anlamlandırma önerilerini içeren makalesi *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* 1993 (Ankara, 1995)'te yayımlanmıştır: SERTKAYA, Osman F.: Göktürk Tarihinin Meseleleri: Yenisey Yazıtlarının Yayınlarındaki Bazı Okuma ve Anlamlandırmaların Düzeltilmesi, Yeni Okuma ve Anlamlandırma Teklifleri. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* 1993, 1995, 67-75. Aynı yazı: Osman Fikri SERTKAYA: *Göktürk Tarihinin Meseleleri*. Ankara, 1995: TKAE. 200-208.

Sertkaya bu makalede önce Türkiye'deki ilk çalışmalardan kısaca söz etmiş ardından çeşitli okuma ve anlamlandırma önerileri getirmiştir. Bunlardan bazıları şunlardır: Begre (E 11) 6'daki *azd*^{1}*ma* okuyuşunu *anydım* okuyup 'öldüm' şeklinde anlamlandırmış, *ny* sesiyle ilgili örnekler verilirken bu sesi taşıyan sözcükler bir araya getirilmiştir. Uyuk-Turan (E 3), 1'deki *özdä* okunuşunun daha önce Talat Tekin tarafından önerildiğini, bu okuyuşun pekâla Elegest IV (E 70) yazıtının ikinci satırına da uygulanabileceğini belirtmiş ve bu arada Elegest IV (E 70) yazıtının ilk üç satırının yazı çevrimini de vermiştir. Aynı okuma önerisinin Barık III (E 7) yazıtının 4. satırındaki sözcüğe de uygulamanın mümkün olduğunu belirtmiştir. Yazıdaki bir düzeltme önerisi de Elegest I (E 10) yazıtının 8. satırında (Orkun'da 5. satır) bulunmaktadır: Sertkaya *elim ugurınta sü bolup er ölürmedüküm yok* okumuş ve 'ülkem uğrunda asker olup (düşman askeri) öldürdüm' şeklinde anlamlandırmıştır. Yine Elegest I (E 10) yazıtının 3. satırındaki (Orkun'da 10. satır) *kök täŋridä kün ay az ärmiş* okunagelen cümle *kök tengride kün ayaz ermiş* 'Mavi gök yüzünde güneş parlak imiş' şeklinde okunmuş ve anlamlandırmıştır.

Yunus Memmedli'nin "Eski Türkçede Şahıs Adları ve Unvanları" (*Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* 1994, 1996, 95-110) adlı çalışmasında Yenisey yazıtlarındaki ad ve unvanlara da yer verilmiştir.

1998 yılında Jens Peter Laut ve Mehmet Ölmez'in editörlüğünde hazırlanan ve Klaus Röhrborn'un 60. yılını kutlayan *Bahşı Ögdisi* adlı armağan kitaptaki "Eine unbekannte Jenissei-Inschrift aus der Adrianov-Kollektion" adlı makalede M. Erdal, Adrianov'un Yenisey yazıtlarıyla ilgili çalışmalarından bahsettikten sonra Adrianov koleksiyonunda bulunan ama bilinmeyen bir Yenisey yazıtının metnini vermiş, makalesini çeşitli notlarla tamamlamıştır: ERDAL, Marcel: Eine unbekannte Jenissei-Inschrift aus der Adrianov–Kollektion'. Jens Peter LAUT - Mehmet ÖLMEZ (Hzl.): *Bahşı Ögdisi*. (Festschrift für Klaus Röhrborn anlässlich seines 60. Geburtstag/60. Doğum Yılı Dolayısıyla Klaus Röhrborn Armağanı). Freiburg-İstanbul, 2001: Simurg, 83-96.

Talat Tekin, *Türk Dilleri Araştırmaları* dergisinin 8. sayısında Altın-Köl II (E 29) yazıtını yayımlamıştır. Radloff, Orkun, Malov, Klyaştornıy ve Mori'nin yazıtla ilgili çalışmalarını ayrıntılı bir şekilde karşılaştırıp notlar bölümünde çok önemli değerlendirmeler yapan Tekin, Altın-Köl II yazıtıyla ilgili en güncel çalışmanın Türkiye'de yayımlanmasına vesile olmuştur. Bu makale de Tekin'in yazılarını toplayan kitapta bulunmaktadır: TEKİN, Talat: The Second Altınköl Inscription. *Türk Dilleri Araştırmaları* 8, 1998, 5-14. Aynı yazı: Emine YILMAZ - Nurettin DEMİR (Hzl.): Talat TEKİN: *Makaleler II, Tarihi Türk Yazı Dilleri*. Ankara, 2004: Öncü Kitap, 555-565.

Talat Tekin'in metnini yayımladığı bir diğer Yenisey yazıtı da Hemçik-Çırgakı (E 41)'dır. Söz başında *g* sesini bulundurmasıyla ünlü bu yazıt diğer yazıtlara nazaran daha karmaşık cümle ve sözcüklerle doludur. Özellikle Yenisey yazıtlarına yansıyan ağız özelliklerini inceleyecek araştırmacıların göz önünde bulundurmaları gereken bu yazıt da Tekin'in makalelerinin toplandığı

kitapta bulunmaktadır: TEKİN, Talat: Hemçik-Çırgakı Yazıtı. *Türk Dilleri Araştırmaları* 9, 1999, 5-15. Aynı yazı: Emine YILMAZ - Nurettin DEMİR (Hzl.): Talat TEKİN: *Makaleler II, Tarihi Türk Yazı Dilleri*. Ankara, 2004: Öncü Kitap, 578-587.

Doğan Aksan'ın eski Türk yazıtlarındaki sözcük ve cümleleri anlambilimsel olarak değerlendirdiği birçok yazısının bulunduğu bilinmektedir. 2000 yılında yayımlanan ve *En Eski Türkçenin İzlerinde, Orhun ve Yenisey Yazıtları Üzerinde Sözcükbilim, Anlambilim ve Biçembilim İncelemelerinin Aydınlattığı Gerçekler* (İstanbul, 2000: Simurg) adını taşıyan kitabın çeşitli bölümlerinde incelenen konulara Yenisey yazıtlarından da örnekler verildiği görülmektedir.

Talat Tekin'in 1968 yılında yayımladığı *A Grammar of Orkhon Turkic* (Bloomington, The Hague, 1968: Indiana University) adlı çalışmasını genişleterek Türkçeye çevirmiş olması (*Orhon Türkçesi Grameri*. Ankara, 2000: Sanat Kitabevi) Türkiye türkolojisi için kuşkusuz büyük bir katkıdır. Dilbilgisi ile ilgili bölümlerde Yenisey yazıtlarından da örnekler veren Tekin, kitabın sonunda bazı Yenisey yazıtlarının metinlerini de yayımlamıştır. Bunlar: Uyuk-Tarlak (E 1), Uyuk-Turan (E 3), Barık III (E 7), Elegest I (E 10), Begre (E 11), Çaa-Höl I (E 13), Çaa-Höl IV (E 16), Çaa-Höl V (E 17), Oznaçennoe I (E 25), Açura (E 26), Altın-Köl I (E 28), Altın-Köl II (E 29), Kızıl-Çıraa II (E 44), Köjeelig-Hovu (E 45), Abakan (E 48), Bay-Bulun II (E 49).

Talat Tekin'in 2000 yılında yayımlanan çalışmalarından biri de "İkinci Bay-bulun (=E 49) Yazıtı" adını taşımaktadır. 1. Tuva yazıtı olarak da bilinen ve toplam 4 satır bulunan yazıt, barındırdığı ligatürlerle de ünlüdür: TEKİN, Talat: İkinci Bay-bulun (=E 49) Yazıtı. *Türk Dilleri Araştırmaları* 10, 2000, 81-90. Aynı yazı: Emine YILMAZ - Nurettin DEMİR (Hzl.): Talat TEKİN: *Makaleler II, Tarihi Türk Yazı Dilleri*. Ankara, 2004: Öncü Kitap, 589-597.

İ. V. Kormuşin, 2001 yılında *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* 2000'de yayımlanan ve "Kuzey Tuva Öğök-Turan Vadisindeki Göktürk Anıtlarının Bazı Özellikleri" (s. 257-261) adını taşıyan yazısında, batı literatüründe Uyuk veya Uyug, Tuvaca ise Öğök olarak bilinen ırmak çevresinde dikilmiş yazıtlardaki bazı sözcük ve damgalar üzerinde durmuştur. Kormuşin'in üzerinde durduğu yazıtlar şunlardır: Oznaçennoe I (E 25), Tuva D (E 51), Uyuk-Oorzak II (E 109), Uyuk-Oorzak III (E 110).

Thomsen'in 1896 yılında yayımladığı ölümsüz eseri 1993 yılında Vedat Köken'in çevirisi ile Türk Dil Kurumu tarafından yayımlanmıştı. Kitabın 2002 yılında yapılan yeni baskısında, Thomsen'in "Une lettre méconnue des inscriptions de l'lénissei" (*Journal de la Société Finno-Ougrienne* 30/4, 1913-1918, 1-9) adını taşıyan ve Yenisey yazıtlarındaki kapalı *e*'yi gösteren ses ile ilgili makalesinin Türkçesi (s. 303-313) ve Tonyukuk yazıtı ile bazı Yenisey yazıtlarındaki problemli yerler üzerinde durduğu "Turcica" (*Mémoires de la Société Finno-Ougrienne* 37, 1-108) adlı çalışmasının Türkçesi (s. 315-425) de bulunmaktadır. Bu çalışma ile Thomsen'in Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarını yayımladığı çalışma, Yenisey yazıtlarındaki kapalı *e*'yi işleyen makalesi ile *Turcica* adlı önemli kitabı Türkiye'de de yayımlanmış olmaktadır.

2002 yılında Yeni Türkiye Yayınları tarafından çıkarılan *Türkler* adlı çalışmaya "Eski Türklerde Dil ve Edebiyat" (c. 3, 481-501. Aynı yazı: *Genel Türk Tarihi*, c. 2, 457-492) başlıklı makale ile katılan Sema Barutçu Özönder, "Asya Alanı Türk Runik Harfli Yazıtların Bölgelere Göre Dağılımı" başlıklı ana bölümün "Güneydoğu Sibirya'da" başlıklı alt bölümünde, Vasilyev'in verdiği 145 yazıtın ardından 9 yazıt daha eklemiştir. Barutçu Özönder, Güney Yenisey yazıtları olarak nitelendirilip diğer Yenisey yazıtlarından farklı harflere ve şekillere sahip olduğu söylenen ve genellikle Yu, SE veya GY olarak kısaltılan yazıtların da 18 tanesinin adını vermiştir.

2002 yılında yayımlanan bir diğer çalışma da Marcel Erdal'a aittir. Peter Zieme'nin 60. doğum yılını kutlamak üzere hazırlanan kitaba (Mehmet ÖLMEZ - Simone-Christianne RASCHMANN (Hzl.): *Splitter aus der Gegend von Turfan*. (Festschrift für Peter Zieme anlässlich seines 60. Geburtstags), İstanbul, Berlin, 2002), "Anmerkungen zu den Jenissei-Inschriften" (s. 51-73) başlıklı makale ile katılan Erdal, bu çalışmasında Yenisey yazıtlarındaki bazı problemli yerler için çeşitli öneriler getirmektedir. Erdal, önerilerini daha çok yanlış teşhis edilmiş harfler üzerinde

yoğunlaştırmış ve karşılaştırmalar yaparak doğru harfe ulaşmayı hedeflemiştir. V. Thomsen'in asistanı olan Kurt Wulff'un, daha sonra P. Aalto tarafından yayımlanan, materyallerine büyük önem veren Erdal'ın önerilerinin bazıları şunlardır: Yenisey yazıtlarında çok sık geçen ve daha çok 'doymadım' gibi bir anlam taşıyan *bök- ~ bük-* fiilini Ttü. *bık-* fiiline bağlamış ve *bit->büt-* örneğini vermiştir (s. 57 not 14). Elegest IV (E 70), 3'te geçen ve daha çok *ogdamdam* gibi ne olduğu belli olmayan, kimilerince (ör. Wulff) yer adı olan sözcük Erdal tarafından *ogadmadım* 'Ich hatte keine Gelegenheit' okunmuş ve anlamlandırılmıştır (s. 65). Altın-Köl I (E 28) 6'daki *botomuz* okuyuşunu *takımız* 'unsere Trauer' okumuş ve anlamlandırmıştır (s. 69). Erdal ayrıca Altın-Köl II (E 29) 8. satırında geçen *kapırçak* okuyuşunun T. Tekin'e değil Wulff'a ait olduğunu da belirtmiştir (s. 70).

2004 yılında yayımlanan *Zeynep Korkmaz Armağanı*'ndaki "Yenisey Yazıtları'ndaki Bir Kelime Üzerine" (*Zeynep Korkmaz Armağanı*, Ankara, 2004: Türk Dil Kurumu, 249-252) başlıklı yazısında Uyuk-Turan (E 3) yazıtının 3. satırında geçen *yämlig* sözcüğü üzerinde duran Zeki Kaymaz, sözcüğün 'sert, kuvvetli' şeklinde anlamlandırılabileceğini belirtmiştir.

Talat Tekin'in 1964 yılında yayımladığı ve Yenisey yazıtlarının her birinde birkaç kez geçen acınma ünleminin *äsiz, äsizim, äsizim ä* okunması gerektiğini belirttiği "On a Misinterpreted Word in the Old Turkic Inscriptions" (*Ural-Altaische Jahrbücher* 35, 1964, 134-144) başlıklı İngilizce makalesi 2006 yılında Erdem Uçar'ın çeviri ise Türkçe olarak yayımlanmıştır: Eski Türk Yazıtlarında Yanlış Yorumlanan Bir Kelime Üzerine. Çev.: Erdem UÇAR, *Turkish Studies/Türkoloji Araştırmaları* 1/2, 2006, 201-211.

A. S. Amanjolov'un 1996 yılında Almatı'da Kazakça olarak yayımlanan *Türki Filologiyası Jene Jazu Tarihı* adlı kitabı Kenan Koç'un çevirisi ile 2006 yılında Türkçe yayımlandı: *Türk Filolojisi ve Yazı Tarihi*. Çev.: Kenan KOÇ. İstanbul, 2006: Ötüken. Amanjolov, kitabının 4. bölümünde Yenisey yazıtlarından örnek metinler de vermiştir.

2006 yılının önemli çalışmalarından biri de Osman F. Sertkaya ve Rysbek Alimov tarafından hazırlanan *Eski Türklerde Para* (Göktürklerde, Uygurlarda, Türgişlerde) (İstanbul, 2006: Ötüken) adlı kitaptır. Kitabın tanıtması için bk. BAYKARA, Tuncer: Osman F. Sertkaya-Rysbek Alimov, Eski Türklerde Para (Göktürklerde, Uygurlarda, Türgişlerde), Ötüken, İstanbul 2006, 160 s. *Tarih İncelemeleri Dergisi* 22/1, 2007, 255 ve YAMAN, Ümran: Osman F. Sertkaya-Rysbek Alimov, Eski Türklerde Para, Göktürklerde-Uygurlarda-Türgişlerde. Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2006, 160 s. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 37, 2008, 215-219.

Bu kitapta bulunan Yenisey yazıtlarıyla ilgili makalelerin orijinal künyeleri ve Türkçe çevirileri soyadı alfabetiğine göre aşağıya çıkarılmıştır:

AMANJOLOV, A. S.: Dve Yeniseyskiye runiçeskiye nadpisi. *Uçenıye Zapiski Hakasskogo Nauçno-İssledovatelskogo İnstituta Yazıka, Literaturı i İstorii* 19, 1974, 137-140. Türkçesi: İki Runik Yenisey Yazıtı. *Eski Türklerde Para*, 21-24.

DOBRODOMOV, İ. G.: Vtoriçnıye runiçeskiye nadpisi na monetah i voprosı denejnogo obraşçeniya u drevnıh yeniseyskih tyurkov. *Blijniy i Sredniy Vostok, Tovarno-Denejnıe Otnoşeniya Pri Feodalizme*. Moskova, 1980, 94-97. Türkçesi: Sikkelerdeki İkincil Runik Yazıtlar ve Eski Yenisey Türklerinde Para Donanımı Meseleleri. *Eski Türklerde Para*, 25-29.

KIZLASOV, İ. L.: Monetı s tyurkoyazıçnımi yeniseyskimi nadpisyami (k voprosu o denejnom obraşenii v drevnehakasskom gosudarstve). *Numismatika i Epigrafika* 14, 1984, 84-99. Türkçesi: Üzerinde Türkçe Yazıtlar Bulunan Yenisey Sikkeleri (Eski Hakas Devletinde Para Dolaşımı Sorununa Dair). *Eski Türklerde Para*, 31-61.

SERTKAYA, Osman F.: Göktürklerin Runik Harfli Sikkeleri. *Orkun* (Türkçü Dergi) 87, 2005, 23-27. Aynı yazı: *Eski Türklerde Para*, 1-10.

ŞÇERBAK, A. M.: Yeşçe raz o monetah s runiçeskimi nadpisyami iz Minusinska. *Vestnik Drevney İstorii* 1960/2, 139-141. Türkçesi: Yine Minusinsk'teki Runik Yazılı Sikkeler Hakkında. *Eski Türklerde Para*, 15-19.

Yenisey yazıtlarında çok sık kullanılan acınma ünlemlerinden biri olan ve önceleri daha çok *äsni* şeklinde okunan *esin ~ esini* hakkındaki makalesinde Rysbek Alimov, acınma ünleminin *esin ~ esini* okunması gerektiğini ve Kırgızca ile Kazakçada söz konusu ünlemin *asın* şeklinde karşımıza çıktığını belirtmiştir: ALİMOV, Rysbek: Eski Türk Runik Metinlerinde Geçen Bir Acınma Ünlemi Üzerine. *Türk Dilleri Araştırmaları* 18 (Festschrift in Honor of Talat Tekin, İstanbul 2007), 2008, 1-12.

Yenisey yazıtları açısından 2008 yılının önemli çalışmalarından olan "Göktürk (Runik) Harfli Yazıtların Envanter, Alfabe ve Bibliyografya Problemleri Üzerine" (*Dil Araştırmaları* 2, Bahar 2008, 7-34) başlıklı makalede Osman F. Sertkaya, Vasilyev'in verdiği 145 yazıtı liste hâlinde sıraladıktan sonra Eerbek I (E 147), Eerbek III (E 149), Şan'çi III (E 152) yazıtlarının Kormuşin'in 1997 yılında yayımladığı *Tyurkskiye Yeniseyskiye Epitafii* adlı eserinde bulunduğunu ancak 146 numaralı yazıttan itibaren bir liste yapılmadığını belirtmiştir. Sertkaya ayrıca, 2007 yılında Ankara'da yapılan 38. ICANAS (International Congress of Asian and North African Studies) kongresinin panel oturumlarında Vasilyev'in, son buluntularla Yenisey yazıtlarının 184'e çıktığını söylediğini belirtmiştir.

Osman Nedim Tuna'nın *Central Asiatic Journal*'de yayımladığı "On the Phonetic Values of the Symbols 𐰚𐰇𐰼 Used in some of the Text in Kök-turkish Script" adlı makalesi Sinan Güzel tarafından Türkçeye çevrilmiş ve 2008 yılında yayımlanmıştır: Köktürk Yazılı Bazı Metinlerde Kullanılan 𐰚𐰇𐰼 Sembollerinin Fonetik Değerleri Üzerine. Çev.: Sinan GÜZEL. *Dil Araştırmaları* 2, Bahar 2008, 111-128.

Tanıtacağımız son çalışma ise Hatice Şirin User'in "Hakasya Bulgusu Eski Bir Türk Mezar Taşı: Açurı (Oçurı, Ye 26) Yazıtı" (*Türkbilig* 17, 2009, 158-174) adlı makalesidir. Şirin User, yazıtın harf çevrimi, yazı çevrimi ve günümüz Türkçesine çevirisini vermiş, kimi sorunlu sözcük ve ibarelerle ilgili geniş açıklama yapmıştır.

3. Genel Değerlendirme ve Sonuç

Yukarıdaki bölümde Türkiye'de yayımlanmış çalışmaların bazıları kısaca tanıtıldı. Aşağıdaki bölümde ise elde edilen diğer çalışmalar soyadı alfabetiğine göre liste hâlinde verilecektir. Bildirinin giriş bölümünde de söylendiği gibi Yenisey yazıtlarının tamamının yayımlandığı herhangi bir çalışma bulunmamaktadır. Türkiye'de ise daha çok, ilk yayımcılardan olan Orkun'un çalışmasındaki 47 yazıt bilinmektedir. Ancak son yıllarda Yenisey yazıtlarıyla ilgili çalışmaların az da olsa arttığı gözlemlenmiştir.

Bugün sayıları 200'e yaklaşan Yenisey yazıtlarının bütününün yayımlanması, çok külfetli bir iş olsa da yalnızca bölgede yaşamış Türk halklarının değil bütün Türk milletinin ilk yazılı belgeleri olması nedeniyle bunu çoktan hak etmektedir.

4. Yenisey Yazıtlarıyla İlgili Türkiye'deki Diğer Çalışmalar

Bu bölümde Yenisey yazıtlarıyla ilgili Türkiye'de yayımlanmış diğer çalışmalar soyadı alfabetiğine göre verilecektir. 2. bölümde kısaca tanıtılan çalışmalar, tekrara düşmemek için, bu bölümde bulunmamaktadır.

AÇIKGÖZ, Halil: Yenisey Yazıtları Hakkında Bir Kitap ve İlk Defa Neşredilen, Yeni Bulunmuş Üç Yazıt. *Türk Dünyası Araştırmaları* 112, 1998, 221-236.

ARDIÇ, Nurettin: Orhun Yenisey Yazı Sistemi İle Skandinav Runları Arasında Bir Münasebet Var mıdır? *Aramak, Güzeli, İyiyi, Gerçeği* 1/1, 1939, 9-11.

AYDIN, Erhan: 1995-2005 Yılları Arasında Türk Runik Metinleri Üzerine Yapılan Çalışmalara Bir Bakış. *İlmî Araştırmalar* 20, 2005, 43-56.

_____: Eski Türk Yazıtlarının Yazılış ve Dikilişleri Üzerine. *Gazi Türkiyat* 1, 2007, 149-158.

_____: Eski Türk Yazıtlarındaki Kırgız Seferleri Üzerine Notlar. *Sibirische Studien* / *Sibirya Araştırmaları* 2/1, 2007, 41-64.

_____: Türk Runik Kaynakçası. Çorum, 2008: KaraM.

_____: Eski Türk Yazıtlarındaki Bazı Yabancı Öğelerin Yazımı Çerçevesinde Eski Türk Yazıtlarının Yazımı Üzerine Notlar. *Turkish Studies* 3/6, Fall (Prof. Dr. İsmail Ünver Adına), 2008, 96-108.

_____: S. Gerard Clauson'un Etimolojik Sözlüğünde Yenisey Yazıtlarıyla İlgili Veriler. *Turkish Studies* 4/4, Summer 2009 (Sözlük Özel Sayısı-Dr. Yücel Dağlı Anısına), 93-118.

CAFEROĞLU, Ahmet: Yenisey-Orhon Harflerinin Menşei. *Ülkü* 42, 1936, 433-445.

_____: Orhun ve Yenisey Yazıtları. *Kültür ve Sanat* 2, 1974, 64-66.

ELÖVE, Ali Ulvi: Yaruk Tigin-Çakul Kitabesi. *Türklük* 5, 1939, 358-366.

_____: Yenisey Yazıtlarının Yanlış Tanınmış Bir Harfi'ne Dair. *Türk Dili-Belleten* Seri: II/1-2, 1940, 73-86.

EREN, Hasan: A. M. Şçerbak, *Tyurkskaya runika, Proishojdenie drevneyşey pis'mennosti Tyurok, granicy ee rasprostraneniya i osobennosti ispol'zovaniya*, St-Petersburg, 2001, 147 s. Rossiyskaya Akademiya Nauk. Institut lingvistiçeskich Issledovaniy. *Türk Dili* 636, Aralık 2004, 821-825. (Tanıtma-Eleştiri).

GÖMEÇ, Sadettin: Kök Türkçe Yazıtlarda Geçen Kümüllerin Kimliği Üzerine. *Türk Dünyası Tarih Dergisi* 79, Temmuz 1993, 50-51.

_____: Kök Türkçe Yazıtlarda Geçen Göller ve Nehirler. *Turkish Studies* 2/6 (Tunca Kortantamer Özel Sayısı-2), 1283-1296. Aynı yazı: *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi* 27/44, 2008, 1-20. http://www.turkishstudies.net/dergi/cilt1/sayi6/sayi6pdf/80.pdf (10.10.2009).

İNAN, Abdülkadir: Türklerin Yenisey Yazıtları (S. E. Malov). *Türk Dili* 3/27, 1953, 123-124. (Tanıtma-Eleştiri).

KAYA, Ceval: Osman Fikri SERTKAYA: Göktürk tarihinin meseleleri. Probleme der köktürkischen Geschichte. Some Problems of Köktürk History. Ankara, 1995. XVI+360 s. (Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yayınları: 131, Seri: IV, Sayı: A. 40. ISBN 975-456-070-6). *Bir* 5, 1996, 168-172

KIZLASOV, L. R.: O titule gosudarya hakasov "AJO" i vremeni izçeznoveiya runiçeskoy pis'mennosti na eniseye. *Vostokovedenie v Başkortostane: İstoriya, Kul'tura* 2, 1992, 46-48. Türkçesi: Hakasların Hükümdarlık Ünvanı 'AJO' ve Yenisey Runik Yazılarının Kullanıştan Kaldırılması Zamanı Hakkında. Çev.: Ahat SALİHOĞLU - Gülcemal ALHANLIOĞLU, *Türk Dünyası Tarih Dergisi* 88, Nisan 1994, 49-51.

ORKUN, Hüseyin Namık: Kemçik-Cirgak Yazıtı. *Türklük* 1, 1939, 29-39.

_____: Uyug-Turan Yazıtı. *Türklük* 3, 1939, 224-226.

_____: Yenisey Yazıtları. *Türklük* 6, 1939, 438-446.

_____: Yaruk Tigin-Çakul Makalesine Ait Bazı Hatalar. *Türklük* 6, 1939, 470-471. (Tanıtma-Eleştiri).

_____: Yenisey Yazıtlarına Dair. *Kopuz* 3, 1939, 88-89.

_____: Kara-yüs Yazıtının Yeni Çözümü. *Türk Dili-Belleten* seri: 3/14-15, 1950, 53-55.

_____: Kitaplar Arasında: Türklerin Yenisey Kitabeleri. *Türk Yurdu* 234, 1954, 84-86. (Tanıtma-Eleştiri).

ÖLMEZ, Mehmet: Göktürk Tarihinin Meseleleri, Probleme der köktürkischen Geschichte, Some Problems of Köktürk History, Osman Fikri Sertkaya. *Türk Dilleri Araştırmaları* 5, 1995, 284-285.

SERTKAYA, Osman Fikri: *Göktürk Tarihinin Meseleleri*. Ankara, 1995: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

_____: Göktürk Yazıtlarında İsim ve Ünvan Söyleme Geleneği. *Uluslar arası Üçüncü Türk Kültürü Kongresi Bildirileri*, Ankara, 1999: Atatürk Kültür Merkezi, 593-600.

SEYİDOV, Mireli: Eski Türk Kitabelerindeki Yer-Sub Meselesi. Çev.: Sadettin GÖMEÇ, *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi* 29, 1997, 259-265.

SOMUNCUOĞLU, Servet: *Taştaki Türkler*. İstanbul, 2008: A-Z Yapı.

TANKUT, Hasan Reşit: Yenisey Yazıtlarına Bir Bakış. *Türk Dili-Belleten* seri 2/18-20, 1943, 75-78.

TÜRKSOY: Kül-Tegin: *Orhun-Yenisey Yazıtları VI-VIII. yy*. Ankara: Türksoy.

USEEV, Nurdin: Esizime mi? Sizime mi? *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 34, 2007, 1-8.

ÜLKÜTAŞIR, Şakir: Orhon ve Yenisey Âbideleri. *Hisar* 85, 1971, 12-14

VASİLYEV, D. D.: Yenisey Yazıtları. Çev.: N. KARAMOV, *Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Dergisi* 4, 1995, 32-40.

_____: Sayan-Altay Asilzadelerinin Kimlikleri Hakkında Gök Türk Yazıtlarındaki Bilgiler. *Uluslararası Türk Dili Kongresi* 1992, 357. İngilizcesi: 358-366.

_____: Sibirya Müzelerinde Bulunan Göktürk Arkeolojik Koleksiyonları. Emine GÜRSOY-NASKALİ (Hzl.): *Sibirya Araştırmaları*. İstanbul, 1997: Simurg, 401-410.

YILDIZ, Hüseyin: AYDIN, Erhan, Türk Runik Kaynakçası, Karam Yayınları, Çorum, 2008, 197 s. ISBN: 978-975-6467-27-5. *Dil Araştırmaları* 2, Bahar 2008, 151-152. (Tanıtma-Eleştiri).

5. Kaynaklar

- AALTO, Pentti (1976): Vilhelm Thomsen und die geplante Gesamtausgabe der alttürkischen Inschriften. W. Heissig (Hrsg.): *Altaica Collecta*. (Berichte und Vorträge der XVII. PIAC 1974 in Bonn/Bad Honnef). Wiesbaden: Harrassowitz. 77-81.
- AALTO, Pentti (1981): Central Asiatic epigraphic and manuscript material in Finland. *Journal Asiatique* 269, 3-10.
- AALTO, Pentti (1991): Old Turkic epigraphic materials. (Gathered by. J. G. Granö). *Journal de la Société Finno-Ougrienne* 83, 7-78.
- ERDAL, Marcel (2002): Anmerkungen zu den Jenissei-Inschriften. Mehmet ÖLMEZ - Simone-Christianne RASCHMANN (Hzl.): *Splitter aus der Gegend von Turfan*. (Festschrift für Peter Zieme anlässlich seines 60. Geburtstags). İstanbul, Berlin, 51-73.
- KORMUŞİN, İ. V. (2001): Kuzey Tuva Öğök-Turan Vadisindeki Göktürk Anıtlarının Bazı Özellikleri. *Türk Dili AraştırmalarıYıllığı-Belleten* 2000, 257-261.

- TEMİR, Ahmet (1991): *Türkoloji Tarihinde Wilhelm Radloff Devri* (Hayatı-İlmî Kişiliği-Eserleri). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- SERTKAYA, Osman F. (1995): Göktürk Tarihinin Meseleleri: Yenisey Yazıtlarının Yayınlarındaki Bazı Okuma ve Anlamlandırmaların Düzeltilmesi, Yeni Okuma ve Anlamlandırma Teklifleri. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* 1993, 67-75.
- SERTKAYA, Osman F. (2008): Göktürk (Runik) Harfli Yazıtların Envanter, Alfabe ve Bibliyografya Problemleri Üzerine. *Dil Araştırmaları* 2, Bahar, 7-34.
- VASİLYEV, D. D. (1983): *Korpus Tyurkskih Runiçeskih Pamyatnikov Basseyna Yeniseya*. Leningrad: Akademiya Nauk SSSR.

ÇAĞDAŞ TÜRKLÜK ARAŞTIRMALARINDA ESKİ TÜRK ÇAĞI ARAŞTIRMALARININ YERİ

F. Sema BARUTCU ÖZÖNDER*

Özet

Eski Türk çağı Türk Runik albesiyle yazılı eserlerin yayılım alanı, bugünkü Türklük âleminin yaşadığı coğrafyalarla örtüşür. Bu geniş enlemli, doğu-batı istikametinde bulunan Türklüğün yaşı, yaklaşık 2000 senedir. Tarihi ve coğrafyası bu denli geniş ve derin olan bu sahadaki Türkoloji araştırmalarının kolay olamayacağı takdir edilmelidir. Son yüzyılda Batı'nın bu konudaki çalışmalarında Türklüğün göz ardı edilmesi ve çalışmalar sonucunda elde edilen sonuçların Türklükle ilişkilendirilmemesi, bizleri bu araştırmalar hakkında bir defa daha düşünmeye sevk etmektedir.

Anahtar Sözcükler: Türklük Araştırmaları, Avrasya Alanı, Eski Türk Çağı

Türk Runik alfabesi ile yazılı Eski Türk çağlarına ait yazıtların yayılım alanı Çağdaş Türk hayat alanları, bugünkü Türk yurtları ile karşılaştırıldığında ortaya şu çarpıcı gerçeğin çıktığı burada hazır bulunan hemen herkesin bilgisi dâhilindedir: Eski Türk çağı Türk runik alfabesinde yazılmış eserlerin yayılma alanı çağdaş Türk hayat alanı ile örtüşür. Bu alan, kabaca batıda Balkanların içlerine, uçlarına doğuda Yukarı Baykal ve Lena kıyılarına kadar uzanır. Bu doğu-batı hattı kalın ve geniş bir hattır ve üzerinde uzantılarıyla Karadeniz'in kuzeyi, Kafkaslar, İdil-Urallar, bütün Türkistan, bütün Sibirya yer alır. Bu, çağdaş Türklüğün en iyimser bir tarihlendirme ile, -şüphesiz arkeoloji ve hatta yalnızca Türkçede açıklanabilen irili-ufaklı Runik yazıtların da çıktığı arkeolojinin yardımı ile çok daha gerilere uzatabilmekteyiz, 2000 yıldır kendi yer-suyunda oturduğunu göstermektedir. Bu alan, dünyamızın çağdaş toplumlarının iki bin yıl öncesinin tarihlerine ve tarihî coğrafyalarına göre kıyasladığımızda çok geniş ve derin bir alandır ve bu özelliği ile En Eski ve Eski Çağ Türk araştırmalarına çoğu zaman içinden çıkılmaz problematikleri de getirmektedir.

Eski veya yeni, tarihsel veya çağdaş, Türklük bilimi zor bir araştırma alanıdır. Çünkü Türk araştırmalarının genişliği, kapladıkları coğrafya, derinliği ise tarihleri kadardır. Somutlaştıralım; Araştırma nesnemiz modern dünyanın toplumları içinde Çin toplumu kadar yaşlı, ama sosyal ve kültürel akışının dinamizmine uygun yenilenme gücüyle en canlı toplumlarından biridir. Kaplayıp yurt tuttuğu yerler ise burada sınırlarını tekrar çizemeyeceğim geniş Avrasya alanıdır. Bu yaylım da yeni değildir; İlk ana yurttan çıkıp ikinci ana yurtların tutuluş tarihi birçoğu için birkaç bin yıllık bir zamanı gösterir.

Doğrudan Türk soylulardan kalma sözlü ve yazılı kültür çağlarına ait ürünler ve kayıtlar, Türkler hakkındaki dolaylı ve doğrudan bilgi veren onlarla ilişkili toplumların kayıtları, arkeolojinin bulguları Avrasya coğrafyasının hâkim unsuru olarak modern Türklerin atalarını işaretlese de, ısrarlı bir biçimde 20. yüzyılda hem SSCB'nin ilgili bilim çevrelerinde hem de Batı'da özellikle 1950'lerden itibaren başlayıp 1980'lerde hız kazanarak bilimsel söylem alanına "Türk" unsurunu yok sayan veya görmeyen bir eğilim ve yaklaşımın hâkim olmuş olmasıdır.

Ünlü İç Asya alanı arkeoloğu A.P. Okladnikov'un "Tarihin Şafağında İç Asya" (2000: 61-140) başlıklı yazısını okuyanlar ana hatları ile, ama koyu hatlar ile yazılmış olarak İç Asya arkeolojisi ile ilgili bilgi sahibi olabilirler. Dikkatli her okuyucu bu yazıda Fin-Ugorlardan başlayıp Tunguzlara varıncaya kadar bugün de nüfusları bakımından pek de iç açıcı bir varlık sahibi olmadıkları bilinen İç Asya'nın pek çok yerli sakinini tarihî İç Asya coğrafyasının bir yerine ve biri diğerini takip eden kültür dairelerine yerleştirme imkânına sahiptir. Baştan söyleyelim ki, köklerini İç Asya'da sayan "Türk"ler kendilerini adlarıyla ve yerleriyle ve geçirdikleri kültür evreleriyle

* *Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Bölümü, Ankara-Türkiye, barutcu@humanity.ankara.edu.tr.*

"tarihin şafağında İç Asya"da hemen buluvereceklerini sanıyorlarsa, yanılacaklardır. Okladnikov'un gerçekten bilimli yazısı, köklerini İç Asya'da sanan ve gerçekten bugün hayat alanları İç Asya[1] olan, bugünün moda tabiriyle Avrasya alanına yayılmış bir biçimde kendi "yurt"larında yaşayan "Türk" kökenli okurları ilk anda şüphesiz ciddî bir bozguna uğratacaktır.

İç Asya'nın en eski ve eski çağları hakkında bu gün bilinenlerin büyük bir kısmının Sovyet dönemi arkeologlarının ortaya çıkarıp yayabildikleriyle sınırlı olduğunu söylersek, mübalağa etmiş sayılmayız. Konuya dair literatür taraması da bunu açıkça gözler önüne serer.

Avrupa merkezli İndo-İranî araştırmaların Avrasya coğrafyasına yaklaşımı da bundan farksızdır.

Etnik temelden yoksun coğrafyanın tarihi bilgisini yalnızca Avrasya alanına özgü olarak araştırmaya dayalı her eğilimin bilimsel temelden yoksun kalmasa bile, eksik sonuçlar vereceği kesindir. Toplum bilimlerinin sonuçları olan "bilimsel bilgiler" toplamı, bir bilgi yığınının ötesinde bir anlam taşır. Bir toplum bilgisi araştırmasının sonuçlarının yayıldığı ve etkili olduğu ve/veya kılındığı ölçüde o toplumun sosyal, ruhî ve idrakî yapısını belli bir süre sonunda etkisi altına alması kaçınılmazdır. Bunun ciddî denemeleri insanlığın belki en şuurlu planlamalarının yapıldığı 20. yüzyılda yapılmıştır ve kısmî başarılar da elde edilmiştir.

Bir toplumun sosyal, kültürel, ruhî ve idrakî yapısını biçimlendiren en önemli varlık dildir. Dile yalnızca bir iletişim aracı işlevini yükleyen ister bilimsel ister politik her yaklaşım, ana dili şuurunu, ana dili duyarlılığını ergeç yok edecektir. Bütün Sovyet alanı böyle bir kültür planlamasından 20. yüzyılda geçmiştir.

Dil, tarih ve coğrafya… Tanımlayıp kimlikleştirdiği coğrafyada, zamanı tarihleştiren her hangi bir toplumu araştırmanın üç esas unsuru, ard arda sıralandığında kısa bir "bu dünyayı anlama araştırması"nın üç kurucu unsurudur. Buna göre Türklük bilimi de odağına "Türklük araştırması"nı alan bir kısa "dünya araştırması" tanımıdır.

Dil, eğer konuşurları için bir iletişim aracından çok daha fazla bir şeyi ifade ediyorsa bir kimlik kurucudur. Coğrafya yine bir kimlik kurucudur, eğer üzerinde yaşayanlar dilleri ile, inanç ve pratikleri ile onu özelleştirip tanımlayabiliyorlarsa… Tarih, bu dünyadaki zamanın akışı, başka bir deyişle "geçmiş hâl iken gerçekten olmuş olayların akışı", ama aynı zamanda bu akışın anlamlı bir yorumlamasıdır da. Eğer bu anlamlandırmaya bir toplumun yeniden inşasında yer veriliyorsa, yine bir kimlik kurucudur.

En eski ve eski Türk çağlarına dair yapılacak ve çağdaş Türklerle ilişkilendirilecek her dil, tarih ve coğrafya araştırmasının, yapılacak her tespitin çağdaş Türklerin yeniden toplumsal ve kültürel yapılanmasına şüphesiz böyle bir artık faydası olacaktır.

Şüphesiz hangi dalda olursa olsun toplumların tarihini araştıranlar, ona göre de yerli-yabancı Türklük bilginleri doğrudan bu açık ve artık fayda için çalışmazlar, onlardan böyle bir görevi beklemek, doğru da değildir. Zira bu toplam bilimsel bilgiyi toplumsal faydaya dönüştürme görevi bilimin güç olduğunu, bilimin rehber olduğunu idrak edecek yöneticilere aittir.

[1] İç Asya kavramı ve sınırları için bkz. yine aynı kitaptaki (Sinor (1990) 2000: 11-32, Taaffe (1990) 2000: 33- 59).

KIRGIZİSTAN'DAKİ BİR ESKİ TÜRK YAZITININ BULUNUŞU VE ARAŞTIRILMASI HAKKINDA

Çetin CUMAGULOV*

Özet

Kırgızistan coğrafyası runik harfli eski Türk yazıt metinleri açısından önemli bir yere sahiptir. Özellikle Talas vadisi, 1896 yılındaki ilk keşiften sonra birçok heyet veya bilim adamı tarafından ziyaret edilmiştir. Talas vadisindeki bu keşif çalışmalardan sonuncusu 1977 yılında tarafımızdan yapılmıştır. Söz konusu yılın ağustos ayında bölgeye bir heyetle birlikte bir çalışma gerçekleştirilmiştir. Kırk-Kazık Köyü yakınlarında bulunan bu yazıt tarafınızdn bulunarak birçok defa yayımlanmıştır.

Anahtar Sözcükler: Eski Türk Yazıtları, Kırgızistan, Yazıtların Bulunuşu ve Araştırılması, Talas Vadisi

Kırgızistan'daki Talas vadisi Türk dünyasına Eski Türk Runik yazıtlarının çok bulunduğu bölge olarak tanınmaktadır. 1889 yılında Rus Doğubilimcisi Nikolay Mihailoviç Yadrintsev'in heyeti Moğolistan'da (Ulan-Batar'dan 400 kilometre kuzeydeki Kökşin Orhun nehrinin kıyısında) iki büyük yazıtı – Kül Tegin ve Bilge Kağan – yazıtlarını bulmasından altı sene geçtikten sonra, 1896 yılında Manas'ın memleketi Talas vadisindeki Ayır-Tam-Oy arazisinde birinci Talas yazıtı bulunarak çok büyük bir keşif olarak kabul edilmiştir. Çünkü, bu bölgeden, Orta Asya bölgesinden eski Türk yazıtlarının bulunacağını kimse beklemiyordu. O zaman bulunan birinci Talas yazıtı bugünlerde Rusya'nın Sankt-Petersburg şehrindeki ünlü Ermitaj Müzesinde bulunmaktadır. 1898 yılında aynı bölgede yeni dört yazıt bulunur. Birinci ve sonraki dört yazıtı o dönemdeki Oluya-Ata yezdinin valisi, Çarlık Rusya'nın Orta Asya'daki vekili V. A. Kallaur keşfetmiştir. Sonraki iki yazıtın bulunmasında Prof. G. İ . Geykel başında bulunan Fin heyetinin katkısı büyüktür. Söz konusu dört yazıtın sonraki varlığı hakkında 1961'e kadar hiçbir bilgi alınmamıştır. O yazıtların ilk estampaj resimleri ile yapılan araştırmalardan başka resimler ve resimlerin nerde bulundukları hakkında hiçbir bilgi mevcut değildir.

1961 yılının Ağustos ayında Kırgız tarihçi-arkeologu P. N. Kocemyako Talas vadisinde saha araştırması yaparken yazıtların bulunduğu yerde yeni bir yazıt bularak Frunze (Bişkek) şehrine getirir. Bu keşif, o bölgeye heyetin gönderilmesine, yeni yazıtların bulunacağı inancına olanak sağladı. Dolaysıyla hemen Kırgız Bilimler Akademisi Dil ve Edebiyat ile Tarih Enstitülerinin birlikte düzenledikleri epigrafik heyet Talas'a gönderilir. Heyet gönderme düşüncesi ünlü Kırgız dilcisi, Türkolog, bilim adamı İ. A. Batmanov'a aittir. Söz konusu heyet (D. Vinnik, Ç. Cumagulov, Ü. Asanaliev, K. Aşiraliev v.b. oluşan) 10-15 günlük çalışma sırasına yeni dört yazıt daha bularak Bişkek'e döner. Bulunan yazıtların birinin önceden, 1898 yılında keşif edilen ikinci Talas Yazıtı olduğu anlaşılır.

Bu yazıt, yazı bulunan yüzü toprağa gömülerek yıllarca saklanmıştır. 1982 yılında basın sayfalarında Talas şehrinin yakınlarında bir yeni yazıtın bulunduğu haberi çıkar. Bunu araştırmak için Frunze'den giden Ç. Cumagulov, yazıtı yerinde araştırdıktan sonra söz konusu yazıtın 1898 yılında bulunan dördüncü Talas Yazıtı olduğu anlaşılmıştır. Bu yazıt bugünlerde Talas İli'nde, Manas kümbetinin yanında yer alan Manas Ordo müze kompleksinde bulunmaktadır. Bu yazıtı Ç. Cumagulov yeniden okuyarak yayımlamıştır[1]. Ancak, üçüncü ve beşinci Talas yazıtlarının nerde olduğu bugüne kadar tespit edilememiştir.

1977 yılında aynı bölgede Kırk-Kazık köyünün yakınlarındaki tarlada Çetin Cumagulov'un heyeti yeni bir yazıt bularak merkeze getirirler. Üzerindeki yazı iyi korunmuştur. Herhangi bir olumsuz etkenin, güneşin, yağmurun etkisinde kalamayışı: yani tabiat etkilerinin izlerinin olmayışı

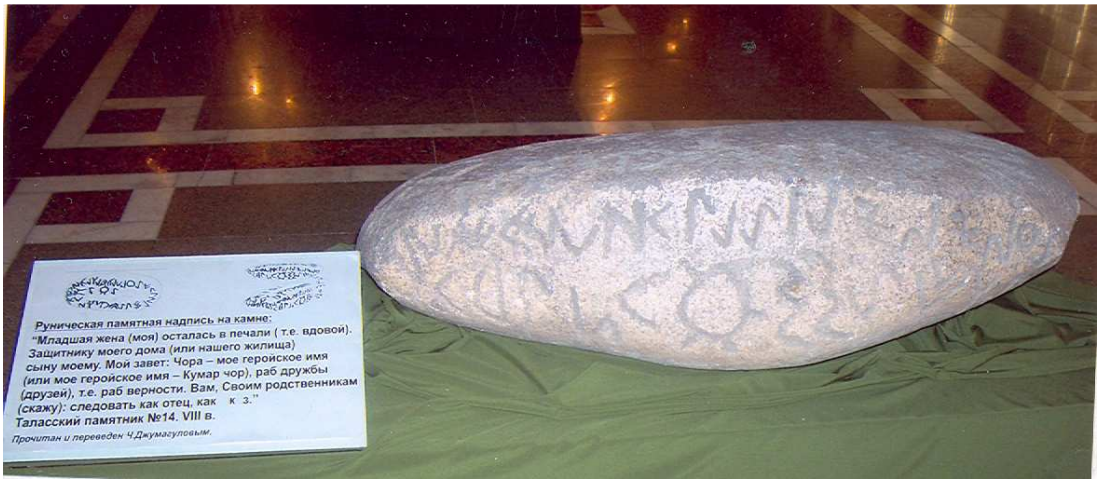
* *Prof. Dr., Kırgızistan, cumagulov@mail.ru.*

[1] Cumagulov, Ç., Po Povodu Odnogo Pamyatnika Drevnetyurkskoy Epigrafi//İzvestiya Akademi Nauk Kirgizskoy SSR, 1984, №6, s. 52-58.

yazıtın asırlardır toprağa gömülü kalışını ispatlamaktadır. Yazıtın topraktan tarlayı işleyen traktörün dişleri ile çıkarıldığı düşünülebilir. Yazıtın diğer özelliği satır şeklinde değil taşı dolanarak yazılmasıdır. Dolaysıyla nereden başlayarak okumak gerektiği hemen anlaşılmaz. Demek ki bizim önerdiğimiz okuyuş, şartlı ve ilk okuyuştur. Yazıtın estampajı ve kopyası, tarafımızdan iki defa yapılmıştır.

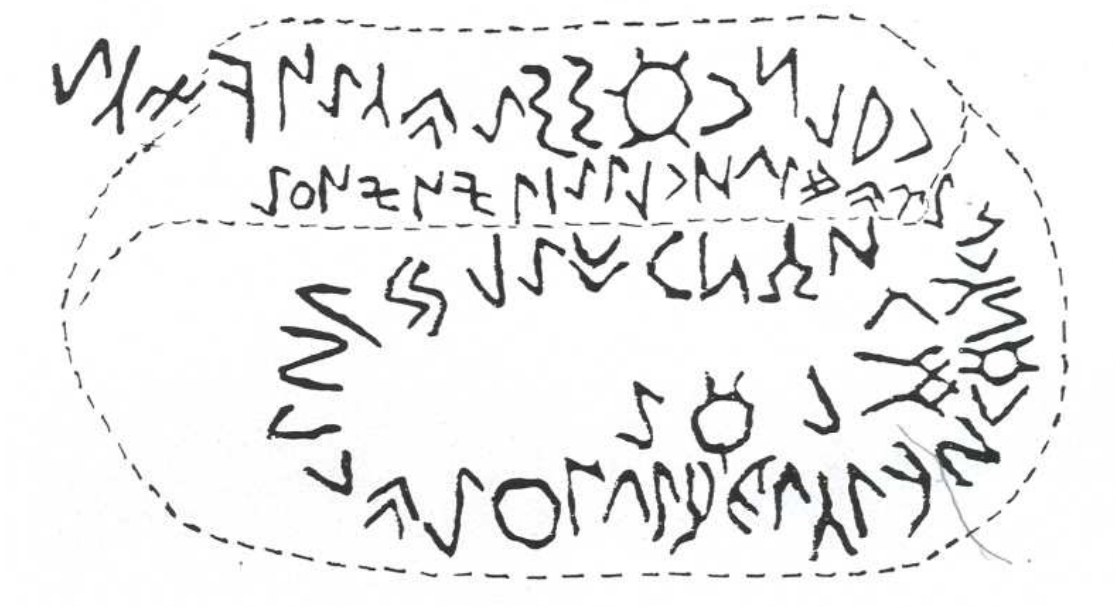

Resim 1: Yazıtın genel görüntüsü.

Resim 2: Yazıtın yandan görüntüsü. Kırgızistan Devlet Müzesi.

Ben bu yazıtın okunuşunu ve tercümesini sunarken, yazıtın incelenmesinden söz edilmesi gerektiğini söyledim. Böyle küçük yazıtta, harflerin değişik varyantlarının olması dikkatimizi çekti. Örneğin; m sesi için pek çok harfin kullanılması.

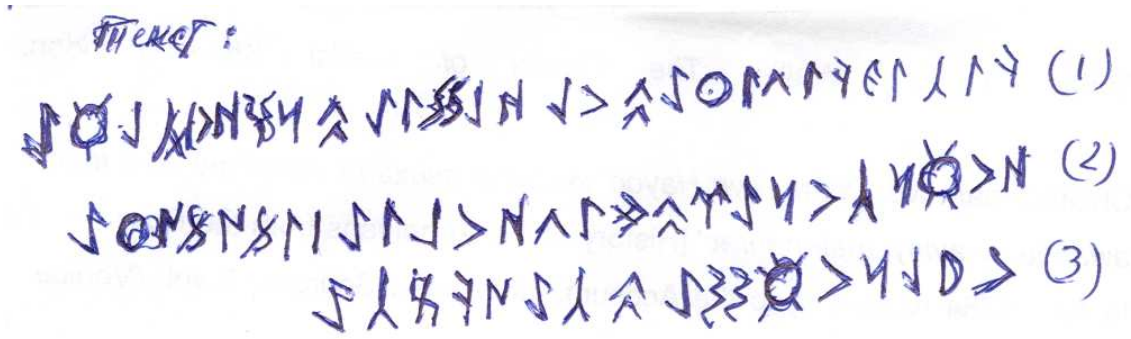

Resim 3: Yazıtın prorisi. Hazırlayan Ç. Cumagulov.

Genel paleografik özelliklerine göre bu yazıt sekizinci Talas yazıtına benzemektedir. Bu durum, her iki yazıtın da bir insan ya da mektep mensupları tarafından yapıldığı düşüncesini getirmektedir.

Taşın boyutu 95x40 cm, harflerin yüksekliği 5-6 cm'den 13 cm'ye kadardır. Bu yazıt bulunduğu zaman, hemen merkeze getirilerek Akademinin bilimsel dergisinde Rusça olarak yayımlanmıştır[2].

Orijinal Metin:

Transkripsiyon:

1) kiçig kişim(a) tul kaldı(a) tur^{a}s^{a}k ogl(ı)ma
2) kum(a)r(u) çura (e)r (a)tım ış kulı(a) size özüme
3) uy(a)l(a)rum(a) ud at(a)ça ük(ü)zçe

[2] Cumagulov, Ç., Karagulova, G., Novıy Talaskiy Drevnetyurkskiy Pamyatnik// İzvestiya AN Kirgizskoy SSR, 1978, sayı 1, s. 86-88.

Tercümesi:

1) Benim kiçi eşim dul kaldı. Benim evimi koruyacak oğluma
2) benim vasiyetim: Çura benim erlik adım, dostluğun (dostlarımın) kölesi (sadıklığın kölesi). Sizlere
3) kendi akrabalarıma (söylüyorum): babamız gibi, öküz (Oğuz) gibi olunuz.

Yazıttaki "tura sakı" kelimelerini, 'benim evimi koruyucu' şeklinde tercüme ettim. Çünkü Mahmut Kaşgarlı'nın sözlüğünde "tura" kelimesi 'sağlamlaştırılmış bina, kale' anlamında geçmektedir[3]. "Sakı" kelimesi runik yazıtlarda bulunmuyor. Ancak, Yar-Hoto'da bulunmuş ve dili Eski Türk runik yazıtlarınkine benzer dille yazılmış yazıtta 'birine bakmak' anlamında geçmektedir[4]. Mahmut Kaşgarlı'nın sözlüğünde sakındı şeklinde geçmektedir: "ol mendin sakındı (O benden saklandı)."

İkinci satırda "kumaru" kelimesi vardır. Bu kelime Kutadgu Bilig'de geçer. Söz konusu kelime, "vasiyet, miras" anlamında tercüme edilebilir.

Üçüncü satırda üç kelime hakkında söylemek mümkündür. "uyalarıma", "kendi akrabalarıma". Bu kelimenin anlamında bir eksiklik ya da şüphe yoktur. "Ataça" ve "üküzçe" kelimelerini ise 'babanız, öküz gibi çalışın, olun' şeklinde anlamlandırdık. Ancak, farklı şekilde de anlamlandırılabilir. Söz konusu yazıtın tarafımızdan yapılan incelemesinin ilk sonucu böyle oldu.

Bugünlerde bu yazıtın bildiğim kadarıyla üç okunuşu bulunmaktadır. Makalemiz yayımlandıktan sonra, Rus Türkologu S. G. Klyaştornıy'le birlikte 'Sovetskaya Tyurkologiya' dergisinde makale yayımladık[5]. Bu makalede yazıtın okunuşunu ve tercümesini aşağıdaki gibi verdik.

Transkripsiyon:

1) Kumar Çor(a) er atım
2) kiçig kişim(a) tul kaldı(a)
3) tursuk oglım(a)
4) eş kulı(a) söz özüme(a)
5) uyalar umadı
6) at aç üküz aç(a)

Tercümesi:

1) Benim erlik adım Kumar Çor!
2) Benim kiçi eşim! O dul kaldı!
3) Hey benim ardımda kalan oğullarım
4) Hey onun can dostları, yardımcıları! Hey benim kandaş
5) akrabalarım! Onlar beni koruyamadılar
6) Atlar (sahibi yok) aç kaldı! Öküzler (sahibi yok) aç kaldı!

[3] Mahmud Kaşgarlı, Divan'ü Lügat-it Türk, Cilt II, s. 151.
[4] Drevnetyrkskiy Slovar, M., 1969, s. 56.
[5] Cumagulov, Ç., Klyaştornıy S. G., Odinatsataya Runiçeskaya Nadpis Na Kamne-Valune iz Dolını Reli Talas//Sovaetskaya Tyurkologiya, №3, 1982, s. 86-88.

Kazak bilim adamı Prof. Dr. Altay Amancolov'un önerdiği okunuş ve tercüme aşağıdaki gibidir[6].

Transkripsiyon:

1) kiçig kişim(a) tul kaldı(a) torsık ogl(ı)ma

2) kum(a)r çur(a) (e)r at(ı)m ış kulı(a) (e)siz özüm(a)

7) uy(a)l(a)r umda (a)tça öküzçe

Tercümesi:

1) Benim küçük eşim dul kaldı. Benim torsuk (kap, torsuk, tombul, Kırg. kımız koyulan kap)

2) Kumar-Çur. Benim erlik adım İş-Kulı (dostunun kölesi) ne yazık, ben kendim!

3) Çok üzüldüklerinden akrabalarımın içi geçti, atları ve öküzleri gibi.

Yukarıda göründüğü gibi bu üç okunuşun birbirinden çok farkı yoktur. Ama bu okunuşları tam, eksiksiz demek doğru olmaz. Bu toplantıda bulunan bilim adamları, bu yazıta dikkatlerini yoğunlaştırarak kendi görüşlerini bildirirler diye düşünüyorum.

Yukarıda verilen üç türlü okunuşta 'kiçig kişim tul kaldı' diye verilmektedir. "Kiçig kişim" ifadesi ile 'kiçi eşim, karım' düşüncesi verilmek istendiğine hiç şüphe yoktur. Kırgızlarda eskiden beri 'büyük eş, baybiçe', 'ortancı eş, ikinci eş', 'kiçi kadın' düşünceleri vardır. Kırgız ve kazaklarda büyük kadın, eş hayatta iken küçük hanıma 'tokol' denmektedir. Yazıttaki "kiçig kişim" tabirinin Amancolov tarafından 'küçük eşim' şeklinde tercüme edilmesi tatmin edici değildir. Kazak dilinde "küçük" kelimesi, 'kişkintay, kişkine' kelimeleri ile verilmektedir. Konuşma dilinde 'kişik' denilmektedir.

Bu yazıttaki "tul" kelimesinin, dünden bugüne hiç değişikliğe uğramadan gelmesi çok ilginçtir. Kırgız ve Kazakçada "tul", Türkiye Türkçesinde "dul". Kaşgarlı Mahmud'un sözlüğünde de "tul"dur. Kırgız halk şiirlerindeki 'erkegindi kul kılam, katınındı kün kılam, kızdarındı tul kılam' denmesi de bu duruma işarettir.[7] Talas yazıtlarında "çora, otuz oglan, çor, sagdıç" kelimelerinin bulunması da dikkati çekmektedir. "Otuz oglan" dört yazıtın hepsinde aynı şekilde geçmektedir. "Otuz oglan"dan sonra "sagdıçları, sagçıgdarım, sagdıçıgam, sagdıçım" kelimelerinin gelmesi de ilginçtir. Bunların daha da incelenmesi gerektiğini düşünüyorum.

Otuz oglan kelimesinin Kırgızların içindeki "Otuz Uul" boy adıyla ilişkili olabileceği düşünülebilir. Zamanında bunun üzerinde Abramzon da durarak, o bölgede (Talas bölgesinde) oturan "Otuz Uul" boyunun, Kırgız'ın "Sol" kanatına giren büyük bir boy olduğunu ifade etmiştir[8]. "Sagdıç, Sagdıçları" kelimeleri ise sadece Talas yazıtlarında geçmektedir. Orhun-Yenisey yazıtlarında bulunmamaktadır. Kaşgarlı Mahmud'un sözlüğünde 'sadık dost' anlamında geçer[9]. Aynı kelime "sağdıç" şeklinde Türkiye Türkçesinde ve Kırım Tatarlarının ağzında korunmaktadır[10]. "Çoro" kelimesi ise Kırgız Türkçesinde de bugüne kadar gelmiştir. Manas Destanında başkahramanın yiğitlerine "kırk çoro" denmektedir: "üydö cürsön bir çoro, coogo çıksan min çoro."[11]

Söz konusu yazıtın ve Kırgızistan'daki diğer yazıtların, Nestoriyan-Türk (XII-XIV yy.) yazıtlarının dili Türk dillerinin tarihini, onun içinde Kırgız dilinin tarihini araştırmada çok önemlidir.

[6] Amancolov, A., İstoriya i Teoriya Drevnetyurkskogo Pisma, Almatı, Mektep, 2003, s. 93.
[7] Yudahin, K. K., Kirgizsko-Russkiy Slovar, M., 1965, s. 764.
[8] Abramzon, S. M., Kirgizi i İh Etnogenetiçeskiye i İstoriko-Kulturnıye Svyazi, L., 1971, s. 26.
[9] Drevnetyrkskiy Slovar, M., 1969, s. 480.
[10] Radloff V. V. Opıt Slovarya Tyurkskih Nareçiy, Cilt IV, SPb., 1911, s. 280.
[11] Yudahin, K. K., Kirgizsko-Russkiy Slovar, M., 1965, s. 868.

ESKİ TÜRKLERDEN GÜNÜMÜZE SOSYO-KÜLTÜREL SÜREKLİLİĞİN İNANÇSAL BOYUTU: ASYA'NIN ORTASINDAN ÖN ASYA'YA ŞAMANLIK/KAMLIK

Timur B. DAVLETOV*

Özet

Çok geniş bir coğrafyaya yayılan Türk dünyasında sosyo-kültürel ortaklığın temeli dil, kültür ve tarihe dayanmaktadır. İnançsal boyutta ise çoğu Türk halkının dinsel kimliği İslam, Hıristiyanlık, Müsevilik, Budizm ve Şamanlık/Kamlık çerçevesinde tanımlanabilmektedir. Nicellik açısından bu bağlamda "başatlık" konumu içsel olarak kendini Müslüman (Sünni) olarak kabul eden ya da dışsal açıdan bu biçimde benimsenen kesime ait ise, ikinci önemli kümenin Hıristiyanlığın Ortodoksluk mezhebine mensup olduğu söylenebilir. Bunun yanı sıra "halk inancı" olarak da görülmesiyle birlikte Türklerin geleneksel inanç sistemi olarak dünden günümüze kadar "Şamanlık" ya da bilindiği başka bir adıyla "Kamlık" da önemli bir yere sahiptir. Bu inanç sistemi hem zaman hem de mekân boyutunda Türk dünyasında sosyo-kültürel süreklilik sürecinde de yadsınamaz bir önem arz etmektedir. Dolayısıyla bu konunun üzerinde durulması, Eski Türk dönemi ile günümüzü bu açıdan birbirine bağlamak ya da bu bağlantıları irdelemek noktasında yerinde ve anlamlı olabilir. İşte böyle bir amaç doğrultusunda yukarıda zikredilen konu çerçevesinde Asya'nın coğrafi konumu itibariyle tam merkezine denk gelen Merkezi Asya (Asya'nın Ortası) ya da Güney Sibirya ile Ön Asya olarak da bilinen Anadolu Türklerine kadar uzanan bir coğrafyada daha önce vurgulanan sosyo-kültürel sürekliliğin Şamanlık/Kamlık odaklı bir inançsal boyutu üzerinde durulması hedeflenmiştir. Şunu da belirtmekte yarar var. Böyle bir çalışma Türk dünyasının sosyo-kültürel bütünlüğünü yalnızca bir etkene bağlayan bir bakış açısına sahip olmadığı gibi, bu sürekliliğin aslında çok boyutlu olabileceğini kabul etmektedir. Bunun yanı sıra Şamanlık/Kamlık inanç sistemi bilimsel anlamda, takip edilebilen tarih açısından göreli olarak çok eskilere kadar indirilebilir ve her ne kadar "eski" nitelemesi uygulanmak istense de "yaşayan" konumunu ısrarla sürdürmesinden ötürü "stratejik" bir önceliğe sahip olduğu ifade edilebilir. Bu doğrultuda bu inanç sisteminin önemini vurgulayabilmek için dünyada bu inanç sistemi konusunda yürütülen araştırmalar bakımından Macaristan'ı öncü bir düşünce ve inceleme ülkesi konumuna getiren süreci başlatan Vilmos Dioszegi'nin sözlerine yer vermekte yarar vardır. Tanınmış Macar Şamanbilimcilerinden V. Dioszegi'ye göre Sibirya Kamlık inanç sistemi tam olarak çözülemedikçe, araştırılamadıkça, çözümlenemedikçe Hungarolojik konuların derinlemesine tahlilinden kesinlikle söz edilemez (Çobanoğlu 2006: 1-8). Kanımızca burada yer verilen görüşte Hungaroloji yerine Türklükbilimi kavramı konulduğunda böyle bir tespit yine de geçerliliğini koruyacaktır.

Anahtar Sözcükler: Şamanlık, Kamlık, Eski Türkler, Sosyo-kültürel Süreklilik

Giriş

Çok geniş bir coğrafyaya yayılan Türk dünyasında sosyo-kültürel ortaklığın temeli dil, kültür ve tarihe dayanmaktadır. İnançsal boyutta ise çoğu Türk halkının dinsel kimliği İslam, Hıristiyanlık, Müsevilik, Budizm ve Şamanlık/Kamlık çerçevesinde tanımlanabilmektedir. Nicellik açısından bu bağlamda başatlık konumu içsel olarak kendini Müslüman (Sünni) olarak kabul eden ya da dışsal açıdan bu biçimde benimsenen kesime ait ise, ikinci önemli kümenin Hıristiyanlığın Ortodoksluk mezhebine mensup olduğu söylenebilir.

Bunun yanı sıra "halk inancı" olarak da görülmesiyle birlikte Türklerin geleneksel inanç sistemi olarak dünden günümüze kadar Şamanlık ya da bilindiği başka bir adıyla Kamlık önemli bir yere sahiptir.

Bu inanç sistemi hem zaman hem de mekân boyutunda Türk dünyasında sosyo-kültürel süreklilik sürecinde de yadsınamaz bir önem arz etmektedir. Dolayısıyla bu konunun üzerinde

* *Hacettepe Üniversitesi, Sosyoloji ABD Doktora Öğrencisi, Ankara-Türkiye, aronxakas@yahoo.com.*

durulması, Eski Türk dönemi ile günümüzü bu açıdan birbirine bağlamak ya da bu bağlantıları irdelemek noktasında yerinde ve anlamlı olabilir.

İşte böyle bir amaç doğrultusunda yukarıda zikredilen konu çerçevesinde Asya'nın coğrafi konumu itibariyle tam merkezine denk gelen Merkezi Asya (Asya'nın Ortası) ya da Güney Sibirya ile Ön Asya olarak da bilinen Anadolu Türklerine kadar uzanan bir coğrafyada daha önce vurgulanan sosyo-kültürel sürekliliğin Şamanlık/Kamlık odaklı bir inançsal boyutu üzerinde durulması hedeflenmiştir.

Şunu da belirtmekte yarar var. Böyle bir çalışma Türk dünyasının sosyo-kültürel bütünlüğünü yalnızca bir etkene bağlayan bir bakış açısına sahip olmadığı gibi, bu sürekliliğin aslında çok boyutlu olabileceğini ve statik bir süreç olmadığını, dolayısıyla zaman ve mekan bağlamında değişim itibariyle dinamik bir nitelik taşıdığını kabul etmektedir.

Bunun yanı sıra Şamanlık/Kamlık inanç sistemi bilimsel anlamda takip edilebilen tarih açısından göreli olarak çok eskilere kadar indiğinden ve her ne kadar "eski" nitelemesi uygulanmak istense de "yaşayan" konumunu ısrarla sürdürmesinden ötürü "stratejik" bir önceliğe sahip olduğu ifade edilebilir. Bu doğrultuda bu inanç sisteminin önemini vurgulayabilmek için dünyada bu inanç sistemi konusunda yürütülen araştırmalar yönünden Macaristan'ı öncü bir düşünce ve inceleme ülkesi konumuna getiren süreci başlatan Vilmos Dioszegi'nin sözlerine yer vermekte yarar vardır. Tanınmış Macar Şamanbilimcilerinden V. Dioszegi'ye göre Sibirya Kamlık inanç sistemi tam olarak çözülemedikçe, araştırılamadıkça, çözümlenemedikçe Hungarolojik konuların derinlemesine tahlilinden kesinlikle söz edilemez (Çobanoğlu 2006: 1-8). Kanımızca burada yer verilen görüşte Hungaroloji yerine Türklükbilimi kavramı konulduğunda böyle bir tespit yine de geçerliliğini koruyacaktır.

Bu kadar uzak mesafeler ile onlarca yüzyıldan oluşan bu denli uzun zaman aralığının doğal olarak zaten dinamik bir süreç olan kültürün değişmesine yol açabileceği malumdur. Üstelik Türk kültürünün başka kültürlerle etkileşim içine girdiğini de hesaba katarsak karmaşık bir sosyo-kültürel değişimden söz edilebilir.

Sosyo-Kültürel Süreklilik Unsuru Olarak Merkezi Asya'yla Ön Asya'da Şamanlık/Kamlık

Konuya girmeden önce konumuz bağlamında Asya kıtasının merkezinde yer alan Hakas Cumhuriyeti'nde ezelden beri yaşamını ve kültürünü sürdüren Hakas Türklerinin inançsal durumuna göz atmakta yarar vardır.

Kamlığın Yenisey Nehrinin orta havzasında birkaç binyıl boyunca varlığından söz eden Butanayev (2006: 10)'e göre eski Kırgız devleti döneminde Tang hanedanı döneminde (VIII.yy) bölgenin yerlisi olan Türklerde "gan", yani Kam olarak bilinen inanç kişilerinden söz edilmektedir (Biçurin 1950: 353; Butanayev'de 2006: 10).

Hakasların geleneksel inanç sistemi konusunda eskiden olduğu gibi XIX.yy sonu ile XX.yy başında da Şamanlığı korudukları bilinmektedir. Konuyla ilgili gerçekleştirilen çok sayıda araştırma ve zamana ışık tutan kaynak kişilerin verdiği bilgiler de bunu destekler niteliktedir (Anjiganova 2007: 15-23).

Tanınmış Rus Türklük bilimcisi V.V. Barthold'a (2004: 17) göre Tu-küe Türkleri (yani, Kök Türkler) de kuşkuya mahal bırakmayacak biçimde "şaman idiler".

Zorla yürütülen Hıristiyanlaştırma siyaseti peki niçin tam beklenenin aksine başarılı olamadı? Çünkü bu inanç sisteminin hem içeriksel hem de şekilsel özellikleri geleneksel Hakas inanç sistemiyle tam olarak örtüşmemekteydi. Bunun böyle olmasına yol açan nedenlerin arasında da geleneksel Hakas yaşamının, dünyevi ve manevi anlamda dünyayla bir bütünlük içerisinde algılanırken, dış kaynaklı inanç sistemin "dinselliğinin kozmik düzeyi" toplumsal boyuta ve bunun içindeki düzenlemelere aşırı odaklanılmasından ötürü netliğinden taviz verebilmesi gerçeği yer almaktadır. Ayrıca Orta Doğu kaynaklı Hıristiyanlık inanç sistemindeki öğretide Kötülüğün

kaçınılmaz olarak İyiliğin karşısında yenilgiye uğrayacağı görüşü ağır basarken, geleneksel Hakas Şamanlığında üst ve alt dünyanın temsilcileri olan Ülgen Han ile Erlik Han aslında birbirine eşit birer yaratıcı olup ikisinin arasında etkileşim süreci olmasına karşın bunlardan herhangi birisinin mutlak bir biçimde üstün gelmesi pek olası görünmemektedir. Üstelik dünyanın sonu düşüncesi Hakas Türklerinde olmayan bir düşüncedir, çünkü onlara göre hayat sonsuzdur, ancak bu süreçte ölümler ve doğumlar yer almaktadır. Yani, dünyanın sonundan söz edilmediği için geleneksel dünya görüşünde göreli de olsa bir çeşit iyimserlik odaklı algılayış söz konusudur (Anjiganova 2007: 15-23).

XX. yy'ın 1980'li yıllarından itibaren Hakas Türklerinin etnik ve dinsel kimlik alanındaki arayışları esas itibariyle Şamanlık ve Hıristiyanlığın Ortodoks mezhebiyle bağlantılı bir biçimde cereyan etmiştir. Hakas aydınları bir geleneksel kültür olarak kabul ettikleri Şamanlığı bir inanç sistemi olarak yeniden gelişmesine katkıda bulunurken, öte yandan da bu inancın ritüellik boyutunun da diriltilmesine araştırmalarıyla öncülük etmiştir. Bu girişimlerin neticesinde toplumda birçok dini ritüele yeniden hayat verilmiştir. Kimi araştırmacılar buna Neo Şamanlık ya da Şehir Şamanlığı adını vermektedir. Hakas Türklerinde *Tigir Tayığ* [göğe yönelik düzenlenen toplu bir ayin] geleneği korunmuştur. Bu adla çok eskiden beri bölgede bilinen ve yalnızca Hakaslarda günümüze kadar korunabilen bu ayin aslında Hakas toplumunda Şamanlığın başka bir boyutu olan Tengricilik tartışmalarına vesile olmaktadır (Anjiganova 2007: 15-23).

Şamanlık inanç siteminin günümüzde yaşadığı bu gelişme, Ortodoks Hıristiyanlık, İslam, Budizm, Müsevilik gibi inanç sistemlerinin Rusya gibi dinle devletin ayanasal zeminde birbirinden ayrıldığı bir ülkede "geleneksel dinler" statüsü ve "açıkça devletin desteğine" sahip olmasına ve kendisinin böyle bir kapsam dışında tutulmasına karşın cereyan etmesi de oldukça dikkat çekici bir husustur (Anjiganova ve Topoyeva 2007: 6-15).

Hakas Türklerinin geleneksel inanç sisteminin günümüzde araştırmacılar çeşitli isimler altında anmaktadır. Kimisi böyle bir geleneksel inanç sistemin Şamanlık olduğunu söylerken, kimisi de Maniheizm üzerinde durmakta. Bazıları ise bu konuda Tengricilik ve Burhancılık konusunda görüşlerini ortaya koymaktadır. Üzerinde durulacak isim ne olursa olsun Hakas Türklerinin geleneksel inanç sisteminin tarih içerisinde evrim geçirdiği söylenebilir. Dahası, Şamanlığın en erken dini sistemlerden biri olarak dünya üzerinde yaygın olarak varlığını sürdürdüğü da bir gerçektir. Şaman ya da Kam ise çok daha sonradan ortaya çıkan bir unsurdur. Zaman içerisinde şu veya bu etkenler altında bu geleneksel inanç sistemi Hakas Türklerinde muhtelif dini kültürlerden etkiler içselleştirmiş olabilir, ancak bununla birlikte inançsal kültürün "özü" her zaman varlığını sürdürmüştür (Anjiganova ve Topoyeva 2007: 6-15).

Atatürk tarafından görevlendirilip 1932 yılında "Müslümanlıktan Evvel Türk Dinleri" adlı çalışmasını tamamlayan ve bu çalışmasını Dolmabahçe Sarayı'nda Mustafa Kemal'e takdim eden (Yörükan 2005a: V-VIII) Prof. Dr. Yusuf Ziya Yörükan (2005: 9) en eski Türk inanç sistemi olarak Şamanlığı görmektedir.

Daha önce söylendiği gibi kimi araştırmacılara göre (özellikle 6-8.yy'larda) Hakasların (daha doğrusu ataları olan yenisey Kırgızlarının) Eski Türk dönemindeki Türk halklarının birçoğunda olduğu gibi Mengü Mavi Göğe tapma esaslı Tengricilik inancı vardı. Hatta belki de dünyadaki bütün Türklerin içerisinde yalnızca Hakaslar daha önce burada zikredilen *Tigir Tayığ*, yani Göğe tampa ve adak sunma ayini geleneğini "en saf ve tam bir biçimde" XX.yy'a kadar koruyup getirebilmiştir. Bu ayin geleneği XIX.yy'ın sonundan beri tanınmış Türklük bilimcileri olan N.F.Katanov, S.D.Maynagaşev, L.P.Potapov ve her yıl yazın ortasında binlerce katılımcıyla böyle ayinlerin düzenlendiği yüzden fazla dağı, Hakas topraklarında tespit eden V.Y.Butanayev tarafından araştırılmıştır (Anjiganova ve Topoyeva 2007: 6-15).

Göğe ve büyük olarak algılanan her şeye tanrı diyen ve kocaman ağaçlarla yüksek dağlara Türklerin taptığına ilişkin bilginin Mahmud Kaşgari'nin 1917-1919 yıllarında Arapça yayınlanan Divanü Lügat-it-Türk adlı çalışmasından (Cilt 3, s. 279) elde edilebildiği Yusuf Ziya Yörükan (2005: 18) tarafından ortaya konmuştur.

Burada anlatılan *Tigir Tayığ* geleneğinden de anlaşılacağı üzere bu ritüelin örneğinde eski Türk döneminden neredeyse zamanımıza dek süren bir sosyo-kültürel süreklilikten söz edilebilir.

1996 yılının yaz aylarında gerçekleştirilen sosyolojik araştırmada Hakas Cumhuriyeti sınırları dâhilinde ikamet eden Hakas nüfusunun yüzde 10'u ile mülakat yapılmıştır. Bunun sonucunda Hakasların yüzde 26'sı kendini Şamanist, yüzde 50'si de Ortodoks Hıristiyanı olarak nitelemiştir. Ancak yapılan mülakatta kendini Ortodoks olarak tanımlayan Hakasların verdiği yanıtlar tahlil edildiğinde bu insanların yine de geleneksel inançsal değerleri koruduğunu ortaya koymuştur. Ayrıca dini kimlik olarak Ortodoksluğu seçen Hakasların içerisinde ancak yüzde 3'ü tam anlamıyla bu inançsal sisteme "katı bir şekilde" bağlı olduğunu ifade etmiştir (Anjiganova ve Topoyeva 2007: 6-15)

2006 yılında Hakas aydınlarından yüz kişiyle bir mülakat yapıldığında bunların çoğunluğu kendini Şamanist ve Tengrici olarak tanımlamıştır. 2007 yılında Hakas Cumhuriyeti'nde gerçekleştirilen sosyolojik bir araştırma neticesinde 1996 yılıyla kıyaslandığında Ortodoks Hakasların oranı 58,2'ye kadar çıktığı, Şamanist Hakasların da oranı yüzde 5,9'a kadar gerilediği görülmüştür. Bununla birlikte yine Şamanist olarak nitelendirilebilecek değerler bu araştırmada da Hakasların çoğunda korunduğu göze çarpmıştır. Örneğin, Hakasların yaklaşık yüzde 60'i kara büyüye, yani kargış olayına, yüzde 55 civarındaki bir oranı da nazar (kötü göz) olayına inandığını belirtmiştir (Anjiganova ve Topoyeva 2007: 6-15). Buradaki istatistiki verileri yorumlamak gerekirse Şamanlık inanç değerlerinin korunduğu Hakas Türklerinde diğer inanç sistemlerine doğru kaymanın yaşandığı söylenebilir. Özellikle Ortodoksluk mezhebinin ağırlık kazanmasının altında yatan nedenlerin başında Rus Ortodoks Kilisesi'nin elindeki geniş imkan, ayrıcalık ve altyapı elverişliliği ile devletin, daha önce de belirtildiği gibi, yaklaşımının (Anjiganova ve Topoyeva 2007: 6-15) geldiği ifade edilebilir. Bu itibarla atalarıyla inançsal boyutta sosyo-kültürel süreklilik açısından Hakas Türklerinde ciddi değişimin yaşandığı belirtilebilir.

Sadettin Gömeç (1992: 20; 1997: 68) gibi kimi araştırmacılar tarafından "kahraman bir Türk kadını" ya da "bir melek" olması olasılığı üzerinde durulan Umay konusunda birbirinden çok farklı görüşler mevcuttur. Eski Türk döneminde dünya görüşünün temelinin Kamlık inancına dayalı olduğunu savunan kimi araştırmacılar genel olarak ve üst dünyanın en önemli tanrısı olarak Tengri (gök)'nin yer aldığını ve bu geleneğin, yani "gök kültünü" eski Türklerin Hunlardan miras olarak devr aldığını, ikinci en önemli tanrının Umay olduğunu ve Orta dünyanın en önemli tanrısı, ruhu ya da ruhlar şeklinde Yer-Su olarak bilindiğini söylemektedir (Derevyanko 2002: 209, 210). Buradaki tartışmadan ziyade Umay adıyla Merkezi Asya'da mevcut değerin eski Türk dönemindeki günümüz Türkiye'sinde kız çocuklarına verilen bir isim olarak günümüzde de gözlemlenebilen sosyo-kültürel devamlılığı önemlidir. Asya'nın ortasında her ne kadar bir isim olarak Umay adı yaygın olmasa dahi bu sosyo-kültürel olgu inançsal boyutta varlığını devam ettirmektedir. Aynı zamanda Ön Asya'da bir kadın adı olarak varlığını sürdüren Umay ismi örneğin Hakas Türklerinde inançsal boyutun yanı sıra yer adı olarak da korunmuştur. Hakas Cumhuriyetin'de en büyük şehirlerden biri olan Sayanogorsk'un yakınlarında bulunan Amay (Hakasça *Imay-Tas*) dağı ya da başka bir yerde bulunan *Omay Hazın Tağ* (Umay Kayın Dağ) buna en açık örnektir (Butanayev 2006: 146). Aynı zamanda Hakas topraklarında günümüzde Sayanogorsk civarındaki Mayna köyü olarak bilinen yerleşim yerinin adının bu Umay Taş dağından gelebileceği olasılığı yüksektir (Butanayev 2003: 256). Eski Türk döneminden günümüze dek bir yere göç etmeyen Hakas Türkleri en yakın komşuları olan Kuzey Altay Türkleriyle Şor Türklerine ait mitolojide de Umay Tanrı Ülgen Tanrının küçük kızı olarak konumlandırılmıştır (Butanayev 2003: 179).

Asya'nın merkezi ile Küçük Asya arasında kalan coğrafyada da günümüz Kamlık/Şamanlık inancının varlığını sürdürdüğü topraklarda bir inançsal olgu olarak Umay ile ilgili izler maneviyat ve sanat etkileşimi bağlamında günümüz Kırgız ve Kazak topraklarında da karşımıza çıkabilmektedir. Her ne kadar doğrudan inançsal nitelik arz etmese de yine de kişi ve yer adı olarak Anadolu'yu Güney Sibirya'ya sosyo-kültürel bütünlük çerçevesinde bağlayan bağlardan söz edilebilir. Umay ile işgili sosyo-kültürel süreklilik ve bütünlük yalnızca inançsal boyutta değil, inanç boyutundan kaynaklanıp bunun dışına taşan alanlarda da gözlemlenebilmektedir. Buna örnek

olarak Sayan-Altay bölgesinde (Hakas, Altay, Tıva, Şor, vd.) birer kutsal varlık olarak kabul edilen ve inanılan Ülgen ve Erlik adlarının Anadolu Türklerinde kişi isimleri olarak varlığını sürdürmesi, konumuz açısından ilgi çekicidir. Özellikle bu iki soyadı gibi Şaman soyadlarının Türkiye'deki mevcudiyetinin böyle bir sosyo-kültürel süreklilik kapsamında kabul edilebileceği söylenebilir. XX.yy'ın ilk yarısında Küçük Asya'da bu soyadları kabul ederken belki de insanların çok da farkında olmadıkları söylenebilir, ancak bu soyadları listeye eklerken, kanımızca, doğrudan böyle bir sosyo-kültürel süreklilik ve bütünlük bilinciyle hareket edilmiş olması pek olasıdır.

Türklerin "eski" inanç sisteminde "yegane Tanrı" olan Ülgen, günümüzde Müsevilik inanç sistemine mensup olan Karay Türklerinin dinsel yaşamında çok ilginç bir şekilde varlığını sürdürmektedir. Karaylar, Yahudice orjinalinde "Selam İsrael, Tanrı birdir, bizim Tanrımızdır" anlamına gelen "kelime-i şehadeti" "Selam Sema Ülgen Gök Tanrı Tanrı hepimizindir" şeklinde ifade etmektedir (Kaşgarlı 1990: 36; Kalafat'ta 1998: 8).

Baykal Gölü civarında bulunan Hilokskiy İlçesindeki Arey Irmağı havzasında Şaman Dağı vardır. Günümüzde de bu isimle anılan bu dağdaki Geç Neolit-Erken Bronz Çağ dönemiyle tarihlendirilen bir mağarada şaman davuluyla şaman resimleri dahil olmak üzere çok sayıda kaya üzerinde tasvirler bulunmaktadır. Araştırmacılar tarafından bu mağaranın tapınak yeri olduğu sanılmaktadır (Konstantinov 2002). Bu örnekte de inançsal boyutan başlayıp günümüze dek en azından isim olarak devam eden sosyo-kültürel bir süreklilik gözlemlenebilmektedir.

Kamlıkla ilgili olması ihtimali pek yüksek olan bir örnek daha Sibirya bölgesinden verilebilir. Türk dünaysında, kanımızca, bir arada yaşayan insan topluluğunun adı olarak buna benzer bir misal bulabilmek olanaksız. Çarlık zamanında Tomsk Vilayeti Kuznetsk Uyezdin'de yaşayan, ancak XIX.yy içerisinde çoğu Ruslaşıp asimile olan Kamlar adlı bir etnik gurup vardı. Hakas Türklerinin kuzeyinde yurt edinen ve bir zamanlar Hakas olarak kayıtlara geçen ve 2002 yılındaki genel nüfus sayımına göre toplam 656 kişi olan Çulım Türklerinin konuştuğu dilin bir lehçesi ya da ağzı konumunda bulunan bu Kamlar topluluğunun adı çok ilgi çekicidir (2005 [http://lingsib.unesco.ru/ru/ languages/chulym.shtml.htm]).

Kamlar anlamına gelen "Xamnar aşireti" Hakas Türklerinde günümüzde de varlığını sürdürmektedir (Butanayev vd. 2008: 600).

Kam sözcüğüyle alakalı olarak yorumlanabilecek başka bir etnik topluluk adı da Kamasinler'dir. Orijini Samoyed olan ve Türkleştiği iddia edilen bu kavmin adı gerçekten ilgi çekicidir. Bu iddia doğruysa, bu topluluğun önceki adının Çin kaynaklarında "Tuba" olarak geçtiğini (Barthold 2004: 34-35) de göz önünde bulundurursak, bu adın Türkleşme sürecinde ortaya çıkması konusu ayrı bir araştırma nedenini oluşturabilir.

Yine inançsal boyuttan dışına taşarak varlığını kişi ismi olarak değil de, yerleşim yeri adı olarak devam ettiren örnekler mevcuttur. Tam olarak kanıtlanmamış olsa da bu örnekler yine de konumuz itibariyle ilgi çekicidir. Türkiye'nin muhtelif yerlerinde Kaman ve özellikle Kamlık adını taşıyan yerleşim yerleri, az önce belirtildiği gibi tam olarak ispatlanamasa da, konumuza dönük olarak yine de önem arz etmektedir.

Kaman adını taşıyan yerleşim yerleri Türkiye coğrafyasında birkaç ilde mevcuttur. Bunlar Kırşehir, Bartın, Kayseri, Osmaniye ve Sivas illeridir (Büyük Türkçe Sözlük [http://tdkterim. gov.tr/bts/?kategori=verilst&kelime=kaman&ayn=tam]). Örneğin Kırşehir'e bağlı Kaman İlçesini bu ad nedeniyle inceleyenlerinde ortak mutabakat olmamasıyla birlikte "Türkler'in ilk dini olan Şaman dininden" geldiğine ilişkin görüşler kimi araştırmacılar tarafından ortaya atılmaktadır (Kaman İlçesi Kaymakamlığı, 18.06.2007 [http://www.kaman.gov.tr/ index.php? option= com_content&task=view&id=142&Itemid=210], Öz 1953). Bu arada "xaman" sözcüğünün Hakasça'daki anlamı "yönetim, iktidar, erk"tir (Hakas-Orıs Söstik 2006: 795).

Kaman adını taşıyan yerleşim birimlerinin etimolojik açıklaması konusunda kesinlik yoktur, ancak Türkiye'nin Samsun İline bağlı Havza ilçesi sınırları dâhilinde başta Çon[1] boyu olmak üzere zamanında Orta Asya'dan birçok boyun geldiği Kamlık Köyü de vardır (Büyük Türkçe Sözlük [http://tdkterim.gov.tr/bts/?kategori=verilst&kelime=Kaml%FDk&ayn=tam]). Yine bu yerleşim yerinin adı konusunda çeşitli görüşler mevcuttur. Bunlardan biri de Kamlık adının geleneksel Türk inanç sisteminin Kamlık'tan geldiğiyle ilişkilendirilmesidir. Bu görüş aynı zamanda çok daha fazla itibar gören bir görüş olması açısından ilgimizi çekmektedir (http://site.mynet.com/ kamlikilkogretimokulu/kamlik/id10.htm). Bu arada Hakasça'da "kamlama", yani kam ayini anlamına gelen "xamdıx" (kamlık) sözcüğü mevcuttur (Hakassko-Russkiy Slovar 1953: 270; Hakas-Orıs Söstik 2006: 795).

İnanç boyutu dâhilinde kabul edilebilecek gömme şekilleri ve mezarlık düzenleme gelenekleri açısından da Orta Asya ile Küçük Asya arasında sosyo-kültürel süreklilikten söz edilebilir. Kanımızca Güney Sibirya ile Moğolistan başta olmak üzere Orta Asya coğrafyasında yaygın olarak görülen kurgan ve mezarlıklarda yer alan dikili taşlar ile Türkiye'nin doğusundaki Bitlis ilinin Ahlat ilçesinde bulunan dünyaca tanınmış Ahlat mezar taşlarının benzerlikleri ve konumuz bağlamında arz ettikleri önem yadsınamaz.

Arkeolog Prof. Dr. Oktay Belli (2009: http://www.stargazete.com/guncel/-ahlat-mezar-taslari-ikinci-orhun-abidesi--haber-197108.htm) tarafından sahip oldukları ehemmiyet açısından "2. Orhun Abidesi" olarak kabul edilen esasında 12.yy'dan kalma Ahlat mezar taşları, konumuz itibariyle üzerinde durulması gereken bir örnektir. Prof. Belli Kırım ile Moğolistan arasında kalan yaklaşık 10 bin kilometrelik bir coğrafyada sayısı binlerle ifade edilebilecek dikili taşların varlığından söz ederek İslamiyet'te mezarlarda heykel dikme geleneğinin mevcut olmadığını, oysa ki bölgedeki Türklerin İslam öncesi ve sonrası dönemde bu geleneği uyumlu bir biçimde sürdürmüş olduklarını vurgulamıştır.

İslam dönemine giren Türkler bu inancın da etkisi altında Anadolu coğrafyasında takip edilebildiği kadarıyla daha önceki dönemde taş balballar ve insan biçimli heykeller şeklinde yaygın olan dikme geleneğinden uzaklaşmaya başladıkları gözlemlenebilir. Bununla birlikte insan figüründen uzaklaşan Anadolu ve Balkan bölgesinde yaşayan Türklerin yine de söz konusu sosyo-kültürel sürekliliğin bir boyutu olan inançsal bağlamda bu sefer taşa insan figürü yerine taşın yüzeyine "insan, kuş, ejder ve kılıç" gibi kültürel öğe ya da motifleri işlemek suretiyle mezarların başına yüksek taş dikme geleneğini devam ettirdikleri söylenebilir (Karamağaralı 1992: 1-34, Haseki 1977: 5-56; Belli'de 2003: 46).

Günümüzde de Anadolu'nun muhtelif yerlerinde özellikle Alevi mezarlıklarında balbal ve insan biçimli taş heykel dikme ile ilgili geleneğin izlerini görebilmek olanaklıdır (Belli 2003: 46). Bu açıdan sosyo-kültürel süreklilik sürecini Orta Asya'dan Küçük Asya'ya kadar uzandığını gösteren konuyla alakalı örnek olarak gösterebileceğimiz, Erzurum ilinin Tizgi Köyündeki balbal taşlar ile Elazığ ilindeki Teslim Abdal Köyünde bulunan saç örgülü mezar taşlarının varlığı somut bir biçimde gözler önüne sermektedir(Belli 2003: 46).

Prof. Oktay Belli'nin bu tespitlerinin aslında zaman ve mekân sınırlamasını tanımaksızın Orta Asya ile Küçük Asya arasında sosyo-kültürel sürekliliğine ilişkin olduğu ifade edilebilir. Buna ilaveten 17.11.09 günü Ankara'dan Afyon'a gelirken Sivrihisar'a 17 km varmadan Bababat köyü mezarlığında günümüz mezar anıtlarının yanı sıra eski Türk geleneğinin Anadolu coğrafyasındaki birer vesikası olan çok sayıda uzun ince dikili taşlar görebilme şansına sahip oldum. Aynı şekilde Afyon'un Akcin Mezarlığı içerisinde günümüz mezar taşlarının yanı sıra çok sayıda dikili taş görebilmek olanaklıdır.

[1] Çon Hakas Türkçesinde "halk, insan kütlesi, toplum, topluluk, insanlar, nüfus, sakinler, akrabalar" anlamına gelmektedir (bkz. Hakas-Orıs Söstik 2006: 986). Bu köyde Çon, Çonlar ve Çonoğlu soyadlarının olması çok ilgi çekicidir.

Ankara'dan 200km, Afyon'dan 64km, Emirdağ'dan da 26 km mesafede bulunan Köseli Mahallesi Köyü (Gömü İlçesi sınırları içerisinde) civarında şehirlerarası otoyoluna bitişik yaklaşık 40 adet dikili taşın olduğu büyük bir olasılıkla kullanılmayan eski bir mezarlık var. Kimi taşlar üzerinde Osmanlıca, kimisinde de yeni Türkçe harfli yazılar mevcut olan bu mezarlıkta hiçbir yazının bulunmadığı dikili taşlar ile baş ve omuz biçiminde şekil verilmiş dikili taşlar yer almaktadır. Yine anılan bu köyün Ankara yönüne birkaç km'lik mesafede Yüreğil Köyü var. İşte burada da eski dikili taşların yanı sıra günümüz mezar anıtlarının olduğu bir mezarlık var.

Bunun yanı sıra Afyon'dan Ankara'ya giderken Sivrihisar'a 26 km, Ankara'ya 160 km kala bulunan Gülçayır Köyü civarında Burhanlı Çayı yakınlarında yolun iki yanında bulunan tepelerin zirvesinde büyükçe taşlardan oluşturulan yaklaşık 1-1,5 m. yüksekliğinde yığınaklar görülebilmektedir. Hakas Türkçesinde *obaa* olarak tanınan ve tepelik ya da dağlık geçitlerde taşlardan oluşturulan yığınaklar dağ iye-ruhlarına (*tağ eezi*) ithafen kurulmaktadır. Belki de anlam itibariyle böyle bir benzerlik söz konusu olmasa da, en azından bu durumda şekil benzerliğinden söz edilebilir. Bu ve yukarıda değinilen başka örnekler sosyo-kültürel boyutta Asya kıtasının derinliklerinden Ön Asya'ya uzanan coğrafyada gözlemlenebilecek bir süreklilik ve bütünlükten söz etmemize olanak tanımaktadır. Bu konu üzerinde aşağıda da biraz durulacaktır.

Hakas Türklerinin ilk bilim adamı, Kazan İmparatorluk Üniversitesi profesörü Prof. Nikolay Katanov (1862-1922) (1894: 128; Monguş'ta 2001: 166) Moğolistan Altay'ında yaşayan Tıva Türklerini bilimsel araştırma amacıyla ziyaret ettiğinde bu bölgedeki yerlilerin ölüleri yere gömdüklerini ve taş ya da ağaçtan oyulan heykeli mezarın yanı başına diktiklerini kaydetmiştir.

Mezarlıklarda şekil verilmiş anıt ya da büyük kaya parçalarını dikme geleneği eski Türk döneminden beri bilinmektedir. Aslında kurgan geleneği birkaç bin yıllık bir gelenektir. Örneğin etrafı 0,5-1,0 metre arasında değişen yükseklikte olan kaya parçalarından ibaret çitle çevrili kurgan geleneğinin adını Hakas topraklarından alan Afanasyevo arkeolojik kültüründen (M.Ö. yaklaşık 3650-2470 yılları) itibaren takip edildiği söylenebilir (Butanayev vd. 2008: 31-32). Bununla birlikte heykeltıraşlık sanatı yönünden en heybetli dikili taşlar, adını Hakas topraklarından alan Okunev arkeolojik kültürü döneminde (M.Ö. yaklaşık 2335-1530 yılları) görülmektedir (Butanayev vd. 2008: 35, 38). Müze ve açık havada olmak üzere Hakas-Minusinsk (Hakasça *Mengi-Sug*) Vadi'sinde yaklaşık 200 civarında olan bu çeşit Okunev dönemine ait stellerden mevcuttur (Butanayev vd. 2008: 38). Kurgan kültürü Açinsk (Hakasça *Açı-Tura*) şehrinin güneyinde bulunan Andronovo köyünden adını alan Andronov arkeolojik kültürü (M.Ö. II.binyılın ortası/1700-1400 yıllar), adını Hakas topraklarında bulunan Karasuk (Hakasça *Hara-Sug*) deresinden alan Karasuk arkeolojik kültürü (M.Ö. yaklaşık XIV-XV.yy'lar), adını Minusinsk şehrinin civarında bulunan Tağar adasından alan ve kimi dikili taşların ağırlığının 50 tona ve yüksekliğinin 5 metreye kadar ulaştığı dolayısıyla Hakas bozkırlarında göze çarpan kurganların çoğunluğunu oluşturan Tagar arkeolojik kültürü (M.Ö. VIII-II.yy'lar), Hun dönemi (M.Ö. II.yy – M.S. II.yy), Tagar-Taştık ya da Tes Geçiş dönemi (M.Ö.II.yy-M.S.I.yy), özellikle konumuz itibariyle mezarın yanı başına dikilen ve önüne yemekli kapların konulduğu yüksek olmayan dikili taşlarla ve mumyalama ve ölü maskeleriyle tanınan Taştık kültürü (M.S.I-V.yy'lar), Çaa-Tas (Savaş Taşları) tipi kurganları ve Yenisey Türk yazı sistemiyle tanınan Kırgız Devleti döneminde (VI.yy-1207 yılı) izlenebilmektedir (Butanayev vd. 2008: 41, 44, 53-71, 89-105).

Binlerce yıldan beri Orta Asya coğrafyasında ölülerin kendilerine ait eşya ve silah eşliğinde gömme geleneğinin Küçük Asya'da Tahtacılarda en azından 1930'lu yıllarda halen canlı olduğu söylenebilir (Yörükan 2005: 30).

Kuzey Doğu Anadolu'da bulunan Kür Vadi'sinde cenaze töreni ardından ölünün ruhuna "hayrı dokunur" inancıyla üç akşam boyunca mezar başında ateş yakılırmış (Kalafat 1998: 147). Hakas Türklerinde eskiden olduğu gibi günümüzde de ölünün gömüleceği mezarın yanı başında ateş yakılır, içine ölü için bir tabak yemek ateşin içine konulur. Ölünün ölüm gününden itibaren üçüncü günde gömüleceği durumlarda ise yine mezarın başında anma ateşi yakılır ve az önce sözü edilen uygulama yapılır (Butanayev 1998: 207, 215). Görüldüğü gibi Asya'nın ortasında bulunan

Güney Sibirya ile Küçük Asya'nın Kuzey Doğusu arasında sosyo-kültürel süreklilik sürecinde, her ne kadar yüklenen anlam ya da izlenen uygulamalarda doğal olarak farklılaşmalar meydana gelmişse de ölü mezarının başında yakılan ateş olgusu biçiminde karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca inanç yönünden bu geleneğin her ikisinin de ölüye ilişkin olarak varlığını sürdürmekte olması, konumuz yönünden çok önemlidir.

Çin yıllıklarına göre mezarın üzerinde ölü için ev benzeri bir yapı kuran Türkler (Julien 1877: 28, Giraurd 1960: 116; Belli'de 2003: 17) ve Arap coğrafyacı el Mukaddesi'nin X.yy'ın son çeyreğinde verdiği bilgilere göre ölüler için büyük çaplı kurganlar oluşturan Kırgızlar (el Mukaddesi IV: 19; Belli'de 2003: 17)'ın soyundan gelen Hakas Türklerinde XIX. yy'da mezarlığın üzerinde kütükten yapılan küçük eve benzer yapıların kurulduğu gözlemlenmiştir (Karatanov 1884: 630; Butanayev'de 1998: 209). Bu geleneğin Ortodoks Hıristiyanlık inancının etkisiyle ortaya çıkma olasılığı üzerinde duran Butanayev (1998: 209)'in aksine, Belli, XIII. yy'ın ortasında Moğolistan'a elçi olarak giden rahip Plan Carpin (Carpin 1838: 233-234; Belli'de 2003: 18)'in o dönemde anılan bölgede toplumdaki önemli kişilerin öte dünyada ev sahibi olması amacıyla göçebe çadırına benzer bir yapının içinde gömüldüğüne ilişkin gözlemlerine yer vermektedir. Guilliame de Rubrouck (Rockhill 1900: 37-38; Belli'de 2003: 18)'un XIII. yy'ın ortasında Moğol ülkesini ziyareti esnasında tanık olduğu kule ya da çadır biçimli mezarlar geleneğinin günümüzde de Kazak ve Kırgız Türklerince mezarın üzerine yine kule ya da çadır şekilli yapılar dikerek devam ettirildiği belirtilebilir (Belli 2003: 19). Mezarın üzerinde bu tip yapılar inşa etme geleneği Asya'nın ortasından batıya doğru göç eden Türkler tarafından İran, Türkiye ve Balkanlar coğrafyasında kadar yaygınlaştırılmıştır (Belli 2003: 19). Böyle bir sosyo-kültürel sürekliliğin Türklerin İslam'a girmesine karşın Selçuklu, Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti'nde de gözlemlenebilmesi (Belli 2003: 19) konumuz itibariyle çok önemlidir.

Kazak ve Kırgızlar da 1000 yıldan fazla bir süre boyunca mezarların üstüne toprak yığarak bunları kurgan biçimine benzer bir hale getirme geleneğini günümüzde de sürdürmektedir (Belli 2003: 19).

Orta Çağ boyunca inanç sistemi açısından Şamanist olarak yaşamaya devam eden Yenisey Kırgızları diğer borkız savaşçıları gibi sıkça bu savaşçı-kamların yardımına başvurmaktaydı. Emir Timur'un da "yada taşı" yardımıyla düşman ordularını hava koşullarını değiştirerek zorlayan savaşçı kamları vardı (Lemb 2002: 69; Butanayev vd.'de 2008: 223). Bu örnek temelinde de Kamlık inanç sistemi bağlamında Kök Türk döneminden Emir Timur dönemine dek sosyo-kültürel süreklilikten söz edilebilir.

Kök Türkler ile Yenisey Kırgızlarında ve başka bölgelerde karşılaşan bengü taşlar ya da yere dikilen taşları yazıt haline getirme ve ölen atalara adama, onların hayatını ve çalışmalarını anlatma ile ilgili geleneği birebir olmasa da günümüzde de hem Türk hem de Türk olmayan dünyada mezar taşlarında konumlandırılan yazılar örneğinde de takip etmek olanaklıdır. Aşağıda eski Türk dönemi bağlamında daha ayrıntılı değinilen bu geleneğin mezar taşlarının üzerine yazı yazma şeklinde sürdüğünü gözlemlemek hiç de güç değildir. Türkiye'de de mezar taşlarında ya bir dua ya da veciz söz yazıldığına tanık olunabilir. Bu itibarla her ne kadar kesin olarak söylemek güç olsa da dini uygulamalar çerçevesinde sosyo-kültürel sürekliliğin söz konusu olduğu söylenebilir.

Kırgızlar daha çok bu dünyadaki hayata, yakın-akrabalara ve kutsal devlet ve hana hizmet etmeye doyamadan ayrıldığı üzüntüyü yansıtmak, Kök Türkler de ölen kişinin önemli olaylardan ibaret yaşam öyküsüne ve genel tabirle devletin tarihine yer vermek şeklinde genelde eski dönem Türk yazıtları ölen kişinin adından oluşturulurdu (Samdan 2003: 38).

Bu geleneğin Rusların ünlü "İgor Ordusu Hakkında Kaside"den üç yüzyıl, "Moğolların Gizli Tarihi"nden dört asır önce yaratıldığı kanıtlanan Orhun-Yenisey yazılı tarih anıtların bengü taşlar sayesinde yukarıda anılan eserlerden farklı olarak başta yazıldığı haliyle günümüze ulaştığı da bir gerçektir (Samdan 2003: 40). Dolayısıyla bu anıtlardan elde edilen bilgiler ışığında araştırmacıların eski Türk dönemiyle günümüz Türk dünyası arasında sosyo-kültürel süreklilik konusunda araştırma yapabilme olanağına sahip olduğu söylenebilir. Çok eski zamanlardan beri

Türkler kurgan yapımında genellikle kutsal olarak kabul edilen tepe ya da dağ gibi yükseltileri tercih etmişlerdir (Belli 2003: 15). XIX. yy'da Başkurt Türklerini araştıran Atkinson (1858: 142; Belli'de 2003: 15) da burada bu dinsel uygulama geleneğinin mevcudiyetinden söz etmiştir. Hakas Türklerinin topraklarında 130 civarında eskiden beri kutsal yer olarak kabul edilen ve Kamlık ayinlerinin yapıldığı dağlık mıntıkalar tespit edilmiştir (Butanayev vd. 2008: 234). Mezarlıkların XIX. yy'da da Hakas topraklarında tarlalardan uzak yüksek yerlerde bulunduğu araştırmacılarca belirtilmektedir (Butanayev vd. 2008: 407).

İnançsal boyutta sosyo-kültürel sürekliliği Türk dünyasında saçı geleneği örneğinde de gözlemlenebilir. Örneğin Kök Türkçe saçı anlamına gelen "tökük" sözcüğün karşılığı Hakasçada "tögig"'dir. Bu sözcük Hakas Türkçesinde hem cenaze esnasında ölüye adak niyetinde kurban edilen hayvanın kanıyla yapılan saçı hem ölü için kurban edilen hayvana verilen ad olarak bilinmektedir (Butanayev vd. 2008: 406-407).

Kamlık/Şamanlık inanç sisteminde yaygın olarak yapılan ve diğer inanç sistemlerinde de görülmesi mümkün olan tütsüleme geleneğinin günümüz Anadolu'sunda Harput bölgesinde yaşadığına ilişkin bilgi veren Rıfat Araz (1995: 172)'ın yanı sıra bu geleneğin Sarıkeçili Yörüklerinde de halen sürdürüldüğünü görmek olanaklıdır (Sağlam 2005: 73-97).

Türk dünyasında eski zamanlardan beri varlığını sürdüren ölünün arkasından ağıt yakma geleneği Şamanlık inanç sistemini devam ettiren Hakas Türklerinde "sııt" adıyla XVIII-XX. yy'ın başını kapsayan dönemde de varlığını sürdürmektedir (Butanayev vd. 2008: 427, 438).

Orta Asya kaynaklı inanç ve buna ilişkin uygulamalar temelinde Türkiye topraklarını kapsayan sosyo-kültürel süreklilik ve devamlılığı örneğin Harput yöresinde Rıfat Araz (1995: 21) tarafından gerçekleştirilen araştırma sayesinde görebilmek olanaklıdır. Araştırmacı bu bölgede kamların zaman içerisinde değişime uğrayan işlevini "ocaklıların, kırıkçı/çıkıkçılar ile falcıların" devam ettirdiğini (Araz 1995: 185) tespit etmiş, bu bölgeye Asya'nın ortasından getirilen inançsal yaşam ve uygulamaların aynen ya da anlam, isim, içerik ya da şekil açısından değişim ve dönüşüm geçirmekle birlikte devam ettiğini ortaya koymuştur (Araz 1995: 186).

Yaşar Kalafat (1998: 179) tarafından Doğu Anadolu, Kuzey Irak ve Kuzey Azerbaycan bölgelerine yönelik gerçekleştirilen incelemede İslam inanç sistemi öncesindeki Türk dinsel sistemine dayalı büyük benzerlikler tespit edilmiştir.

Araştırmacı aynı zamanda Kuzey Irak ve Doğu Anadolu'da İslam öncesi Türk inanç sistemine ait Ağaç kültü bağlamında sürdürülen çaput bağlama uygulamasını bulgulamıştır (Kalafat 1998: 76-77). *Izıh* olarak Hakaslarda bilinen kutsal varlıklara kurban edilmek üzere seçilen atın yele ve kuyruğuna "çaput" anlamına gelen ve Şamanlık'tan kaynaklanıp birçok Türk-Moğol halkında yaygınlık kazanan *çalama* bezleri örülerek bağlanırdı (Butanayev 2003: 25-26, 164). Kutsal kayın ağacı budaklarına da Hakas Türkleri çaput (çalama) bağlardı (Butanayev 2003: 201). Günümüzde de devam eden bir inanç geleneği olarak İzmir'e bağlı Tire İlçesi'nde yer alan Bafa Gölü kıyısında bulunan İlyas Dede Türbesi civarında biten zeytin ağacına dilek çaputlarının bağlanması örneği gösterilebilir (Anar 2009: 70-87). Çaput bağlama geleneği ve dilek ağaçlarıyla ilgili kutsallık algılaması Anadolu'da son konar-göçerler olarak tanınan Sarıkeçili Yörükler toplumunda (Sağlam 2005: 73-97) ve Tarsus bölgesinde yaşayan Türkmen kitlesinde (Gökbel 1998: 144-145; Sağlam'da 2005: 73-97) günümüzde de yaygın olarak yaşatılmaktadır. Dilek ağaçlarının Orta Asya Türklüğünde olduğu gibi Anadolu coğrafyasında da sözü edilen bölgelerde ayrı bir yere konumlanması, kutsiyet atfedilmesi, ayrı bir saygınlıkla karşılanması, kutsallıktan ötürü belirli davranış kalıbı ve tabuların varlığı, bu gelenekle ilgili inançsal boyutun sürmesine ilişkin olarak yorumlanabilir. Kimi ağaçlara "yaslanmak" veya "oturmak" da tabu sayılan davranışlar kapsamında bulunabilir (Gültekin 2004: 68; Sağlam'da 2005: 73-97). Ağaca çaput bağlanması misalinin hem Asya'nın göbeğinde hem de Küçük Asya'nın batısında varlığını devam ettirmesi konumuz çerçevesinde çok anlamlıdır. Orta Asya'da da yaygın olarak gözlemlenebilecek bu inançsal uygulamayla az önceki araştırma bölgesi arasında tespit edilen benzerliklere dayanarak

Türk dünyasında"halk inancı" boyutu ya da inançsal temelde sosyo-kültürel bütünlüğün söz konusu olduğu söylenebilir.

Atalar kültü de çok önemli bir yere sahiptir Türk kültüründe. Oğuzların yirmi dört boy isimlerinin aslında Kaşgarlı Mahmud'a göre "ecdat"lara ait adlardan kaynaklandığını ifade etmektedir (Yörükan 2005: 19).

Atalar kültü torunlardan önceki kuşaklara doğru işleyen bir süreçse, atalar da zamanında torunlarına yönelik eylemlerde bulunabilirdi. Bu tipte eylem olarak değerlendirilebilecek şeylerin içerisinde yazıtlar önemli bir yere sahip olabilir. Yazıdan önce kayalar üzerine işlenen işaret ve resimler kutsalsa, taş üzerine işlenen yazıyı oluşturan harfler ayrı olarak ve yazının kendisinin bir bütün olarak kutsiyet arz ettiği doğruysa, o zaman şekil ve içerik değişikliği olsa da, kutsal metinlerin nesneler üzerinde yazılımı geleneği eski Türk döneminde olduğu gibi günümüzde de sıkça rastlanan bir durum olarak değerlendirilebilir. Bu ise Küçük Asya ile Orta Asya arasında sosyo-kültürel süreklilik ve bütünlüğün inançsal boyutta bir unsuru olarak ifade edilebilir. Bunun dışında inançsal boyuttan çıkıp kültürel boyutta devam eden süreklilik ve bütünlük örneğine Türk dünyasında eski Türk harfli yazıların, yaygın olmasa da, "süsleme" niteliğinde olsa dahi kullanıldığı dile getirilebilir. Hakas Cumhuriyeti'nde eski Türk yazı sistemiyle ilgili mirasın göreli olarak her bayram ve etkinlikte kullanılmaya özen gösterilmesi ile Afyon Üniversitesi Atatürk Kongre Merkezi'nde I. Uluslararası Uzak Asya'dan Ön Asya'ya Eski Türkçe Bilgi Şöleni çerçevesinde Uluslararası TÜRKSOY Teşkilatı tarafından düzenlenen "Uluslararası Türk Dünyası Arkeo-Art Resim Sergisi" ile birlikte gerçekleşen AKÜ Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü öğrencilerinin hazırladığı "Yaşayan Kök Türk İşaretleri Sergisi" bu açıdan çok anlamlı olup eski Türk yazısının kültürel gönderme kaynağı olarak yaratı sürecinde etkin bir biçimde günümüzde kullanılabileceğini açıkça ortaya koymaktadır (http://www.cagdas.aku.edu.tr/bs/program.pdf).

"İptidai Şamanlık" inanç sisteminin Anadolu'da Türklerde, ama belki de en çok Alevi kitlelerinde gözlemlenebileceğini vurgulayan Prof. Dr. Yusuf Ziya Yörükan (2005: 21, 29, 34-38), eski Türklerde yıl içerisinde her mevsimde birer olmak üzere toplam dört kurban kestiklerini, bu inançsal uygulamanın kurbanlıklarda değişimlerin yaşanmasıyla birlikte sayı olarak aynen sürdüğünü ifade etmektedir.

Eski Türk inanç sisteminin Kamlık/Şamanlık olduğuna ilişkin kaanaate XIX.yy'ın ikinci yarısında Orta Asya bölgesinde yaşayan Türklere yönelik araştırmaların neticesinde varılmış olduğunu ifade eden Prof. İbrahim Kafesoğlu (1996: 287-289; Sağlam'da 2005: 73-97) Şamanlık ile Türk inancını ayrı gördüğü halde bu ikisinin arasında büyük ölçüde içiçeliğin olduğunu vurgulamıştır.

Şamanlığı bir Türk dini olarak kabul eden ve bu inanç sisteminin çeşitli aşamalardan geçerek geliştiğini savunan Prof. Dr. Yusuf Ziya Yörükan (Yörükan 2005a: V-VIII) ise Orta Asya'dan Küçük Asya'ya kadar süregeldiği ifade edilebilecek olan inançsal boyutta sosyo-kültürel sürekliliğin mekanizmasını da şu şekilde açıklamaktadır: Eski Türklerde olduğu gibi Alevilerde de dağlar, ağaçlar, sular, su kaynakları vs. gibi yerler, yani kısaca toprak kutsal olduğu için bunlarda toprağa bağlılık gözlemlenebilmektedir. Yine bu yüzden Türkler göçle gittikleri her coğrafyada önceki yurtlarındaki "bütün maneviyat ve mazi"yi yanlarında getirip en azından yer adları düzeyinde yansıtmaları sebebiyle Orta Asya'daki birçok yer adına Anadolu'da da rastlamak olanaklıdır (Yörükan 2005: 33). Bu durum ise, konumuz bağlamında inançsal boyutta cereyan eden sosyo-kültürel süreklilik sürecinden söz etmemize zemin sağlamaktadır.

Sonuç Yerine

Yukarıda Türkçe, Hakasça ve Rusça literatür taraması yoluyla ortaya konan bilgiler ışığında Türk dünyasında hem mekan hem de zaman boyutunda sosyo-kültürel süreklilik ile bütünlüğün açıkça gözlemlenebildiğini söylemek olanaklıdır. Süreklilikten söz ederken bunun statik bir durumdan ziyade çeşitli kültürlerle temaslardan ötürü değişim geçiren veya şekil ya da

içerik olarak dönüşümlerin söz konusu olduğu bir süreçten bahsedildiğinin altını çizmekte fayda var.

Sosyo-kültürel süreklilik yalnızca inançsal formatta değil, zaman zaman bu formatın dışına da taşarak varlığını sürdürebilmektedir. Belki de bunun örneği Şaman davulunun Hakas Türkçesindeki adı olan ve eski Türkçeden kaynaklanan "tüür" sözcüğünün günümüz kültür endüstrisinde kültürel referans kaynağı işlevini görmesine ilişkin durumlar olabilir[2]. Aynı şekilde Şaman sözcüğünün de günümüzde Küçük Asya'da kültürel gönderme[3] olarak sanat endüstrisinde yeni yaratıcı oluşumlara konu olabildiği veya ad olarak bu oluşumlarca benimsendiği gözlemlenebilir. Bunun için arama motorlarında "Kam" ya da "Şaman" sözcüğüyle taramanın yapılması yeterlidir. Aynı zamanda bu alana olan merak ve araştırmalarda göreli artışın yaşandığı ifade edilebilir.

Çok sınırlı olan bu bildirinin amacı ise bir nebze de olsa Türk dünyasında geçmişten günümüze (zaman boyutu) sosyo-kültürel süreklilik ile günümüzde de Türk dili konuşan halkların arasında (mekân boyutu) sosyo-kültürel bütünlüğün, böyle bir şey varsa, temellerinden biri olarak Şamanlık/Kamlık inanç sisteminin var olup olamayacağı konusuna dikkatleri çekebilmekti.

Öte yandan Türk dünyasında sosyo-kültürel bütünlüğü sağlayan temellerden biri olan İslam inanç sisteminin kimi araştırmacılara göre %90'lık bir başatlığa sahip olduğu belirtilebilir. Hakas Türkleri de 1990'lı yılların başında İslamiyet'in bir inanç olarak kabul edilip edilemeyeceği konusunda Kazan'dan özel olarak bir Müslüman misyoner/tebligatçı davet edilmiş, 1999'da ise Hakas aydınları Tümen'de düzenlenen Müslümanlar Forumuna katılmış, ancak bu girişimler nesnel nedenlerden ötürü pek etkin sonuç vermemiştir (Butanayev vd. 2008: 601). Halk inancı olarak tanımlanan düzlemde ise bütün Türk dünyasını kapsayan ortaklığın belki de bir dayanağı olarak Kamlık/Şamanlık inanç sistemini görmek olanaklıdır.

Son olarak da Eski Türk döneminden günümüze kadar gözlemlenebilen Kamlık/Şamanlık bağlamındaki sosyo-kültürel sürekliliğin günümüz Hakas topraklarında ve Anadolu coğrafyasında güçlüklerle dolu bir dönemden geçtiği söylenebilir.

Kaynakça

- ANAR, İhsan Oktay (2009) "Zeytin", *National Geographic Türkiye dergisi*, Sayı: 103, (Kasım 2009), ss.: 70-87.
- ANJİGANOVA, Larissa (2007) "Шаманизм в Хакасии: теоретические и практические аспекты", *Религиозно-нравственное сознание населения Республики Хакасия, проблемы м перспективы развития.* (Sorml. Ed. V.G.İbragimova), Abakan: N.F.Katanov Hakas Devlet Üniversitesi Yayıncılığı, ss.: 15-23.
- ANJİGANOVA, L.V. ve Topoyeva, M.V. (2007) "Религиозная ситуация в Республике Хакасия", *Религиозно-нравственное сознание населения Республики Хакасия, проблемы м перспективы развития.* (Sorml. Ed. V.G.İbragimova), Abakan: N.F.Katanov Hakas Devlet Üniversitesi Yayıncılığı, ss.: 6-15.
- ARAZ, Rıfat (1995) *Harput'ta Eski Türk İnançları ve Halk Hekimliği.* (Editör: Şebnem Ercebeci), Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- BARTHOLD, V.V. (2004) *Orta Asya Türk Tarihi Dersleri*. (Yayına Haz.: Hüseyin Dağ), Ankara: Çağlar Yayınları.
- BİÇURİN, N.Y. (1950) *Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена.* Cilt: 1, Moskova-Leningrad.
- BUTANAYEV, Viktor (1998) *Этническая культура хакасов.* Abakan: N.F.Katanov Hakas Devlet Üniversitesi Yayıncılığı.
- BUTANAYEV, Viktor (2003) *Бурханизм тюрков Саяно-Алтая.* Abakan: Türkler BUTANAYEV, Viktor (2006) *Традиционный шаманизм Хонгорая.* Abakan: N.F.Katanov Hakas Devlet Üniversitesi Yayıncılığı.

[2] Tanınmış Türk müzisyen ve besteci Gökhan Kırdar'ın "Tüür" adını taşıyan albümü

[3] Bu kavram konusunda bkz. Öcal Oğuz (2009) "Somut Olmayan Kültürel Miras ve Kültürel İfade Çeşitliliği", *Milli Folklor dergisi*, Cilt: 11, Yıl: 21, Sayı: 82, (Yaz 2009), ss.: 6-12.

- BUTANAYEV, V. Y. (Baş. Ed.), Amzarakov, P.B., Butanayeva, İ.İ, Burnakov V.A., Burov, V.F., Vernik, A.A., Groşeva, G.V., İvandayev, V.İ., Kırjinakov, A.A., Tutarkova, N.V., Torbostayev, K.M., Hudyakov, Y.S., Şavırkin, O.V. (2008) *Очерки истории Хакасии (с древнейших времен до современности)*. Abakan: N.F.Katanov Hakas Devlet Üniversitesi Yayıncılığı.
- "KAMAN" *Büyük Türkçe Sözlük* [http://tdkterim.gov.tr/bts/?kategori=verilst&kelime=kaman&ayn=tam] (erişim:09.11.09/16:17).
- "KAMAN TARİHİ", *Kaman İlçesi Kaymakamlığı Resmi Sitesi*, (18.06.2007). [http://www.kaman.gov.tr/index.php?option=com_content&task=view&id=142&Itemid=210] (erişim:09.11.09/16:17).
- "KAMLIK" *Büyük Türkçe Sözlük* [http://tdkterim.gov.tr/bts/?kategori=verilst&kelime=Kaml%FDk&ayn=tam] (erişim: 09.11.09/16:17).
- KARATANOV, İ. (1884) " Черты снешнего быта качинских татар", *İzvestiya İRGO*, Cilt: XX, St. Petersburg.
- ÇOBANOĞLU, Özkul (2006) "Uygulama ve Amaç Bağlamlarında Türkiye Türkolojisi Üzerine Tespitler", *I. Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, (Yayına Hazırlayanlar: Yunus Koç, Serdar Sağlam, Cahit Gelekçi), Ankara: Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, ss.: 1-8.
- DEREVYANKO, A.P. (Baş Red.) (2002) *История Республики Алтай*. Cilt: 1., (bu cildin yayın kurulu: A.P. Derevyanko [Baş.Red.], V.İ. Molodin, T.M. Sadalova, A.S. Surazakov [Srml.Red.], L.M. Çevalkov; resim düzeni: E.V. Babraşev) S.S. Surazakov Altayistika Enstitüsü, Gorno-Altaysk.
- HAKAS-ORIS SÖSTİK (2006), (Baş Ed. O.V.Subrakova, O.P.Anjiganova, N.A.Baskakov, M.İ.Borgoyakov, A.İ.İnkijekova-Grekul, D.F.Pataçakova, P.Y.Beloglazov, Z.Y.Kaskarakova, A.S.Kızlasov, R.D.Sunçugaşev, M.D.Çertıkova), Novosibirsk: "Nauka" Yayıncılık.
- HAKASSKO-RUSSKİY SLOVAR (1953), (Derleyenler: N.A.Baskakov ve A.İ.İnkijekova-Grekul), Moskova: SSCB Kültür Bakanlığı Yabancı ve Ulusal Sözlükler Yayıncılığı.
- HASEKİ, M. (1977) *Ptatik Açıdan Türk Mezar Taşları.* İstanbul.
- GÖKBEL, Ahmet (1998) *Anadolu Varsaklarında İnanç ve Adetler*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.
- GÖMEÇ, Sadettin (1992) "Древняя религия тюрок" [Türklerin Eski Dini], *Şamanizm Kak Religiya: Genezis, Rekonstruktsiya, Traditsiyi*. Uluslararası Bilimsel Konferans Bildiriler Özetleri. 15-22 Ağustos 1992, Yakutsk: Yakut Devlet Üniversitesi Yayıncılığı, s.: 20.
- GÖMEÇ, Saadettin (1997) *Kök Türk Tarihi*. Ankara: TÜRKSOY Yayınları.
- GÜLTEKİN, Ahmet Kerim (2004) *Tunceli'de Kutsal mekan Kültü.* Kalan Yayınları.
- "İstanbul Üniversitesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. Oktay Belli, Ahlat Mezar Taşları'nın ikinci Orhun Abidesi olduğunu belirterek, "Bunlar 'Türklerin sanat duygusu yoktur' diyenlere karşı göstereceğimiz en büyük sanat eserleridir" dedi.", *Stargazete.Com*, 27 Haziran 2009 Cumartesi, 12:28 [http://www.stargazete.com/guncel/-ahlat-mezar-taslari-ikinci-orhun-abidesi--haber-197108.htm] (erişim: 09.11.09/17:14).
- KAFESOĞLU, İbrahim (1996) *Türk Milli Kültürü*, 14. Baskı, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- KALAFAT, Yaşar (1998) *Kuzey Azerbaycan-Doğu Anadolu ve Kuzey Irak'ta Eski Türk Dini İzleri. Dini Folklorik Tabakalaşma.* Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- KARAMAĞARALI, B. (1992) *Ahat Mezar Taşları*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- KATANOV, Nikolay (1894) "О погребальных обрядах у тюркских племен с древнейших времен", *Изв. Общества археологии, истории и этнографии при Казанском университете.* Cilt: XII, Sayı: 2, Kazan, s.: 128.
- KONSTANTİNOV, M. V. (2002) "Древние святилища Шаман-Горы (Заб.)", *История и культура Вост. Азии: Материалы Междунар. науч. конф*., Cilt: 2, Novosibirsk.
- LEMB, G. (2002) *Тамерлан – правитель и полководец.* Moskova.
- MONGUŞ, Marina V. (2001) *История буддизма в Туве (вторая половина VI – конец XX в.),* Novosibirsk: Nauka Yayıncılık.
- PLAN CARPIN, J. du (1838) *Historia Mongalorum guos nos Tartaros appellamus.* (ed. D'avezac), Paris;
- OĞUZ, Öcal (2009) "Somut Olmayan Kültürel Miras ve Kültürel İfade Çeşitliliği", *Milli Folklor dergisi*, Cilt: 11, Yıl: 21, Sayı: 82, (Yaz 2009), ss.: 6-12.

- ÖZ, Turhan Cavit (1953) "Kaman'ın Tarihçesi", *Kaman Broşürü*. [http://yesilkaman.blogspot.com/2009/06/kamann-tarihcesi.html] (erişim:09.11.09/16:17).
- ROCKHILL, W.W. (1900) Rockhill, W.W. *The Journey of Rubrouck to the eastern parts of the world as narrated by himself.* Londra.
- SAĞLAM, Serdar (2005) "Sarıkeçililerde Dini Hayat ve İnanışlar", *Son Konar-Göçerlerin (Sarıkeçili Yörüklerin) Sosyo-Kültürel Yapısı*, (Editörler: M.Cihat Özönder, Erdal Aksoy, Gökhan V. Köktürk), Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, ss.: 73-97.
- SAMDAN, Zoya (2003) "Yazıtlardaki Yazıların Sırrı", *Kül-Tegin: Orhun-Yenisey Yazıtları VI-VIII.yy.* Ankara: TÜRKSOY Yayınları, ss.: 25-65.
- YÖRÜKAN, Yusuf Ziya (2005) *Müslümanlıktan Evvel Türk Dinleri: Şamanizm. Şamanizm'in Diğer Dinler ve Alevilik Üzerindeki Etkileri.* (Notlandıran ve Yayıma Haz.: Turhan Yörükan), Ankara: Yol Yayınları.
- YÖRÜKAN, Turhan (2005a) "Sunuş", *Müslümanlıktan Evvel Türk Dinleri Şamanizm. Şamanizm'in Diğer Dinler ve Alevilik Üzerindeki Etkileri.* (Yazar: Prof. Dr. Yusuf Ziya Yörükan, Notlandıran ve Yayıma Haz.: Turhan Yörükan), Ankara: Yol Yayınları, ss.: V-VIII.
- "ЯЗЫК ЧУЛЫМСКИХ ТЮРКОВ" (2005) *Языки народов Сибири, находящиеся под угрозой исчезновения.* Rusya Bilimler Akademisi Etnografya ve Antropoloji Enstitüsü [http://lingsib.unesco.ru/ru/languages/chulym.shtml.htm] (erisim: 09.11.09/14:59).
- Ulusararası Uzak Asya'dan Ön Asya'ya Eski Türkçe Bilgi Şöleni Programı, Afyonkarahisar, Afyon Kocatepe Üniversitesi Ahmet Necdet Sezer Kampüsü [http://www.cagdas.aku.edu.tr/bs/program.pdf] (erişim: 24.11.09/16:21).

ORHON TÜRKÇESİNDE "KIL-" VE "BOL-" YARDIMCI FİİLLERİ ARASINDAKİ ANLAM VE GÖREV İLGİLERİ"

Salih DEMİRBİLEK*

Özet

Orhon Türkçesinde bilindiği gibi kıl-: "kılmak, yapmak, etmek"; bol-: "olmak" anlamlarını taşıyan ve metinlerde sık kullanılmış iki yardımcı fiildir. Söz varlığı yönünden, oldukça sınırlı metinler olan Orhon metinlerinde bu iki yardımcı fiil, kullanımları yönüyle ilginç görünümler arz etmektedir.

Bu iki yardımcı fiilin Orhon Türkçesinde, "buñsız kıl- (BK K12 / buńsız bol- (BK K 14); kul kıl- (BK D 7, 20) / kul bol- (KT D 7, 24; BK D 7, 36)" gibi aynı sözcükle beraber kullanılmalarının dışında; gerek Bilge Kağan yazıtında gerekse Kül Tigin yazıtında yer alan ortak bir ifadede değişiklik olarak sadece bu iki sözcüğün birbirinin yerine kullanılması, (bkz: "… Tabgaç bodunka beglik urı ogılin kul boltı; eşilik kız ogılin küń boltı (KT D7); "… Tabgaç bodunka beglik urı ogılin kuul kıltı; eşilik kız ogılin küń kıltı BK D7) bizi bu iki yardımcı fiilin anlam ve görev yönünden Orhon Türkçesinde ne gibi ilgileri olduğu araştırmasına yöneltti.

Anahtar Sözcükler: Orhon Türkçesi, kıl-, bol-, Yardımcı Fiiller

1. Birleşik Fiil

Bir gramer kategorisi olarak birleşik fiil:*"Ad soylu bir kelimeyle etmek, eylemek, olmak yardımcı fiillerinin birleşmesinden veya birer sıfat-fiil ya da zarf-fiil ekleriyle birbirine bağlanmış iki ayrı fiil şeklinin anlamca kaynaşmasından oluşmuş fiil türü…"* (Korkmaz: 2003, 46) şeklinde tanımlandırılmaktadır.

Birleşik fiillerin genel özellikleri şunlardır: *"Birleşik fiil bir kelime grubudur. Kelime gruplarında esas, anlamda bir bütünlük teşkil etmek ve cümle içinde tek kelime muamelesi görmektir. Kelime gruplarına iştirak eden unsurlar, asıl anlamlarından az veya çok farklı, yeni ve tek bir anlam ifade etmek üzere bir araya gelirler. Birleşik fiilde de bu böyledir. İster iki tarafı da fiil olsun, ister bir tarafı isim, bir tarafı fiil olsun, her birleşik fiil bir tek kavramı karşılar."* (Hacıeminoğlu: 2003, 176) Ancak son zamanlarda bazı çalışmalarda *"Sözlüksel bir değer olan birleşik fiiller, sayı grupları, tekrarlar, birleşik yapıdaki özel adlar" kelime grubunun bir alt alanı değil; morfolojik ve leksik kategoriler olarak"* incelenmektedir. (Gökdağ: 2007, 219-225)

Birleşik fiilleri sınıflandırma meselesinde araştırmacılar farklı önerilerde bulunmuşlardır. Örneğin: Gabain, Eski Türkçenin Grameri adlı eserinde "Bağlı fiiller" başlığı altında incelediği birleşik fiilleri "yardımcı fiiller, modal yardımcı fiiller, tasvirî fiiller, şart, bağlı zaman, olmazlık, temennî vs" gibi alt başlıklara ayırmıştır. Bunlardan yardımcı fiiller için: *"är-, bol- ve yer yer (daha bu zamandan) yardımcı fiil olarak iş görürler. Tabiatları gereği, hiçbir zaman zarf-fiillerle değil, çekimli fiillerle, yani tercihan isim durumunda olanlarla ve bundan dolayı da diğer bütün isim çeşitlerine bağlanırlar."* demektedir. (Gabain: 1988, 87-88)

F.K. Timurtaş birleşik filleri dört grupta incelemiştir: "1. Birleşik sıgalar (Her zaman ve sıganın hikâye, rivayet, şart şekilleri), 2. Yardımcı fiillerle yapılan birleşik şekiller (it-, kıl-, eyle-, ol- fiilleri ile), 3. Tasvirî fiiller (Descriptif) fiiller, 4. İsim, sıfat ve zarflarla meydana getirilenler" (Timurtaş: 1994, 140-141)

Z. Korkmaz, birleşik fiilleri *"ad veya sıfat ile yardımcı fiilin birleşmesinden oluşan birleşik fiiller, anlamca kaynaşmış ve deyimleşmiş olan birleşik fiiller"* şeklinde gramatikal ve anlamsal yönden iki başlık halinde ele almıştır. (Korkmaz: 2003b, 150-160)

* *Yrd. Doç.Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Samsun-Türkiye, salihdemirbilek@mynet.com.*

2. Yardımcı Fiil

Türk dilinde bir gramer kategorisi olarak yardımcı fiil: *"Ad soylu veya adlaşmış fiil soylu Türkçe kelimelerle, yabancı kaynaklı ad soylu kelimelerin fiilleştirilmesinde kullanılan imek, etmek, olmak, eylemek, kılmak fiilleri ve esas fiile tasvir anlamı katan ver-, dur-, kal-, yaz- gibi yardımcı fiiller: yorgundum (< yorgun i-dim), hissetmek, yardım etmek, kanaat etek, şükr eylemek, namaz kılmak…"* (Korkmaz: 2003a, 241) şeklinde tanımlandırılmaktadır.

Ş. Tekin, 'Eski Türkçe' makalesinde esas yardımcı fiiller olarak *"er-, bol- ve pek az olarak tur-*"u vermektedir. (Ş.Tekin: 2002, 98)

Tarihî metinlerde kıl- ve bol- yardımcı fiilleri genellikle isim veya sıfatlarla çok az da olsa zarf cinsinden kelimelerle birleşik fiil oluşturmuşlardır. Bu isim cinsinden kelimeler Türkçe asıllı oldukları gibi alıntı sözcükler de olmuştur. Ol- yardımcı fiili geçişli fiil oluştururken; kıl- yardımcı fiili ise geçişli veya geçişsiz fiiller oluşturmuştur. Yine Eski Türkçede er- ek-fiili "ol-" anlamını karşılamaktadır. (Savran: 2001, 141)

Türkçe Sözlük (TDK yay. 2003)'te kıl- fiili için 2; ol- fiili için ise 24 anlam gösterilmiştir: *"1. Etmek , yapmak", 2. Namazı yerine getirmek"* (s. 1154); ol- için *"1. Meydana gelmek, varlık kazanmak, vuku bulmak. 2. Gerçekleşmek veya yapılmak, 3. Bir görev, makam, şan veya nitelik kazanmak, 4. Bir şeyi elde etmek, edinmek, 5. Bir durumdan başka bir duruma geçmek, 6. Herhangi bir durumda bulunmak, 7. Uygun düşmek, yerinde görülmek, 8. Yetişmek olgunlaşmak, 9. Hazırlanmak, hazır duruma gelmek, 10. Bulunmak, 11. Geçmek, tamamlanmak, 12. Sürdürmek, yürütmek, 13. Bir kuruluşla, örgütle ilgili bulunmak, mensup olmak, 14. Yaklaşmak, gelip çatmak, 15. Bir şey, birinin mülküne geçmek, 16. Ek-fiilin geniş zamanı olan -dır (-dir) anlamında kullanılan bir söz, 17. Sarhoş olmak, 18. Uymak, tam gelmek, 19. Yitirmek, elinden kaçırmak, 20. Bir yerde doğmuş, yaşamış olmak, 21. Bir olayla karşılaşmak, başına kötü bir şey gelmek, 22. Yol açmak, 23. Bir isim veya sıfatın belirttiği durumu almak, 24. Sıfat-fiil eki almış kelimelerle birlikte başlama, bitirme vb. bildiren fiilleri oluşturur, 25. Hatalığa yakalanmak, tutulmak."* (s. 1498)

Sonuçta, yardımcı fiiller eklendiği fiil köküyle birlikte yeni bir kelime oluştururlar. Dilde yeni kelime oluşturmanın bir yolu da bu tür birleştirmelerdir.

3. Orhon Türkçesinde Birleşik Fiiller ve kıl- , bol- Yardımcı Fiilleri

3.1. Orhon Türkçesinde Birleşik Fiil

T. Tekin Orhon Türkçesindeki birleşik fiilleri iki başlı altında incelemiştir: *1. Bir ad ya da sıfat ile bol-, kıl- ve kış yardımcı eylemlerinden oluşan birleşik eylemler:* Orhon Türkçesinde ad ya da sıfat + Yardımcı Eylem: Bunlar da iki türlüdür: 1. Ad ya da sıfat + bol- "olmak"; 2- ad ya da sıfat + kıl- ya da kış- "birlikte kılmak"; *2. Bir eylem zarfı ile onu izleyen bir tasvir eyleminden oluşan birleşik eylemler*: Eylem zarfı + Tasvir eylemi: bu tür birleşik eylemler genellikle ünlülü bir eylem zarfı ile onu izleyen bar-, ber-, ıd-, elt-, kal-, käl-, kör- e u- eyleminden oluşurlar." (Tekin: 2000, 98-99)

A. B. Ercilasun ise Orhon Türkçesindeki birleşik fiiller için: *"Köktürkçede iki türlü birleşik fiil vardır. 1. isim + yardımcı fiil. Geçişsiz fiiller için bol-; geçişli fiiller için kıl- yardımcı fiili kullanılır: kul bol-, küŋ bol- yok bol-; baz kıl-, bay kıl-, üküş kıl-, kul kıl-. 2- fiil + zarf-fiil eki + tasviri fiili (Fiil + -A~-I / -U + bir-; Fiil + -I / U + u-; Fiil + -U + ıd-; Fiil + -A ~ -U ~ (X)p + bar-.)"* demektedir. (Ercilasun: 2004, 190)

3.2. Orhon Türkçesinde Birleşik Fiiller ve kıl- , bol- Yardımcı Fiilleri

Orhon Yazıtlarında bol- yardımcı fiili için *"olmak"* (Ergin: 2004, 90; Tekin: 2006, 133); kıl- yardımcı fiili için *"kılmak, yapmak, etmek* (Ergin ayrıca: *eylemek*)" ; kılın- için "Ergin: *kılınmak, yaratılmak, yapılmak, meydana gelmek*; Tekin: *yaratılmak, vücüda getirilmek*"; kılınma- için "Ergin: *kılınmama, yaratılmamak*; Tekin: *yaratılmamak*" ve kılma- " *kılmamak, yapmamak, etmemek* (Ergin ayrıca: *eylememek*)" anlamlarını vermiştir. (Ergin: 2004, 101; Tekin: 2006, 150).

Kış- fiili için Ergin: "*Kılmak, yapmak, etmek, eylemek; meyletmek, kaymak* (bkz. kıl-) (Ergin: 2004, 101) derken; Tekin "*kılmak, yapmak, etmek* (bkz. kıl-) (Tekin:2006, 151) demektedir.

3.2.1. Orhon Yazıtlarında kıl- Yardımcı Fiili:

1. Gramatikal Görev Olarak Kullanımı:

a. Asıl Fiil Olarak

Orhon yazıtlarında "doğmak, yaratılmak" anlamında esas fiil olarak kullanılmıştır.

*üze kök tengri asra yagız yir **kılıntukda**, ekin ara kişi oglı **kılınmış*** (BK, D-2)

*bilge tunyukuk ben özüm tabgaç ilinge **kılıntım*** (T-I, B-1)

b. Yardımcı Fiil Olarak

İsim, sıfat ve zarflarlarla birleşik fiil oluşturur.

barduk yerde edgüg ol erinç kanıng ügüzce yügürti sünkügük tagça yatdı beglik urı oglungın kul kıltıg eşilik kız oglungın küng kıltıg (BK, D-20)

Tengri yarlıkaduk üçün illigig elsiretmiş kaganlıgıg kagansıratmış yagıg baz kılmış (KT, D-15)

Kıl- yardımcı fiili aşağıdaki isim cinsinden kelimelerle birleşik fiil oluşturmuştur: bay kıl-, baz kıl-, bungsuz kıl-, küng kıl-, tonlug kıl-, yagısız kıl-, yok kıl-, öküş kıl- / üküş kıl-, yig kıl- / yeg kıl-.

2. Sözlüksel Olarak Kullanımı

a. Kağanın kendisi için kullanılır: Kağanın daima müspet eylemlerini anlatır.

yok çıgany bodunug kop kubratdım çıgany bodunug bay kıltım az bodunug üküş kıltım (KT, G-10)

*çıgany bay kıltı azıg üküş **kıltı*** (BK, D-14)

*kagan olurup yok çıgany bodunug kop kubrattım çıgany bodunug bay **kıltım** az bodunug üküş **kıltım*** (BK, K-7)

illigig ilsiretmiş kaganlıgıg kagansıratmış yagıg baz kılmış tizligig sökürmiş (BK, D-13)

eçim kagan olurupan türük bodunug yiçe itdi yiçe igitti çıganıg bay kıltı azıg üküş kıltı (KT, D-16)

tört bulung kop yagı ermiş sü sülepen tört bulungdakı bodunug kop almış kop baz kılmış başlıgıg yüküntürmiş tizligig sökürmiş (KT, D-2)

*tört bulung kop yagı ermiş sü sülepen tört bulungdakı bodunug kop almış kop baz **kılmış*** (BK, D-3)

*tört bulungdakı bodunug baz **kıltım*** (BK, K-10)

*…in bungsuz **kıltım*** (BK, K-12)

*….yutuzın yok **kıltım** …*(BK, G-4)

tengri yarlıkaduk üçün illigig elsiretmiş kaganlıgıg kagansıratmış yagıg baz kılmış tizligig sökürmiş başlıgıg yüküntürmiş (KT, D-15)

b. Kağanın icraatları ısrarla vurgulanmada kullanılır:

*kutum bar üçün ülügüm bar üçün ölteçi bodunug tirgürü igittim yalang bodunug tirgürü igittim yalang tonlug çıgany bodunug bay **kıltım** az bodunug üküş **kıltım** ıgar elligde ıgar*

kaganlıgda yig ***kıltım*** *tört bulungdakı bodunug koop baz* ***kıltım*** *yagısız* ***kıltım*** *koop manga körti işig küçüg birür bunça törüg kazganıp inim kül tigin özi ança kergek boltı* (KT, D-29, 30)

yalang bodunug tonlug ***kıltım*** *çıgany bodunug bay* ***kıltım*** *az bodunug üküş* ***kıltım*** *ıgar elligde ıgar kaganlıgda yeg* ***kıltım*** *tört bulungdakı bodunug kop baz* ***kıltım*** *yagısız* ***kıltım*** *köp manga körti* (BK, D-24)

c. Kıl- yardımcı fiili menfi bir durumu betimlemede kullanılacaksa olumsuz biçimiyle kullanılır. Ancak bu kullanılış kendilerinden önceki kağanlar için kullanıldığı halde; kağanın kendisi için kullanılmaz.

anta kisre inisi eçisin teg kılınmaduk erinç oglı kangin teg kılınmaduk erinç biligsiz kagan olurmış erinç yablak kagan olurmış erinç buyrukı yeme biligsiz ermiş erinç yablak olurmış erinç (KT, D-5)

anta kisre inisi kagan ***bolmış erinç*** *oglıtı kagan* ***bolmış erinç*** *anta kisre inisi eçisin teg* ***kılınmaduk*** *erinç oglı kangın teg* ***kılınmaduk*** *erinç biligsiz kagan olurmış erinç yablak kagan olurmış erinç* (BK, D-5,6)

biriki bodunug ot sub kılmadım (KT, D-26)

d. Kıl- yardımcı fiilinin müspet durumlarda kullanıldığına değinmiştik. Aşağıdaki cümlede menfi bir durum bildiriyorsa da bu ince bir eleştirinin gücüdür, bu menfi durumun müsebbibi Türklerin kendileridir.

barduk yerde edgüg ol erinç kanıng ügüzce yügürti sünkügük tagça yatdı beglik urı oglungın kul ***kıltıg*** *eşilik kız oglungın küng* ***kıltıg*** (BK, D-20)

tabgaç bodunka beglik urı urı oglın kul ***kıltı****, eşilik kız oglın küng* ***kıltı*** (BK, D-7)

e. kıl- yardımcı fiili ortak işler için kullanılacaksa bu durumda kış- yardımcı fiili tercih edilir:

ıduk başda süngüşdüm ol süg anta yok ***kışdım*** (BK, D-25)

kagan mı ***kışayın*** *tedim sakıntım* (T-I, B-5)

anta kisre tengri bilig bertük üçün özüm ök kagan ***kışdım*** (T-I, B-6)

usar, idi yok ***kışalım*** *tir men* (T-I, G-4,5)

üçegün kabışıp sülelim, edi yok ***kışalım*** *temiş* (T-I, D-4)

3.2.2.Orhon Yazıtlarında bol- Yardımcı Fiili

1. Gramatikal Görev Olarak Kullanımı

a. Asıl Fiil Olarak

eki bıng ertimiz eki sümüz ***boltı*** (T-I, D-1)

tabgaç kagan yagımız erti, on ok kaganı yagımız erti artuk kırkız küçlüg kagan yagımız ***boltı*** (T-I, D-2,3)

Kül Tigin ö(zi) ? kırk artukı yiti yaşınga ***boltı*** (KT, KD)

kengü tarbanka tegi türük bodunug ança konturtumız ança itdimiz ol ödke kul kullug küng künglüg ***bolmış erti*** (BK, D-18)

Kengü tarmanka tegi türük bodunug ança koonturtumız ança itdimiz ol ödke kuul kuullug ***bolmış erti*** *küng künglük* ***bolmış erti.*** (KT, D-21)

b.Yardımcı Fiil Olarak

İsim, sıfat ve zarflarlarla birleşik fiil oluşturur.

tabgaç kagan yagımız erti, on ok kaganı yagımız erti artuk kırkız küçlüg kagan yagımız ***boltı*** (T-I, D-2,3)

Az bodun yagı ***boltı*** *kara költe süngüşdümiz Kül Tigin bir kırk yaşayur erti alp şalçı akın binip oplayu tegdi Az elteberig tutdı Az bodun anta yok* ***boltı*** *eçim kagan ili kamşag* ***boltukınta*** *izgil bodun birle süngüşdümiz* (KT, K-2,3)

İnim kül tigin kergek ***boltı*** *özüm sakıntım körür közüm körmez teg bilir biligim bilmez teg* ***boltı*** *özüm sakıntım öd tengri aysar kişi oglı kop ölgeli törimiş* (KT, K-10)

Bol- yardımcı fiili aşağıdaki isim cinsinden kelimelerle birleşik fiil oluşturmuştur: bodun bol-, bungsuz bol-, er bol-, il bol-, kagan bol-, karı bol-, kul bol-, küng kul bol-, ulug bol-, yabız bol-, yablak bol-, yagı bol-, yedi yüz bol-, yok bol-, yut bol-, kergek bol-, atı küsi yok bolma-.

2. Sözlüksel Olarak Kullanımı

a. Durumu özetler, açıklama cümleleri kurar:

kaganlıg bodun ertim kaganım kanı ne kaganka işig gücüg birür men tir ermiş ança tip tabgaç kaganka yagı ***bolmış*** *yagı* ***bolup*** *itinü yaratunu umaduk yana içikmiş* (KT, D-9,10)

kangımız eçimiz kazganmış bodun atı küsi yok ***bolmazun*** *tiyin türük bodun üçün tün udımadım küntüz olurmadım inim kül tigin birle eki şad birle ölü yitü kazgantım* (BK, D-22)

özi ança kergek ***bolmış*** (BK, D-4)

yuyka erkli topulgalı uçuz ermiş yinçge yogun ***bolsar*** *üzgülük alp ermiş* (T-I, G-6,7)

İnim kül tigin kergek ***boltı*** *özüm sakıntım körür közüm körmez teg bilir biligim bilmez teg* ***boltı*** *özüm sakıntım öd tengri aysar kişi oglı kop ölgeli törimiş* (KT, K-10)

b. Deyim yapar: atı küsi yok bol-, kergek bol-, körür köz körmez ol-…

Yukarıda Orhon yazıtlarında (Köl Tigin, Bilge Kağan ve Tunyukuk) kıl- yardımcı fiilin şu sözcüklerle birleşik fiil yaptığına değinmiştik: "bay kıl-, baz kıl-, bungsuz kıl-, küng kıl-, tonlug kıl-, yagısız kıl-, yok kıl-, öküş kıl- / üküş kıl-, yig kıl- / yeg kıl-." Buna karşılık bol- yardımcı fiilin ise birleşik fiil kurduğu tespit ettiğimiz isim cinsinden ögeler ise şunlardı:"bodun bol-, bungsuz bol-, er bol-, il bol-, kagan bol-, karı bol-, kul bol-, küng kul bol-, ulug bol-, yabız bol-, yablak bol-, yagı bol-, yedi yüz bol-, yok bol-, yut bol-, kergek bol-, atı küsi yok bolma-."

Görüldüğü gibi aşağıdaki sözcükler hem kıl- ile hem de bol- fiili ile kullanılmışlardır.

a."bungsuz bol- / bungsuz kıl-";

b."yok bol- / yok kıl-";

c."küng kul bol- / küng kıl-";

d."kagan bol- / kagan kış-";

e."yagı bol- / yagısız kıl-"

a. bungsuz kıl- / bungsuz bol-:

"Bungsuz kıl-" ifadesinin olduğu satır çok tahriplidir ve bu ifadenin nesnesi silinmiştir. Bu ifadelerde Bilge Kağan, Köktürklere ve tâbi olanlara seslenmektedir.

…in bungsuz kıltım (BK, K-12)

"Bungsuz kıl-" ne anlama geldiğini "bungsuz bol-" ifadesinden okuyabiliriz.

…edgü körteçi sen, ebinge kirteçi sen, bungsuz ***boltaçı*** *sen* (BK, K-14)

"Bungsuz bol-" ifadesi "bungsuz kıl-" ifadesinin açıklanmasıdır adeta.

b. kul bol- / küng kul bol- / kul kıl- :

beglik urı oglung kuul ***boltı*** *eşilik kız oglung küng* ***boltı*** (KT, D-24)

özi yangıltı kaganı ölti bodunı küng kuul ***boltı*** (KT, D-20)

özi yazıntı kaganı ölti bodunı küng kul ***boltı*** (BK, D-17)

ögüm katun ulayu ögelerim, ekelerim, kelingünüm, kunçuylarım bunça yeme tirigi küng ***boltaçı*** *erti ölügi yurtda yolta yatu kaltaçı ertigiz Kül Tigin yok erser kop ölteçi ertigiz* (KT, K-9,10)

Yukarıda geçen "kul bol-, küng bol-" ifadeleri yukarıda dile getirildiği gibi menfi bir durumdur ve bu ifadeler "bol-" yardımcı fiiliyle aktarılıyordu. Ancak aşağıdaki benzer ifadede ise sadece kıl- ve bol-yardımcı eylemlerinde değişiklik yapılmıştır.

tabgaç bodunka beglik urı ogılin kul ***boltı*** *eşilik kız ogılin küng* ***boltı*** (KT, D-7)

tabgaç bodunka beglik urı urı oglın kul ***kıltı****, eşilik kız oglın küng* ***kıltı*** (BK, D-7)

Burada kullanılması beklenilen ifade "kul bol-" ifadesidir. "kul kıl-" ifadesinin ise tevriyeli kullanıldığını görmekteyiz. Yaşanan acılar, sanki Kağanın ve halkın birlikte adeta "dilemesi" sonucunda oluştuğunu aynı ifadelerin başındaki şu deyişte de görmek mümkündür:

barduk yerde edgüg ol erinç kanıng ügüzce yügürti sünkügük tagça yatdı beglik urı oglungın kul kıltıg eşilik kız oglungın küng kıltıg (BK, D-20)

Orhon yazıtlarında kıl- ile kurulmuş ifadeler doğrudan Kağan tarafından ve müspet hareketler için kullanılmıştır. Kağanın iradesini ortaya koyan bu yardımcı fiil ile kurulmuş ifadelerde hiçbir zaman bu şekilde bir aşırılık ve şiddet anlatılmamıştır.

c. kagan bol- / kagan kış-

bilge tunyukuk buyla baga Tarkan birle ilteriş kagan ***boluyın*** *birye tabgaçıg öngre kıtanyıg yırya oguzug üküş ök ölürti* (T-I, B-6,7)

kagan mı ***kışayın*** *tedim sakıntım* (T-I, B-5)

anta kisre tengri bilig bertük üçün özüm ök kagan ***kışdım*** (T-I, B-6)

Tunyukuk yazıtında geçen bu ifadelerden bol- fiili kağanla ilgili bir durum için kullanılırken; kıl- fiili kağana mahsus emirleri anlattığı için Tunyukuk kendi yazıtında kıl- fiilini kullanmamıştır. Tunyukuk'ta geçen "kagan kış-" ifadesi ise ortak bir hareketi betimlemede kullanılmıştır.

d. yok kıl- / yok kış-:

….yutuzın yok kıltım …(BK, G-4)

"yok kıl-" sadece kıtlık, yoksulluk için kullanılmıştır.

usar, idi yok ***kışalım*** *tir men* (T-I, G-4,5)

üçegün kabışıp sülelim, edi yok ***kışalım*** *temiş* (T-I, D-4)

ıduk başda süngüşdüm ol süg anta yok ***kışdım*** (BK, D-25)

ol süg anta ***kışdımız*** (KT, D-32)

Tegdükin türük begler koop bilirsiz ol süg anta yok ***kışdımız*** *anta kisre yir bayırkuu ulug irkin yagı* ***boltı*** *anı yangıp türgi yargun költe buzdumuz* (KT, D-34)

Yok kış- ifadesi düşmanla yapılan savaşı ve onların mağlubiyeti için kullanılmıştır. Kış- ve kıl- fiillerinin daha eski ortak bir ∗kı- fiil köküne dayanmaktadır. Kış- fiilindeki –ş- eki ise kimilerince işteşlik ekidir. (Tekin: 1994, 28)

Kıtlıkla yapılan savaş için kıl- yardımcı fiili kullanılırken; düşmanla yapılan savaş için kış- fiilinin kullanılması ilginçtir. Tunyukuk yazıtında Tunyukuk, kendisi kağan olmadığı için kıl- fiilini kullanmaz; ortaklık, beraberlik anlatan kış- fiilini kullanır.

"Yok bol-" ifadesi ise "yok kış-" ifadeleri gibi düşman kavim (Az bodun) ve kişiler (Karluk İlteberi) için kullanılmaktadır. Ayrıca "yok bol-" ifadesi Türk halkının kendisi ve adı şanı (atı küsi) için de kullanılmıştır.

*Az bodun yagı **boltı** kara költe süngüşdümiz Kül Tigin bir kırk yaşayur erti alp şalçı akın binip oplayu tegdi Az elteberig tutdı Az bodun anta yok **boltı** eçim kagan ili kamşag **boltukınta** izgil bodun birle süngüşdümiz* (KT, K-2,3)

*….karluk ilteber yok **bolmış** inisi bir korganka tezip barmış* (BK, D-40)

*men iniligü bunça başlayu kazganmasar türük bodun ölteçi erti yok **boltaçı erti*** (BK, D-33)

*içikdük üçün tengri tengri öl temiş erinç türk bodun ölti, alkıntı, yok **boltı** türk sir bodun yerinte bod kalmadı ıda taşda kalmışı kubranıp yeti yüz boltı* (T-I, B-3,4)

*üze türük tengrisi türük tengrisi türük ıduk yiri subı ança etmiş türük bodun yook **bolmazun** tiyin bodun **bolçun** tiyin kangım ilteriş kaganıg ögüm ilbilge katunug tengri töpüsinte tutup yügerü kötürmiş erinç* (KT, D-10,11)

*üze türük tengrisi türük ıduk yiri subı ança etmiş erinç türk bodun yok **bolmazun** tiyin bodun **bolçun** tiyin kangım ilteriş kaganıg ögüm ilbilge katunug tengri töpüsinte tutup yügerü kötürti erinç* (BK, D-10)

*türük bodunug atı küsi yok **bolmazun** tiyin kangım kaganıg ögüm katunug kötürmiş tengri il birigme tengri türük bodun atı küsi yok **bolmazun** tiyin özümin ol tengri kagan olurtı erinç* (KT, D-25,26)

*türük bodun atı küsi yok **bolmazun** tiyin kangım kaganıg ögüm katunug kötürügme tengri il berigme tengri türük bodun atı küsi yok **bolmazun** tiyin özümin ol tengri kagan olurtı* (BK, D-21)

*İnim kül tigin birle sözleşdimiz kangımız eçimiz kazganmış bodun atı küsi yok **bolmazun** tiyin türük bodun üçün tün udımadım küntüz olurmadım inim kül tigin birle eki şad birle ölü yitü kazgantım* (KT, D-26-27)

*kangımız eçimiz kazganmış bodun atı küsi yok **bolmazun** tiyin türük bodun üçün tün udımadım küntüz olurmadım inim kül tigin birle eki şad birle ölü yitü kazgantım* (BK, D-22)

*anta içreki ne kişi tin…li yok **boltaçı erti*** (BK, D-28)

e. yagı bol- / yagısız kıl-:

"Yagı bol-" hem düşman kavmi için hem de Türk kavmi için kullanılmıştır. "Yagısız kıl-" kağanın kendi halkına hizmetleri anlatırken kullanılmıştır. Etrafındaki düşman kavimler yok edilip itaat altına alınmıştır.

*Az bodun yagı **boltı** kara költe süngüşdümiz Kül Tigin bir kırk yaşayur erti alp şalçı akın binip oplayu tegdi Az elteberig tutdı Az bodun anta yok **boltı** eçim kagan ili kamşag **boltukınta** izgil bodun birle süngüşdümiz* (KT, K-2,3)

*Kaganlıg bodun ertim kaganım kanı ne kaganka işig gücüg birür men tir ermiş ança tip tabgaç kaganka yagı **bolmış** yagı **bolup** itinü yaratunu umaduk yana içikmiş* (KT, D-9,10)

*kaganlıg bodun ertim kaganım kanı ne kaganka işig küçüg birür men tir ermiş ança tip tabgaç kaganka yagı **bolmış** yagı bolup itinü yaratınu umaduk yana içikmiş* (BK, D-9)

*otuz artukı bir yaşıma Karluk bodun bungsuz erür barur erkli yagı **boltı** tamag ıduk başda süngüşdüm* (BK, D-28,29)

Tokuz oguz bodun kentü bodunum erti tengri yir bulgakın üçün yagı ***boltı*** *bir yılkabiş yolı süngüşdümiz* (KT, K-4)

tokuz oguz mening bodunum erti tengri yer bulgakın üçün ödinge küni tegdük üçün yagı ***boltı*** *bir yılka tört yolı süngüşdüm* (BK, D-29,30)

Kül Tigin yiti otuz yaşınga Karluk bodun erür barur erkli yagı ***boltı*** *tamag ıduk başda süngüşdümiz* (KT, K-1)

altı otuz yaşıma çik bodun kırkız birle yagı ***boldı*** (BK, D-26)

Kutum bar üçün ülügüm bar üçün ölteçi bodunug tirgürü igittim yalang bodunug tirgürü Sogdak bodun iteyin tiyin yinçü ügüz keçe temir kapıgka tegi süledimiz anta kisre kara türgiş bodun yagı ***bolmış*** *kengeres tapa bardı* (KT, D-39)

yalang bodunug tonlug kıltım çıgany bodunug bay kıltım az bodunug üküş kıltım ıgar elligde ıgar kaganlıgda yeg kıltım tört bulungdakı bodunug kop baz kıltım <u>yagısız kıltım</u> köp manga körti (BK, D-24)

Kutum bar üçün ülügüm bar üçün ölteçi bodunug tirgürü igittim yalang bodunug tirgürü igittim yalang tonlug çıgany bodunug bay kıltım az bodunug üküş kıltım ıgar elligde ıgar kaganlıgda yig kıltım tört bulungdakı bodunug koop baz kıltım <u>yagısız kıltım</u> koop manga körti işig küçüg birür bunça törüg kazganıp inim kül tigin özi ança kergek boltı (KT, D-29, 30)

4. Sonuçlar

1. Orhon yazıtlarında "bol-" ve "kıl-" ana fiil olarak kullanıldığı gibi yardımcı fiil olarak da metinlerde sık kullanılmışlardır. "Bol-" yardımcı fiili 16 değişik söz ve söz gruplarıyla; "kıl-" fiili 9 söz ve söz gruplarıyla birleşik fiil tarzında kullanılmıştır. Bunlardan "bungsuz, yok, küng, kul, kagan, yagı / yagısız)" her iki yardımcı fiille de kullanılmıştır.

2. Kıl yardımcı fiili yazıtlarda "Kağanın iradesini, arzusunu, emrini" ortaya koyan durumlarda kullanılmıştır. Daima müspet hareketleri anlatır. Bu irade ortaklık kabul edeceği zaman "kış-" yardımcı fiili kullanılır. Kıl- yardımcı fiilinin Kut kelimesi ile aynı kelime ailesinden olduğu anlaşılmaktadır. Her iki kelime de "Kağan" için kullanılmaktadır.

3. "bol-" yardımcı fiili yazıtlarda "açıklama, özetleme" durumlarında kullanılmaktadır. Müspet ve menfi sonuç vermiş durumlar için kullanılmaktadır. "bol-" fiili ile kurulmuş deyimlere de rastlanılmaktadır.

4. Metinde yer alan "kıl-" yardımcı fiilli ifadelerde anlatım genellikle kapalıdır. Bu ifadelerin açılımı genellikle "bol- (ve er- ek-fiili)" yardımcı fiilinin yer aldığı ifadelerdir. Bu haliyle "kıl-" sonuç; "bol-" ise sebep anlatımında kullanılmıştır.

5. Kaynaklar

- ALYILMAZ, Cengiz (1994); **Orhon Yazıtlarının Söz Dizimi,** Atatürk Üni. Yay., Erzurum.
- ERCİLASUN, Ahmet B. (1984); **Kutadgu Bilig Grameri -Fiil-**, Gazi Üni. yay., Ankara.
- _____ (2004); **Türk Dili Tarihi**, Akçağ yay., Ankara
- _____ (2007); *"Köl Tigin Yazıtı Bir Nutuk Metni midir?"* **Makaleler,** Akçağ yay., s. 97-105, Ankara.
- ERDAL, Marcel (2004); **A Gramer Of Old Turkıc**, s. 278-320, Lıeden, Boston.
- ERGİN, Muharrem (2003); Orhon Abideleri, Boğaziçi yay., İstanbul.
- GABAİN, A.von (1988); **Eski Türkçenin Grameri**, (çev.: Mehmet Akalın), TDK yay., Ankara.
- GÖKDAĞ, Bilgehan Atsız (2009); *"Birleşik Kelime Olarak İkilemeler, Sayılar ve Birleşik Fiiller"*, s. 219-227, **Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Kongresi Bildiriler-I**, Kültür Üni.yay., İstanbul.
- HACIEMİNOĞLU, Necmettin (2003); **Karahanlı Türkçesi Grameri,** TDK yay., s. 176-181, Ankara.

- KORKMAZ, Zeynep (2003a); **Gramer Terimleri Sözlüğü,** TDK yay., Ankara.
- _____ (2003b); **Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)**, TDK yay., Ankara.
- SAVRAN, Hülya (2001); *"Bir İsim İle Bir Yardımcı Fiilden Oluşan Birleşik fiiller Üzerine Yeni Görüşler"*, **Türk Dili Dergisi,** TDK yay., S. 596, s. 140-141, Ankara.
- TEKİN, Şinasi (2002); "*Eski Türkçe*", **Türk Dünyası El Kitabı**, c.2, s.69-119, TDAE yay., Ankara.
- TEKİN, Talat (1994); **Tunyukuk Yazıtı,** Simurg yay., İstanbul.
- _____ (2000); **Orhon Türkçesi Grameri,** Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 9, Ankara.
- _____ (2006); **Orhon Yazıtları**, TDK yay., Ankara.
- TİMURTAŞ, F. Kadri (1994); **Eski Türkiye Türkçesi,** Enderun Kitabevi, İstanbul.
- **Türkçe Sözlük**(2005); TDK yay., Ankara.

OTUZ OĠLAN SAĠDIÇLARI
ESKİ BİR YAZITIN BİZE ÖĞRETTİKLERİ

Mihály DOBROVİTS*

Özet

Talas yazıtları, üzerinde az çalışılmış runik harfli eski Türk yazıtlarındandır. Bu yazıtlarda geçen " *Otuz oġlan saġdıçları*" ifadesi, *"otuz oġlan asıġ açıġ"* biçimine dayalı olarak farklı biçimlerde de okunmaktadır. Bize göre bu ifade " *Otuz oġlan saġdıçları*" şeklinde olmalıdır. Kırgız folklör ve edebiyatı ürünlerine bakıldığında da bu okunuşun daha doğru olacağı düşünülmektedir.

Anahtar Sözcükler: Eski Türk Yazıtları, Otuz Oğlan Sagdıçları, Talas Yazıtları, Kırgızlar

Eski Türk yazıtları arasında nispeten en az incelenmiş olanlar Talas yazıtlarıdır. Bildirimizde bu eksikliği kısmen bile olsa giderip bu yazıtların önemine dikkatinizi çekmek niyetindeyiz.

Bilindiği üzere Heikel'in ilk bildirisinden sonra Talas yazıtları neşir ve tahlile ilk teşebbüste bulunan Macar Türkoloji ustalarından Gyula (Julius) Németh idi[1]. Rus âlimlerinden Malov bu yazıtları yeniden inceleyip iki defa yayına hazırlamış.[2] Türk âlimlerinden Hüseyin Namık Orkun ise Németh ile Malov'un eserlerinden yararlanıp Talas yazıtlarını tekrar bilim dünyasının dikkatine sunmuştur[3].

1961 yılı yazıtların inceleme tarihinde gerçek bir dönüşüm noktası oldu. O zamana kadar kaybolmuş sayılan Talas II yazıtı tekrar bulunup yazıtların sayısına Talas VIII, Talas IX, Talas X, ve Talas XI yazıtları eklendi[4]. 1962 ve 1963 ile 1982'de Cumagulov'un[5], 1962 ile 1971'de ise Batmanov'un yayınları yayınlanmıştır[6].

İ. L. Kızlasov ile Kırgızistan bilim adamlarından Sagalı Sıdıkov ve Kadıralı Konkobayev de, bu yazıtların bazı özelliklerine değinmişlerdir[7]. 2003 yılında ise Kazak bilim adamı A. Amanjolov, yazıtların bir kısmini yeniden neşre hazırlamıştır.[8]

2

Talas yazıtlarının 2 nolu metni ise Malov neşrine göre şöyledir:

(1) otuz oġlan saġdıçlari piçin (a) yeti igirmi (a)

(2) atım kara çor ayaġ atı kar (a) yazmaz

(3) altın élim ibire kize siŋ͡lim aġıttım (?)

(4) kara çor (a) tum kula kara yazmaz (a)

---

* Miskolc Üniversitesi, Macaristan

[1] Németh, J.: Die köktürkischen Grabinschriften aus der Tale der Talas in Turkestan, Kőrösi Csoma Archivum II (1926), 134-143.

[2] Малов, С.Е.: Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии (Москва 1959), 57-63.

[3] Orkun, H.N.: Eski Türk Yazıtları II (İstanbul 1938), 133-141 (tıpkıbasımı: Ankara 1987, 323-333).

[4] Винник, Д. Ф.—Кожемяко, П. Х.: Памятники древнетюркской письменности из урочище Айрмат-ой // Новые эпиграфические находки в Киргизии (1961 г.). Сборник статей (Фрунзе 1962), 3-10.

[5] Джумагулов, Ч.: Второй таласский памятник // Новые эпиграфические находки в Киргизии..., 26-27; Джумагулов, Ч.: Эпиграфия Киргизии, fasc. 1 (Фрунзе 1963), 15-34, fasc. 2 (Фрунзе 1982), 11-21.

[6] Батманов, И. А.: Новые тексты // Новые эпиграфические находки в Киргизии..., 15-21; Батманов, И.А.: Таласские памятники дрецнетюркской письменности (Фрунзе 1971), 4-26.

[7] Кызласов, И.Л.: Рунические письменности евразийских степей (Москва 1994), 98-104; Сыдыков, С.-Конкобаев, К.: Байыркы түрк жазуусу (VII-X кылымлар) (Бишкек 2001), 205-209.

[8] Аманжолов, А.С.: Генезис тюркского рунического алфавита (Алматы 2003), 85-107.

(5) kara çor (altmıs nıñg özge) uyalarına adrılmış (a)

(6) eblig atı tuçayan oğlı atı kara çor

(7) oğlı atı ağult (?)

(8) oğuratı

Malov'a göre yazıt şöyle tercüme edilir:

(1) Верные друзя «Тридцати огланов — юнушей». Б год Обезяни семнадцатого числа,

(8) случилось

(2) Мое имя «Черный чур», почетное имя «Снег не распустит» (или «Черту (финиш) не пропустит»)

(7) имя сына его Агулт (?)

(3) Нижнее мое государство обходя и проезжая, я допустил появиться красным и белим пятнам (на лице)

(6) Имя жены — Тучаян, имя сына «Черный чур»

(4) «Черный чур»; — «Совершенно гнедой» ... «Не распускающий снег» (?).

(5) «Черный чур» от своух родственников отделился (т.е. умер).[9]

Malov tercümesimin Türkçesi söyle olur:

(1) Otuz oğlan (gençler) arkadaşları. Maymun yılının onyedisinde,

(8) vuku bulmuş

(3) benim adım Kara çor, onur adım "Kar yağdırmaz" (veya "[finalleri] Şeytana bile kaptırmaz")[10]

(7) oğlunun adı Agult (?)

(3) Alttan elimi dolaşıp gezerken yüzde kırmızı ve beyaz lekelerin belirlemesine yol verdim.[11]

(6) Hanımının adı Tuyaçan, oğlunun adı Kara çor,

(4) "Kara çor"; — "Tamamiyle kula" [doru at] … "Kar yağdırmaz" (?).

(5) "Kara çor" kendi akrabalarından ayrılmış (yani vefat etmiş)."

Cumagulov'a göre metnin okunuşu:

(1) otuz oğlan (a) sağdıçları piçin(a) altı igirmi

(2) Er atım ḳara çor(a) ayağı atı ḳar(a) yazmaz

(3) altı uyalı umı ibire kize siñgil ınal ölmiş

(4) ḳara çor atum ḳula ḳar (a) yazmaz (a)

[9] Малов: Памятники, 60-61.
[10] Malov Margulan adında bir Kazak'ın ağzından bunu duyduğunu kaydeder (Малов: Памятники, 60).
[11] Malov'a göre atın kan ter içinde olduğu sözkonusudur (Малов: Памятники, 60).

(5) ḳara çor(a) size siniṅg özge(a) uyalarına adrılmış(a)

(6) atası atı tuġan(a) oġlı atı ḳara çor

(7) er oġlı at su aġış

(8) oġom atı şa...

Cumagulov'a göre tercümesi:

(1) Защитники (верные друзья) «тридцати огланов-юношей» в год обезьяны, шестнадцатого числа, осталиь в печали.[12]

(2) Мое геройское имя — Кара Чур, почетное имя — «Черноту не минует».

(3) Шести родов мать одна, затем младшая сестра, ынал умер.

(4) Кара Чур. Моя лошадь саврасая… «Черноту не минует»

(5) Кара Чур от вас, от своих родственников отделился.

(6) Имя отца — Туган, имя сына — Кара Чур.

(7) Сын героя, конных войск поток (движение)...

(8) Имя его — Огом, Ша...[13]

Bugünkü Türkiye Türkçesiyle:

(1) Otuz oğlan'ın fedaileri (sadık dostları) maymun yılında onaltıncı günde üzgün kaldılar.

(2) Kahramanlık adım Kara Çor, onur adım "Karanlığı değiştirmez".

(3) Altı oba, anne bir, sonra küçük kız kardeşi, ınal vefat etti.

(4) Kara Çor, Atım doğru yoldan çıkıp... "Karanlığı değiştirmez".

(5) Kara Çor sizden, akrabalarından ayrılmıştır.

(6) Babasının adı Tugan, oğlunun adı Kara Çor.

(7) Kahramanın oğlu[dur], atlı orduların akışı (hareketi) [dir].

(8) Onun adı—Ogom, Şa...

Batmanov'un okunuşuna göre:

(1) otuz oġlan saġdıçları piçin altı igirmi

(2) er atım kara çor ayaġ atı kar(a) yazmaz

(3) altı uyalı umı ibire kize siṅgil ölmiš

(4) kara çor atum kula kar(a) yazmaz

(5) kara çor size seniṅg özge uyalarına adrılmış

(6) atası adı tuġan oġlı atı ḳara çor

[12] Yirmi yıl sonra Cumagulov daha net bir tercüme ile: "Тридцать сыновей защитники в год обезяны двенадцатого (числа), yani "Maymun yılında otuz oğlan korumaları" şeklini vermiş, Джумагулов, Ч.: Эпиграфика Киргизии, вып. II, (Фрунзе 1982), 12.

[13] Çeviriyazı ile Rusça tercüme için bk.: Джумагулов, Ч.: Второй таласский памятник // Новые эпиграфические находки в Киргизии..., 26-27.

(7) (er) oġlı at su aġış

(8) oġom atı şa...

Batmanov'a göre metin böyle tercüme edilir:

(1) Защитники (верные друзья) тридцати огланов-юношей в год обезьяны, шестнадцатого числа, осталиь в печали.

(2) Мое геройское имя-Кара Чур, почетное имя — «Черноту не минует».

(3) (У) шести родов мать одна, затем младшая сестра, ынал умерли.

(4) Кара Чур. Моя лошадь соврасая… "Черноту не минует"

(5) Кара Чур от вас, от своих родственников отделился.

(6) Имя отца — Туган, имя сына — Кара Чур.

(7) Сын героя, конных войск поток...

(8) Имя его—Огом, Ша...[14]

Bugünkü Türkiye Türkçesiyle:

(1) Otuz oğlan'ın fedaileri (sadık dostları) maymun yılında onaltıncı günde üzgün kaldılar.

(2) Kahramanlık adım Kara Çor, onur adım "Karanlığı değiştırmez".

(3) Altı oba, anne bir, sonra küçük kız kardeşi, ınal vefat etti.

(4) Kara Çor, Atım doğru yoldan çıkıp... "Karanlığı değiştirmez".

(5) Kara Çor sizden, akrabalarından ayrılmıştır.

(6) Babasının adı Tugan, oğlunun adı Kara Çor.

(7) Kahramanın oğlu[dur], atlı orduların akışı (hareketi) [dir].

(8) Onun adı—Ogom, Şa...

Metin her ne kadar zor okunsa bile, Otuz oğlan arkadasları'na mensup olan Kara Çor'un mezar taşı olduğu kesinlikle belli olur.

Otuz Oğlan ifadesi sadece bir yazıtta değil, dört yazıtta bulunur[15]. Yazıtları inceleyip ilk olarak neşre hazırlayan Batmanov'a göre bu metinler böyle okunur:

VIII Talas yazıtı[16]

(1) ... (nbu) er (kg) seniñg öz üge[17] k

(2) .... (lġkus[1]) ınal ..... küç üge i

(3) otuz oġlan asıġ uda çıġa ..... alp

(4) oġul (uza) ..... üge

[14] Çeviriyazı ile Rusça tercüme için bk.: Батманов: Таласские..., 10-12.
[15] Clauson, G., Sir: An Etymological Dictionary of the Pre-Thirteenth-Century Turkish (Oxford 1972), 806.
[16] Metin için bk.: Батманов: Новые тексты, 15-16; Батманов: Таласские..., 18-20; Джумагулов: Эпиграфика Киргизии, вып. II, 13-15.
[17] Batmanov bu unvanı öge olarak okumuş ise de biz daha yaygın olan üge şeklinde okumayı tercih ettik.

Ona göre metin böyle tercüme edilir:

(1) ... муж герой ... твоего самого правителя (мудреца) ...

(2) ...ынал ... Кюч Мудрый .....

(3) От тридцати витязей, от пользы и благ удалившись, ...

(4) Сын продолжая (наследуя), ... правитель (мудрец).

(1) ... kahraman koca(sı) ... senin öz hükümdarının (veya danışmanının)

(2) ... ınal ... Akıllı Küç .....

(3) Otuz kahramandan, (onun) hayırlarından ayrılınca, ...

(4) Oğlu devam ettirecek ... hükümdar (danışman).

X Talas yazıtı ise Batmanov[18]'a göre şöyledir:

(1) sü çor aġuş atı

(2) ınal aġuş atısı

(3) otuz oġlan asıġ ...

(4) MGİ atı kıyaġan

(5) tas a/ıtı (?) ü üge i

Rusça tercümesi:

(1) Его имя — Агуш, предводитель войска (военный чур)

(2) Его имя — Агуш ынал.

(3) От традцати витязей, от пользы (от полезных дел?) ...

(4) ... его имя Кыйаган (т.е. искусно рубивший мечом?).

(5) Камень (в честь) его имени ... управитель ...

Dördüncü yazıtın (Talas IV) Batmanov'a göre okunuşu[19]:

(1) atı çor (a) otuz

(2) oġ

(3) lan asıġ açıġ adır

(4) ılmış size

(5) talçıġ eren size oġlan çor ulayu

(6) kalmış

(7) katunı tul kılmış (a)

[18] Батманов: Новые тексты, 18-19; Батманов, Таласские..., 21-23; Джумагулов: Эпиграика Киргизии, вып. II, 15-16.

[19] Батманов: Таласские..., 14.

Rusça tercümesi ise

Имя его — Чур. От вас, тридцати витязей; от выгод и благ он отделился. Вам, доверенные мужи, витязь чур, наследуя остался. Жена его сделала тул (вдовой осталась).[20]

Metnin tümü her ne kadar zor okunsa, Otuz oğlan arkadasları'na mensup olan Kara Çor'un mezar taşı olduğu kesinlikle belli olur. Otuz Oğlan ifadesi sadece bir yazıtta değil, dört yazıtta bulunur[21]. Bunların hepsi mezar veya daha doğrusu hatıra kitabeleridir.

Yazıtları inceleyip neşre hazırlayan Batmanov, Talas II dışındaki yerleri genelde otuz oġlan asıġ 'Otuz oğlanın sevabı' olarak okusa bile, onları otuz oġlan saġ[dıç] olarak okumamız de imkansız değildir. Gördüğümüz şöyle olacaktır:

Talas II:1 otuz oġlan saġdıçları

Talas IV:1-3 otuz // oġ // lan asıġ açıġ yerine yine otuz oġlan saġdıçıġ

Talas VIII:3 otuz oġlan asıġ uda çıġa yerine yine otuz oġlan saġ(u)da/ıçıġ(a)

Talas X:3 otuz oġlan asıġ... yerine yine otuz oġlan saġ[dıç]

Clauson bu ifadeyi 'the thirty young men, the comrades' (otuz gençler, yoldaşlar) olarak tercüme eder. İfadenin dört kere tekrarlanmasına göre onu sosyal bir terim olduğunu düşünmek herhalde yanlış olmaz. Yazıtlarda tekrarlanan başka bir husus ise genelde bir üge'ye (VIII: 1,2,4; X: 5) tabi olan çor (II: 2, 4, 5, 6; IV: 1; X: 1) veya ınal'ların (II: 3 [sadece Batmanov'un tercümesinde!]; VIII: 2) hatırasına dikilmiş olmalarıdır.

Yazıtların tarihini, araştırmacılar çeşitli yöntemlerle saptamağa çalıştılar. Klyaştornıy'a göre yazıtlar Türgiş sülalesinin bir kolu olan Kara çor'lara ait olup 719 ile 740 arasında meydana gelmiş olabilir. İkinci Talas yazıtı maymun yılında olan bir hadiseyi anlattığı için, bunun 720 veya 732 senesine rastlaması mümkündür[22]. Ancak üge (veya öge)lerin devlet idaresinde önemli bir rol kazanmaları daha sonraki bir dönemde, Uygur devletlerinde görülür.

Bilindiği gibi bugünkü Kırgız kabileleri Otuz Uul (ong [sağ] ve sol kol) ile İçkilik olmak üzere iki büyük guruba ayrılmaktadır[23]. Kononov'un ortaya çıkardığı bir etimolojiden yola çıkarak, Olcobay Karatayev uul (<oğlan) kelimesinin oq veya oġ ('boy, kabile') anlamına gelip, otuz uul veya otuz oğlan tabirinin 'otuz boy, otuz kabile' (отуз уруу) anlamına geldiği tezini ortaya koymuş, Bernştam ve Cumagulov gibi kimi bilim adamları otuz oğlanlar'ı taa Miladî 6.-10. yüzyıllarda bu yörelerde yerleşen ilk Yenisey Kırgızları olarak görmektedir[24].

Nitekim Kırgızlar'ın VI-X. yüzyıllarda bu yörelere yerleşiklerini göstecek hiç bir belge yoktur. Anıtlarda Oğlan veya oġul kelimelerinin 'boy, kabile' anlamında kullandığını kanıtlayan hiç bir örneğe rastlanmaz. Ayrıca, bu teşkilat anıtlarda bir kabile teskilatı olarak tasvir edilmez. Otuz oğlan ve otuz oğlan saġdıçları terimleri daha çok hükümdarın maiyeti veya fedaileri izlenimi veriyor. Zira Kâşgari'ye göre saġdıç 'güvenilir dost' anlamına gelir[25]. Göcebe imperatorluklarının oluşmasında ve bünyesinde maiyet (fedai, koruma)in ne kadar önemli rol oynadığı çok bilinen bir

[20] Cumagulov'un tercümesine göre: 1) Имя его-Чор(а). Тридцать огланов (сыновья?) (или племя тогуз оглан), защитники остались (в печали) (букв. расстались) (2) Вас… храбрый сын Чор наследуя остался… (3) … остался … (http://www.kyrgyz.ru/?page=147)

[21] Clauson, G., Sir: An Etymological Dictionary of the Pre-Thirteenth-Century Turkish (Oxford 1972), 806.

[22] Кляшторный, С.Г.: Рунические памятники Таласа: Проблемы датировки и топографии, Клашторный, С.Г.: История Центральной Азии и памятники рунического письма (Санктпетербург, 2003), 292-293; Klyashtorny, S.G.: Ancient Turk Rock-Inscriptions in the Talass Ala-Too. A Sogdian Word in an Old Turk Inscription, in: Compareti, M.-Raffetta, P.- Scarcia, G. (eds.): Ērān ud Anērān. Studies Presented to Boris Il'ič Maršak on the Occasion on His 70th Birthday (Venezia 2006), 368.

[23] Народы Средней Азии и Казахстана II (под. ред. С.П. Толстова, Т.А. Жданко, С.М. Абрамзона, Н.А. Кислякова, Москва 1963), 75-177; Абрамзон, С. М.: Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи (Ленинград 1971), 26-33; Каратаев, О.: Кыргыз этнонимдер сөздүгү (Бишкек 2003), 152.

[24] Каратаев: Кыргыз этнонимдер..., 153.

[25] 'верный друг', ДТС 480.

gerçektir. Ancak bununla yetinerek yazıtlarda bulunan otuz oğlan(lar)'la bugünkü Kırgızların arasında bulunan tarihsel bağlantılar meselesine ışık tutamayız.

Bilindiği gibi Orta Asya göcebe halklarının türeyişi (etnogenez) yerleşmiş halkların türemesiyle tamamiyle eşdeğer değildir. Bozkırlarda halkların türemesi aslında sonsuz tükenmez bir süreçtir. Bir yere yeni göç edenler o yerde buldukları unsurları kendi bünyesinde sindirmeye çalışır, onlardan kopup eski yurtlarında kalanlar ise, bağımsız kalamazlar ise yeni bir birliğin içinde asimile olup onların bir kabilesi olarak yaşamağa devam ederler. Bir hükümdarın belirli bir vazife için kabilelerinden ayırt ettikleri guruplar ise, vazifeleri sona erince dağılmaz, Türkmenlerde görülen düeci'ler gibi, kabile toplumunun şartlarına ayak uydurarak varlıklarını sürdürürler. Otuz oğlan'ların kabileleşmesi de böyle bir süreç sonucu olmalıdır.

Coğrafya bakımından Talas bölgesi bugünkü Otuz Uul bölgesidir[26]. Tarihçilere göre, Kırgızlar Miladi XIV - XVI yüzyıllarda Güney Sibirya'dan T'ien-shan dağları arasına geçip Kıpçaklaşmış ve İslamlaşmışlar[27]. Amerikan araştırmacı Svat Soucek Kırgızların bir kısmının daha Kaydu'nun zamanında (1262-1303) bugünkü yurtlarına yerleşmelerinin hiç de imkansız olmadığı tezini otaya koymuştur[28]. Günümüz Kırgız folklorunda kırk kız esfaneleri gibi otuz uul'a dair efsane ve ananeler de yaygındır. Bunların hiç birisi Talas yazıtları dönemine kadar inmez[29]. Ama bunların ne zamanda meydana gelip Kırgız destanları arasına nasıl girdikleri başka bir meseledir. Destanlarda, daha önceden meydana gelip kökenleri unutulmuş kuruluşlara dair efsanevi açıklamalarla bol bol yüzyüze gelinir. Bugünkü Kırgızların kuzey kabileleri hakkında incelemelerde bulunan Abramzon'a göze, kuzey Kırgız kabilelerinin ortak adı olan otuz uul (отуз уул) terimine ilk olarak Seyfettin Ahsikendi adında Ferganalı birinin elyazma tarihinde rastlanır. Tacikçe eserde bazı tarihi olaylarla Kırgız destanı Manas'tan iktibaslar yer alır[30]. Abramzon'un elyazma şeklini incelediği bu eser Tagircanov tarafından neşre hazırlanıp yayımlandı[31]. Metinde Ak Oğul'un iki oğlu Otuz Oğul ve Salus Bek Bul(a)gaçı ile gelip Seyit Mir Celil'in mürşitleri olduklaı rivayet edilir. Ak Oğul ise, Ene'l-hak yani Mansur Hallac'ın neslindendir[32]. Britanya Müzesindeki (British Museum) bir elyazmaya göre Kırgızlar ve Otuz Uullar Oğuz Han'ın ölümünden bin yıl sonra Tur ibn Feridun tarafından talan edilen Moğollardan kalan kırk kızdan ve otuz oğlandan meydana gelir[33]. Yine başka bir rivayete göre Pşivar [Peşavar] civarinda haksız yere idam edilen Şa Mansur isminde birisinin son kelimeri (ana'l-hak) hanın onun cesedinin gömüldüğü suda elini yıkayan kırk kızını hamile bırakır ve o kırk kız kovulurken otuz ve on olmak üzere ikiye ayrılırlar. Sonra, Otuz kızın oğulları otuz oğlan, ok kızın oğulları on oğlan adını diye adlandırıldılar.[34]Görüldüğü gibi bu rivayetler Orta Asya efsanevi tarihlerinden sabit motiflerinden oluşup, içeriğinde otuz uul isminden başka Kırgız tarihi hakkinda herhangi bir malumat yoktur.

[26] veya daha doğrusu Çuy rayonunda Aksu (Аксуу), Каратаев: Кыргыз этнонимдер..., 152.

[27] Бартольд, В.В.: Очерк истории Семиречья (Фрунзе 1943), 24-25; Народы Средней Азии и Казахстана, 160-161; çeşitli görüşler için bk.: Golden, P.B.: An Introduction to the History of the Turkic Peoples. Ethnogenesis and State Formation in Medieval and Early Modern Eurasia ant the Middle East (Wiesbaden 1992), 404-406.

[28] Onun yayınlanmamış doktora tezinin özeti için bk.: Golden: Introduction, 404; ve Soucek, S.: A History of Inner Asia (Cambridge 2001), 159.

[29] Karayev: a.g.e.

[30] Абрамзон, С.М.: Этнический состав киргизской населении Севернпй Киргизии, Труды Киргизской археолого-этнографической экспедиции IV, под ред. Г.Ф. Дебеца (Москва 1960), 10-11.

[31] Elyazmaları: ЛГУ Вост. Отд. 963, ЛО ИВАН (bugün СФ ИВРАН) В 667; neşri: Тагирджанов, А.Т.: Собрание историй (Маджму' ат-таварих) (Издание Ленинградского госуниверситета, Восточный факультет, Иранская филология, Вып. 2), Ленинград 1960.

[32] Rusça tercümesi için bk. Материалы по истории киргизов и Киргизии, (Москва 1973), 112-113 (перевод В.А. Ромодина).

[33] Şeceretü'l-etrâk (BM 26190, 286), Кожобеков, М.: Тарыхый уламыш, салтту санжырадаги кыргыз этногониясы, http://www.manas.kg/pdf/sbd-1-06.pdf, 57.

[34] Кожобеков, М.: Тарыхый уламыш, салтту санжырадаги кыргыз этногониясы, http://www.manas.kg/pdf/sbd-1-06.pdf., 59.

Sözlerimizi toparlayarak, Otuz oğlan'ları Kırgızlar'ın bu yörelere göçmesinden önce bu coğrafyada meydana gelip, sonradan Kırgızlar'ın bir koluna adını veren bir topluluk olarak görmemiz lazım. Otuz oğlan tabirinin târihi böylece üç döneme bölünür:

(1) Gerçek toplumsal olaylar: Otuz oğlan'ların belki maiyet şeklinde meydana gelmesi.

(2) Bu teşkilatın kabileleşmesi.

(3) Adın Kırgızlara intikâli.

(4) Kırgızlar'da oluşan yeni Otuz uul kabileleri hakkında efsanelerin türemesi ki, maalesef bu zamana dek bu aşamaların gerçekleşme tarihini kesinleştiremeyiz.

ORHUN YAZITLARININ OKUNMASI BİR KEŞİF Mİ İDİ?

İsmail DOĞAN*

Özet

Bilim âleminde, Orhun Yazıtlarının bulunmasından çok, çözümü gereksiz yankı bulmuştu. Vilhelm Thomsen, 15 Aralık 1893'te Danimarka Kraliyet İlimler Akademisi'nde bir toplantı ile Orhun Yazıtlarını çözdüğünü, bunların Türklere ait olduğunu açıklaması, yazıtların önceden bilinmeyen bir yazı sisteminin çözülmesi gibi takdim edilmiş ve bu keşif olarak takdim edilmişti. Ancak, bu yazının Avrupa'da özellikle Doğu Avrupa ve İskandinavya'da önceleri kullanıldığı ve özellikle rahip, seyyah ve ilim adamlarınca bilindiği ise pek söylenmemiştir. Tebliğimizde, Türk (Runik) yazısının Sekel versiyonu dikkate alınarak okunuşunun bir keşif olmadığı sadece tarafımızdan bilinmeyen/az bilinen Sekel yazısı yardımıyla okunabilmiş olabileceği üzerinde duracağız.

Anahtar Sözcükler: V. Thomsen, Runik, Orhun Yazıtları, Sekel Yazısı.

Pietro Della Valle'nin 1621 senesinde gönderdiği mektupla haber verdiği çivi yazısını çözme süreci 1674 Chardin'in denemeleri ile başlar, 1798'de Olaf Gerhard Tychsen ile devam eder ve Grotefend'in 4 Eylül 1802'de Göttingen İlimler akademisine ilk çözüm denemesini sunması ile sonuçlanır[1]. Çivi yazının çözümü için geçen uzun süreçte bile yardım alınan, etkilenilen unsurlar olmuştur. Buna rağmen bir keşif olarak bilim âlemine sunulmamıştır.

Messerschmidt ile Strahlenberg'in bulduğu Yenisey Anıtları[2] ile, daha sonra Kül Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarının 1898 yılında Yadrinsev tarafından bulunması[3] Türkoloji sahasında yeni keşiflerdi. Kitabelerin okunması, bu keşiflerden daha çok yankı bulmuştur.

Yazıtları okuyan Radlof ve Thomsen, Türkoloji âleminde haklı bir şöhret kazanırken özellikle Türkiye'de bu hizmetleri Muharrem Ergin tarafından '*Danimarkalı büyük alim W. Thomsen, kısa bir zaman sonra 1893'de Orhun yazısını çözmeye muvaffak olmuştur. …. W. Thomsen, sonra bütün abideleri okumuş ve böylece* ***Türk milletinin ebedi minnettarlığına mazhar olmuştur***'[4] diye takdim edilmiştir.

Şüphesiz her iki bilginin de yaptıkları işlerle Türkolojiye, dolayısı ile Türk milletine faydaları dokunmuştur. Huzurlarında saygı ile eğilir, minnetle anarız.

Gerçi bu çözümler yapılmasa bile yaklaşık 40 yıl sonra Nikolsburg alfabesi olarak da bilinen bir sayfalık transkripsiyon listesinin bulunmasıyla Türk (Runik) yazısının çözülmesi mümkün olacaktı.

Bu eser, Bartholomeus Anglicus'un De proprietatibus rerum adlı eserinin ciltlenmesi esnasında kabın iç kısmına konan boş kağıt üzerinde yazılıdır. Nürnberg'de basılmış olan bu kitap önce İtalyan kontu Nikolsburg'un Dietrichtstei kütüphanesinde bulunmaktaydı. 1933 yılında kütüphanenin Luzern'de müzayedeye çıkarılması sırasında Macar Millî Kütüphanesi müdürü Jakupovich Emile'nin haberdar olmasıyla eser alınmıştır. Şu anda Macar El Yazmaları Kütüphanesinde bulunmaktadır. Bu eserde Latin harfleri ile karşılıkları bulunan 46 Runik karakter verilmiştir. Eserin Macar ilim adamlarınca 15. yy'da yazıldığı ifade edilmektedir[5]. (Resim 1) Ancak bizi, Orhun Yazıtlarının çözümü keşif midir sorusunu sormaya, 1893'ten günümüze kadar geçen zaman dilimi içerisinde yapılan çalışmalar sevk ediyor.

* *Doç. Dr., Ordu Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Ordu-Türkiye, ismtogan@yahoo.com.*

[1] KINAL, Füruzan, **Çivi Yazısının Doğuşu ve Gelişmesi**, 19 Mart 1971, Türk Tarih Kurumu (Konferans), Ankara

[2] Philipp Johann von Tabbert-Strahlenberg tarafindan Das Nord- und Ostliche Theil von Europa und Asia adlı eserinde yayımlaması ile yazıtlardan haberdar olundu.

[3] TEKİN, Talat, **Orhon Yazıtları – Kültiğin, Bilge Kağan, Tunyukuk**, Yıldız, Dil ve Edebiyat I, İst., 2003, s. 28

[4] ERGİN, Muharrem, **Orhun Abideleri, İnceleme**., Boğaziçi Yay. 31. Baskı , 2003 İstanbul, s. 22

[5] DOĞAN, İsmail, **Doğu Avrupa'daki Göktürk (Runik) İşaretli Yazıtlar**, TDK Yay. 798, Ankara, 2002, s. 157- s. 235

Hem Radlof hem de Thomsen'in yetiştikleri bilim iklimi düşünüldüğünde zamanının imkânlarından azamî ölçüde istifade eden insanlar olduğu görülür.

Wilhelm Radloff henüz okunmamış olan bu yazıtları incelemek amacıyla 1891 yılında Petersburg İlimler Akademisi tarafından tertiplenen bir sefer heyetinin başında Orhon bölgesine gitmiştir. Bu heyete ondan başka N. M. Yadrintsev, etnograf ve arkeolog D. A. Klements, Sçegolev, Dudin, Levin gibi bilginler de katılmıştır.

Radlofff deniz yoluyla dönmek istediğinden, önce Çin'e uğramıştır. Amacı Orhon yazıtlarındaki Çince metinlerin tercümesini yaptırmak olan Radloff, Pekin'de P. S. Popov (Rus Filologu, Pekin'de konsolosluk yaptı), ve bir Çinli bilginin yardımıyla Çince metinlerin ve Kara-Balgasun yazıtının ön tercümesini hazırlayabilmiştir. Bu arada Radloff da onbir kadar işareti çözmüş olmakla beraber, bütün metni ancak 1894 yılında Thomsen'in anahtarını kullanmak suretiyle okuyabilmiştir[6]. Wilhelm Radloff, Yenisey yazıtlarını ilk defa okunuşları ve tercümeleri ile yayımlayan şahsiyettir[7].

Danimarka Kraliyet Akademisi üyesi olan Wilhelm Ludvig Thomsen, Kopenhag Üniversitesi Genel Dilbilimi profesörü olduğu gibi aynı zamanda Hint-Avrupa ve Fin-Ugor Dilleri uzmanıydı; mukayeseli dilbiliminin büyük üstadıydı ve 10'dan fazla dil biliyordu[8].

Thomsen'in çözüm süreci diye anlatılan, '*önce tekrar edilmeyen işaret miktarını aradı ve 38 işaret buldu, sonra âbidelerde çok geçen tengri, Türk ve Kül tigin kelimelerini okudu*[9]' bazen, '*25 Kasım 1893'de bir saat içerisinde, Göktürk alfabe sistemini çözmüştür*'[10] şeklinde de ifade edilmiştir.

Radloff ile Thomsen'in yardımlaşmaları da *'Thomsen alfabeyi çözdüğü sırada Radloff da çözüme çok yaklaşmıştı. Nitekim 22 Kasım 1893'te Thomsen'e yazdığı bir mektupta o da üç harfin ünlüleri gösteren harfler olduğunu ve birinin de i'yi karşıladığını belirtiyor*'[11] gibi cümlelerle bu güne kadar aktarıla gelmiştir.

Radlof'un yazıtların çözümü için Çince yazılan kısımlarından yararlandığı aşikârdır. Thomsen ise kanaatimizce Türk (Runik) yazısının bir versiyonu olan Sekel yazısının yardımı ile çözmüştür. Yani bu yazının işaretleri, karşıladığı ses değerleri hiç bilinmezlikten çözülmüş değildir. Bilakis bilinen ve zamanında yaygın olan yazının diğer bir versiyonu, Sekel yazısının yardımı ile okunmuştur. Bizi bu kanaate iten sebeplerin başında Thomsen'in yetişme ve çalışma hayatı gelmektedir.

25 Ocak 1842 yılında Kopenhag'da doğan Thomsen'in asıl alanı karşılaştırmalı dil bilimi ve Hint-Avrupa dilleridir. V. Thomsen, Türk dili çalışmalarına, hayatının son 35 yılı içinde yani 1890'dan sonra başlamıştır[12]. Filoloji Fakültesinde bir yandan karşılaştırmalı dil bilimi okuyan Thomsen, bir yandan da klasik diller ve nordik (İskandinav) diller filolojisi çalışmıştır. Thomsen Batı dilleri dışında Sanskrit, Arap, İspanyol, Portekiz, Rus, Fin, Macar vb dilleri de biliyordu. Roman dillerinin ses bilgisi, eski Rusya ile İskandinavya ilişkileri, Fin dilleri, Germen dili, Kuzey Kafkas ve Etrüsk dili üzerine de çalışmalar yapmıştır[13].

---

[6] TEKİN, Talât, **Orhon Yazıtları**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ank., 1988, s. V

[7] ERCİLASUN, Ahmet Bican ,***Türk Dil Tarihi***, Akçağ Yayınları, 5. Baskı, Ank., 2008, s. 138

[8] ERCİLASUN, Ahmet Bican, Wilhelm Radloff ve Türk Bengü Taşları, **Orhun Seferi Araştırmaları Moğolistan Tarihi Eserler Atlası** (Tıpkıbasımı) TİKA, 1995, Ankara, s. 4

[9] ORKUN, Hüseyin Namık, **Eski Türk Yazıtları**, Türk Dil Kurumu Yayınları: 529, Ank., 1987, s. 19; ERGİN, Muharrem, ***a.g.e.,*** 30. s. XXII

[10] SERTKAYA, Osman Fikri –ALYILMAZ, Cengiz –BATTULGA, Tsendıyn, **Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi Albümü**, Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı (TİKA), Ank., 2001, ss. XV-XVI.

[11] ERCİLASUN, Ahmet Bican ,**Türk Dil Tarihi**, Akçağ Yayınları, 5. Baskı, Ank., 2008, s. s. 150–151

[12] KORKMAZ, Zeynep, Vılhelm Ludwıg Peter Thomsen (Hayatı ve Türklük Bilimine Hizmeti), **TDAY Belleten 1993**, 1995, Ankara, 1-11 . s

[13] KORKMAZ, Zeynep, **a.g.e.**, s.3

Macar dili, Romen dili, Etrüsk dili ve İskandinav dilleri üzerine araştırma yapan, bu dillerin gramerleri üzerine çalışan bir bilginin Sekel yazısını görmemiş olması mümkün değildir. Kaldı ki İskandinav bölgesindeki Futhark (Viking) yazıları, Etrüsk yazısı, Macar rovas (oyma yazı) yazıları ile de Türk (Runik) yazısının benzerlikleri ile işaretlerin gösterdiği ses eşitlikleri bugün bilinmektedir. Tabii, Roman dilleri üzerine çalışan bir kimsenin Romanya'da geniş bir coğrafyada günümüze kadar kullanılagelen Sekel yazısını bilmesi olağandır, tersi şaşılacak bir durumdur. Nitekim literatürde İstanbul (Elçi Hanı) Yazıtı olarak bilinen yazıtın Babinger tarafından Dernschwam nüshasının bir kopyası Thomsen'e gönderilmiş, Thomsen yazıtın bir kısmını okumuş ve cevaben Macar âlim Sebestyen'e gönderilmesini tavsiye etmiştir[14]. (Resim-2)

Bugün Transilvanya'da yaşayan Sekellerin milli yazı olarak kabul ettikleri yazı budur. Göktürk yazısının Sekel versiyonu "*rovás*" yazısı olarak da anılmaktadır. Rovás kelimesi Macarların *runi* ve *ru* diye telaffuz ettikleri ve róni, ródalni (oymak); róvat, rovákka (hesap, neden) gibi birçok kelimenin geliştiği "*ro*" kökünden gelir. Macar bilginleri Roma rakamlarının ve Etrüsk yazısının da rovás'dan yani Sekel (Göktürk- Runik) yazısından olduğunu söylemektedirler[15]. Envard Freman'ın Sicilya Tarihi (Oxford 1891) adlı eserine atıf yapan Robert Szabados Sicilya'nın Sekellerle ilgili olduğunu da ifade etmektedir[16]. Sekel yazısının kaynağının Karpat havzasına Macarlardan önce gelen Avar Hunlar'ı veya Hun Eftalitleri olarak bilinen Hunlar olduğu Macar tarihlerinde geçmektedir. Macarlar Karpat havzasında görülmeye başladıklarında bu bölgede Hunlar'dan kalma Sekel (Göktürk) işaretli birçok kitap, kayıt ve kitabeler bulunmaktaydı[17].

Sekel yazısı M.S.1000'lerde Macar Kralı St.Stephan'ın Hristiyan olması sebebiyle putperest devrin kalıntısı olarak görülmüş, bu yazı ve dönemin eşyaları yok ettirilmiştir[18]. Papalığın baskısı ve papazların gayretiyle büyük çoğunluğu yok ettirilen bu yazıyla yazılmış eserler çok az da olsa Transilvaya'nın iç bölgeleriyle Sekel Macarlarında kalmıştır.

1488'de Jonós Thuroczi'nin tarihinde, Sekellerin kendi harflerini kullandıklarını ve bunları tahta parçaları üzerine oyduklarını yazdı. 15. yy İtalyan yazarı Bonfini, Sekellerin kendi harflerini (paraflarını) küçük tahta parçalarına çenttiklerini ve birkaç işaretle pek çok bilgi ilettiklerini ifade eder. Transilvanya'da doğmuş olan Istvan Szomasi, 1653'te Padma/ İtalya'daki çalışmalarından birinde Sekellerin her zaman atalarından miras kalan harfleri mürekkeple yazmadıklarını ama onları bıçak ucuyla tahta parçaları üzerinde kare şeklinde düzleştirdiklerini ve böylece harflerin sık ve birbirine yapışık olduğunu yazar[19].

16. yy' da Csikszentmihaly kilisesi inşaatında çalışan işçiler, isimlerini direklerden birine çenttiler, marangoz ve tuğlacıları isimlerinin korunması konusunda tembihlediler. Bu yazıların orijinalleri 18.yy'ın 2. yarısında zarar görmüş olmalarına rağmen (muhtemelen dikkatsiz tamir ya da maksatlı yıkımdan) kopyaları Imre Dezserinszky'nin 1753'teki bir çalışmasında korunmuştu[20].

En ilginç runik yazılı belgelerden biri de Luigi Ferdinando Morsigli'nin, Bologna Takvimi olarak da bilinen yazıtıdır.

İtalyan asker ve araştırmacı olan Luigi Ferdinando Morsigli (10 Temmuz 1658, Bologna-1730) Viyana'da kısa süre Tatarlara esir düşmüş, Habsburg ordusunda, Tua'da subaylık yapmış[21]

[14] ORKUN, Hüseyin Namık, **a.g.e.,** s. 694
[15] SZOBADOS, Robert, **Ancient Hungarian Rovás**/Runic Writing, http://dsuper.net/
[16] SZOBADOS, Robert, **The Runıc Text Processor Freeware Homepage, The Hungarian Runic Writing,** http://dsuper.net/
[17] SZOBADOS, Robert, **The Acient Hungaritan Alphabet**, http://dsuper.net
[18] SZOBADOS, Robert, **a.g.e.,**
[19] DOĞAN, İsmail, **Atilla'nın Torunları Sekeller**, Yeni Avrasya Yayınları, Ankara, 2004, s. 44
[20] DOĞAN, İsmail, **a.g.e.,** s.44 - Doğan, İsmail, **Doğu Avrupa'daki Göktürk (Runik) İşaretli Yazıtlar**, TDK Yay. 798, Ankara, 2002, s. 157- s. 163
[21] http://tr.wikipedia.org/wiki/Luigi_Ferdinando_Marsigli

olan bu İtalyan kontu, Buda ve Nandor-fehervar'ın Osmanlıdan alınması sırasında Beden prensi nezdinde Erdel'de de görev almıştır[22].

Delikanlılığından itibaren, bütün hayatı Türklerle vuruşmakla geçmiş ve Türklere karşı, en büyük savaşlardan olan '*1683 Viyana Kuşatması'nda'* da bulunmuştur. İyi derecede Türkçe bilen Morsigli aynı zamanda kitap meraklısıdır. Türkçe yazmalardan müteşekkil çok zengin bir kütüphanesi vardır. Bu kitapların bir kısmı Budin kuşatması sonrası Budin kütüphanesinden Bologna'ya götürdüğü kitaplardan oluşur. Morsigli kendi hatıratında Erdel harekâtını anlatırken Sekel bölgesi sakinlerinin dillerini incelediğini ifade eder[23]. Bu eserinin bazı sayfalarında Göktürk (Sekel) yazısının karşılıkları verilmiş, hatta bazı isimler bu yazıyla yazılıp altlarında Latin alfabesi ile çevirileri yapılmıştır. 1690 tarihli bu eser Avusturya-Macaristan İmparatorluğu sınırları ve o zamanın Avrupasında tanınmakta birçok kütüphanesinde de örneği bulunmaktadır. Bu yazıtı, Morsigli tamamını kopyalayarak kopyayı İtalya'ya götürür.

Morsigli'nin bu kopyası İtalya'da 1913'te Bologna Üniversitesi kütüphanesinde Endre Veress tarafından bulundu[24]. (Resim 3-4-5-6)

Sekel Yazısı ile yazılmış Morsigli'nin takvimi dışında başka eserler de bulunmaktadır. Telegdi rudimentası[25], bunlardandır.

Telegdi Janos (1554-1647) adlı piskoposun rudimentasında Sekel yazılı altı sayfa yazı bulunmaktadır. Bu eserin Giessen ve Hamburg'da birer nüshaları bulunmaktadır[26]. (Resim 7-8-9)

Bunların yanında Johannes Kajoni'nin kopyası ile Zakarias Janos'un mektubunu da burada anmak gerekir. Johannes Kajoni (1629 Jegenye-23 Nisan 1678'de Sharhegy). Rahip olan Kajoni Sekel bölgesinde Latince ve Macarca ilahilerle şarkılar derlemiştir. Ayrıca Kajoni Sekel yazısı ile de karşılaşmış, eski bir yazıya dayanan Göktürk işaretli takvim ile İstanbul Elçi Han kitabesine benzeyen runik yazıyı 1673'te kaydetmiştir[27]. (Resim 10)

Diğeri Peru'da görevli bir Cizvit misyoneri olan Zakarias Janos'un, 16 Nisan 1756 tarihli mektubunda yakalandığında anlaşılmaması için mektubun içinde ve kenarında runik yazı da kullanılmıştır. Bu da Hrıstiyan misyoner âleminde bu yazının çok iyi bilindiğini gösterir[28]. (Resim 11)

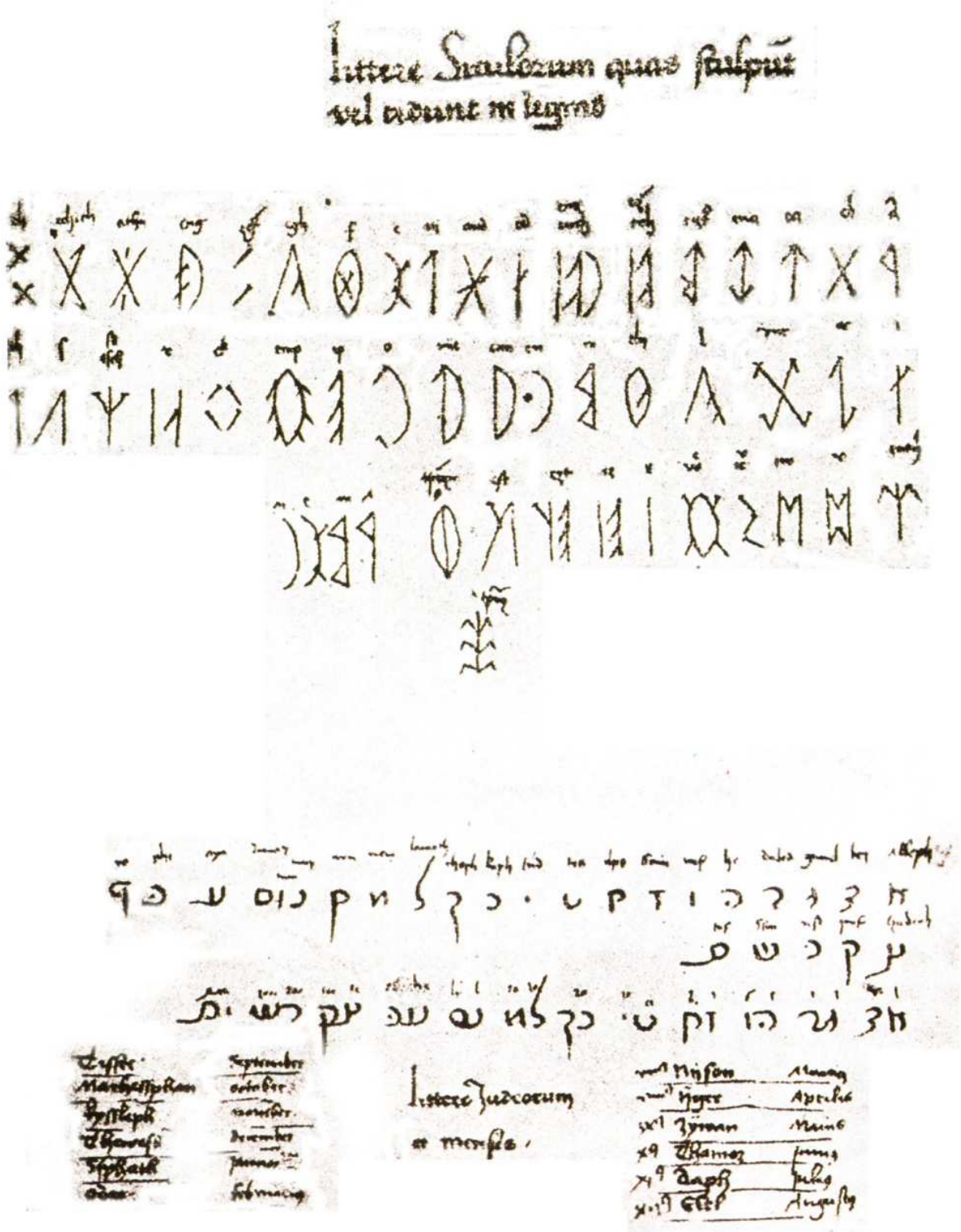
Sonuç

Göktürk Yazısının bir versiyonu olan ve Orhun Kitabeleri bulunmadan ve okunmadan çok önceki yıllarda özellikle Doğu Avrupa ve İskandinav bölgesinde yerel olarak kullanılan Sekel yazısı bu coğrafyada bilinmektedir. Sekel yazısı rahip, seyyah ve ilim adamlarınca kullanılmakta, bunlarla notlar alınıp, mektuplar yazılmakta idi. Bunların işaretlerinin karşılığındaki ses değerleri büyük oranda Orhun Yazıtları ile aynıdır. Birçok dil bilen özellikle Sekel yazısının yaygın olduğu coğrafyadaki halklar ve diller üzerine araştırmalar yapan Thomsen'in bunu bilmemesi düşünülemez. Türklük ve Türkoloji için yeni bir çağın açılması anlamına gelen Orhun Yazıtlarının çözümü, okunması kanaatimizce Sekel yazısının yardımı ile olmuştur. Yeniden bulunan, ses değerleri yeniden verilen hiç bilinmezken ortaya çıkarılan bir keşif değildir. Buna rağmen Türkoloji'nin en önemli başlangıçlarındandır.

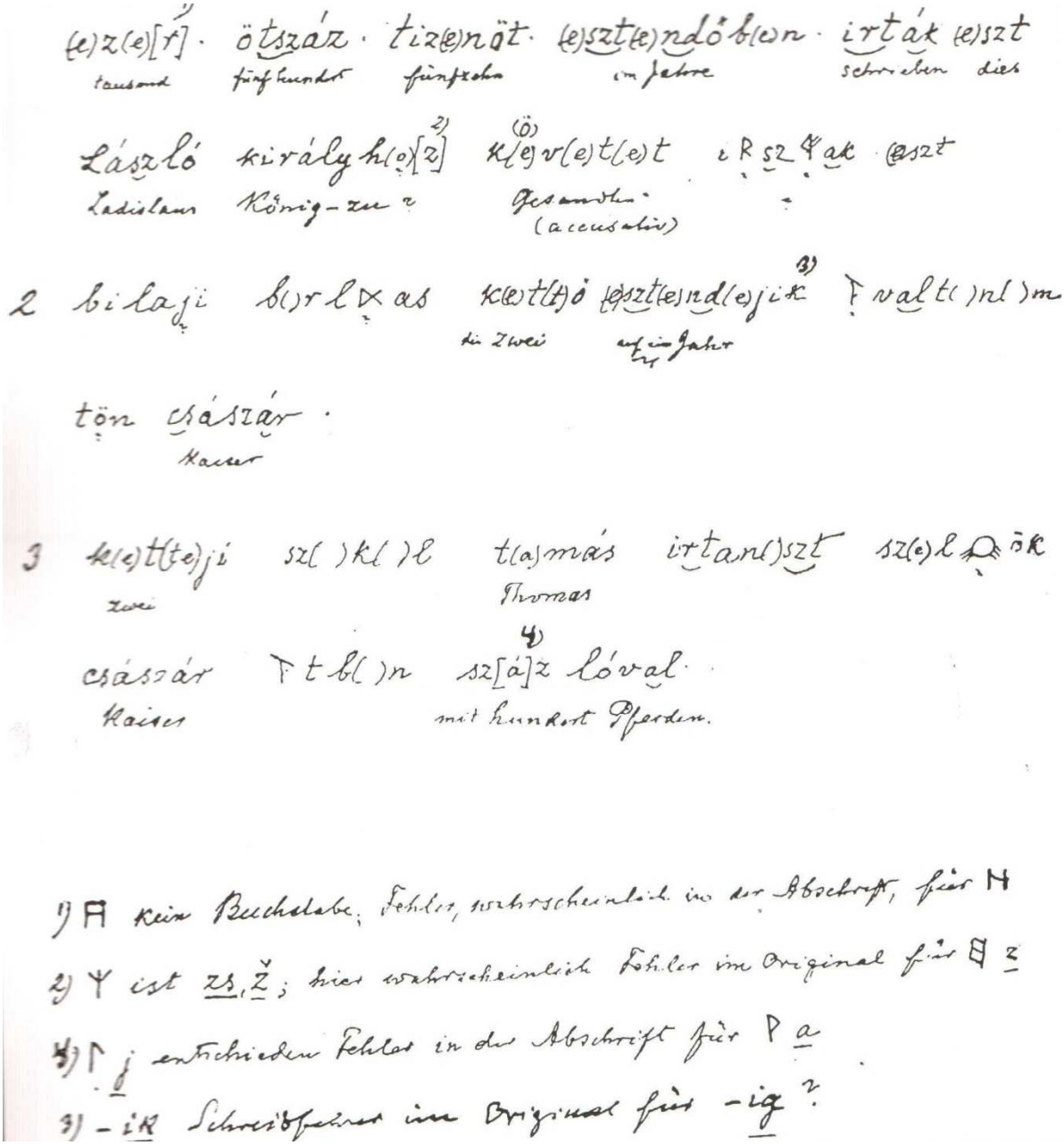
Sekel yazısı ile Göktürk yazısının benzerliklerine baktığımızda sizlerin de bize hak vereceğinizi düşünmekteyiz. (Resim 12)

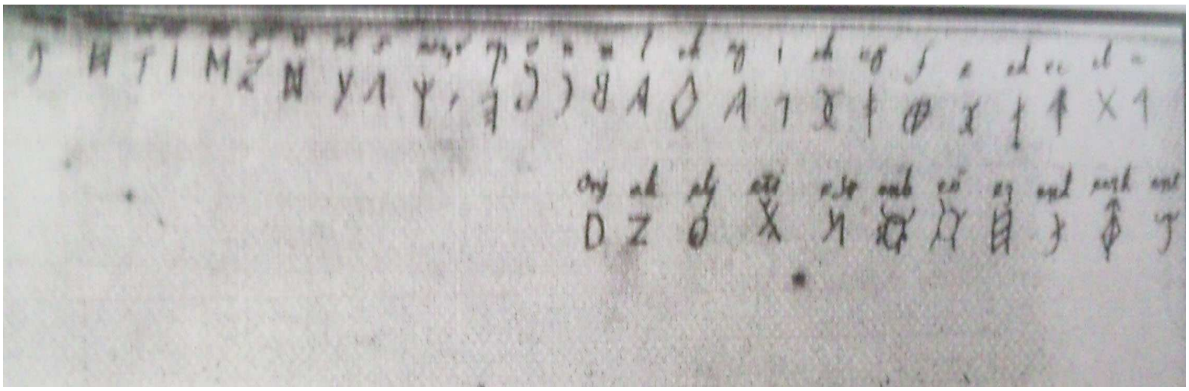
[22] ORKUN, Hüseyin Namık, ***a.g.e.,*** *s. 674*
[23] DOĞAN, İsmail, **a.g.e.,** s. 236
[24] DOĞAN, İsmail, **Atilla'nın Torunları Sekeller**, Yeni Avrasya Yayınları, Ankara, 2004, s. 44
[25] 'öğütler, temel prensipler' anlamındadır.
[26] ORKUN, Hüseyin Namık, ***a.g.e.,*** *s.* 705
[27] ORKUN, Hüseyin Namık, ***a.g.e.,*** *s.* 724
[28] FODOR, Dr. Ferenc, **Journal Of The Institute For Hungarian Studies,** Vol. 1, Number 2, October, 1996

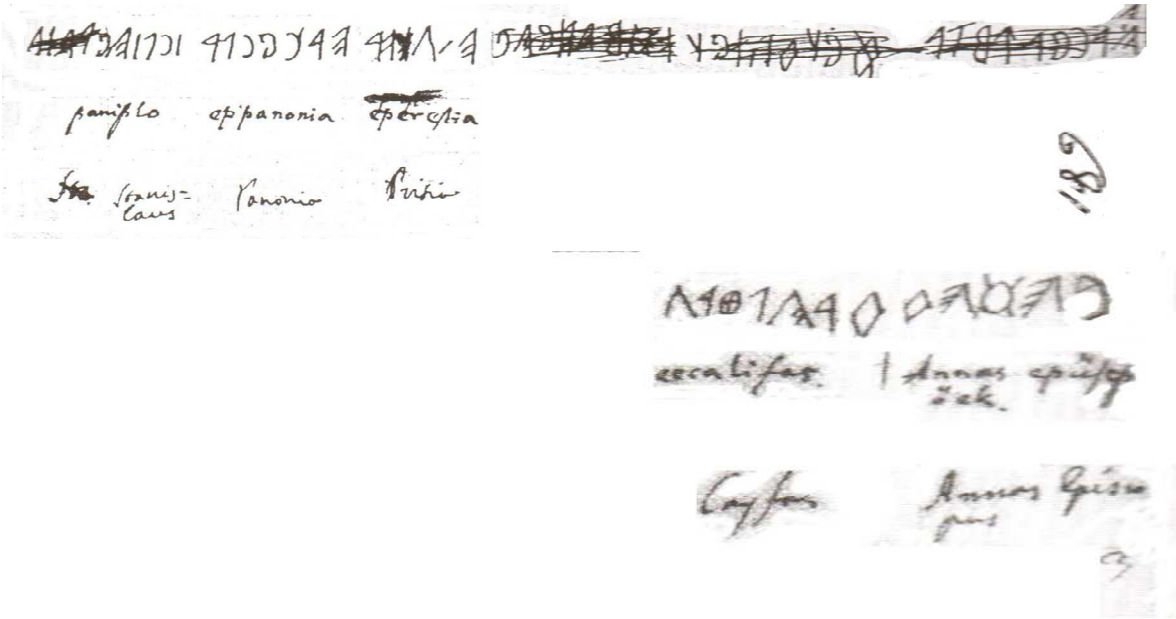
Resim 1: Nikolsburg alfabesi olarak bilinen eser.

Resim 2: İstanbul Yazıtının V. Thomsen'in el yazısı ile çözülmüş hali.

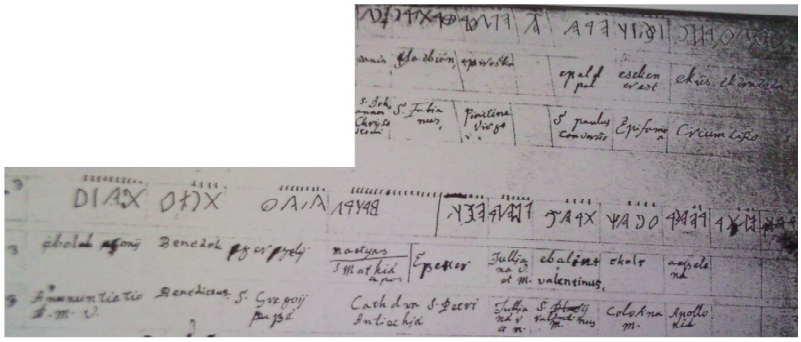

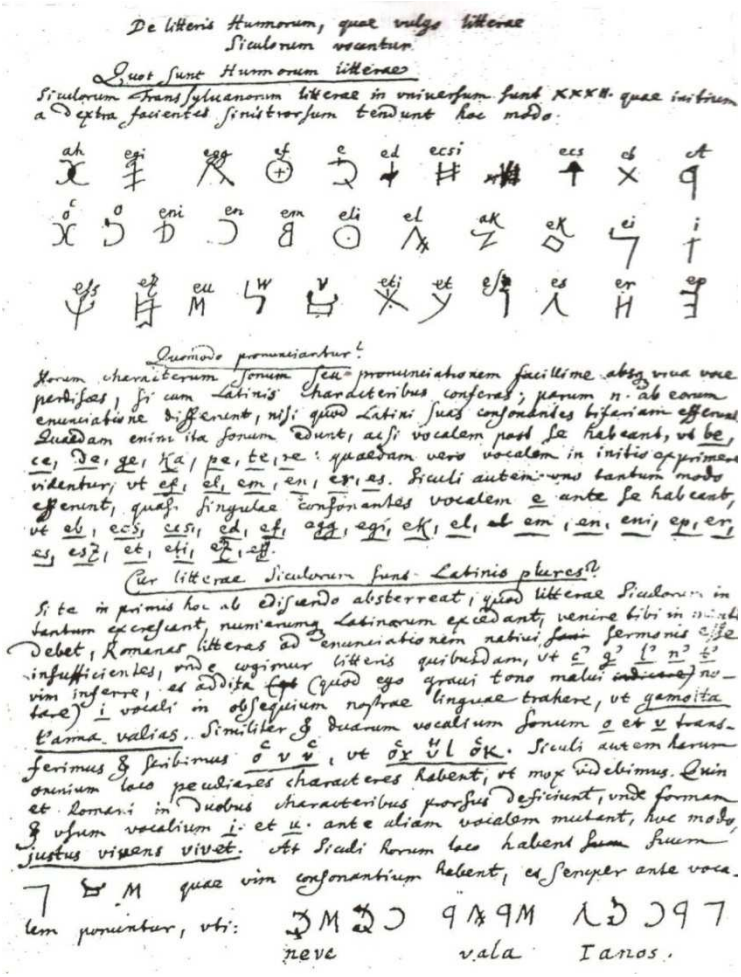
Resim 3: Marsigli Takvimi, Bologna metninde harflerin karşılıklarını gösteren sayfa.

Resim 4-5: Marsigli Takvimi, Bologna metni 681 ve 685. sayfalarından örnekler.

Resim 6: Marsigli Takvimi Bologna metni 1. kısmı.

De litteris Humorum, quae vulgo litterae Siculorum vocantur

Quot sunt Humorum litterae

Siculorum Transylvanorum litterae in universum sunt XXXII. quae initium a dextra facientes sinistrorsum tendunt hoc modo

Quomodo pronunciantur?

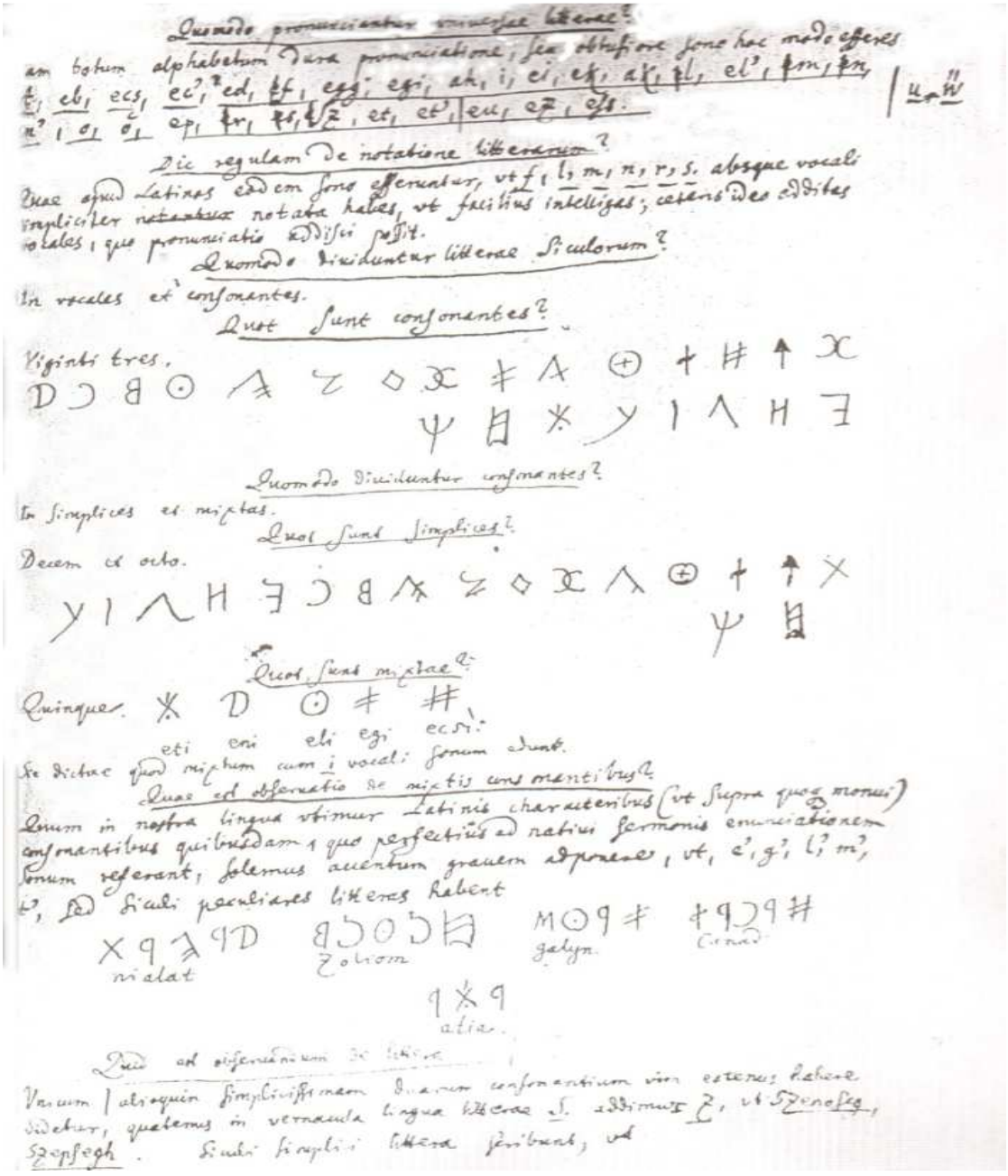
Horum characterum sonum seu pronunciationem facillime absq; vlla voce perdifces, si cum Latinis characteribus conferas; parum n. ab eorum enunciatione differunt, nisi quod Latini suas consonantes hiatu iam effecerunt. Quaedam enim ita sonum edunt, ac si vocalem post se haberent, vt be, ce, de, ge, ka, pe, te, xe: quaedam vero vocalem in initio exprimere videntur, vt ef, el, em, en, er, es. Siculi autem vno tantum modo efferunt, quasi singulae consonantes vocalem e ante se haberent, vt eb, ecs, csi, ed, ef, egg, egi, ek, el, em, en, eni, ep, er, es, esz, et, eti, ez.

Cur litterae Siculorum sunt Latinis plures?

Si ea in primis hoc ab disserendo absterreat, quod litterae Siculorum in tantum excrescant, numerumq; Latinorum excedant, venire tibi in mentem debet, Romanas litteras ad enunciationem nativi sermonis esse insufficientes, vnde cogimur litteris quibusdam, vt c' g' l' n' t' vim inferre, et additis (quod ego graui tono malui indicare) notis i vocali in obsequium nostrae linguae trahere, vt gamoita t'ama. valias. Similiter & duarum vocalium sonum o et v transferimus & scribimus ö ü, vt öx ül ök. Siculi autem horum omnium loco peculiares characteres habent, vt mox videbimus. Quin et Romani in duobus characteribus prorsus deficiunt, vnde formam & vsum vocalium i et u ante aliam vocalem mutant, hoc modo Justus viuens vivet. At Siculi horum loco habent suum suum quae vim consonantium habent, et semper ante vocalem ponuntur, vti:

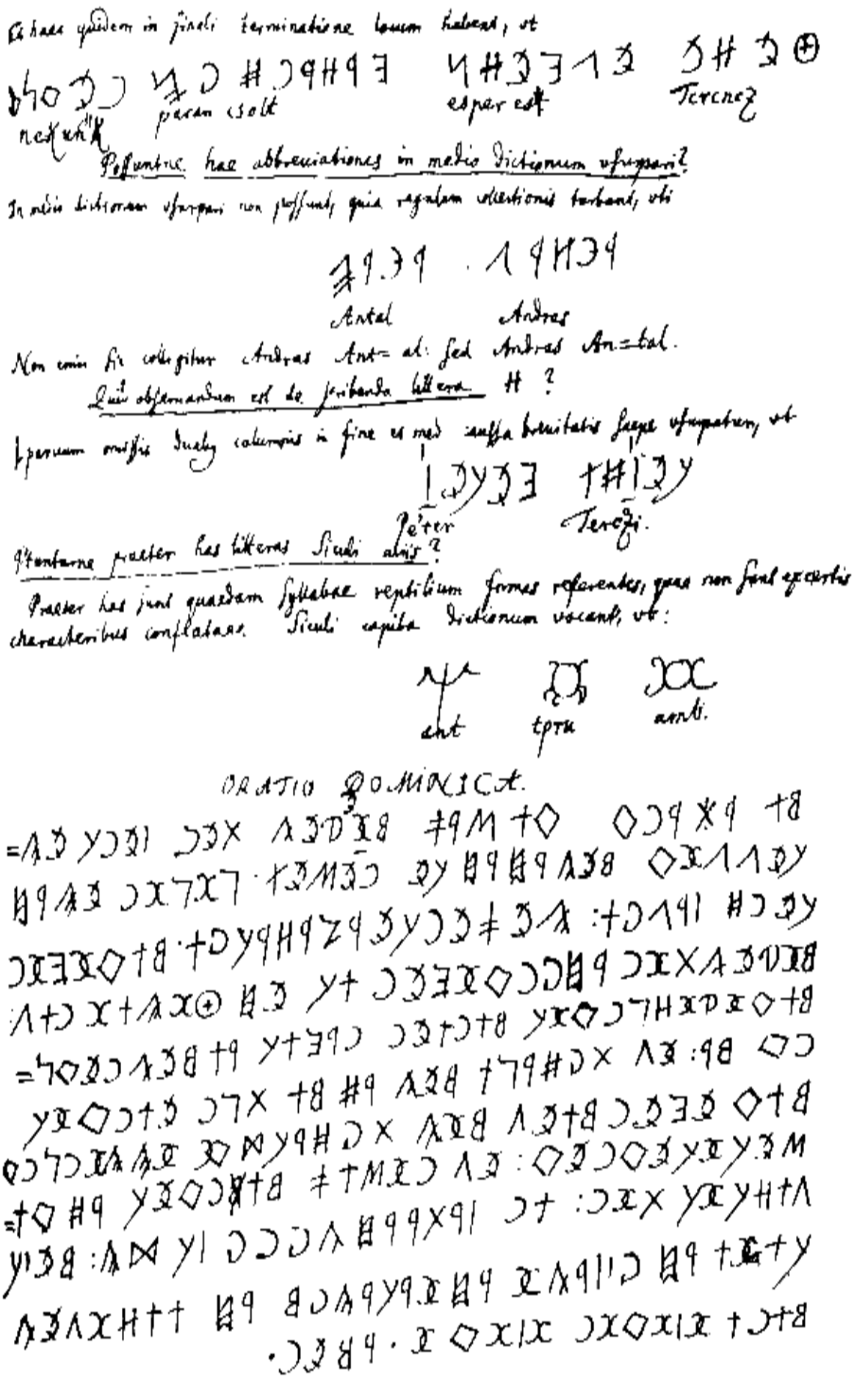
neve vala Ianos.

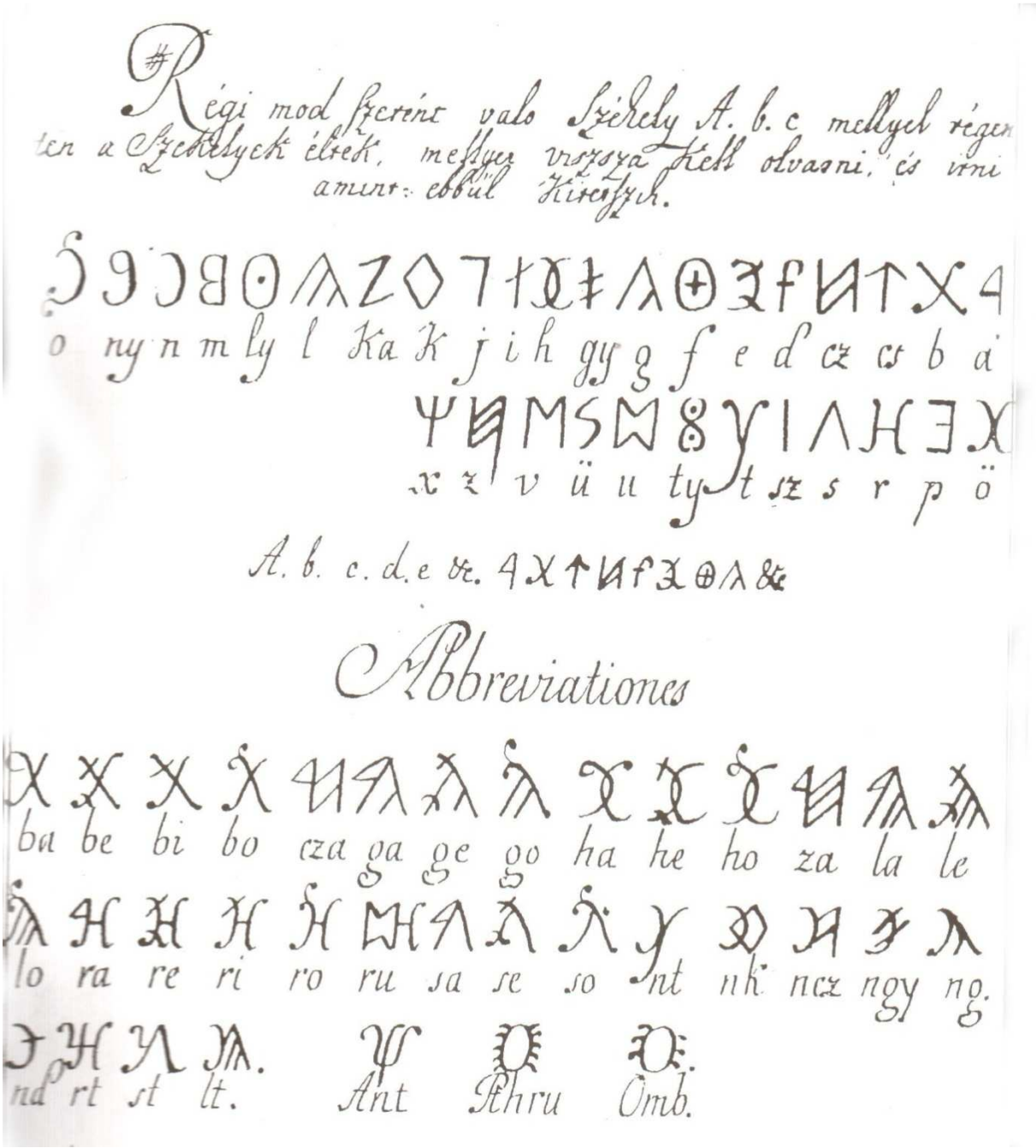
Resim 7: Telegdi rudimentası, Giessen nüshasının ilk sayfası

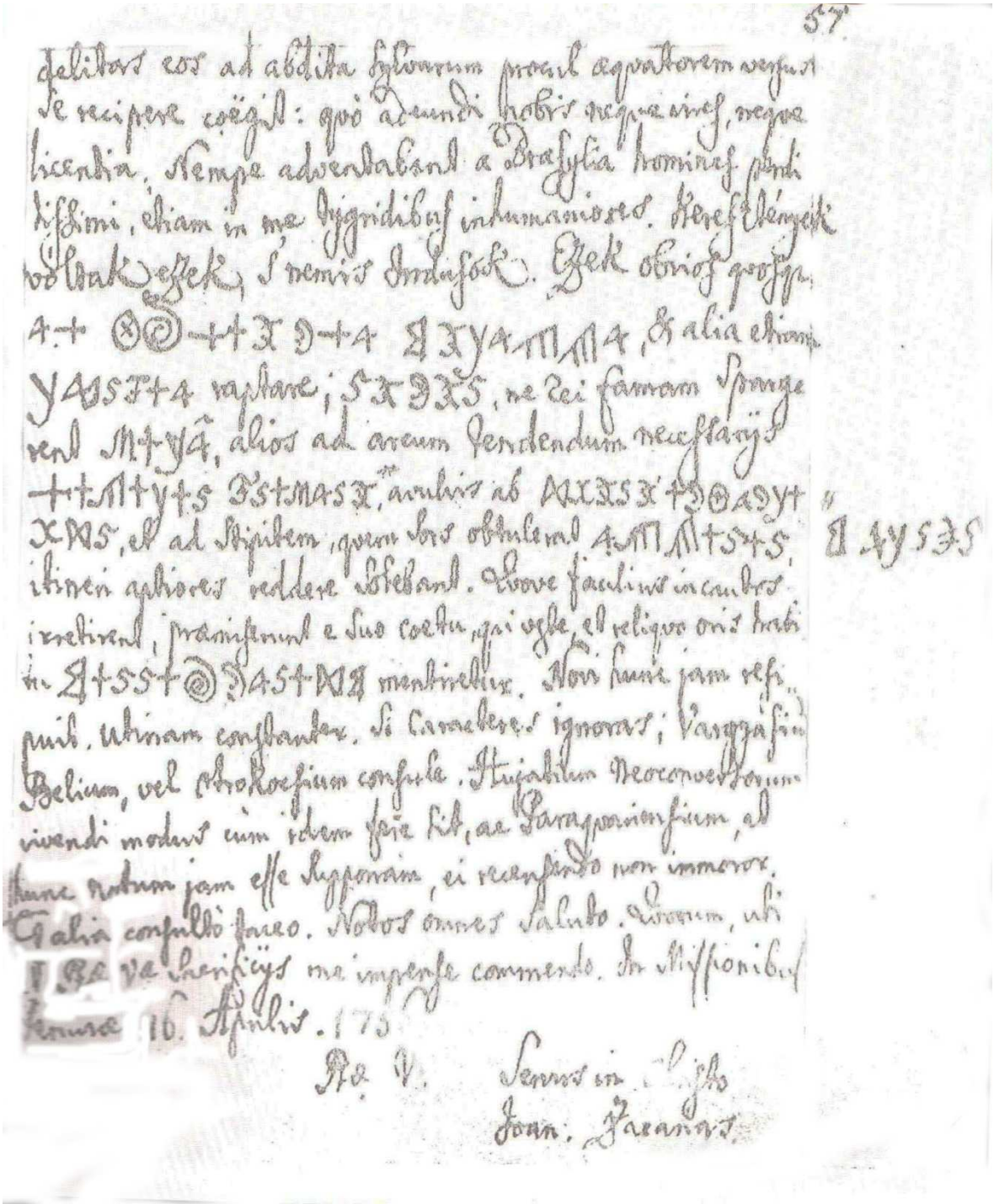
Resim 8: Telegdi rudimenttası 2. sayfası

Resim 9:

Resim 10: Johannes Kajoni'nin, Telegdi'nin alfabesine dayanarak kendisinin yazdığı runik alfabe ve Latince karşılıkları

Resim 11: Cizvit misyoneri Zakarias Janos'un, Peru'dan 16 Nisan 1756 gönderdiği mektup.

Sekel	Latin	Orhun	Sekel	Latin	Orhun
	A			t1	
	I, İ			t2	
	O, U		 (ny)	y1	
	Ü			y2	
----	b1			ka	
	b2			ke	
----	d1		----	ç	
	d2			m	
 (gy)	g1			p	
	g2			ş, iç	
----	l1			z	
	l2			k	
	n1		(v)	lt	
----	n2				
	r1				
----	r2				
(as)	s1				

Kaynakça

- DOĞAN, İsmail, **Doğu Avrupa'daki Göktürk (Runik) İşaretli Yazıtlar**, TDK Yay. 798, Ankara, 2002
- ERCİLASUN, Ahmet Bican ,***Türk Dil Tarihi***, Akçağ Yayınları, 5. Baskı, Ank., 2008
- ERCİLASUN, Ahmet Bican, Wilhelm Radloff ve Türk Bengü Taşları, **Orhun Seferi Araştırmaları Moğolistan Tarihi Eserler Atlası** (Tıpkıbasımı) TİKA, 1995, Ankara
- ERGİN, Muharrem, **Orhun Abideleri, İnceleme**., Boğaziçi Yay. 31. Baskı , 2003 İstanbul,
- FODOR, Dr. Ferenc, **Journal Of The Institute For Hungarian Studies,** Vol. 1, Number 2, October, 1996
- KINAL, Füruzan, **Çivi Yazısının Doğuşu ve Gelişmesi**, 19 Mart 1971, Türk Tarih Kurumu (Konferans), Ankara
- KORKMAZ, Zeynep, Vılhelm Ludwıg Peter Thomsen (Hayatı ve Türklük Bilimine Hizmeti), **TDAY Belleten 1993**, 1995, Ankara, 1-11 s.
- ORKUN, Hüseyin Namık, **Eski Türk Yazıtları**, Türk Dil Kurumu Yayınları: 529, Ank., 1987
- SERTKAYA, Osman Fikri –ALYILMAZ, Cengiz –BATTULGA, Tsendıyn, **Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi Albümü**, Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı (TİKA), Ank., 2001
- SZOBADOS, Robert, **Ancient Hungarian Rovás**/Runic Writing, http://dsuper.net/
- SZOBADOS, Robert, **The Acient Hungaritan Alphabet**, http://dsuper.net
- SZOBADOS, Robert, **The Runıc Text Processor Freeware Homepage, The Hungarian Runic Writing,** http://dsuper.net/
- TEKİN, Talat, **Orhon Yazıtları – Kültiğin, Bilge Kağan, Tunyukuk**, Yıldız, Dil ve Edebiyat I, İst., 2003
- TEKİN, Talât, **Orhon Yazıtları**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ank., 1988

BOZKIR HALKLARINDA HÂKİMİYET DÜŞÜNCESİNİN DİLE YANSIMASI: TENGRİ-KUT ÇANYÜ

Konuralp ERCİLASUN*

Özet

Diğer milletlerin olduğu gibi bozkır halklarının da yaşayışlarının ve düşüncelerinin yansımalarını dilde bulmak mümkündür. Bozkır halklarının ana kitlesini oluşturan Türklerde de en eski dönemlerden kalmış bazı dil yadigârlarını bu açıdan inceleyebiliriz. Bu çalışmada, Türk dili ile dünya hâkimiyeti düşüncesi arasındaki ilişkiyi yansıtan *Tengri-Kut Çanyü* unvanı incelenecektir. Çince kaynaklardan istifade edilerek unvanın anlamı tartışıldıktan başka, Çin hâkimiyet düşüncesi ile Türk hâkimiyet düşüncesinin farkları ve Türklerin eskiçağı diyebileceğimiz M.Ö.209-M.S.840 döneminin en temel özelliklerinden biri olan dünya hâkimiyeti düşüncesinin sürekliliği üzerinde durulacaktır.

Anahtar Sözcükler: Hunlar, Tengri, Hunca.

Bir milletin yaşayışının, alışkanlıklarının ve coğrafyasının dilini etkilediği bilinmektedir. Tıpkı bunun gibi bir milletin düşünce ve duygu dünyası da o milletin konuştuğu dil üzerinde etkisini gösterir. Türklerde ve onlarla etkileşim içindeki diğer bozkır halklarında nasıl hayvancılıkla ilgili dil malzemesi bol bulunuyorsa bozkırın hâkimiyet düşüncesini yansıtan önemli kelimelere de rastlanabilmektedir. Bu çalışmada, Türk tarihinin önemli dönüm noktaları kısaca özetlendikten sonra bunlardan Türklerin eskiçağı diyebileceğimiz M.Ö.209-M.S.840 döneminin en temel özelliklerinden biri olan dünya hâkimiyeti düşüncesinin dile yansıması ve bunun sürekliliği üzerinde durulacaktır.

Bilindiği gibi Avrupa merkezli bilim anlayışında tarihsel süreci devirlere ayırmak uygulaması oldukça yerleşmiştir. Her ne kadar belli bir konu üzerinde derinlemesine incelemelerde bulunan tarihçiler, devirlere ayırma uygulamasının yanılgılara yol açtığını belirtseler de, bu uygulamanın bir dereceye kadar tarihi anlamada ve anlatmada kolaylık sağladığı görülmektedir. Ancak, devirlere ayırma uygulaması Avrupa merkezli gelişmeleri esas aldığından dünyanın diğer bölgelerindeki gelişmelerle bire bir örtüştüğü de söylenemez. Bu konuda, Türk tarihinin de kendi içerisinde bütünlüğü olan belli bir takım devirlere ayrılması inceleme kolaylığı sağlayacaktır. Daha önceki bir çalışmamda böyle bir denemede bulunmuş ve Türk tarihinin ana dönüm noktalarını M.Ö.209, M.S.840, 13. yüzyıl, 1552 ve 20. yüzyılın başı olarak gördüğümü belirtmiştim (Ercilasun 2005:151).

Burada ana konuya geçmeden önce M.Ö.209 tarihi ve öncesi üzerinde biraz durmak istiyorum. Türk tarihinde Motun'un başa geçtiği yıl olarak bilinen M.Ö.209 öncesine bir bakıma Türklerin tarih öncesi adını vermek doğru olur. Bu tarihten önceki gerek arkeolojiye gerekse yazılı kaynaklara dayanan bilgilerimiz çok bölük pörçük ve dağınık bir durumdadır. Tarihimizle ilgili en eski bilgileri veren Çin kaynakları bu dönemle ilgili hep efsane nitelikli bilgiler vermekte, bazen birkaç yüzyılın bilgilerini bir cümlede ifade etmekte ve süreci takip etmeyi zorlaştırmaktadır. Bu durum, Çin kaynaklarının bozkırla ilgili bilgilerinin o tarihlerde henüz gelişmemiş olmasından ileri gelir. Motun öncesiyle ilgili olarak bir çok efsanevî bilgi veren Çin kaynakları, ancak Motun devrinde Hunları daha yakından tanıdıklarını yazarlar. M.S. 1. yüzyılda kaleme alınmış bir Çin kaynağı olan *Han Hanedanı Tarihi*'nde (s.3751) Çinli tarihçi kendi bilgi birikimini şu şekilde açıklar:

> Çun-wey'den[1] Tou-man'a kadar olan bin yıldan fazla bir sürede Hunlar[2] kimi zaman büyümüşler, kimi zaman küçülmüşler; dağınık ve

* *Doç. Dr., Maltepe Üniversitesi, İstanbul-Türkiye; Misafir Öğretim Üyesi, Kwangwoon Üniversitesi, Seul-Kore, kercilasun@gmail.com.*

> parçalanmış bir şekilde yaşamışlardı. Bu yüzden bunların şecerelerini öğrenmek mümkün olmamaktadır. Ancak Mo-du (Motun – KE) zamanına gelindiğinde Hunlar çok güçlenmişlerdi. Kuzeydeki bütün İ'leri kendilerine tabi kılmışlar ve güneyde Merkezî Ülke ile düşman devletler olmuşlardı. Bundan sonra onların soyları ve devlet teşkilâtları hakkında bilgi sahibi olunabilmiş ve kaydedilmiştir (Onat vd. 2004:7).

Motun'dan yaklaşık üç yüz yıl sonra yazılmış olan kaynak, alıntıdan da anlaşılacağı üzere, Motun öncesi ile ilgili bilgi birikiminin çok sınırlı olduğunu ifade etmektedir. Bu da, Motun öncesini bizim için tarih öncesi diyebileceğimiz bir devir yapmaktadır. Elbette ki araştırmalar ilerleyip bu devir hakkında daha ayrıntılı bilgilere sahip olduğumuzda bu tarihi geriye doğru itmek mümkün olacaktır.

Çalışmamın ana konusu olan M.Ö.209-M.S.840 tarihleri arasındaki döneme gelince, bu dönemin kendi içerisindeki bazı ortaklıkları, sürekliliği ve bütünlüğü tespit etmek gerekir. Bunlar arasında konar-göçer yapılanma tarzı, hâkimiyet merkezinin Orhun vadisi olması ve dünya hâkimiyeti fikri sayılabilir. Bu noktaların her biri üzerinde durmak başlı başına ayrı çalışmaların konusu olabilir. Bu sebeple bu makalede dil malzemesini dikkate alarak dünya hâkimiyeti fikrinin ortaklığı ve sürekliliği üzerinde duracağım.

Dünya hâkimiyeti fikri, bir liderin yüceliğini, haşmetini ve yüksekliğini belirten unvan ve tanımlamalarından izlenebilir. Burada söz konusu edilecek unvan, bu türden ilk tanım olan ve Hunlarda görülen *Çıng-li Gu-tu Çan-yü*'dür. Bu unvanın ilk geçtiği yere, *Han Hanedanı Tarihi*'nin metnine bakalım:

> Çan-yü Luan-di ailesinden gelmiş ve halkı onu "Çıng-li Gu-tu Çan-yü" olarak tanımıştır. Hunlar "Gök"e [3] "Çıng-li" derler, "oğul" karşılığında da "Gu-tu"yu kullanırlardı. Çan-yü sözü ise enginliği gösterir, dolayısıyla bu unvan "Gök gibi engin" olduğunu ifade ederdi (Onat vd. 2004:7-8).

Görüldüğü üzere Çin kaynağı bize *Çıng-li Gu-tu Çan-yü* şeklindeki üç kelimelik Hunca unvanın önce tek tek açıklamasını vermekte, sonra da bir bütün olarak içerik tanımı yapmaktadır. Burada dikkat edilmesi gereken husus, *Çıng-li Gu-tu Çan-yü* unvanındaki kelimelerin Çince olmadığı, Hunca kelimelerin Çin telâffuzundaki bozulmuş hâlleri olduğudur. Çincenin alfabetik bir yazısı olmaması dolayısıyla yabancı kelimelerin bu dilde çok değiştirilerek telâffuz edildiğini de akıldan çıkarmamak gerekir.

Bugüne kadar tespit edebildiğim kadarıyla sırasıyla Osman Turan, İbrahim Kafesoğlu, Bahaeddin Ögel ve Talat Tekin *Çıng-li Gu-tu Çan-yü* üzerinde durmuştur. Bunlardan ilk üçü unvanın hem kelime anlamı hem de içeriği ile ilgilenmişler, Talat Tekin ise sadece kelime anlamıyla uğraşmıştır. Bu dört araştırıcıdan sonra da *Han Hanedanı Tarihi*'nin Hunlar Bölümü'nün metin neşri yapılmıştır.

Bu konuya, içeriğini de dikkate alarak değinen Osman Turan *Çıng-li Gu-tu Çan-yü* unvanının aslını Tanrı Kutu Şanyu olarak düşünmüştür. Osman Turan, unvandaki Şanyu kelimesini iki kavramla birden eşitler. Ona göre Şanyu kelimesi hem Tanrı Kutu demektir hem de Semânın oğlu anlamına gelmektedir. Böylece unvan Tanrı Kutu Tanrı Kutu gibi bir ikileme olmaktadır ve bu da Göktürk ve Uygurlardaki "Tengri tek tengri'de bolmış" veya "Tengri tek kut bolmış"

---

[1] Bu çalışmada Çince sesleri ifade etmek üzere *w* ilâveli Türk alfabesinden faydalandım. Konu için özel önemi olan kelimelerin diğer transkripsiyon sistemleri ile yazılışlarını ve Çince şekillerini ise makalenin sonundaki ekte listeledim. Bakınız: Ek: Çince Kelimeler Tablosu.

[2] Metin neşrinde kavramların aslına sadık kalmak için Şiung-nu (Hsiung-nu) yazımı kullanılmıştır. Ancak burada makale içerisinde bütünlük sağlamak amacıyla Hun yazımını kullanmanın daha doğru olacağını düşündüm.

[3] Çincede "Tien" kelimesi hem "Tanrı"yı hem de "Gök"ü ifade eder. Göktürkçede Tengri kelimesi de aynı şekilde çift anlamlıdır. Dolayısıyla konu üzerinde duran araştırıcılar, "Tien" ve "Tengri"yi bazen "Gök" bazen de "Tanrı" olarak anlamışlardır.

unvanlarının ilk hâlidir (Turan 1995:41-2). Dolayısıyla Osman Turan, unvanı anlam olarak Göğün Oğlu ile eşitlemekte ve ses benzerliğinden dolayı Göktürk ve Uygurlarda bunun devamını görmektedir.

Osman Turan'dan sonra konu İbrahim Kafesoğlu tarafından daha ayrıntılı bir biçimde ele alınmıştır. Kafesoğlu da unvanı Tanrı Kutu Tanhu olarak ifade etmektedir. Farklı olarak Kafesoğlu, Çince kaynakta *gu-tu*'nun oğul ile açıklanmasını yanlış bulmakta ve bu unvana bakarak Motun'un "Gök'ün Oğlu" unvanına sahip olduğunun iddia edilemeyeceğini yazmaktadır. Yine de Kafesoğlu, Çin'de görülen "Gök'ün Oğlu" unvanını Türk menşeli olarak görmektedir. Kafesoğlu, Çin'de tarih öncesi çağlarda göğe değil, toprak ve yer tanrılarına inanıldığını belirterek göğün kutsallığının bozkırdan ve dolayısıyla Türklerden geldiğini ve "Gök'ün Oğlu" anlayışının buradan evrildiğini söyler. Biraz da bu sebeple Motun'un "Gök'ün Oğlu" unvanını kullanmış olmasına açık kapı bırakır (Kafesoğlu 2002: 62-3 ve 250-1).

Söz konusu araştırıcılardan Çinceyi bilen tek isim olan Bahaeddin Ögel ise Şanyü (Tanhu) üzerinde ayrıntıları ile durmuş, ancak diğer iki kelimeyi tartışmamıştır. Ögel, Hunlar hakkındaki kapsamlı araştırmalarında Şanyü unvanına takılmış ekler olduğundan söz etmekte ve bunları inceleyeceğini belirtmektedir. Fakat, maalesef bu düşüncelerinin yazıya dökülmediği görülmektedir. Tek başına Şanyü ile ilgili açıklamalarına baktığımızda, Ögel'in bunu Çin kaynağına dayanarak "sonsuz genişlik ve büyüklük" olarak açıkladığını görüyoruz. Ögel bunu cihanşümûl devlet anlayışıyla bağdaştırmakta ve Şanyü unvanını Göktürk devletinin kurucularının da kullandığını yazmaktadır (Ögel 1981:165-171). Öte yandan Ögel, Çin ve Türk devlet anlayışlarını karşılaştırırken her ikisinde de dünya hâkimiyeti düşüncesinin olduğunu, ancak aralarında farklar bulunduğunu belirtmektedir. Ögel araştırmasında, Çinlilerde de, Hunlarda da hükümdarın yüceliğini belirten "Tanrı'nın Oğlu" unvanının kullanıldığını belirtir ve bunu iki tarafın da dünya hâkimiyeti anlayışının bir göstergesi sayar (Ögel 1988: 571-5).

Konu üzerinde duran diğer bir araştırıcı Talat Tekin, dil özelliklerinden yola çıkarak meseleyi tartışmıştır. Tek tek Hunca kelimeleri ele aldığı araştırmasında Tekin, söz konusu unvanı Tengri Kutı Yabgu olarak okumuştur. Tekin, Çin kaynağının bu unvanı kendi imparatorlarının unvanı olan *Tien-zı* (Göğün Oğlu, Tanrı'nın Oğlu) ile karıştırmış ve onun için yanlış bir açıklama yapmış olduğunu düşünmenin akla yakın olduğunu yazmıştır. Tengri Kutı'nın Göğün Oğlu'ndan farklı olduğunu bu şekilde belirten Tekin, Çan-yü kelimesini de Yabgu şeklinde okumuş, ancak unvanın bir bütün olarak içerik tartışmasına girmemiştir (Tekin 1993: 10-4).

Yukarıda alıntıladığım *Han Hanedanı Tarihi*'nin Hunlar Bölümü'nün metin neşrinde de kaynak metni bozmamak amacıyla tartışmaya girilmemiş, ancak bir dipnotla *gu-tu*'nun oğul ile karşılanmasındansa kut ile karşılanmasının daha doğru olabileceği belirtilmiştir (Onat vd. 2004:7-8 ve 108).

Bunların dışında Saadettin Gömeç de bir çalışmasında Mo-tun'un Tengri-kut olduğunu, ama Tanrı'nın oğlu olmadığını belirtmiştir. Bu şekilde iki kavramı birbirinden ayırmış, ama bu ayrımın sebep ve sonuçları üzerinde durmamıştır (Gömeç, 2009: 34).

Bu değerlendirmeleri naklettikten sonra metnin ayrıntılı analizini yapmak uygun olacaktır. Görüldüğü üzere metin üç kelimeye ayrı ayrı üç anlam vermiş ve sonra bütün kavramı açıklamıştır. Bunları şu şekilde göstermek mümkündür:

Hunca Kelime	**Çincede verilen Anlam**	**Çince Anlamın Türkçe Karşılığı**
Çıng-li	*Tien*	Tengri (Gök/Tanrı)
Gu-tu	*Zı*	Oğul
Çan-yü	*Guang da-cı mao*	(Büyük bir) enginlik
Çıng-li Gu-tu Çan-yü	*Şiang Tien Çan-yü*	Tengri (Gök/Tanrı) gibi engin

Burada kaynağımızın düşünce dünyasına ve Çin anlayışına biraz girmek gerekir. Çünkü Çinliler tarafından yazılmış olan bir kaynakta şüphesiz ki Çin kültürünün, inancının ve

düşüncesinin etkileri olacaktır. Bu etkilerin bilinçli olması gerekmez; yazar bilmediği bir kültürden bahsederken farkında olmadan da o kültürün bazı unsurlarını yanlış algılayabilir, hiç anlamayabilir veya kendi kültüründeki benzer unsurlarla karıştırabilir.

Alıntıladığım metne baktığımızda kaynağın çok fazla tanımadığı bir kültürden bahsederken bazı karışıklıklara düşmüş olduğunu görürüz. Bu karışıklığı anlamak için bir Çin unvanı olan Tien-zı kelimesi üzerinde durmak gerekir. Tablodan da görülebileceği gibi Tien-zı'nın tam karşılığı "Göğün Oğlu" veya "Tanrı'nın Oğlu"dur. Bu tabir, Çin hâkimiyet düşüncesinde Çin hükümdarlarının unvanıdır. Yani Çin hükümdarı, Göğün Oğlu veya Tanrı'nın Oğlu olarak tebasına hükmeder. Elimizdeki metni yazan ve Hunlar hakkında bilgi veren Çinli tarihçinin alıştığı devlet yapısı, kendi ülkesindeki "Tanrı'nın Oğlu" yapısıdır. Bu da muhtemelen Çinli tarihçiyi bir yanılgıya düşürmüştür. Kendi ülkesinde *Tien-zı* vardır. Hunlarda da *Çıng-li Gu-tu* vardır. Her ikisi de hükümdara verilen ikişer kelimelik unvanlardır, yani dolaylı olarak her ikisi de hükmeden, hükümdar anlamını içinde barındırmaktadır. Üstelik her iki unvanın ilk kelimeleri de aynı anlamdadır. İşte Çinli tarihçiyi yanılgıya düşürenin bu şekil benzerliği olduğunu düşünüyorum. Bu benzerlik sonucu Çinli tarihçi, *Çıng-li Gu-tu*'nun bir bütün olarak Tien-zı'yla aynı olduğunu düşünmüştür. Bu yanılgı da anlaşılabilir, çünkü biraz önce belirttiğim gibi her iki unvanda da örtülü olarak hükümdar anlamı vardır. Bu eşitlemeyi düşünen kaynağımız, sonra da kelimeleri tek tek ayırmış ve tablodaki karşılıkları vermiştir. Hâlbuki bozkır bölgesindeki hâkimiyet düşüncesi ve anlayışı, yerleşik bir tarım kültürü olan Çin hâkimiyet anlayışı ile aynı olmak zorunda değildir. Hatta daha ileri giderek denilebilir ki yaşayıştaki temel farklılıklar, inanç ve anlayış alanında da ciddi farkları beraberinde getirir.

Kelimelerin ses değerlerine baktığımızda *Çıng-li* kelimesini Tengri olarak okuyabiliriz. *Gu-tu* kelimesindeki kut sözünü de görmek son derece kolaydır. Zaten bu kelimenin kut olduğu hakkında da yukarıda gördüğümüz gibi genel bir ittifak söz konusudur. Dolayısıyla benden önceki araştırıcıların da tespit ettiği gibi bu unvan Tengri-Kut'tur. Problem, Çince kaynağın kut olarak okunan kelimenin anlamını oğul olarak vermesinden kaynaklanmaktadır. Bu da bazı araştırıcıları "Tengri-Kut" unvanında "Tanrı'nın Oğlu"nu görmeye itmiştir. Daha sonraki yüzyıllarda daha net olarak karşımıza çıkan "kut" kavramının açıklamasına baktığımızda bunun Tanrı'dan alınan bir tür idare etme yetkisi olduğunu görüyoruz. İbrahim Kafesoğlu "kut"u siyasî iktidar olarak tanımlarken (Kafesoğlu 2002: 249-250), Bahaeddin Ögel "[Hâkimiyet inancına göre] Türk Kaanları Tanrı'nın Yarlığı ile dünyanın bütün ülkelerini idare ederlerdi" demektedir (Ögel 1988: 571). Ben de, biraz önce belirttiğim gibi "kut"u "Tanrı tarafından verilen yönetme yetkisi" olarak görüyorum ve bu noktada Türklerin "Tanrı'nın Oğlu" anlayışından ayrıldığını düşünüyorum. "Tanrı'nın Oğlu" kavramında Tanrı'yla organik bağı olan, Tanrı'nın doğrudan bir parçası olan ilâhi bir varlık karşımızdadır. "Tengri-Kut" kavramında ise Tanrı'dan yönetme yetkisini alan bir insan karşımızdadır; yönetme yetkisini almış olması hasebiyle diğer insanlardan öndedir ve yine bir kutsallığı bulunmaktadır; ama sonuçta insanlar arasından biridir. Nitekim Motun, daha sonraki bir zamanda, M.Ö. 176'da Çin'e göndermiş olduğu mektuba "Gök (Tengri) tarafından tahta çıkarılan Hunların büyük Çan-yü'sü saygıyla imparatorun hatırını sorar" cümlesiyle başlamıştır (Onat vd. 2004: 13). Bu cümle, Tengri-Kut'taki yetki alma düşüncesinin çok daha açık ve net bir ifadesidir. Osman Turan da, bu cümledeki Tanrı tarafından memur edilmeyi keşfetmiş (Turan 1995: 95), ancak bu cümlenin kullanılışından daha eski bir unvan olan *Çıng-li Gu-tu Çan-yü*'yü yanlış olarak Semânın oğlu ile özdeşleştirmiştir (Turan 1995: 41).

Tanrı'nın Oğlu ve Tanrı-Kut ifadeleri arasındaki farkı, iki kültürün hâkimiyet anlayışındaki temel farklardan biri olarak görüyorum. Çin'de halkın karşısında ulaşılamaz, kendisi gibi olunamaz ilâhi bir hükümdar varken bozkırda halkın karşısında kendileri arasından seçilmiş ve Tanrı tarafından yetkilendirilmiş biri vardır. Bu temel anlayış farkı ayrıntıda şüphesiz iyice çeşitlenir. Burada tek bir örnek, bu ayrıntıları göstermek için yeterlidir. Meselâ ilâhi olan hesap vermez, ondan hesap sorulamaz; hâlbuki insanlar arasından biri olan yönetici hesap verir ve vermek zorundadır. Bozkırda halka hesap vermenin en bilinen örneği Költigin anıtında karşımıza çıkar.

Metinde kelimelerin tek tek anlamı yazıldıktan sonra bir bütün olarak *Çıng-li Gu-tu Çan-yü*'nün anlamı verilmektedir. Yani kaynağımız bu sefer kavramın ifade ettiği anlamı açıklamaya girişmiştir. Yukarıdaki tablodan da görüleceği üzere kaynağın bu unvana içerik olarak verdiği Çince anlam "*şiang Tien Çan-yü*"dür. Bu ifadenin kelime anlamlarını şöyle gösterebiliriz:

Şiang: Benzemek.

Tien: Tengri (Gök/Tanrı).

Çan-yü: Çan-yü, engin.

Bu anlamlardan da açıkça görülmektedir ki bu üç kelimenin Türkçe ifadesi "Gök gibi Çan-yü" veya "Göğe benzer Çan-yü"dür. "Göğe benzer Çan-yü" veya "Gök gibi Çan-yü"yü bugünkü Türkçe ile değil de Göktürkçe ile ifade etmeye çalışırsak bu sefer de **Tengri teg Çan-yü* dememiz gerekir. Böylece yüzyıllar sonra rastladığımız "Tengri teg Tengride bolmış" nitelemesinin ortaya çıkışı M.Ö. 209'a kadar geri götürülebilir. Bu devamlılığı sezinleyen Osman Turan, *Çıng-li Gu-tu Çan-yü*'de bir ikileme görmüş, onun üzerine bunu belirtmiştir (Turan 1995: 41-2). Unvanda bir ikileme olup olmadığı kesin değildir. Ancak Çinli tarihçi bize anlamı çok net olarak "*şiang Tien Çan-yü*", yani Türkçesi ile "Göğe benzer Çan-yü" şeklinde vermiştir ki bu da "Tengri teg Tengride bolmış" ifadesi ile sürekliliği kesinleştiren bir delildir.

Sonuç olarak *Çıng-li Gu-tu Çan-yü*'nün Tengri-Kut Çan-yü olduğunu ve bu unvanın Tanrı'nın Oğlu unvanından farklı bir anlayışı, Tanrı'dan kut alma anlayışını ifade ettiğini söyleyebilirim. Ayrıca, Çin kaynağının yapmış olduğu açıklamaya dayanarak bu unvanın *Tengri gibi Çan-yü* anlamını içerdiğini belirtmek isterim. Hunlarda *Tengri gibi Çan-yü* Motun (M.Ö. 209-M.Ö. 174), Göktürklerde *Tengri teg Tengride bolmış* Türk Bilge Kağan (716-734) ve Uygurlarda da *Ay Tengride Kut Bulmuş Alp Külüg Bilge Kağan* (Hu Tigin'in unvanı – 832-839) nitelemeleri Tengri-Kut anlayışının bin yıllık bir sürekliliğini göstermektedir. Bu da başta belirttiğim M.Ö. 209-M.S. 840 dönemine denk düşmektedir ve bu dönemin önemli özelliklerinden biri olan hâkimiyet anlayışında bütünlüğü oluşturmaktadır.

Kaynakça

- ERCİLASUN, Konuralp. 2005. Türk Tarihinde Metodoloji Meselesi. *III. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi: Türk Dünyasında Sosyal Bilimler Kuram, Yöntem ve Uygulama*:147-153.
- GÖMEÇ, Saadettin. 2009. Oguz Kagan'ın Kimliği, Tarihte Oguzlar ve Oguz Kagan Destanları. *CIEPO Ara Sempozyumu: Osmanlı Öncesi ve Dönemi Osmanlı Kültürünün Orta Asya'daki Kökleri (Özetler)*. Bişkek.
- KAFESOĞLU, İbrahim. 2002. *Türk Millî Kültürü*. 22. baskı. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- ONAT, A., Sema ORSOY ve Konuralp ERCİLASUN. 2004. *Çin Kaynaklarında Türkler: Han Hanedanlığı Tarihi Hsiung-nu (Hun) Monografisi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- ÖGEL, Bahaeddin. 1981. *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- ÖGEL, Bahaeddin. 1988. *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*. Genişletilmiş 3. baskı. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.
- TEKİN, Talat. 1993. *Hunların Dili*. Ankara: Doruk Yayınları.
- TURAN, Osman. 1995. *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*. 8. baskı. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

EK – ÇİNCE KELİMELER TABLOSU

TÜRKÇE OKUNUŞ	WADE-GILES	PINYIN	ÇİNCE YAZIM	ANLAM
Çun-wey	*Ch'un-wei*	*Chun-wei*	淳維	Kişi Adı
Tou-man	*T'ou-man*	*Tou-man*	頭曼	Motun'un babası
Mo-du	*Mo-tu*	*Mo-du*	冒頓	Motun
İ	*I*	*Yi*	夷	Çinlilerin yabancı halklara verdikleri genel adlardan biri
Şiung-nu	*Hsiung-nu*	*Xiong-nu*	匈奴	Hun
Çıng-li	*Ch'eng-li*	*Cheng-li*	撐犁	Tengri
Gu-tu	*Ku-t'u*	*Gu-tu*	孤塗	Kut
Çan-yü	*Ch'an-yü*	*Chan-yu*	單于	Şanyü, Tanhu, engin
Luan-di	*Luan-ti*	*Luan-di*	攣鞮	Sülâle adı
Tien-zı	*T'ien-tzu*	*Tian-zı*	天子	Tengri'nin Oğlu
Guang da-cı mao	*Kuang da-chih mao*	*Guang da-zhi mao*	廣大之貌	Büyük bir enginlik
Şiang Tien Çan-yü	*Hsiang T'ien Ch'an-yü*	*Xiang Tian Chan-yu*	象天單于	Tengri gibi Çanyü

MOĞOLİSTAN'DAKİ TÜRK ANITLARINDA YÜRÜTÜLEN ÇALIŞMALAR

Saadettin GÖMEÇ[*]
Tülay YÜREKLİ[**]

Özet

İlk bulunduğu günden itibaren üzerinde en çok çalışılan Türkçe belgelerin başında hiç şüphesiz Kök Türk alfabesiyle yazılmış olan Orkun Kitabeleri gelmektedir. Tabiî ki bunların önemi Türk tarihi ve kültürü açısından içerisinde yer alan değerli bilgilerden kaynaklanmaktadır. Çünkü burada Türk tarihini, edebiyatını, sanatını, gelenek ve göreneklerini, dinini, ordu teşkilatını, sosyal hayatını, kısaca Türk milletine ait ne varsa hepsini görmek mümkündür. Bu bakımdan sadece Türkiye Türklerini değil, bütün dünya Türklüğünü ilgilendirmektedir. Elbette ki bu yazıtların değeri Türk tarihi ve kültürüyle sınırlı değildir. Aynı zamanda onların çağdaşı olan Asya kavimlerinin Çin, İran, Sogd, Kore, Tibet, Moğol vs. ile Bizans, Arap gibi milletlerin tarih ve kültürleriyle de ilişkilidir. İşte buna bağlı olarak 1997 senesinden beridir, Moğolistan'ın Orkun Vadisiyle, Tunyukuk Yazıtının yer aldığı Nalayh havalisinde bir dizi faaliyetler yürütülmektedir. Bizim bu çalışmamızda özellikle 2001 ve 2003 yıllarındaki araştırmalara değinilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Moğolistan'daki Türk Anıtları, Kök Türk Yazıtları, Orkun Vadisi, Nalayh, Moğolistan

Bir Rus'un başkanlığında, 1889 tarihinde bulunan ve bütün dünya ilim çevrelerinin ilgisini çeken Orkun Abideleri üzerine çok değişik ülkelerden yıllardır ilim adamlarının çalıştığını hepimiz bilmekteyiz. En son olarak da bu eserleri ortaya koyanların torunları Türkiye Türkü ilim adamlarıyla, dost Moğolistan'ın değerli âlimleri birlikte çalışarak tarihe ışık tutmaya gayret etmektedirler.

Bulunduğu günden itibaren üzerinde en çok çalışılan Türkçe belgelerin başında hiç şüphesiz Kök Türk alfabesiyle yazılmış olan Orkun Kitabeleri gelmektedir. Tabiî ki bunların önemi Türk tarihi ve kültürü açısından içerisinde yer alan değerli bilgilerden kaynaklanmaktadır. Çünkü burada Türk tarihini, edebiyatını, sanatını, gelenek ve göreneklerini, dinini, ordu teşkilatını, sosyal hayatını, kısaca Türk milletine ait ne varsa hepsini görmek mümkündür. Bu bakımdan sadece Türkiye Türklerini değil, bütün dünya Türklüğünü ilgilendirmektedir. Elbette ki bu yazıtların değeri Türk tarihi ve kültürüyle sınırlı değildir. Aynı zamanda onların çağdaşı olan Asya kavimlerinin Çin, İran, Sogd, Kore, Tibet, Moğol vs. ile Bizans, Arap gibi milletlerin tarih ve kültürleriyle de ilişkilidir.

İnsan medeniyeti veya tarih yazı ile başlıyor ise, biz Türkler oldukça şanslı bir milletiz. Çünkü dünyada kendisine ait bir dili ve yazısı olan ender toplumlardanız. Türk milleti, sanıldığı gibi bilinen beşbin yıllık tarihi boyunca, sadece savaş yapıp, coğrafya değiştirmekle hayatını geçirmiş göçebe bir halk değildir. Dünyanın en eski milletlerinden biri olan Türk kavmi, zaman içerisinde kendine has bir kültür meydana getirmiş ve bu kültürü sayesinde yer yüzündeki diğer toplumlardan ayrılmıştır.

Malum olduğu üzere, ilk defa Kök Türkçe yazılı abidelerin varlığından bahseden, 13. yüzyıl İlhanlı tarihçilerinden Ata Melik Alaaddin Cüveynî'dir. Daha sonra bir botanikçi olan D.Messerschmidt, 1721'de, Yenisey vadisinde yaptığı araştırmalar sırasında, Kök Türkçe ile yazılmış taşların varlığı konusunda bilgiler veriyordu, fakat onun bu haberi yankı uyandırmamıştı. Ama ilim aleminin en büyük keşiflerinden biri olan Kök Türk Kitabelerinin bulunması ve dünyaya tanıtılması, İsveçli bir subay olan J.F.Strahlenberg sayesindedir. Neticede bu yazıtların okunması için dünyada büyük bir yarış başlamış ve ilk önce büyük alim V.Thomsen yazıtları deşifre etmiştir. Böylece araştırmacıların eline kıymeti hiçbir şey ile ölçülemeyecek vesikâlar geçmiş oldu.

[*] *Prof.Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, Ankara-Türkiye, sgomec@yahoo.com.*
[**] *Dr. Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, Ankara-Türkiye.*

Bununla beraber Türkiye'de, 1992 senesinde TİKA (Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı) kurulduktan sonra eğitim ve kültür alanlarında bir dizi çalışmalar yapıldı. Bu yıllarda TİKA'nın gerçekleştirmek için hazırladığı bir proje de, Moğolistan ve çevre bölgelerdeki Türk eserlerinin kurtarılmasıyla alâkalı idi. Saadettin Gömeç ve bir grup ilim adamının gündeme getirdiği bu projenin temelinde Moğolistan'da, özellikle Orkun (Hoşo-saydam) ve Nalayh havalisindeki Türk anıtlarının restorasyonu ile korunması yer alıyordu. Hoşo-saydam'da bulunan Bilge Kagan ve Köl Tigin Anıt Mezarlıklarında kazılar yapılacak, yılların tahribatına uğrayan bu kompleksler tamir edilecek, gerekirse yerinde veya bir müzede korunmaya alınacak, bölgede araştırmacıların yararlanabilmesi ve konaklamaları için merkezler kurulacaktı. Bunlar, hem Köl Tigin ve Bilge Kagan, hem de Tunyukuk Anıt Alanında yapılacaktı. Ayrıca bu büyük abidelerin kopyaları alınarak, her biri Türk Cumhuriyetlerinin başkentlerine dikilecekti. Nitekim 1993 yılında tamamlanan bu çalışmadan Türkiye Cumhuriyeti'nin ilgili kurumlarının haberi oldu. 1995'te dönemin Türkiye Cumhurbaşkanının Moğolistan'ı ziyaret etmesi ve burada iki ülke arasında imzalanan bir mutabakat zaptı ile proje uygulamaya geçti. İşte bu anlaşmaya bağlı olarak Türkiye Cumhuriyeti 1996'dan beridir bölgede birtakım faaliyetlerde bulunmaktadır. Bu amaçla da zaman zaman Orkun ve Tunyukuk Yazıtlarının bulunduğu Nalayh havalisine ekipler yollanmaktadır (RESİM 1).

1997 senesinde bir bilim heyeti bölgede ilk çalışmaları yaptı. Bu gün "Dünya Mirası" listesi içerisinde yer alan bu anıtlar üzerine Türk ilim adamları tarafından gerçekleştirilen ilk ciddi arkeoloji faaliyetleri 1997 senesine rastlar. 1998'de yine kazı alanlarına Türkiye tarafından birer depo-kazı evi inşa edildi (RESİM 2). Arkasından 2000 yılına kadar bu işe bir ara verilmiş, 2000 tarihinde yeniden kazı ve restorasyon çalışmalarına girişilmiştir. Bu ekibin içerisinde konularında uzman pekçok ilim adamı yer aldı. Moğolistan'da bulundukları müddetçe anıtların restorasyonu, depo evlere taşınması, harita ve jeofizik çalışmaları başta olmak üzere, çok değerli işler gerçekleştirildi.

2000 yılında olduğu gibi, 2001 kazı dönemi için de bir çalışma grubu belirlenmiş, bunların faaliyet planları hazırlanmış ve Moğolistan'a gönderilmişlerdir. İlk defa 2001'de çalışma grubu içerisinde yer alan bir uzman müzeci Tunyukuk Abidesinde çalışmalarını yürüttü. Bu müze uzmanı daha sonra Orkun bölgesine geldi. Her iki depo binasını da inceleyip, abideleri ve diğer eserleri yerinde tedkik etti. Gözlemlerini değerlendiren müzeci, yazıtların bulunduğu alanları esas alarak bir plan çizdi ve depo olarak hazırlanan binaların müzeye dönüştürülmeleri için alt yapıları tamamlandı. Şu anda müze canlandırılmaya başlanmıştır (RESİM 3).

İlk çalışmalarını Nalayh'taki Tunyukuk Anıt Mezarlığı etrafında yapan haritacılardan ayrı olarak, restorasyon ekibi Anıt Mezarlık içerisinde bulunan heykelleri depo binasına taşıdılar (RESİM 4). Bu arada yazılı taşlar ve sanduka mezar üzerinde temizlik işleri gerçekleştirildi. Bilge Tunyukuk Anıt Mezarlığının batısında yer alan balballardan birkaçı da ayağa kaldırıldı (RESİM 5). Önümüzdeki senelerde Tunyukuk Yazıtları bölgesinde kazı faaliyetlerine başlanabilmesi için Moğolistan'da kalış süresinin son on gününde jeofizik ve harita ekibi burada çalıştı.

2001 yılı programının en önemli ayaklarından birini teşkil eden ve daha önceden üç parça ve yatık durumda bulunan Bilge Kagan Yazıtı'nın ayağa kaldırılması ve birleştirilmesi için bir dizi hazırlık gerçekleştirildi. Abideyi taşıyacak kaide bulunmadığından, çelik bir ayak yaptırılarak Bilge Kagan Yazıtı dik konuma getirildi. Adeta Bilge Kagan Yazıtı dikilişinden 1266 yıl sonra yeniden bütün ihtişamıyla ayağa kaldırıldı (RESİM 6-7). Bilge Kagan Yazıtı'nın artık dağılmaya yüz tutmuş olan kaplumbağası ikiye parçalanmış durumdayken müzeye taşınarak, üzerinde koruma tedbirleri uygulandı. Ayrıca Köl Tigin yazılı taşının dağılmış kaplumbağa kaidesinin birleştirilmesi için müze evine getirildiğini de belirtmek isteriz (RESİM 8).

2001 yılı çalışmalarından birisi de hiç şüphesiz kazı faaliyetleridir. İlk aşamada her şeyden evvel Bilge Kagan Anıt Mezarlığının restorasyonuna yönelik planlar çıkarılmaya başlandı. Buna bağlı olarak Köl Tigin ve Bilge Kagan Anıtlarının jeofizik ve harita alanları genişletilmiş, adeta güneydeki taşlı dağdan, kuzeydeki dağlara kadar uzanan sahanın ölçümleri aşağı-yukarı yapılmıştır

(RESİM 9). En azından buradaki kazı çalışmaları bittiğinde toprağın altında ne vardı veya ne unuttuk gibi bir endişe kalmayacaktır.

Kazı programı sırasında, değişik açmalardan farklı boyutlarda ve özelliklerde ok uçları, at dizginlerine ait olduğunu sanılan halkalar (RESİM 10), gem parçaları, elbise kopçaları, kemer iğnesi, çatı kiremitlerini süsleyen desenli kapaklar, bir at kafası ile bir koyun iskeleti çıkarılmıştır ki (RESİM 11); bazı Moğol bilim adamları onların buraya dini tören amacıyla atıldığını ifade etmektedirler. Ayrıca çeşitli keramik parçaları da bulundu.

2001 senesindeki kazı işlemleri esnasında enteresan yapı ve malzemelere de rastlanmıştır. Mesela bunlardan birisi yazıtın ön tarafındaki bölümde, kaynaklarda belirtilmeyen bir kırık heykel gibi. Ayrıca yine şimdiye kadar Radloff dahil kimsenin bahsetmediği, sunağın kuzey tarafında ve 1.5-2 metre uzaklıktaki bir lahdin desenli köşe taşlarının çıkması sayılabilir. Bu sanduka mezarın tespiti yapıldığı gibi, estampajları da alındı (RESİM 12). Bugüne değin bu tür anıt mezarların içerisinde böyle bir mimari görülmemektedir[1].

Bir diğer önemli buluntu da, Bilge Kagan Yazıtından 31 metre doğuda, ikinci ya da üçüncü balbal olduğu sanılan taşın üzerindeki iki tamgadır ki, buna da daha önce hiçbir eserde rastlanılmıyor (RESİM 13). Belki de anıt mezarlığa en büyük zararı Uygur ve Kırgız Türkleri vermelerine rağmen, onların da bu kutsal mekâna hiç sahip olmadıklarını söylemek haksızlıktır.

2003 senesinde de ortaya çıkarılan yeni tamgalı balballar anılmaya değer. Bu tamgaların Kök Türk-Uygur çağlarında sıkça kullanıldığını, hatta bugün çeşitli Türk ve Moğol boylarınca da hâlâ önemi olabileceğini düşünüyoruz. Silinmiş veyahut da kırılmış yerdeki tamga daha önce pekçok yazıtta ve balbalda görülen keçi ya da kotuz tamga olabilir. Diğerinin ise ay ve güneşten ibaret olduğunu sanıyoruz (RESİM 14). Ay ve güneş Türk konar-göçer hayatında olduğu gibi dini literatüründe de oldukça önemli bir yere sahiptir. Bunlar konar-göçer hayat tarzında vazgeçilmez iki unsurdur. Güneş her gün dünyayı aydınlatan, ısıtan, canlılara hayat veren bir nesne olduğu gibi, ay da göçerlerin gecelerini ışıtan, yollarını aydınlatan bir varlıktır. Dolayısıyla eski Türk hayat biçimi ve anlayışında yeri tartışılmaz.

Bunlardan başka Bilge Kagan Anıt Mezarlığının kazı çalışmaları esnasında doğu tarafı, güney ucunda iki yeni balbal üzerinde farklı iki tamgayı daha tespit etme imkânına sahip olduk. Aralarındaki uzaklık 2 m civarında bulunan kuzeydeki tamganın üzerinde adeta çift taraflı misineyi andıran bir şekil vardır (RESİM 15). Güneyde yer alan balbal üzerine kazınmış olan tamga bizim şimdiye kadar gördüklerimizden biraz farklıdır. Bu tamga sanki bir tuğu andırmaktadır. Ancak üç tuğlu bir sancak görünümündedir (RESİM 16).

Kazı çalışmalarımızın sona ermesinden bir gün önce (28.8.2003) bir balbal daha ortaya çıkarıldı. Bu da evvelce Moğolistan'da rastlanılan hiçbir tamgaya benzemiyor. Bu tamga, neredeyse bir çadırın üzerinde duran kelebek veya çadır motifini hatırlatıyor (RESİM 17). Moğolistan'daki Türk Anıtları Kazı ve Restorasyon çalışmaları sırasında, Prof.Dr. Saadettin Gömeç'in başkanlık ettiği kazı faaliyetlerinde 2001 ve 2003 yılı buluntuları arasındaki balbalların durumu ve daha önce bulunanları karşılaştırdığımızda belki şunları söyleyebiliriz: Bilge Kagan ve Köl Tigin Anıt Mezarlıklarının önünde doğuya doğru uzayıp giden balbalların yanı-sıra, Anıt Mezarlıkların dış duvarlarının içinde belirli mesafelerle dizilmiş tamgalı ve tamgasız balballara rastlanılmıştır. Bu balbalların dışarıdakilerden farklı olması gerekir. Herhalde bunlar Köl Tigin ve Bilge Kagan'ın cenaze merasimine katılan devletleri ve Türk boylarını simgeliyordu. Tamgalıların Türk kabilelerini, tamgasızların ise yabancılara ait olma ihtimali vardır. Bir başka düşünce de, bu balballar Kök Türk Kaganlığına bağlı Türk ve yabancı kavimleri temsil ediyor olabilir[2].

Bununla beraber, Köl Tigin Yazıtının 2-3 km kuzeyinde bir sembolik mezar belirlendi ve burada da ekibimiz elemanları incelemeler yaptı. Lahit parçalarının üç adet olduğu görüldü.

[1] S.Gömeç, "Bilge Kagan Külliyesi'ndeki Anıt Mezar", **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, Sayı 178, İstanbul 2001.
[2] Bakınız, S.Gömeç, "Orkun'daki Büyük Kurgan ve 2003 Yılında Çıkan Tamgalı Balballar", **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, Sayı 207, İstanbul 2004.

Maalesef taşlardan birisi kayıp, diğerleri de kırılmış durumdadır. Bu desenli mezar taşlarının kağıt kopyaları alınarak müzeye taşıttırılmış ve önümüzdeki senelerde bunların kalıplarının çıkarttırılarak, kopyalarının yerine konmasına karar verilmiştir (RESİM 18).

2001 yılı faaliyetlerimizin kazı ayağının bir diğer önemli buluntusu da, Bilge Kagan'a ait olduğunu sandığımız bir gümüş kutu içindeki eşyalardır ki, bunlar bize göre bir hazine kıymetindedir (RESİM 19). Mezar yapılırken buraya geyik heykelcikleri, altın ve gümüş taslar, değerli mücevherler ve diğer madenlerden yapılma parçalar da konmuştur (RESİM 20). Bu hazine sunak ile sunak taşının kuzeyindeki sembolik mezar arasında ve en alt zemine gömülmüş bir şekilde keşfedilmiştir. Daha önceden sanduka mezarın etrafında bir kanunsuz kazı gerçekleştiği halde bu parçaların çalınmaması veya görülmemesi bizim için bir şanstır. Bilge Kagan veya onun bir yakınına ait bu hazine yüzlerce parçadan meydana gelmektedir. Özellikle sandık olduğunu varsaydığımız nesnenin üzerindeki gümüş süsler binlerce adettir (RESİM 21). Moğol bilim adamlarından öğrendiğimiz kadarıyla, Moğolistan'da rastlanan en önemli buluntudur. Bu parçanın bir eşinin daha ortaya çıkarılmadığı söylenmektedir. Türk tarihinde şimdiye kadar ele geçirilen en mühim eserlerin başında geldiği bir hakikattir. "Altın Elbiseli Adam" kalıntılarının ardından böyle bir arkeolojik malzemenin varlığı göz-ardı edilemeyecek bir keşiftir. Kaganın tacı ve kemeri de dahil olmak üzere çeşitli süs ve ziynet eşyalarının içerisinde bulunduğu bu eserlerin kıymeti hiçbir şey ile ölçülememektedir (RESİM 22). Buluntular iki taraf temsilcilerinin hazırladığı bir tutanak ile Moğolistan Milli Tarih Müzesine verilmiştir (RESİM 23).

2001 yılı Moğolistan Türk Anıtları Projesi ekibi adeta Türk tarihini ve kültürünü yeniden yazdılar. Bu eserler ve yapılan çalışmalar hakkında daha çok şeylerin söyleneceği bir gerçektir. Ayrıca daha evvel Radloff'un da bahsettiği üzere Anıt Mezarlığın yazıt kısmına varmadan önceki giriş alanında, sağda ve solda koç heykelleri de ortaya çıkarıldı. Ama maalesef her iki koçun da başları parçalanmıştır (RESİM 24).

Kazı çalışmaları sırasında, kaplumbağanın önündeki bölgede Bilge Kagan Yazıtına ait kırık yazı parçalarına da rastlanıldı. Daha önceden bu yerde bir araştırma yapılmadığından, 2003'te de başka kırık parçaları toplama imkânına sahip olduk. Ayrıca şimdiye kadar Bilge Kagan Yazıtı'nın eksik ve okunamayan yerlerinden birisi de sunak taşı temizlenirken ortaya çıkarıldı (RESİM 25). Ekibimiz içerisinde yer alan Türk dili ve edebiyatı uzmanı bir epigraf, Moğolistan'ın çeşitli yerlerindeki Türk dönemi abidelerinin ve eserlerinin daha önceki yıllarda olduğu gibi belgeleme işlemini de gerçekleştirdi. Bilge Kagan Anıt Mezarlığında 2001 yılı kazı çalışmaları bittikten sonra açılan yerler kapatıldı ve kazı alanı geniş bir dikenli tel ile çevrildi.

Orkun havalisi doğudan batıya, kuzeyden güneye eski Türklere; özellikle de Kök Türk dönemine ait yüzlerce buluntuyu ihtiva etmektedir. Vadiyi çevreleyen dağlarda Hun ve Kök Türk çağına dair mezarların olabileceği gibi, Kök Türklerin ünlü hükümdarları ve beylerine ait de kurganlara rastlamak mümkündür. Zaten çalışma yapılan saha çepe-çevre Kök Türk Börülü (Aşina) ailesinin mezarlığı durumundadır (RESİM 26). Bu nedenle 2001'de etraftaki bazı kurganların da jeofizik ve haritalama işlemleri gerçekleştirildi[3].

Bu projeden ayrı olarak yapılması düşünülen Karabalgasun harabelerinin de yüzey çalışmalarına yönelik ön hazırlıklarda bulunulmuş; jeofizik, harita ve kazı ekibi elemanları çalışacakları alanı yakından tanıma imkânına sahip olmuşlardı (RESİM 27). Ancak Türkiye bu konuya ciddiyetle eğilmeyince, Moğollar Karabalgasun'un kazısını Japonlara vermiştir. Maalesef biz Türklerin en eski başkentini şimdi başka bir devlet araştıracak.

Türkiye'nin 1997 senesinde başlattığı ve önemli bir eksiklik olan, Orkun ve Nalayh bölgesindeki Türk eserlerinin kopyalarının alınması işi de tamamlandı. 2004-2006 arasında da restorasyon faaliyetleri sürmüş, yazılı taşların kalıpları çıkarılmıştır. Böylece daha önce müze evine alınan eserlerin yerlerine en azından kopyalarının dikilebilme imkânı doğmuştur (RESİM 28).

[3] S.Gömeç, "Moğolistan'daki Türk Anıtları ve Eserleri Projesine Dair", **Orkun**, Sayı 40, İstanbul 2001; S.Gömeç, "Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi 2001 Yılı Çalışmaları Hakkında", **Yüce Erek**, 3/24, Ankara 2001.

Belki de tarih eski ihtişamıyla yeniden diriltilecektir. Bu proje dünyadaki en kapsamlı yüzey araştırmaları ve kazı çalışmalarından birisidir. Burada yapılan iş Türk tarihiyle kültürüne önemli derecede ışık tutacaktır.

Kazı çalışmalarının 2002 döneminde de yine Türkiye'den yollanan grup ile Moğol uzmanlar, Anıt Mezarlığın değişik bölgelerinde mimari yapının hususiyetlerini belirlemeye yönelik kazıları yürüttüler.

2003 senesi kazı programı dâhilindeki çalışmalar sonucunda, 1268 yıl önce Bilge Kagan'ın çocukları tarafından inşa edilen Anıt Mezarlığın planı ortaya çıkarılmış; bu inşaatta kullanılan malzemeler tespit olunmuş ve bu veriler neticesinde yapılacak orijinal kopyanın nasıl olabileceği hususundaki fikirler ortaya konmuştur (RESİM 29-30). Bundan sonraki aşamada öncelikli hedef, Bilge Kagan Anıt Mezarlığının bir benzerini Orkun Vadisine inşa etmektir.

Moğolistan'da kazı faaliyetleri ancak iki ay gibi kısıtlı bir sürede gerçekleştirilebiliyor. Hem Türkiye'den giden hocalar, hem de Moğol meslektaşların vakitlerinin daha fazla olmamasının yanı-sıra, Moğolistan'ın iklim şartları ancak yaz ayında, o da haziran ortası ile ağustosun yarısına kadar imkân tanımaktadır. Mevsim durumunun anormal ölçüde tutarsızlığı zaman zaman çalışmaların da aksamasına sebep olmaktadır.

Bununla birlikte 2003 döneminin en önemli buluntularından veya keşiflerinden birisi de; 2001 tarihinde Bilge Kagan'ın hazinelerinin ortaya çıkarılmasından sonra, 1268 yıl öncesine ait Kök Türk devri kültürünü yansıtan resimli bir çatı kiremitine rastlanılmasıdır (RESİM 31). Elbette biz biliyoruz ki, Köl Tigin ve Bilge Kagan yazıtlarının ilgili yerlerinde onların cenaze merasimlerinden bahsedilirken, bir sürü devletten elçiler gelmiştir. Ayrıca bu anıt mezarlıkların yapılışları esnasında hususiyetle Türk ve Çinli ustalarla, sanatçıların birlikte çalıştığını kaynaklar bize haber veriyorlar[4]. Adı geçen Türkçe belgelerden ve Çin vesikalarından Köl Tigin ile Bilge Kagan Anıt Mezarlıklarında bu ressamlar ve ustaların binaların çeşitli yerlerine savaş ve av sahneleri, belki de Köl Tigin ile Bilge Kagan'ın kendileriyle, yakınlarını çizdiklerini öğreniyoruz. Fakat hem Köl Tigin, hem de Bilge Kagan Anıt Mezarlığında şimdiye kadar yapılan kazılarda herhangi bir resimli sahneye tesadüf edilmemiş idi. Bunu da şuradan biliyoruz; bu mekânlarda Türklerden önce kazı yürüten yabancı heyetlerin raporlarında da bu türden bir not görülmüyor. Ama şunu da söylemeliyiz ki, kırmızı-beyaz duvar boyalarına rastlanılıyordu. Bu sebeple 2003 yılı kazı faaliyetlerinde ele geçirilen savaş, yas veya av sahneli resim (RESİM 32), gerçek manada Türk kültür tarihi açısından büyük bir önem taşıyor[5].

Bunun yanı-sıra 2003 yılı kazı döneminde çeşitli madeni eşya ve paralar, özellikle de kurban olarak sunulan hayvan iskeletlerine rastlanılmakla beraber, kazı çalışmalarımızın son günlerinde (28.8.2003) Giriş Yerinin önünde, sağ tarafta Uygur dönemine ait olduğu sanılan baklava motifli bir küp bulundu (RESİM 33).

Son olarak 2007 senesi yazındaki restorasyon faaliyetleri ile Köl Tigin ve Bilge Kagan Yazıtlarıyla, taş kaplumbağalarının kalıpları alınarak, birer tane suretleri yapılmıştır (RESİM 34). Bunlar da anıt mezarlıkların olduğu yere koyulduktan sonra, gerçek eserlerin tamamı koruma altına alınmıştır. Ayrıca depolar da hızlı bir şekilde modern müze binalarına dönüştürülmektedir. Projenin bir ayağını meydana getiren yol da 2008 senesinde tamamlanarak, hizmete açılmıştır.

Bütün bu kazı çalışmaları ve elde edilenler, Türk tarihine ve kültürüne bakış açımızın genişlemesine yardımcı olduğu gibi, bizden binlerce yıl önce yaşamış olan atalarımıza Türkiye Türkleri olarak vefa borcumuzun bir göstergesi şeklinde de değerlendirilebilir.

[4] Geniş bilgi için bakınız S.Gömeç, **Kök Türk Tarihi**, 2. baskı, Ankara 1999, s.74-75.
[5] S.Gömeç, "Türk Kültürü Açısından Önemli Bir Buluş", **Orkun**, Sayı 77, İstanbul 2004.

Resim 1: Türk-Moğol Kazı Grubu

Resim 2: Çalışma Kampı

Resim 3: Müze

Resim 4: Tunyukuk Anıt Mezarlığındaki Heykeller

Resim 5: Tunyukuk Mezarlığının Balbalları

Resim 6: Bilge Kagan Yazıtı'nın Birleştirilmesi

Resim 7: Bilge Kagan Yazıtı'nın Birleştirilmiş Hali

Resim 8: Köl Tigin'in Kaplumbağası

Resim 9: Orkun Vadisi

Resim 10: Metaller

Resim 11: Koyun İskeleti

Resim 12: Sembolik Mezar

Resim 13: Tamgalı Balbal

Resim 14: Ay-Güneş Tamga

Resim 15: Çengel Tamga

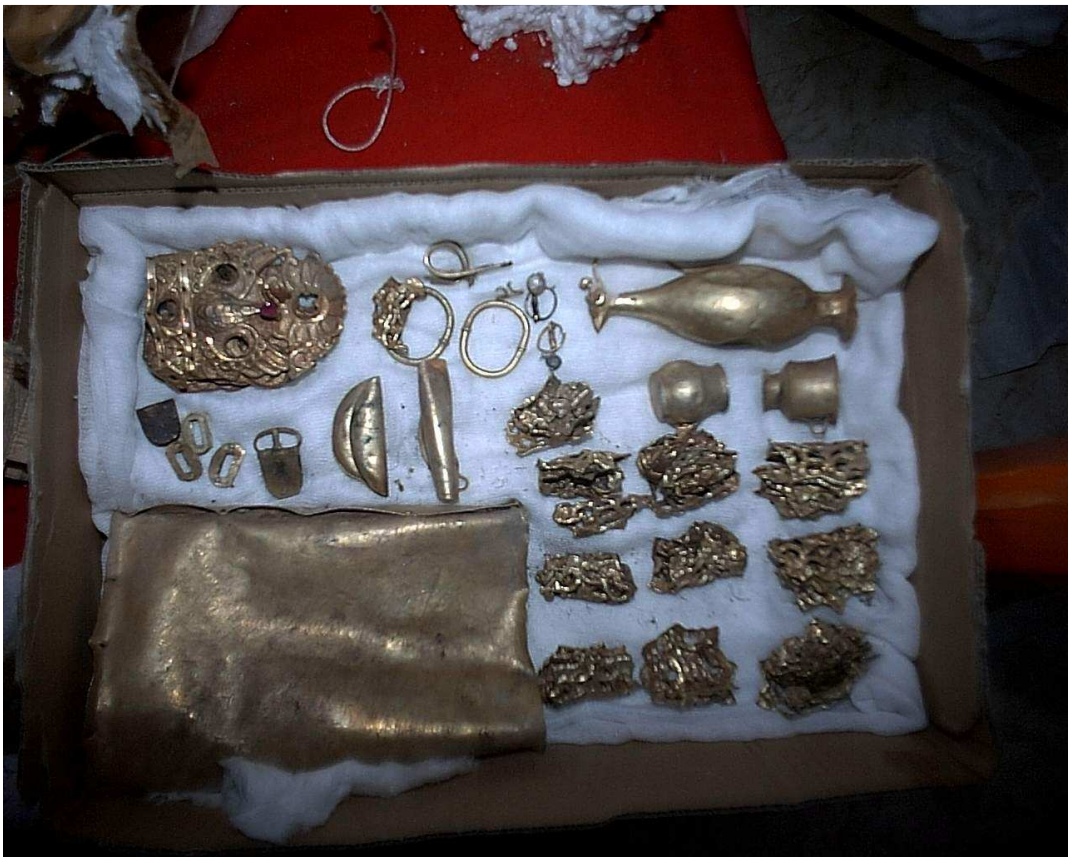
Resim 16: Tug Tamga

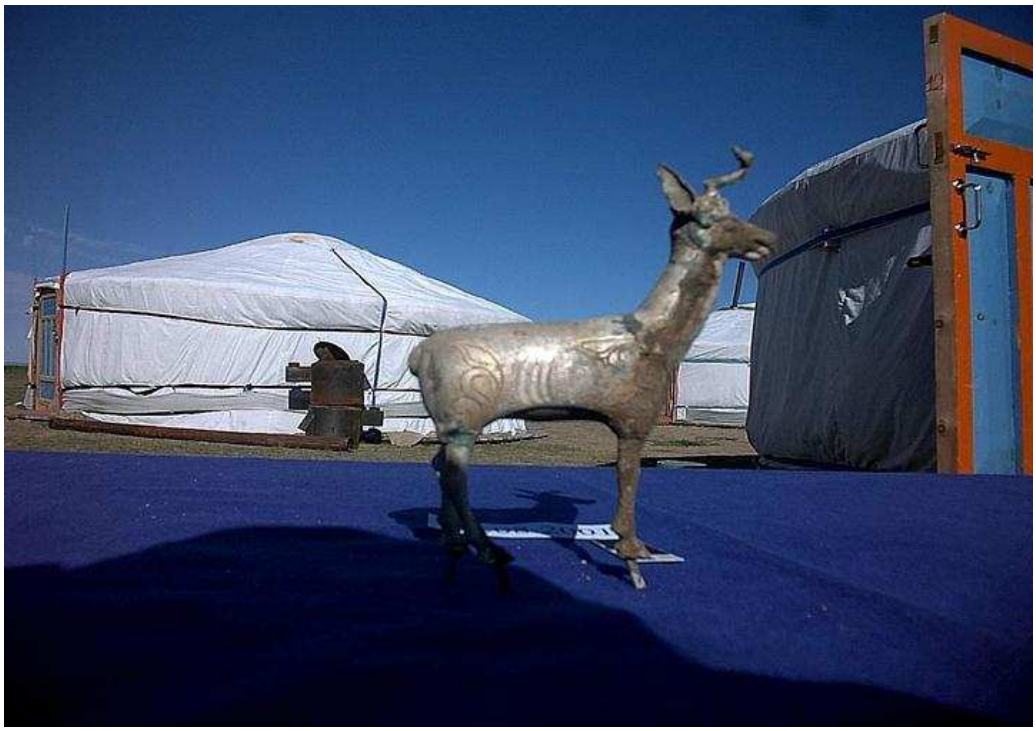
Resim 17: Kelebek Tamga

Resim 18: Anonim Mezar – Orkun

Resim 19: Bilge Kagan'ın Hazinesi

Resim 20: Gümüş Geyik

Resim 21: Gümüş Süsler

Resim 22: Bilge Kagan'ın Tacı

Resim 23: Altın Kupalar

Resim 24: Koçlar

Resim 25 Sunak Taşı

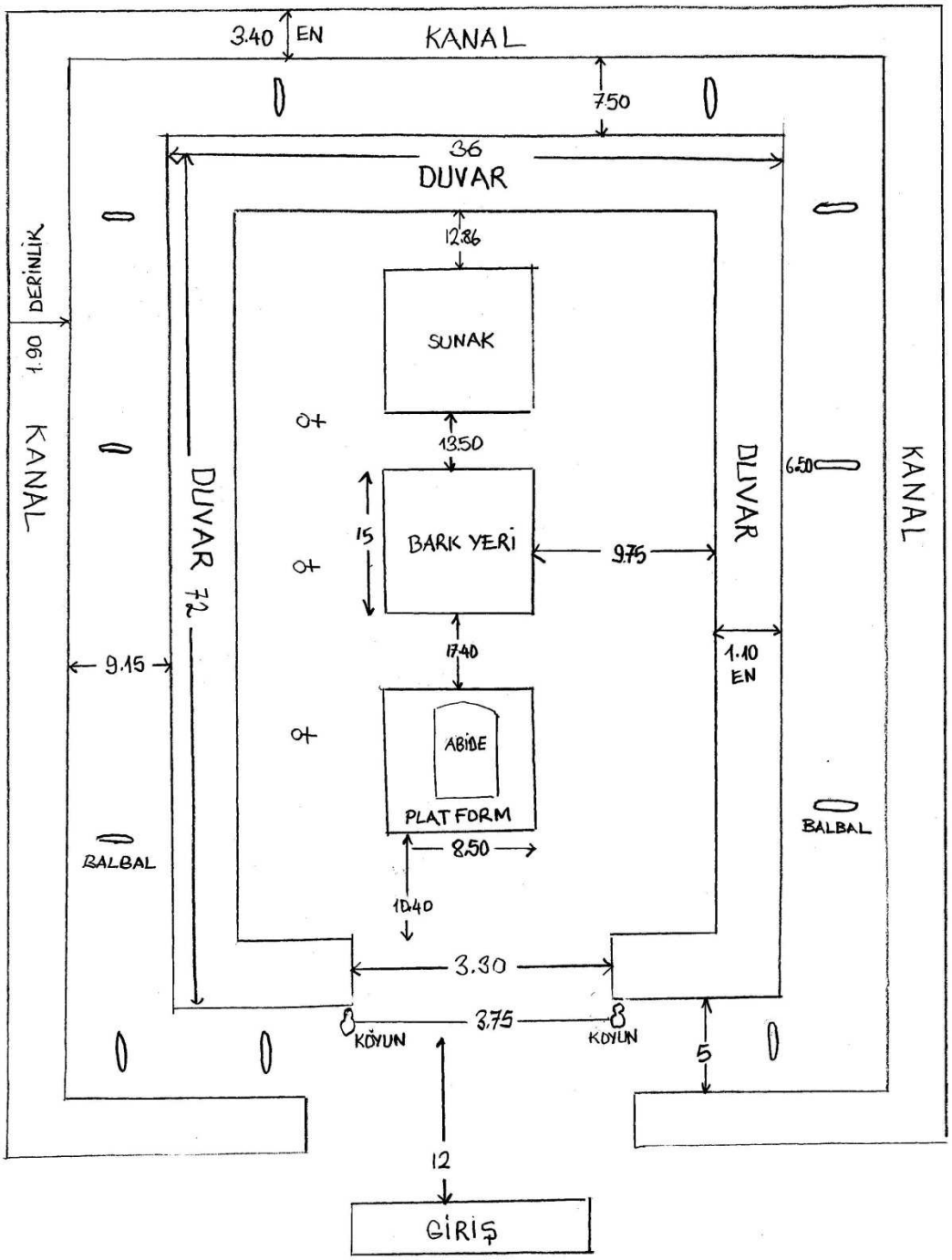
Resim 26: Kurganlar

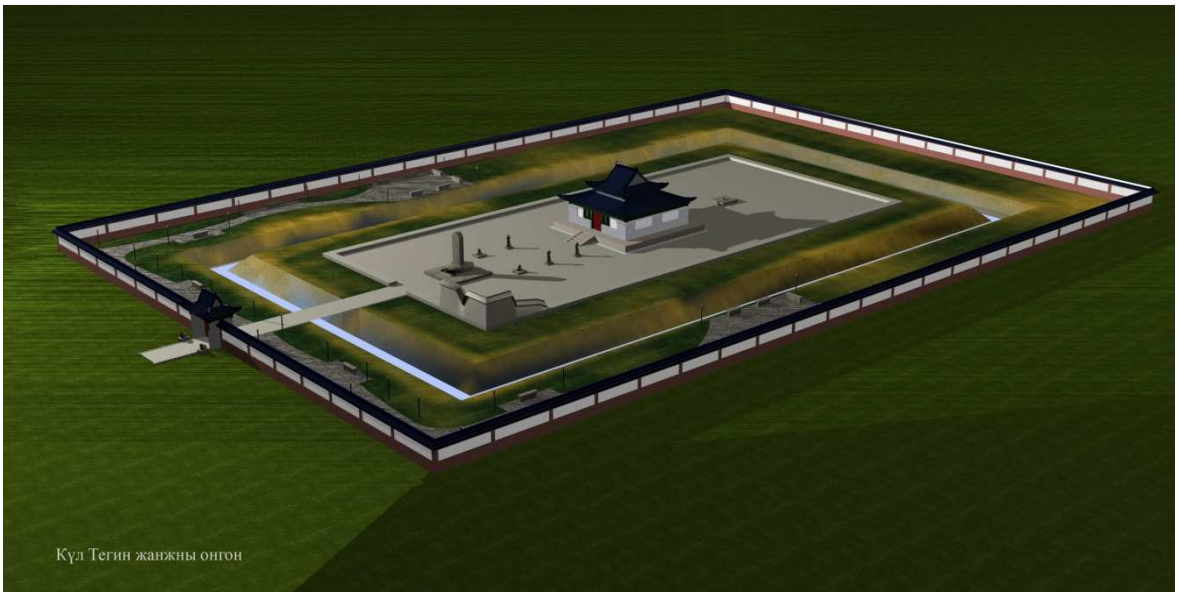
Resim 27: Karabalgasun Harabeleri

Resim 28: Köl Tigin Yazıtı

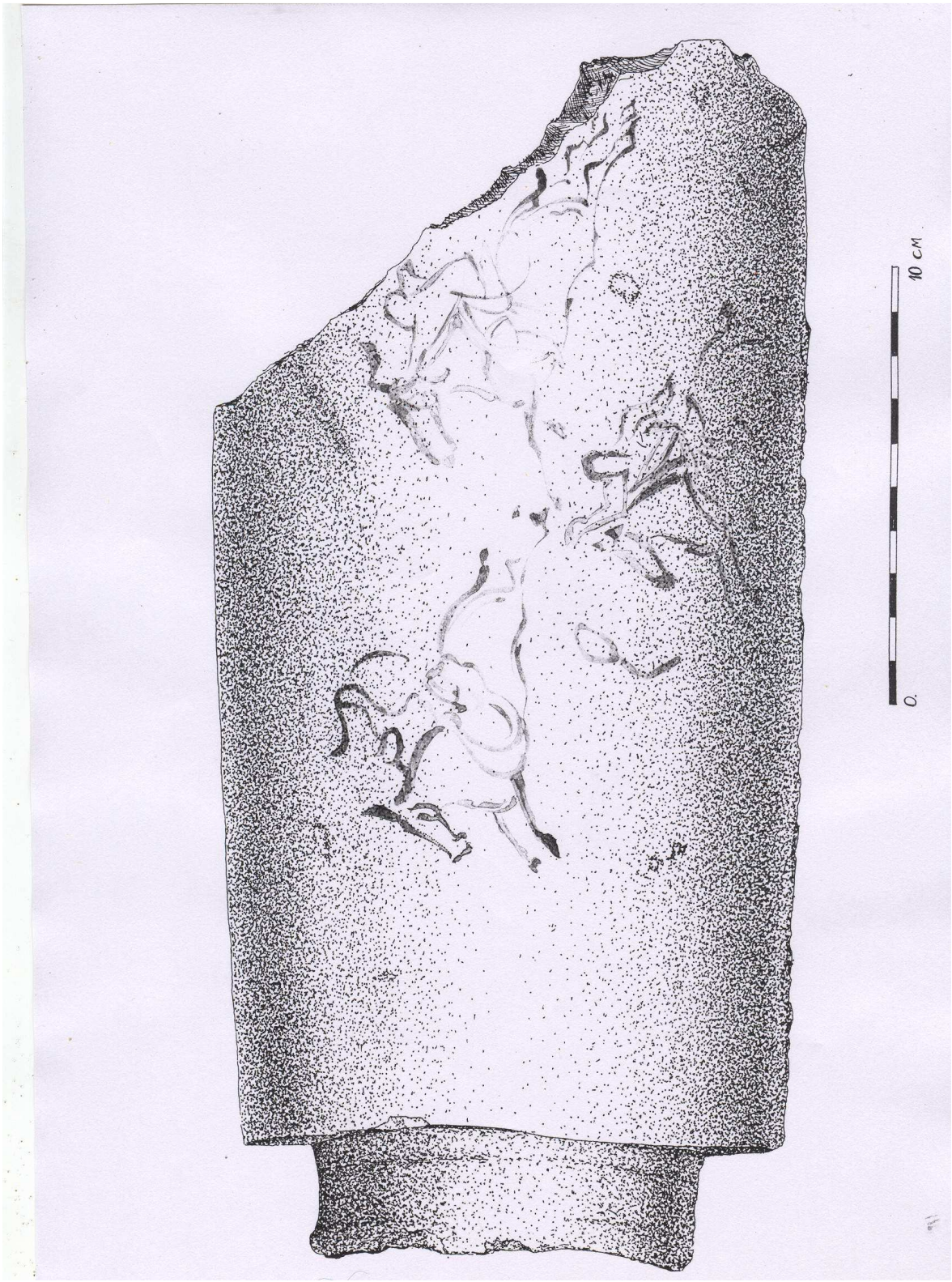
Resim 29: Bilge Kagan'ın Planı

Resim 30: Anıt Mezarlık

Resim 31: Kiremit

Resim 32: Resimli Kiremit

Resim 33: Küp

Resim 34: Köl Tigin'in Kopyası

ORTA EDİL (VOLGA) BÖLGESİNDE ESKİ YAZITLARIN İZLERİ

Farid HAKİMCANOV*

Özet

Bu bildiride Orta İdil (Volga) bölgesinde bulunan yazıtlarla ilgili bilgiler verilmiş ve bunların okunması ve anlamlandırılması sorunu üzerinde durulmuştur.

Anahtar Sözcükler: Orta İdil, Volga, Eski türk Yazıtları

Saygıdeğer Meslektaşlarım!

Hemen belirtelim ki, huzrunuza bir takım meseleler halleden bir tebliğ getirmedik, daha çok ortaya koyulan problema hakkında bilgiler verme ve dileklerimizi ifade etmedir.

Bu konuyu başlarken, önce Orta Edil (Volga) bölgesi denilen topraklara tarihî bir göz atma lâzım. Tarihta belirli olduğunca, şu an Orta Edil topraklarında oturan Tatarların dedeleri – Bolgar Türkleri buraya 7. asırda taşınmışlardır. Gündelik üretim araçları olsun, kıymmetli madenî ziynetler olsun, madenî eşyalar istihsali, altın ve gümüş işlemeleri, kemikten süslep çeşitli şeyler yapma, kıymmetli kürk ve deri mamülleri ile hayvancılık, ticaretle uğraşan, komşu topluluklarla diplomasi ilişkileri kuran eski bulgarların kültür seviyeleri yüksek olduğu hakkında iade ediyor.

Malüm ki, 4–6. asırlar civarında Azak denizi etrafında oturan protobolgarlar kaganları Kobrat öldükten sonra parçalanmışlar ve onların bir kısmı Etil (Volga) nehrinin ortasına doğru taşınmış. Hun birliği soyu sayılan protobolgarlara ait run harflı yazılar bugünki günde Novoçerkassk şehri muzesinde [1], Kuzey Kafkasya'da [2], Macaristandaki Nad'-Sent-Mikloş hazinesinde [3] ve Aurupanın başka uluslarunda bulunmaktadırlar. Run harflı Türk metinlerin Aurupa-Asya türünü oluşturan bu yazılar hale tatmin edici bir şekilde deşifre edilmemişler. Bunun sebebi de her bölgedeki yazılara özel bir yanaşma tarzı bulması gerekliktedir. Orhun, Yenisey ve Talas yazıtların harf anlamı, dile alınan bölgelerdeki metinlerin işaretlerine uymuyor.

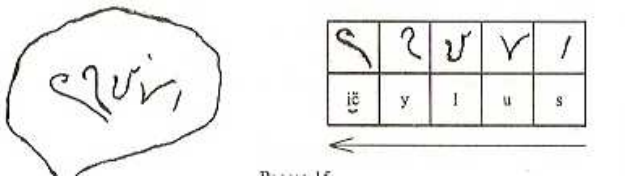
E.R.Tenişev sözlerini dile alarsak, o şöyle demişti: bu yazıları deşifte etmenin esas usulû gruptaki damgaların kendi aralarındaki münasebetlerini açıklamadır ve şu temelde harfların semantiğini belli etmedir. İşaretin doğru deşifre edildiğini ya da edilmemesini meydana çıkan metnin ne kadar anlamlı olması hal edecek. Ancak o sadece fonetik ve grammatik yönlerden doğru olmayınca, tarihî hakikilik ve edebi, iş bakımından, janr açısından, başka bir deyişle hangi fonksiyon yöklemeler taşıdığı daha önemlidir.

Kuzey Kafkasya yazıtlarını öğrenen S.Bayçorov Türk run yazılarını ayrı bir türü olduğunu öne sürüyor ve onun alfabesi farklıdır diyor. Yazıda bazan yalnız işaretler, bazan bitişik işaretler kullanılmıştır. Bilginin fikrince, bulgarlar göçtükleri vaktinde run harflı yazıyı Kuzey Kafkasyadan Don ve Tuna havzasına götürmüşler [2: 37]. Buna daha bir şey eklememiz gerekir: Etil Bulgarları da Kafkasya'dan, Azak, Kuban etrafından göç etmişlerdir. Demek ki, onlar da kendileriyle Eski Türkçe, Eski Bolgarca yazı gelenekleri götürmüşler. 922 yılında devlet çapında resmen İslam dinini kabul eden Edil Bulgarları yavaş yavaş Arap yazısını kullanmaya başlamışlar. Ama ara-sıra olsa da run harflarını da kullanmışlar.

Orta Edil havzasında, yani Tataristan Cumhuriyeti ve komşu bölgelede bulunan run yazılı çeşitli şeyler bunu açık örneğidir. Maalesef, onların metinleri uzun değildir – bir harftan başlayak birkaç söze kadar. Uzmanların fikrince, bu yazılar VI–XIV asırları kapsar.

* *Prof. Dr., Tatar Humaniter ve Pedagoji Üniversitesi, Kazan- Rusya, farid.khakim@gmail.com.*

1. Tray-Uray (Tataristan) Yazısı

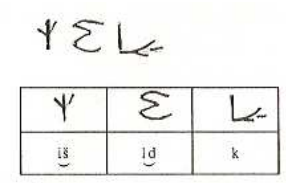
1987 yılında arkeolog P. Starostin Çulman (Kama) nehrinin sağ kıyısında Rtay-Uray köyü yakınında kazı işleri vaktinde bir balçık kab (çanak çömlek) parçası bulmuş. Doğrusu onu iki öğrenci kız nehir yarında bulmuşlar. Bu parça İmenkiske çağına dair arkeolojik kattan çıkar ve bu kat 5–6. asırlara ait diye tahmin edilir [4: 19].

Kaba yandırılmadan önce kesme usulle yapılan beş harfli yazıyı ilk olarak dilci H. R. Kurbatov okur [a.g.e.; 5: 30]. Metin sağdan sola okunur, H. Kurbatov onda "sulı iç" yazılmış diyor. Yani "kab sulı – iç".

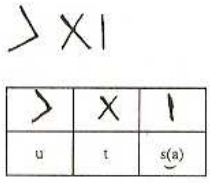
Meşhür türkolog E. R. Tenişev sondaki işareti düzelterek, onu "q" sesi olarak kabul ediyor ve metni tek söz halinde okuyor, yani "sulıq" – kab, su için. Türkçede *-lıq* eki kab anlamını vermek için de kullanılır [6: 160].

2. İzmir (Tataristan) Yazısı

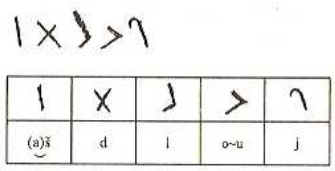
1992 yılında arkeolog Y. P. Kazakov grubu Edil bulgarlarının büyük şehri Biler'den 100 kilometre uzaklıktaki İzmir köyünde birkaç iğ başı bulmuş. 10. asırlarda İzmir Edil Bulgaristanı'nın ticaret kapısı olmuş derler. Şu iğ başlarının bazılarında run yazıları var. H. Kurbatov versiyonuna göre, onlar kişi isimleridir: birisinde *Keldiş*, ikincisinde *Satu*, ücüncüsünde *Yoldaş* yazılmıştır [5: 22–23].

Res.1.

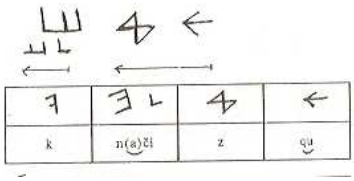
Res.2.

Res.3.

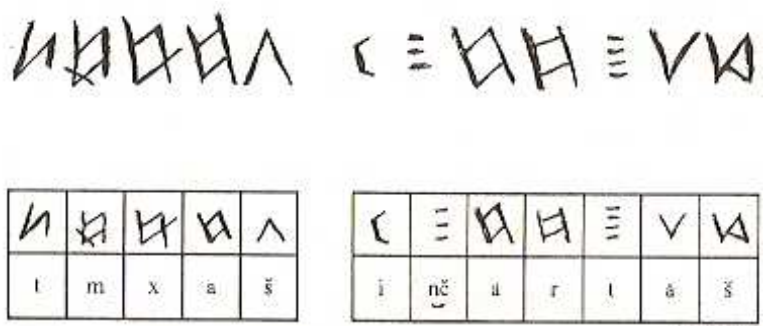
3. Ormanaltı Şintele (Tataristan) Yazısı

1992 yılında Urmanastı Şintele köyü öğretmeni R. R. Hösnetdinov eski köy yerinde bir yazılı koyun kemiği bulmuş ve onu Kazan'a arkeologlara götürmüş. H. Kurbatov bu yazıyı *quznaçık,* yani çocuklar oynunda kullanılan küçük aşık kemiği ismi olarak okuyor [5: 24].

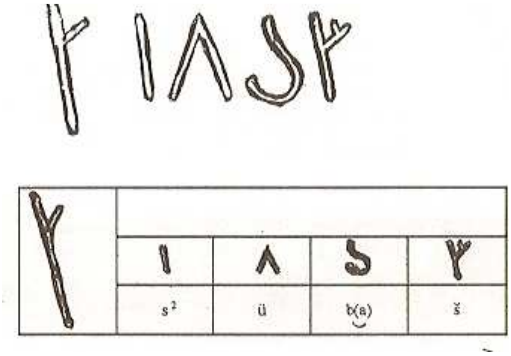
4. Üçile (Tataristan) Yazısı

Tataristan'ın Mamadış bölgesindeki Üçile köyü okulu müzesinde küçük bir bronz sın var. Moğol yüzlü bu sının omuzlarına Türkçe yazılar oyulmuş. İlk olarak bu yazılara dikkat ede edebiyatçı N. İsmagilov onun kopyasını H. Kurbatov'a göstermiş [7: 20] ve ol böylece okumuş: sağ omuzdakisi ***şetrenci;*** sol omuzdakisi – ***şah mat***. Yani *şatranç oyuncusu. Kış ve mat.* Onların fikrince, bu hangidir bir İran şatrançı aleti ya da İran şatranççısına mizahi bir gözle bakım olabilir.

5. Sarabikkul (Tataristan) Yazısı

1967 yılında dilçi professör V. H. Hakov Tataristan'ın Leninogorsk bölgesinde 60x 40 sm ölçüde bir taş bulmuş. 1988 yılında bunun hakkındaki haberinde taşın fotografı üstüne kalemle düzeltmeler yaptığı için ciddiye alınmadı. Kurşun kalemle yaptığı resmi de en küşük özelliklerini göstermemesine rağmen, bu yazıyı soldan sağa doğru ***sübaş*** olarak okudu. Demek ki, yüksek komutan; subay [8: 12–13]. E. R. Tenişev okunuşu düzeltip, ***subaş*** varyantını teklif etti. Eğer de ki köy yakınında ırmak olsa, bu ***su başı*** olabilir de dedi. Ama run yazıtları bilgini başka bir deşifreyi de öne sürdü. Onunca, bu yazıyı sağdan sola okuduğunda, ***aç yasañ*** olacak. Yani *iyi işler yapın* denilebilir ve harf özelliklerine göre yazı 11–12. asırlara aittir. [6: 160–161].

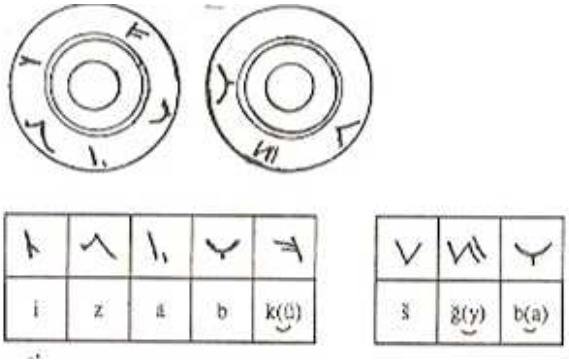

6. Murziha (Tataristan) Yazısı

Çulman (Kama) nehrinin sol kayasındaki Murziha köyünün eski yerinde öok sayıdaki bulgar şeyleri arasında arkeolog Y.A.Begovatov Run harfleri çizilmiş iki iğ bulmuş. Kendisi bunların 11–12. asırlara aitliğini söyler. Dilci R. G. Ahmetcanov ile birlikte onlar sağdan sola şöyle okurlar: ***Berke Erkeñe,*** "Erkene bir hediyedir" anlamı çıkıyor [9: 17–19].

H. Kurbatov bu gibi deşifre etmeyle razı olmamayınca (aslında bazan küçük çizgileri boş vermeleri için suçlayarak), kendi versiyonunu teslim etti. Onunca, burada ***Bağış kübezi*** gibi bir ibare yazılmış. Anlamı – "görme (ya da) gözler sevinci" [5: 27].

E. R.Tenişev ni için oldiğini anlatmadan, kendi deşifresini teklif etmiş ve şöyle okumuş: a) ***yağış;*** b) ***alçı yek!*** *Yağış* kelimesinin M.Kaşgarlı'da "İslam öncesindeki Türklerde kurban", ya da *yek* kelimesini Eski Türkçede ve karahanlı-uygur metinlerinde kullanılan Orta Farsça *yakha* (manası *şeytan*'dır) karşılaştırarak, burada koruma üflemesi anlamını taşıyan ibare yazıldığı kararına gitmektedir [6: 161–162].

7. İmenkiske (Tataristan) Yazısı

1977 yılında arkeolog P. N. Starostin Helsinki'de Finlandiya Devlet Müzesi'nde V. İ. Zausaylov toplamasını araştırmış. Zausaylov 1909 yılında Tataristan topraklarında Ümenkiske köyü yakınındaki Bulgar harebelerinden tarihî şeyler toplamış ve Finlandiya Müzesi'ne satmış. Bu toplamada iki kılıç ta var. Birinde run harflı yazı saklanmış, öbüründeyse sadece yazı izleri görünür [10: 14–16].

Bu yazıyı H. R. Kurbatov sağdan sola şöyle okur: ***İmen Kiske üze bakü alkıyş kişi küçlüş Çikügin süñüş kılıçı,*** yani "İmen Kiske'nin baş begi şühretli kişi, güclü Çiküg'nün savaş kılıçı"

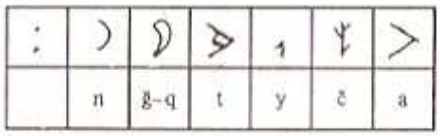

8. Bıler (Tataristan) Yazısı

1983 yılında arkeolog Anna Koçkina Biler şehrinde yapılan kazı işleri vaktinde seramik bir kab sapı bulmuş. Buradaki beş harflı run yazısı H.Kurbatov tarafından ***açıtġan*** olarak okunmuştur [5: 29]. Yani "ekşitilmiş" anlamı çıkıyor.

E. R. Tenişev ise bu kabda herhangi bir merasim içeceği ya da gıdası olabilir yahu o sadaka toplama için faydalana bilir görüşünden ilerleyerek, kendi versiyonunu teklif etmiş, yani ***açı muyan.*** Tercümesi "iyilik açtığında" olacak [6: 159]. Ama bunu dini açıdan "ceza affı için" diye de tercüme etmek mümkündü.

S. Y. Bayçorov ta, Biler yasısındaki harf-eşaretleri Kuzey Kafkasya run yazıtlarıyla karşılaştırıp, bitişik harfler gördüğünü öne sürdü ve kendi deşifresi teklifinde bulundu. Onunca, buradaki parçada ***u çömren*** yazılmış ve "bu çemçeden..." diye tercüme edilebilir [2: 251–253]. Bu variyantta *u < ġu* gösterme zamiri ile *-ren* çıkma hali eki dikkatimizi çekiyor. Çünkü 13.–14. asırlarda dikilmiş Edil Bulgaristanı mezar yazıtlarında *kü* gösterme eki kullanılmış ve Türkçede genel olarak kullanılan *-dan/-tan* çıkma hali eki, *-ran* şeklinde değişmiş, bak. hicretran, fani dönyaran [11: 61].

Sözü uzun uzatmadan, şimdiki Tataristan Cumhuriyeti hududları içerisinde ve komşu bölgelerde 20 civarında run harfli yazı olduğu biliniyor. Bunlar 1-2 harflı-eşaretlilerden başlap birkaç sözlülerdir. Şimdi Türk run yazısının Aurupa-Asya türü olduğu kanıt verebilen bir halde ortaya çıktıktan sonra, ama bazı bilim adamları bu metinler deşifre edilmemiş kanaatında durduğunda [12: 178], dile alınan açıdan ilerleştirilmesiyle ilgili en azı üç ana problemi çözmemiz gerekir:

1. Bütün yazıları bulma ve bir toplama yapma.
2. Alfebede harfların manasını açıklama.
3. Yazıları metinlerini yeniden deşifte etme işini başlama.

Beni dinlediğiniz için çok teşekkür ederim.

Notlar

1- *Tçerbak A.M.* Neskolko slov o çteniya runiçeskih nadpisey, naydennıyh na Donu//Sovetskaya arheologiya. XIX, 1954. – S.269–282.

2 - *Bayçorov S.Y.* Drevnetürkskiye runiçeskiye pamyatniki Yevropıy. – Stavropol: 1090. – 294 s.

3 – *J.Nemeth*. Die İnschriften des Schatzes von Nagy-Szent-Miklós. – Budapest-Leipzıg, 1932; Altheim T. Hunnische Runnen. – Halle, 1948.

4 - *Starostin P.N.* Nadpıs na glinyanom sosude//Yazıyk utilitarnıyh i poetiçeskih janrov pamyatnikov tatarskoy pismennosti. – Kazan: 1990, s.19.

5 - *Kurbatov H*. Tatar edebi teleneñ alfavit hem orfografiye tarıhi. – Kazan: 1999. – 144 s.

6 - *Tenişev E.R*. Türkskiye runiçeskiye nadpisi Povoljya//Tenişev E.R. İzbrannıye trudıy: Kn.1.– Ufa: Gilem: 2006. – s. 157–170.

7 - *İsmagilov N.F*. Hadpis na bronzovoy statuetke// Yazıyk utilitarnıyh i poetiçeskih janrov pamyatnikov tatarskoy pismennosti. – Kazan: 1990, s.20.

8 - *Hakov V.H.* Kamen s runiçeskoy nadpıs'yu iz derevni Sarabikkulovo Leninogorskogo rayona Tatariyi//İstoki tatarskogo literaturnogo yazıyka. – Kazan: 1988. – S.12–13.

9 - *Begovatov Y.A.* Runiçeskaya nadpıs na pryaslitse s Bulgarskogo selitça// İstoki tatarskogo literaturnogo yazıyka. – Kazan: 1988. – S.17–19.

10 - *Starostin P.N*. Sablya s runiçeskoy nadpisyu iz sela İmenkovo Kazanskoy geberniyi// İstoki tatarskogo literaturnogo yazıyka. – Kazan: 1988. – S.14–16.

11 - *Hakimzyanov F.S.*Yazıyk epitafiy voljskih bulgar. – Moskva: Nauka, 1978. – 208 s.

12 - *Kızlasov İ.L*. Runiçeskiye pismennosti yevraziyskih stepey. – M., 1994.

THE PRESERVATION OF THE OLD UYGHUR *MAITRISIMIT* IN THE XINJIANG MUSEUM

Dilara ISRAPİL*

Abstract

The Old Uyghur manuscripts preserved in the Xinjiang museum of Western China includes the *Maitrisimit*, a religious literary work in Pre-Islamic Central Asia. Beside the Hami version four folios of the Sängim Maitrisimit are preserved there. This paper concerns the preservation of these Maitrisimit manuscripts in the Xinjiang Museum.

Key Words: Xinjiang Museum; Maitrisimit; Old Uyghur; Hami; Sängim

As one of the most extensive works of religious literature in Pre-Islamic Central Asia the Old Uyghur *Maitrisimit* is known from several versions in different places in Xinjiang. At the beginning of the 20th century, the German Turfan Expedition led by Albert von Le Coq found fragments of the *Maitrisimit* in Turfan. A. von Gabain classified the six Old Uyghur versions preserved in Germany. Two of them are Sängim versions, two of them are Murtuq versions, but the other two versions are still of unknown origin. In 1957 and 1961, she published the facsimiles of the *Maitrisimit* preserved in Mainz (113 folios)[1] and Berlin (114 folios)[2]. The entire text was transliterated, translated and provided with a glossary by Şinasi Tekin in 1980[3].

In the Otani collection, Japan, recently Peter Zieme identified two fragments from Turfan as belonging to book 26 of the *Maitrisimit*. However, these two fragments do not match any other versions found so far[4].

The most complete version of the *Maitrisimit* was discovered from Qomul (Hami) county of China in April 1959. It was found by the Uyghur shepherd Yähya Rehim in Buddhist ruins of Tömürti, northern Qomul. In August of the same year, it was taken to Xinjiang Museum[5], and it is preserved there since then. Though the Hami version is said to be the most complete one, it is still incomplete. The first paper on the Hami version of the *Maitrisimit* was published by Feng Jiasheng in 1962[6]. The collaboration of Geng Shimin and German scholars on the Hami version was started in the 1980s.

Y. Yoshida, during his visit to the Xinjiang museum in 1990, was able to identify the manuscript from Sängim as part of the *Maitrisimit*. When he published his article in 1991, we got to know that there is also a Sängim version of the *Maitrisimit* beside the Hami version in the Xinjiang Museum[7]. When I was assisting the Xinjiang Museum to arrange Old Uyghur manuscripts last year[8], I found four folios of the Old Uyghur *Maitrisimit* unearthed in Sängim in 1959[9], which

* *Çin Halk Cumhuriyeti, dilaraisrapil@gmail.com.*

[1] Annemarie von Gabain ed., *Maitrisimit. Faksimile der alttürkischen Version eines Werkes der buddhistischen Vaibhūṣika-Schule*. [I]. Mit einer Einleitung von Helmuth Scheel. Wiesbadan,1957.

[2] Annemarie von Gabain ed., *Maitrisimit. Faksimile der alttürkischen Version eines Werkes der buddhistischen Vaibhūṣika-Schule*. [II]. Mit einem Geleitwort von Richard Hartmann. Berlin,1961.

[3] Şinasi Tekin, *Maitrisimit nom bitig*, 1.Teil Transliteration, Überzetzung, Anmerkungen; 2.Teil: Analytischer und rückläufiger Index; Akademie Verlag Berlin, 1980.

[4] Peter Zieme, *Fragments of the Old Turkic Maitrisimit nom bitig in the Otani Collection*, Studies on the Inner Asian Languages XV, The Society of Central Eurasian Studies, 2000, 123-134.

[5] 吴震：《哈密发现大批回鹘文写经》，《文物》1960 年第 5 期。

[6] 冯家昇：《1959 年哈密新发现的回鹘文佛经》，《文物》1962 年第 7-8 期。

[7] 吉田 豊, *新疆維吾ホ自治区新出ソグド語資料－－1990 年調査旅行報告*, 内陸アジア言語の研究 6,1991. In this paper, he studied on the verso side of 60TS001:5-2 which was exhibited in the museum at that time.

[8] This work is done under the guidance of Professor Israpil Yusup. Mrs Wei Ran from the storage department also participated in this work.

[9] 沙比提·阿合买提：《吐鲁番胜金口附近佛庙遗址出土的文物》，《文物》1960 年第五期。

include the folio on which Y. Yoshida has published. These four folios belong to two separate versions. The folios numbered 60TS1:005-1 and 60TS1:005-2, 24*33cm and 24*19.3cm in size respectively, belong to one version. The book and leaf numbers *b[ir] y(e)g(i)rminč üč ptr* (11th book, leaf 3) and *bir [yegir]minč tört ptr* (11th book, leaf 4) were marked on them originally. These two folios match the leaves *bir yegirminč üč ptr* and *bir yegirminč tört ptr* of the Hami version. Another two folios numbered 60TS001:5-1 and 60TS001:5-2[10] are 22*28.7cm and 24*28cm in size respectively, but there is no book and leaf numbers on them.

There is only one folio of the *Maitrisimit* on display at the Xinjiang Museum. All the other folios are preserved in the dry and cool storehouse. The storehouse was built in 1983, and is just behind the new exhibition hall. The special staff of the Museum are responsible for protecting them from insects, moisture and mildew. The doors and windows of the storehouse are sealed to protect from air pollution and dust except necessary airing. Each folio is stored separately in transparent plastic bags in the storehouse; only few of them are held between anti-ultraviolet synthetic glasses. There were 293 folios and 32 plastic bags before I assisted the Museum to rearrange these folios. After the rearrangement, there are 291 folios and 37 plastic bags now. Several pieces of one and the same folio are broken into two pieces. Those folios have been rearranged by their content and numbered accordingly in respect to the previous studies on the Hami version. Each plastic bag has its book numbers pasted on it now.

[10] I found the two folios had categorized under the same number 60TS001:5 mistakenly, and I differentiate them with separate numbers. You can find these numbers in archive now.

ERGENEKON ÖNCESİNDEKİ FELAKET HAKKINDA BİR TARİHLEME DENEMESİ

Osman KARATAY*

Özet

Türklerin anayurdunun neresi olduğu meselesi dünden bugüne bilim adamları tarafından tartışılan konulardandır. Buradaki yaygın görüş, Altay dil teorisinin de etkisiyle ana yurdun Altaylar bölgesi olduğu şeklindedir. Bizim burada sormak istediğimiz "Moğolca ve Mançu-Tunguzca ile olan benzerlikler, bu coğrafyalara göre daha batıda kalan Macarca ve Fince konusunda da geçerli midir? Geçerli ise Türklerin ana yurdu daha batıda bir yer olabilir mi" sorusudur. Bununla birlikte çalışmamızın asıl konusunu teşkil eden Ergenekon destanında Türk milletinin tarih sahnesine çıkışın anlatıldığı rivaye tlerle bazı eski Çin tarihleri ve Batılı tarih kaynaklarında anayurdun doğuda değil Batı'da aranması gerektiği meselesidir.

Anahtar Sözcükler: Altaylar, Orta Asya, Türkler, Ergenekon Destanı

Cengiz Alyılmaz Bey'e…

2000 yılında yayınlanan *Hırvat Ulusunun Oluşumu* adlı eserimizde Türk anayurdunun batıda olması gerektiğini yazmış, en azından Hazar'ın kuzeybatı kısımlarının bunun için ayrılması gerektiğini belirtmiştik.[1] Bu saptamamız Altay Kuramı'na sadakat çerçevesinde yapılmıştı. Daha sonraki tüm okuma ve incelemelerimizde Altay Dil Birliği'nin tatmin edici sağlamlıkta olmadığı kanaati pekişti. Türkleri sözde Altaylı akrabalarından ayırınca da başka bölgelerde yurt arama imkânımız arttı. 2003 yılında yayınlanan *İran ile Turan* adlı kitabımızda geleneksel anlayıştan tamamen ayrı ve Altay dışı bir anlayış geliştirdik.

Bilgi ve mantık zemini hiçbir zaman tam sağlanmasa da, bugün hâkim görüş olan Altaylardaki Türk anayurdu düşüncesi aslında bir tür tavuk-yumurta tartışmasının sonucu ortaya çıkmış gözüküyor.

- Türkler 'bilindiği kadarıyla' ilk kez Altaylar bölgesinde gözükmüşlerdir. Dolayısıyla akrabaları da oradadır ve bu diller bir aile teşkil ederler.

- Altay ailesi vardır. Türkçe de bu ailenin mensubudur. Bu ailenin fertleri Altay bölgesinde yaşarlar. Dolayısıyla Türklerin anayurdu da oradadır.

Türkler ilk kez Altaylar bölgesinde görülmemiş olsalar da, bu durum ailenin varlığına halel getirmez; gerekli kıstaslara sahip iseler Türkçe, Moğolca, Mançu-Tunguzca ve diğer gönüllüler bir aile teşkil edebilirler. Ama eğer aileyi oluşturacak kıstaslar bulunmuyorsa, Türk anayurdunun Moğol ve Mançu-Tunguzların arasında olması bile aile oluşturmaya yetmeyecektir. Burada bu güzide topluluğun önünde Altay ailesinin varlığına veya yokluğuna dair konuşma ehliyetim bulunmuyor. İçinizde bu konuya en uzakta olan benim. Bildirimin konusu da bu değil. Belki bir öğrenciniz olarak şu soruyu sorup bu bahsi kapatacağım: Türkçe ile Moğolcayı akraba yapan hususlar Türkçe ile örneğin Macarca arasında yok mudur? Ural ve Altay ailelerini birbirinden ayırma sebebimizin, bu sözde ailelerin içindeki fertler arasında da olmadığını söyleyebilir miyiz? Macarca ve Finceyi karşılaştırmış biri olarak, birincinin Türkçeye daha yakın olduğunu rahatlıkla söyleyebilirim. Eğer Macarca ve Türkçe akraba değillerse, aynı ölçülere göre ne Ural, ne de Altay aileleri vardır. Bu durumda sayıları mitoz bölünme ile katlanarak artacaktır. Bu yüzden, henüz ispatlanmamış, hatta yalanlanmış kuramları çıkış noktası yaparak kendimizi bağlamanın bir anlamı bulunmamaktadır. Türk anayurdu dünyanın herhangi bir yerinde olabilir.

* *Yrd. Doç. Dr. Osman Karatay, Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, İzmir-Türkiye, karatay.osman@gmail.com*

[1] Karatay, *Hırvat Ulusunun Oluşumu*, s.19.

Bu tartışmayı dilbilimcilere havale ederek, Türklerin ilk kez nerede ve ne zaman görüldüğü üzerinde duracağım. Etnik sosyoloji bilgisi olmayan insanlar bir taraftan 10.000 yıllık Türklükten bahsederken, bir taraftan da Türklüğü Türk kelimesinde ararlar. Bu kimseler "Türklere eskiden Türk denmiyordu" şeklindeki bir ifadeyi "Eski Türkler Türk değil miydi?" diye bir soruyla açarlar ve "Türk sadece bir boyun adıydı" şeklindeki uyarıyı "Yani diğer boylar Türk değil miydi?" diye tavzih etmeye çalışırlar. Basit giriş dersleri vermeden bu kimselere bir şey anlatma imkânı bulunmamaktadır. Türk kelimesi ile Türklüğü tevhid eden bu düşünceye göre, tarihte Türk kelimesinin ilk geçişi, örneğin Çin kaynaklarındaki Ti, aynı zamanda Türklükten ilk bahis anlamına gelmektedir.

Kimlikler, dolayısıyla isimleri birer canlı bünye gibi hareket ederler. Binlerce etnik birim tarihteki yerini almıştır ve bugünkü yüzlerce topluluk henüz bir tarihe sahip değildir. Kimlikler de doğar, büyür ve ölür. Bu böyle iken, üzerlerinde bazen eğreti duran, bazen ödünç alınan, bazen de ikinci veya üçüncü isim olan budun adlarına takılıp kalamayız. Belli bir isim farklı topluluklar için kullanılıyor olabilir. Bir İsveç kabilesi olan Rus, en büyük Slav asıllı milletin adı haline gelir; önemli bir Türk boyunun adı olan Bulgar yine bir Slav topluluğuna isim olur; Moğolları anlatan Tatar kelimesi döner Türk'ü damgalar. Dolayısıyla, etnik kimliğin en önemli bileşeni olan dilin verilerine ulaşmadıkça, her an hata ihtimali vardır. Velev ki belli bir ismi taşıyan değişik zaman ve mekânlardaki topluluklar arasında ilişki bulunduğuna dair bir istihbaratımız bulunsun. Öte yandan, aynı ismin değişik asıldan topluluklarca kullanılması, yukarıdaki örneklerde görüldüğü üzere, büsbütün sebepsiz değildir. Sudan sebeplerle değil, arada bir şeyler geçtiği için Ruslara Rus, Bulgarlara Bulgar diyoruz.

Ergenekon rivayeti 'Türk' kavimlerinden biri olan Türklerle ilgili olduğu için, biz burada doğrudan Türk ismini taşıyanların peşine düşebiliriz. Çin kaynakları tarafından Ti'ye alınmaya gerek yok. Bugün Ergenekon adı altında okuduğumuz destan aslında değişik eserlerden rivayetlerin bir toplamından ibarettir. Destana (çağdaş edebiyatımızda) adını veren esrarlı kelimeden demir dövmeye kadar esas romantik öğeleri bulduğumuz kısım geç tarihten iki kaynaktan gelir: 13. yy'dan Reşidüddin ve 17. yy'dan Ebü'l-Gazi Bahadır Han.[2] Birincide Türklerin önünde Moğollar mağdur olurken, ikincide hadise tersine döner. Kim ne durumda olursa olsun, Moğol hâkimiyeti altında şekillendirilen bu rivayetlerden gerçek tarihe dair çok az veri çıkacağı muhakkaktır. Zira hem 'resmi' müdahale sözkonusudur,[3] hem de araya çok fazla zaman girmiştir. Öte yandan, çok uzak geçmişte böyle bir şeylerin olduğuna dair kamu hafızasında bir şeylerin kaldığını kabul etmeliyiz. Bu iki kaynaktan edineceğimiz tarihsel bilginin özünde de bu vardır. Yani destanda anlatılanların öz itibariyle gerçekliği.

İki rivayet de Çin kaynaklarından geliyor. Hem de Göktürklerin ilk kuşaklarının çağdaşı olan hanedanların yıllıklarından. Göktürklerin ilk hâkimiyet dönemine denk gelen Sui hanedanının tarihi olan (ama müteakip Tang hanedanı çağında 629-636 arasında yazılan) *Sui-shu*'da Türklerin eskiden Batı Denizi'nin (Hsi-hai) sağında oturdukları, komşuları tarafından soykırıldıkları ve sadece bir çocuğun kurtulduğu yazar. Bu çocuğu ayaklarını kesip bataklığa atmışlardır.[4] Yine aynı yıllarda yazılan *Chou-shu* ise Hunların soyundan getirdiği Türklerin A-shih-te adlı bir aileden türediklerini bildirir. Felaket haberi birebir aynıdır.[5] Takip eden kısımda da küçük ayrıntılar dışında

[2] Yıldırım, "Ergenekon Destanı", s.531-532, Süryani Mikail'in Türklerin Demirkapıların ardından çıkarak dünyaya yayıldıkları şeklindeki ifadelerinde de bir Ergenekon iması görmek ister. Lakin Mikail bunu Türklüğü Ye'cüc-Me'cüc tefsirine konu yaparak söyler. Bu fikrinde yalnız değildir ve kimi Müslüman yazarlar da ona katılır. Dolayısıyla Türkleri bu bozguncu toplulukla özdeşleştiren herkesin Ergenekon'dan haber verdiğini düşünmemiz icab eder. Bu ise herhalde olmaz. Mikail ve fikirdaşlarının bu tutumunu Danişment zamanında çok güzel ve ayrıntılı değerlendirmiştir: *Türklük Meseleleri*, s.106-131. Ayr. bkz. Ögel, *Türk Mitolojisi*, s.70-71.

[3] Bkz. Dânişmend, *Türklük Meseleleri*, s.104-105. Reşidüddin'in Yahudi olması elbette doğrudan bir çarpıtmayı akla getirmemeli. Buradaki siyasi müdahale onun Yahudiliğinden değil, ısmarlama bir eser yazmasından kaynaklanıyor.

[4] *24 Tarihteki Cenûbî-Şimâlî Sülaleler*, 885. Çin yıllıklarının bu Uygur tercümesini bana temin eden Prof. Alimcan İnayet'e şükran borçluyum. Ayrıca, Ögel, *Türk Mitolojisi*, s.22-23, Gömeç, *Türk Kültürünün Anahatları*, s.265.

[5] Ögel, *Türk Mitolojisi*, s.20-21; Gömeç, *Türk Kültürünün Anahatları*, s.265. Bu erken ve geç dönem haberlerinin vaka özeti için bkz: Yıldırım, "Ergenekon Destanı", s.529, 531. Yıldırım ayrıca Çin haberleri ile sonraki iki haberin

aynı şey anlatılır. Bir dişi kurt çocuğu himaye eder;[6] bunu duyan düşman komşular öldürmek için tekrar gelirler; kurt kaçar ve bir dağın içindeki mağaraya saklanır. Mağara yeşillik bir ovaya açılmaktadır. Burada çoğalırlar. *Chou-shu*'ya göre çıktıklarında Juan-juan'lara tabi olurlar ve Altay eteklerine yerleşip demircilikle uğraşırlar.

Demek ki, Hazar'ın sağında, yani kuzeyinde[7] oturan kavim ortadan kalkıyor, kurtulanlar doğuya doğru göç ediyorlar. Göktürklerin doğuya *ileri*,[8] batıya da *geri* demelerinin sebebi bu olsa gerek. Çin'den aldığımız bu ilimden çıkaracağımız bir başka haber, o felaket günlerinde batıdaki komşuların Türk varlığına tastamam son verdikleridir. Düşmanların eski yurtta hiçbir Türk bırakmadıkları ve sadece doğuya kaçanların canını kurtardığı gibi bir hüküm dayanaksız olabilir, lakin eski yurtta kavle alınacak bir etnik birim olarak Türklüğün tamamen ortadan kalktığını işbu haberlerdeki havadan anlamak mümkündür.

Yazarını bilmediğimiz *Mücmel el-Tevārīh* Türklerin batıda türediğine dair bir bilgi verir, daha doğrusu İsrailiyat şecerelerine göre Türkler ve akrabalarının atası olan Yafes'e Ceyhun boylarının yurt verildiğini bildirir.[9] İşaret ettiği zaman dilimleri ve gizlediği tarih bilgisi açısından en önemli Türk destanı olan *Oğuzname*'nin bir batı vakayinamesi olması da bu bapta düşündürücüdür. *Oğuzname*'de ne Çin, ne Tatar, ne Kırgız vardır. Kaşgarlı Mahmut'taki hava da eski Türklerin Türkistan'ın batısında yaşadıkları yönündedir. Fakat bu genel haberlerin ne kadarını 'Türk budun' özelinde kullanabileceğimizi bilemediğimizden, tekrar Türk kelimesinin peşine düşmeliyiz.

M.S. 43 yılında yazan Pomponius Mela'ya göre Azak sahilindeki Amazonlardan sonra "*Budinler Gelonos şehrinde oturur. Onlardan sonra Thyssagetae ve Turcae engin ormanları işgal ederler ve avlanarak geçinirler.*"[10] Aynı bilgi onun çağdaşı olup çeyrek asır sonra yazan Yaşlı Plinius'un kitabında da tekrar edilir: "*Sonra iki ağız ile denize boşalan ve sahillerinde söylendiği gibi Medlerin soyundan gelen çok sayıda boya bölünmüş bir halk olan Sarmatæ'nin yerleştiği Tanais nehrine geliriz. Bunların ilki Amazonların kocaları olan Sauromotæ Gynæcocratumeni'dir. Onlardan sonra, arkasında yine Riphæan dağlarına kadar uzanan Arimphæi'nin bulunduğu engebeli çöllere ve sık ağaçlıklı vadilere kadar Ævazæ, Coitæthe, Cicimeni, Messeniani, Costobocci, Choatræ, Zigæ, Dandarii, Thyssagetæ ve Tyrcae gelirler.*"[11]

---

karşılaştırmalı bir tahlilini sunar: *a.g.m.*, s.528. Bu haberlerin toplamı daha sonra, yine T'ang çağında 766-801 arasında yazılmış olan *T'ung-Tien* ve 1005-1013 arasında yazılan *Ts'e-fu Yüan-kuei*'de de verilmiştir. Bkz. Taşağıl, *Gök-Türkler*, s.95, 110.

[6] Bu dişi kurdun bir kadın kamı temsil ettiği şeklindeki düşünce çok ilginç ve tutarlıdır: Yıldırım, "Ergenekon Destanı", s.535.

[7] Taşağıl, *Gök-Türkler*, s.9, bu konuda ayrıntıya girmeden'Batı Denizi'ni Turfan yakınlarındaki Etsin Göl bataklıkları olarak açıklayan Klyaştorny ve Livşiç'i izler. Rivayetlerdeki bataklık öğesi bunu destekler gözükmekte fakat daha büyük göller varken böyle küçük bir gölün Batı Denizi gibi birinci sınıf bir su ismiyle adlanmasını açıklamak zor olacaktır. Burası Göktürklerle ilgili tanımlamalar için bayağı doğuda kalacaktır ve başka yerlerdeki ifadelerle çelişir. Örneğin *Tsu-chih T'ung-chien*'e göre Pe'i Chü adlı casus Batı Türkistan hakkında bilgi toplamak için gönderilir; o da dönüşünde bütün topladığı bilgisi üç cilt halinde yazar. Herşeyi öğrenmiştir. Buna en başta coğrafyayı katmalıyız. Zira bir harita yapar ve önemli yerleri işaretler. Buna göre Tun-huang'dan (batıya doğru) Hsi-hai'ya 20 bin li (~10 bin km) mesafe vardır (Taşağıl, *Gök-Türkler*, s.168). Tun-huang Kansu'nun batısındadır ve Etsin Göl'ün batısına düşer. Hem bu habere göre ters tarafta kalırlar, hem de araları o kadar açık değildir. Tun-huang'dan 10 bin km bizi doğru Hazar denizine götürecektir. Gumilev hiçbir tartışmaya girmeden, sadece bir zaman bilgisine gönderme ile sorunu çözüyor: Çin kaynaklarına göre Göktürkler batı yürüyüşlerinin ardından 555 yılında Batı Denizi'ne varmışlardır. Onların o sene Aral kenarında olduğunu biliyoruz. Dolayısıyla onun fikrince Batı Denizi Aral'dır (Gumilëv, *Eski Türkler*, s53). Ögel de Balkaş'la birlikte Aral seçeneğini benimser (*Türk Mitolojisi*, s.24).

[8] Clauson, *Etymological Dictionary*, s.144.

[9] Şeşen, *İslam Coğrafyacıları*, s.30-34; Togan, *Umumî Türk Tarihi*, s.17-19. Ancak bu rivayet Yafes'in oğulları arasına Çin ve Saklab'ı (Slav) da aldığı için, coğrafi tespitte zorluk vardır. Her halükarda, Türklerin öyle uzaklardan olmadığı ifade edildiği gibi, Batı Türkistan'ın İranî halkların yurdu olduğu şeklinde bir imaya da rastlanmaz.

[10] Pomponius Mela, *Pomponius Mela's Description of the World*, s.67.

[11] Pliny, *The Natural History*, s.14-15. Editörler metinde *Iyrcae* yazmış, fakat dipyazıda şu şekilde açıklamışlardır: "*Daha ortak okuyuş "Turcæ"dir ki, Mela'nın da bahsettiği ve şimdiki Türkistan'a ismini veren kabiledir*". Yalın halde 'Türk' kelimesini kullanmamaya özen göstermeleri dikkat çekiyor ama buna da şükür. Çünkü sonrakiler Plinius'taki bu ifadeleri büsbütün görmezden gelirler.

İkibin yıl önce İdil boyunda ormanın nerede bitip bozkırın nerede başladığı tartışılabilir ama bugünkünden çok fazla fark bulunmamaktadır. En azından yeterince kalın bir bozkır şeridinin bulunduğunu iyi biliyoruz ki, burada Andronovo ve Srubnaya göçebe kültürleri gelişmiştir. Eski Bulgar hanlığının bulunduğu araziye bu Turcae kavmini yerleştirebiliriz.

Ayrıntılar bu iki yazarın ayrı kaynaklara dayandığını, en azından birbirlerini kopyalamadıklarını gösteriyor. Mela'nın topluluklarının tamamı aşağıda göreceğimiz Herodotos'tan alınmış gibi görünüyor, ama kendisi 'meslek' olarak bir coğrafyacıdır ve eserine güncel bilgi yüklemiş olmasını umabiliriz.[12] Koca Plinius ise Herodotos'ta olmayan zengin bir budun adları paketi sunar. Bunu bilgisinin güncelliğine yormalıyız. Bir coğrafya eseri olmayan *Doğal Tarih* sıralanan kavim listesinin zenginliğinden görüldüğü üzere coğrafyanın da ötesine geçmiştir, zira Plinius bu kitabı 400 ila 500 yazardan 2000 kadar kitap okuduktan sonra yazmıştır.[13]

Thyssagetae ve Turcae'nin her iki yazarda da yanyana sunulduğunu aklımızda tutarak, bu iki adamdan beş asır önce yazan Herodotos'u okuyalım: "*Budinlerin kuzeyi ence yedi günlük çöldür; bu çölü aşıp az doğuya kayınca Thyssagetae yurdudur, kalabalık ve ayrı soydan bir ulustur, avcılıkla geçinirler. Bunların sınırında, aynı bölgede Iyrcae denilen kimseler otururlar*".[14] *Thyssagetae*'nin komşusu bu kez *Turcae* değil, *Iyrcae*. Yunanca harfleri gözümüzün önüne getirirsek, denklemdeki eşitliği rahatlıkla kurabiliriz: *T* ve *I*. Demek ki, yukarıda okuduğumuz iki Latin yazar Herodotos'un bize göre daha sahih bir nüshasını okumuşlar ve büyük ihtimalle Herodotos'un 'Tyrkoi' diye bir halktan bahsettiğini görmüşler. Bize gelen nüsha ise *T* ile *I*'yı karıştıran bir tensihçinin hatasını içermektedir.

Ponponius Mela'dan sadece bir kuşak önce yazan Strabon ve bir asır sonra yazan Ptolemeus'ta bu Turcae halkının ismi geçmiyor. Hâlbuki ikisi de Mela ve Plinius'u fersah fersah geride bırakacak dev coğrafyacılardır. Bunu neye yorabiliriz? Strabon için cevap kolay. Onun kitabındaki bilgiler Avrasya sözkonusu olduğunda yetersiz ve yavan kalıyor. Karadenizli olmakla birlikte bu denizin kuzeyini değil, Akdeniz'in güneyini, Habeşistan'ı daha iyi anlatıyor. Sahilden çok içerde, ormanların derinliklerinde yaşayan ve o güne kadar kayda girmiş tarihi bir rolü bulunmayan bu halkı atlamış olmasa da, kaçırmış olması düşünülebilir.

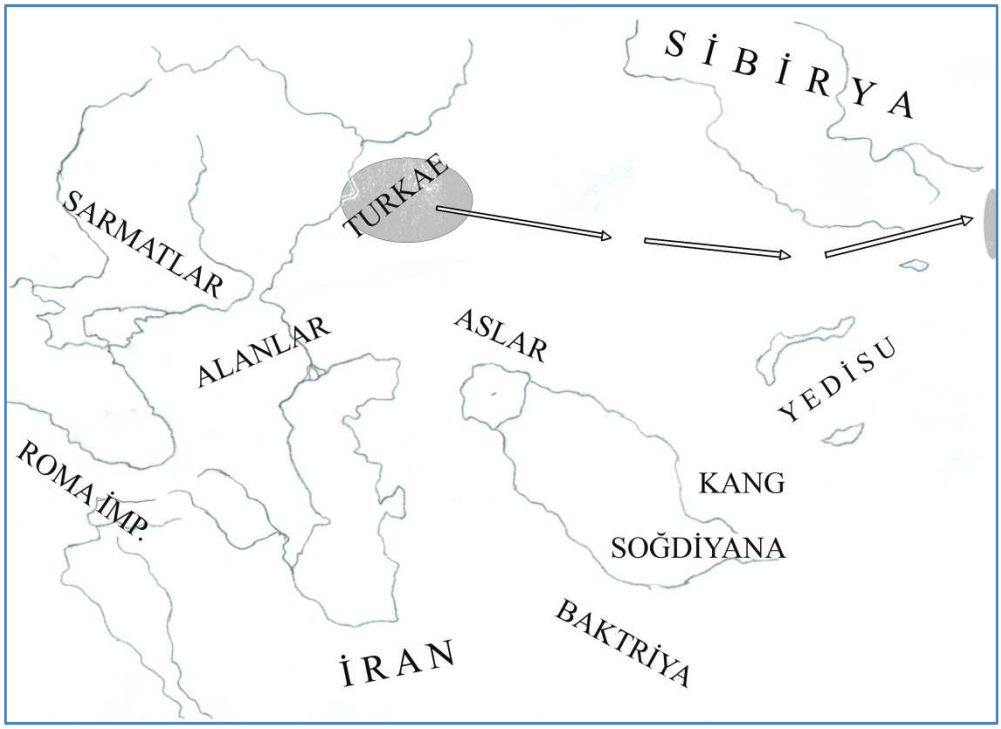
Ptolemeus sözkonusu olduğunda ise, aklıma bundan tam beş asır sonraki Çin kaynağının bahsettiği felaket geliyor. İskenderiyeli Ptolemeus eserini yazarken kuzeyde yaşanan felaketin haberleri kendisine ulaşmıştı ve önemli bir kısmı öldürülen, kalanı ise uzaklara kaçarak canını kurtaran bu insanlardan bahsetmek artık anlamsızdı. Bu ayrıntıya vakıf olmasa da, kaynakları muhtemelen onların artık orada olmadıklarını söylüyor, nerede olduklarını ise bilmiyorlardı.

Böylece, ilk kez burada sunulmak üzere, hem yeni bir Ergenekon okuması yapıyoruz, hem de bayağı bir ayrıntıyla hadiselerin başlangıç tarihini belirliyoruz. Ptolemeus yazarken Türk budunun yaşayan üyeleri muhtemelen Ergenekon'da idiler. M.S. 100 senesi civarında büyük bir felaket yaşamışlar, kurtulanların çok uzaklara kaçmaları gerekmişti. Herhalde düşmanları güney veya batıdan geldiği için, sadece doğuya kaçabilirlerdi. Sarmat birliğinin güçlü boylarının Deşt-i Kıpçak'ı tuttuğu bir dönemde başka türlüsü olamazdı. Sayıları da elbette birkaç kişi değil, en az birkaç bin kişiydi. Doğuda ilk zikredildikleri 5. yy. başında etkili bir boy haline gelmeleri için yola çıkışta belli bir sayıda olmaları lazımdı. Sadece A-shih-na uruğu için verilen 500 aile rakamı bile önemli bir sayıya işaret eder.

[12] Gerçi Mela'nın eserinin burada kullandığımız yayınını yapan Romer onu "*birinci sınıf bir coğrafyacı değil, küçük bir yazar ve bir avamcı*" olarak değerlendirse de (*Pomponius Mela's Description of the World*, s.27), eserindeki bilginin kullanımına ve kullanışlılığına halel getirecek kusurları görülmez. O dönemde dünyanın bir küre biçiminde olduğunu söyleyen Pomponius Mela'nın zayıf tarafı herhalde muasırlarına, Strabon ve Ptolemeus'a kıyasla söylenmektedir.

[13] Pliny, *The Natural History*, s.xvi.

[14] Herodotos, *Herodot Tarihi*, s.198 (IV/22).

Öte yandan, Orta İdil'deki anayurtta veya çevresinde hiç Türk kalmadığını düşünmemizi önleyen başka haberler var. Her halükarda güney veya batıdan gelen saldırıda bazı toplulukların da doğudaki bölgenin derinliklerine kaçmış olmaları beklenebilir. Bugün Başkırtların yaşadığı bu bölge, Macarların ilk yurdudur. 10. yy. ortasında yazdığı ünlü eserinde Macarların kökeni hakkındaki en önemli bilgileri veren Bizans imparatoru Konstantinos Porphyrogenitus, bu bilgileri uzun uzun sohbet ettiği Macar elçilerinden almasına rağmen, ısrarlı biçimde onlara 'Türk' der.[15] Buna karşılık Hazar, Peçenek veya Oğuzlar için hiçbir şekilde Türk kelimesi geçmez. Halkların kökenine, ismine, bu isimlerin anlamına son derece meraklı olan ve bu bilgileri birinci elden alan imparatorun böyle bir çelişkisini anlama imkânı bulunmuyor. Hemen bütün kitaplarda geçen "bir dönem Göktürk idaresinde kaldıkları için öyle adlanırlar" [16] ifadesi pek yerini bulmaz, zira Göktürklerin bizzat kendisi olan yukarıdaki Türk kavimleri Türk ismiyle anılmıyorlar.

10. yy.da ve sonrasında muhatap oldukları topluluklar Macarları boy birliğinin Türkçe ismiyle tanıyorlar: On Oğur, yani muhtemelen 'On Boy'. 13. yy. başından itibaren beliren ilk kitaplarında kendileri de kendilerini öyle anarlar. Göçmeden önce Konstantinos'tan başka yazarlar da onlara Türk derken, Orta Avrupa'ya 'iyice' yerleştikten sonra bu şekilde adlandıklarına dair bir veri bulunmuyor. Daha sonraki çağlarda Macar ismi öne çıkıyor. Bunu Anadolu'yu alan Selçukluların veya Balkanlara geçen Osmanlıların Oğuz diye adlanmamalarıyla karşılaştırabiliriz. Bu erken dönemde anlaşılan Macarların en azından belirleyici bir kısmı kendilerini Türk üst-kimliğinin mensubu olarak görüyorlardı. Öte yandan, Macarlar bu ismi Göktürklerden alacak kadar bir tabilik dönemi geçirmemişlerdir. Göktürklerden bir topluluğun onlara katılması vb. bir olay da bilmiyoruz. Geriye kalan ihtimal ise M.S. 1. yy. sonuna kadar anayurtlarının bitişiğinde yaşayan Türk budun ile bir şekildeki ilişkileridir. Budunun bir kısım kaçıntıları sonradan Macarlığı oluşturacak kabileler arasına girmiş olabilir.

[15] Bu konuyu Németh, Gyula, *A Honfoglaló Magyarság*, s.193-203, ve Rona-Tas, *Hungarians and Europe*, s.275-282, irdelerler.
[16] Németh, Gyula, *A Honfoglaló Magyarság*, s.200-202, bu fikri temellendirmiştir.

Son olarak Ergenekon kelimesinin anlamına dair birkaç sözümüz var. Reşidüddin kelimenin anlamını *ergene* 'dağ beli, geçit' ve *kun* 'sarp', Ebü'l-Gazi ise *ergene* 'bir dağın kemeri' ve *kun* 'dik'[17] olarak verir. Bu kelimelerin Türkçe ve Moğolcada bulunmaması sebebiyle tatmin edici bir doğrulama yapılamamıştır. Ögel bunu kısaca bir kutsal dağ, demir dağı olarak özetler.[18] Doğru olarak sondaki *kun* 'halk' kelimesini gören Gömeç anlam olarak "halkın çoğaldığı, ergenleştiği yer" noktasına geliyor.[19] Ancak hem mezkûr iki yazarda verilen anlamlar, hem de Gömeç'in bu önerisi bu iki dilin terkip yapısına uygulanınca anlamsızlaşıyor. Çünkü ikinci kelime bir nitelemedir ve Dursun Yıldırım'ın kaydettiği üzere bu dillerde niteleme isimden sonra gelmez. Yıldırım bu uyarının ardından kendi fikrini 'erkin kün' (özgür gün, özgürlük günü) olarak veriyor.[20] Kurtulan Türklerin o güzel memlekete ulaştıkları zamanı kurtuluş günü olarak almaları tabiidir, fakat bu zaman tanımlamasının mekâna uygulanmasını nasıl izah edeceğiz? Bir memlekete şu veya bu günü, zamanı gibi isimler verilir mi? Beklememiz gereken adlandırma 'kurtuluş yurdu' olmamalı mı?

Türkçede veya Moğolcada bildiğimiz kelime dağarcığı böyle bir adlandırmaya da izin vermiyor. Fakat arada büyük bir zaman farkı var. O zaman kullanılan kelimelerin pek çoğu sonraki çağa ulaşmamıştır. Felaket MS 100 civarında olmuş ise, elimizdeki en erken Göktürk yazılı kayıtları ile araya çok büyük bir zaman dilimi giriyor. Kurtulan Türklerin dili ile Bilge Kağan'ın dilinin farkı bu huzurdaki herkes tarafından takdir edilecektir.

Öte yandan, Göktürkçede vatan, memleket karşılığı bir kelimenin olmaması tuhaftır. İl kelimesi, devletin karşılığı gözüküyor. Göktürk çağında memleketi ifade eden kelimenin *yış* olduğu anlaşılıyor, ama bu da anlam yayılması ile kazanılmıştır. Zira dağ, orman ve memleket kelimeleri hemen bütün dillerde anlambilimsel bir küme içerirler ve büyük ölçüde birbirinin aynıdırlar.[21] Günümüzdeki birkaç Doğu Türk lehçesinde *yış*'ın 'orman, ormanlık alan' anlamına gelmesi 'memleket' manasının kalıcı olmadığını gösterir. Yani Göktürkler bir kelimeyi kaybetmişlerdi; yerine koydukları kelimeyi ise haceti gidermek babında kullanıyorlardı. Bu kaybedilen kelimenin

[17] Gömeç, *Türk Kültürünün Anahatları*, s.266, 270.
[18] Ögel, *Türk Mitolojisi*, s.18, 485.
[19] Gömeç, *Türk Kültürünün Anahatları*, s.273.
[20] Yıldırım, "Ergenekon Destanı", s.537.
[21] Bunun incelemesi için bkz. Karatay, "Ötüken Yış: Dağ, Orman, Ülke".

Macarcada *hon* 'vatan, yurt' olarak kullanıldığını düşünmemizi engelleyecek bir sebep göremiyorum. Dolayısıyla Ergenekon kelimesi 'kurtuluş yurdu' anlamına gelecektir. Türkçede *konak* kelimesiyle muvazi şekilde "yaşanılan yer, yaşam alanı" manasında *kon-* fiil köküne dayanan bir kelimeyi rahatlıkla bekleyebiliriz. Birinci bileşeni belki *ör-* 'yükselmek' kökünden getirmek olur, fakat *örgen* 'yükselmiş, yükselen' gibi bir kelimenin burada uygulanması zordur. Bugün çeşitli Türk lehçelerinde bağımsızlık anlamında kullanılan *erkin* kelimesinin eski dönemde de bu anlamı verdiğini düşündürecek bir kayıt bulunmuyor. *Erk*'in sözlük anlamına bakılırsa[22] ancak "iktidar yurdu > yönetilen yer > il kurulan yer" gibi bir anlam ortaya çıkacaktır. Öte yandan, emin olduğumuz birşey var: Eğer okuma doğru ise, Sayın F. Hakimcanov'un bu bilgi şöleninde sunduğu bildirisine göre, Orta İdil bölgesindeki oyma yazılı Türkçe yazıtlarda erken dönemde özel isim olarak *erkeŋ* kelimesi geçmektedir. Yani anlamı her ne ise, bu kelime bölgede yaşayanlara yabancı değildi.

Kaynakça

- *24 Tarihteki Cenûbî-Şimâlî Sülaleler Devrige Ait Garbî Yurt Tarihi Materyalleri*, heyet yayını, Urumçi, 2004.
- Clauson, Gerard, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford, 1972.
- Dânişmend, İsmail H., *Türklük Meseleleri*, 3. Baskı, İstanbul, 2006.
- *Drevnetyurkskiy Slovar'*, haz. Nadelyaev, V. M. – Nasilov, D. M. – Tenişev, Ə. R., Şçerbak, A. M., Moskva, 1969.
- Gömeç, Saadettin, *Türk Kültürünün Anahatları*, Ankara, 2006.
- Gumilëv, Lev N., *Eski Türkler*, çev. D. A. Batur, 2. baskı, İstanbul, 2002.
- Herodotos, *Herodot Tarihi*, çev. Müntekim Ökmen, 3. baskı, İstanbul, 1991.
- Karatay, Osman, *Hırvat Ulusunun Oluşumu*, Ankara, 2000.
- -----, "Ötüken Yış: Dağ, Orman ve Ülke", *Omeljan Pritsak Armağanı*, ed. Mehmet Alpargu – Yücel Öztürk, Sakarya, 2007, s.131-139.
- Németh, Gyula, *A Honfoglaló Magyarság Kialakulása*, Budapest, 1930.
- Ögel**,** Bahaeddin, *Türk Mitolojisi*, I, 3. baskı, Ankara, 1998.
- Pliny, *The Natural History of Pliny*, tr. John Bostock, Henry Thomas Riley, London, 1855.
- *Pomponius Mela's Description of the World*, tr. Frank E. Romer, Michigan, 1998.
- Róna-Tas, András, *Hungarians and Europe in the Early Middle Ages*, Budapest, 1996.
- Şeşen, Ramazan *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, 2. baskı, Ankara, 1998.
- Taşağıl, Ahmet, *Gök-Türkler*, Ankara, 1995.
- Togan, Z. Velidi, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, 3. baskı, İstanbul, 1981.
- Yıldırım, Dursun, "Ergenekon Destanı", *Turkler*, C.III, yay. K. Çiçek vd., Ankara, 2002, s.527-543.

[22] *Drevnetyurkskiy Slovar'*, s.179.

ORHON YAZITLARININ DİKİLİŞİYLE İLGİLİ YENİ SORUNLAR

Ceval Kaya*

Özet

Orhon yazıtlarının dikilişi hakkında Çin kaynaklarında biraz bilgi vardır. Yazıtların kendileri de bazı noktaları aydınlatmaktadır. Ancak, ayrıntıya girildiğinde birçok karanlık nokta önümüze gelmektedir. Sözgelimi, Köl Tigin'in ölümü ile yazıtının dikilişi arasında neler yaşanmış olabileceğini düşündüğümüzde birçok bilinmezle karşılaşıyoruz.

Bildiride bu bilinmezlerden bazılarına yorum getirilmeye çalışılmıştır. Ölümü sonrası Köl Tigin'in cesedine yapılan işlem, yazıtın dikilişinin gecikme sebebi, yazıt için karar alınması, hazırlıkların yapılması, taşın hazırlanması, metnin telifi ve taş üzerine kazınması, satırların istifi, metnin taş üzerinde tasarımı burada ele alınan başlıca konulardır. Her ne kadar temelde Köl Tigin yazıtıyla ilgili sorunlar üzerinde durulmuşsa da aslında bu sorunların çoğu öteki Orhon yazıtları için de geçerlidir.

Anahtar Sözcükler*: Orhon Yazıtları, Yolluğ Tigin, Yazıt Bilimi, Türk-Çin İlişkileri, Türklerde Cesedin Yakılması Âdeti.*

Bildirimde, Köl Tigin, Bilge Kağan ve Tonyukuk yazıtlarının dikilişiyle ilgili olarak karanlık kalmış birkaç konuya yorum getirmek istiyorum.

Bu yazıtların dikilişiyle ilgili olarak bizzat onların kendisinde bilgi bulunmaktadır. Ancak, bu bilgiler sınırlıdır ve yazıtların bütün dikiliş hikâyelerini yansıtmamaktadır.

Ben, kişinin ölümü ile yazıtının dikilişi arasında geçen sürede neler yaşanmış olabilir, diye düşündüm. Yazıtın kendisindeki ve Çin kaynaklarındaki bilgileri dikkate aldım. O çağ Türk toplumunun kültürel ve sosyolojik yapısını da göz önünde bulundurarak bir senaryo kurguladım. Şimdi bu senaryoyu sizlerle paylaşıyorum.

Ölümü ile yoğ töreni arasındaki dokuz aylık sürede Köl Tigin'in cesedine ne gibi bir işlem yapıldı?

Köl Tigin Şubat 731'de öldü, Kasım 731'de yoğ töreni yapıldı. İkisi arasında dokuz ay gibi bir süre geçti. Bu sürenin içinde ilkbahar, yaz ve sonbahar mevsimleri bulunmaktadır. Ötüken'in bulunduğu coğrafyada sert ve soğuk geçen kış mevsiminde bir şey olmasa bile yazları 30 dereceyi aşan sıcaklıkta (Tika: 2005, 22) cesedin bozulup kokması kaçınılmazdır. Önlem olarak mumyalama işlemi akla gelebilir. Fakat, o bölgede şimdiye kadar mumyalanmış herhangi bir ceset bulunmamıştır. Dolayısıyla Köl Tigin'in cesedinin mumyalanmış olma ihtimali söz konusu değildir.

İnsan toplumları ölülerinin arkasından üç tür işlem yapmaktadır: Gömme, yakma ve sergileme (Roux:1999, 218). Kışın uzun sürdüğü, yerin donduğu soğuk coğrafyalarda toprağı kazmak neredeyse imkânsız olduğu için buralarda yakma âdeti gelişmiştir. Bu bölgelerde sergileme de görülmektedir.

Çin kaynaklarında Göktürklerin ölülerine hangi işlemi uyguladıkları hakkında yeterli bilgi bulunmaktadır. Buna göre, bir kişi öldüğünde giysileri ve eşyalarıyla birlikte cesedi yakılır; külleri, gömme zamanına kadar bekletilir ve bunlar törenle toprağa gömülürdü (Taşağıl: 1995, 112). Çin kaynakları, ölüyü yakma âdetinin daha eski olduğunu ve artık terk edilmeye başlandığını bildirmektedir. Buna rağmen yakmanın yaygın şekilde devam ettiği anlaşılmaktadır (Roux: 1999, 217-237). Belki de ölü yakma ve ölü gömme, beyler ile halk arasındaki statü farklılığını da gösteriyordu. Eğer böyle bir ayrım var idiyse, yakma âdeti her hâlde beyler için geçerli olmalıdır.

Köl Tigin'in cesedinin yakıldığından ve bir kapta saklanan küllerinin yoğ töreni sırasında

* *Prof. Dr., Marmara Üniversitesi, İstanbul-Türkiye, cevalkaya@gmail.com*.

toprağa gömüldüğünden şüphe etmiyorum. Nitekim, İhe Huşotu'nun mezarında da küller ele geçirilmiştir (Roux:1999, 228).

Göktürklerdeki ceset yakma âdetinin Budizm'le ilgisi olmamalıdır. Daha Taspar Kağan zamanında (572-581) Göktürkler arasında Budizm'e ilgi duyulduğunu, Budist tapınağı inşa edildiğini ve bir Budist kitabının Türkçeye çevrildiğini (Taşağıl: 1995, 178) Çin kaynakları bildirmektedir. Bilge Kağan'ın da Budizm'e eğilimli olduğunu biliyoruz. Ancak, yine de, Bilge Kağan'ın, kardeşi Köl Tigin'in cesedini yaktırmasını Budizm'le açıklamak doğru olmaz. Ceset yakmak, o çağda o coğrafyanın gerekleri sonucu ortaya çıkmış bir âdet idi.

Yazıtlarda kağanların ölümünden bahsederken kullanılan üç tane deyim var: *yok bolmak*, *kergek bolmak* ve *uça barmak*. Bunların üçü de 'ölmek' anlamına gelmektedir. *yok bolmak*, birebir 'var iken ortadan kalkmak, yok olmak' demektir. *kergek bolmak*, 'gerek olmak, namevcut duruma gelmek, eksik hâle geçmek' karşılığındadır. Bu deyimdeki *kergek*, daha önce iddia edildiği gibi bir kuş adı (Tuna: 1957, 145; Sağol: 2007, 1554) değil, *egsük kergek* ikilemesindeki 'namevcut' anlamına gelen *kergek* (*kergek* > *gerek*) kelimesidir. *uça barmak* ise 'uçup gitmek' anlamındadır.

Kağanların ölümü için kullanılan bu üç deyimin, aslında onların ölümleri sonrasında cesetlerine uygulanan işlemi tasvir ettiğini düşünüyorum: Öldükten sonra hâlâ mevcut olan ceset yakılıyor ve kişi namevcut duruma geliyor, yok oluyor, duman hâlinde uçup gidiyor.

Köl Tigin yazıtının dikilişi neden gecikti?

Köl Tigin yazıtı Ağustos 732'de dikildi. Başka bir ifadeyle ölümünden 18, yoğ töreninden 9 ay sonra bu iş gerçekleştirilebildi. Bilge Kağan ise, Kasım 734'te ölmüş, yoğ töreni Haziran 735'te yapılmış, yazıtı da Eylül 735'te dikilmişti. Yani, yazıtı, ölümünden 10, yoğ töreninden 3 ay sonra dikildi.

Köl Tigin yazıtının dikilişindeki gecikmenin sebebi nedir?

Yazıtların bulunduğu coğrafyada kışın dondurucu soğuğunda yoğun kar altında yazıt için çalışılamayacağı doğrudur. Fakat, 731 yılının ilkbaharında, yazında ve sonbaharında Köl Tigin yazıtı için herhangi bir çalışma yapılmadığı anlaşılıyor. Eğer Köl Tigin'in ölümünden sonra yoğ törenine kadar geçen 5-6 aylık elverişli mevsimde hazırlama işlemine başlansaydı, yazıt, törene yetiştirilirdi. Böylece, yoğ töreni ile yazıtın ve türbenin (*bark*) açılışı birleştirilirdi. Bu yapılmadı. Acaba sebep ne olabilir?

Ölen kişiler adına türbe ve/veya yazıt dikme geleneği daha önce her hâlde yoktu.[1] Önceki kağanlar için de yazıt dikilmemişti. Benim düşünceme göre, Köl Tigin'in yoğ törenine kadar, onun adına yazıt dikme ve türbe yapma fikri hiç ortada olmadı. Öyleyse, bu fikir ne zaman ve nasıl gündeme gelmiş olabilir? Yazıtın dikilişinde kimin/kimlerin dahli bulunabilir?

Köl Tigin'in ölümünden sonra ağabeyi Bilge Kağan'ın çok sarsıldığı anlaşılıyor. Çünkü, Köl Tigin onun en büyük yardımcısıydı. Hatta, Bilge Kağan'ı tahta çıkaran da o idi. Bütün savaşlarda ağabeyinin yanında yer almış ve devleti birlikte yönetmişlerdi. Köl Tigin ölünce Bilge Kağan'ın gören gözleri görmez olmuş, eren aklı ermez olmuştu. Çok yas tutmuştu. Kardeşinin ölümünü kolay kabullenememişti.

Öte taraftan Göktürklerle ilişkileri iyileştirmek ve geliştirmek isteyen Çin yönetimi, Köl Tigin'in ölümü sonrasında Göktürk kağanlığındaki gelişmeleri ve Bilge Kağan'ın durumunu casusları vasıtasıyla yakından takip etmiş olmalıdır. Köl Tigin'in yoğ töreninde Bilge Kağan da her hâlde bir konuşma yapmıştı. Yazıttaki bazı cümle ve pasajlar bu konuşmadan alınmış gibi görünüyor. Bu konuşmada Bilge Kağan, içinden gelen feryadı ne kadar tutmaya çalışsa da, kardeşinin ölümünü kabullenemeyen üzgün ve perişan bir ağabey imajı çizmiş olabilir. İşte bu

[1] Daha sade ve küçük olan ve sayıları birkaç yüzü geçen öteki runik yazıtların tarihlendirmeleri üzerinde yeniden düşünmek gerekiyor. Yazısı ve imlası daha istikrarsız olan bu küçük ve sade yazıtları sırf bu özelliklerinden dolayı daha önceki çağlara tarihlendirmek doğru olur mu? Bu sorun hâlâ ortada duruyor.

tören sırasında veya sonrasında Çin yönetimi kendi planını devreye sokmuş olmalıdır. Bu plan, Köl Tigin'in anısını yaşatmak üzere içi ve dışı resimlerle süslenmiş olağanüstü bir türbe yapmak ve bir yazıt dikmek idi. Alt kademelerde bu plan kotarıldı ve yoğ töreni sırasında/sonrasında Bilge Kağan'a sunuldu. Bilge Kağan, bunun nasıl gerçekleştirileceğini sorduğunda, Çin kağanlığından bu konuda her türlü yardım alınabileceği kendisine söylendi. Bunun üzerine, Bilge Kağan Çin kağanından bu iş için adam istedi. Çin kağanı da Bilge Kağan'ın sözünü kırmadı ve kendi saray süslemecilerini gönderdi. Türbe ve yazıt için karar alındıktan sonra mevsim artık elverişli değildi. Çalışmalar ancak 732 yılı ilkbaharında başlayabildi. Türbe inşası ile bu türbenin içinin dışının resimlerle süslenmesi ve yazıtın hazırlanması 732 yazı boyunca sürdü.

Köl Tigin yazıtının dikilişinde Çin yönetiminin dolaylı dahli olmuştur, diye düşünüyorum. Ancak, tabii ki, sonuçta yazıt Türk kağanının iradesiyle dikilmiştir. Metnin içeriğinde Çinlilerin hiçbir etkisi yoktur. Hatta öyle ki, metin neredeyse baştan sona Çin düşmanlığı üzerine kurulmuştur. Çin kağanının saray süslemecilerine bir yazıt sipariş edilmiş, ama o yazıtın metninde Çinlilere hakaretler edilmiştir. Diplomatik krize sebep olabilecek ifadeler taşıyan bir yazıt yine Çinlilere yaptırılmıştır. Çin tarafı, tercümanları vasıtasıyla Türkçe metnin içeriğini pek tabii ki öğrenmiştir. Ama Türk kağanlığı ile ilişkilerin iyileştirilmesi süreci sekteye uğramaması için bu duruma katlanmıştır.

Yazıtlar nerede, nasıl ve hangi işlem sırasına göre hazırlandı?

Yazıtların, dikildikleri yerlere epeyce uzaktaki taş ocaklarından getirildikleri anlaşılıyor. Yazıtın şekillendirilip üzerine yazı kazınacak duruma getirilmesi şüphesiz taş ocağında gerçekleştirilmiştir. Çünkü, son şekil verildiğinde bile tahminen beş tonu aşan bir ağırlığa sahip olan taş, tıraşlanmamış hâliyle belki onun iki misli ağırlıktaydı ve bu ağırlıktaki şekilsiz bir taşı uzağa taşımak çok zordu.

Taş üzerine yazıyı kazıma işlemi ya taşın çıkarıldığı yerde, yani taş ocağında veya dikileceği yerde yapılıyordu. Bu işlem, yazıtın dikileceği yerde yapıldıysa, bu, yazıtı dikmeden önce, yani yazıt daha yerde yatar durumda iken yapılmış olmalıdır. Çünkü, taşın yüksekliği, kaidesiyle birlikte dört metreyi geçiyordu. Bu vaziyette iken iskele üzerinde çalışmak büyük zorluk yaratacaktı. Taş dikili vaziyette iken çalışmak ancak birden fazla yüze kazıma işlemi yapmak söz konusu olduğunda tercih edilebilirdi. Hangi yüze metnin ne kadarının kazınacağı, başlangıçta belli olamayacağından aynı anda birkaç yüze birden yazı yazılması mümkün değildi. Ayrıca, aynı anda çok yüzde kazıma işlemi yapacak kadar Çinli usta da yoktu. Çin kağanının gönderdiği ustaların bir kısmı türbe yapımı ve türbe duvarlarının resimlenmesi işiyle uğraşıyorlardı. Bir ikisi de yazıta metin kazımakla meşguldü.

Yazıt yerde yatar vaziyette iken kazıma işleminin gerçekleştirildiğini düşünüyorum. Çince yüzden başlamak üzere teker teker her bir yüze metin kazındı. Üste gelen yüze metin kazındıktan sonra taş çevrilerek bitişikteki yüze geçildi. Altta kalan yüzdeki yazılar sert zeminden etkilenip tahrip olmasın diye yere yumuşak bir keçe yayılmış olmalıdır.

Beş tondan fazla bir ağırlığa sahip taşın kaplumbağa heykelinin üzerindeki deliğe yerleştirilmesi de çalışanları epeyce zorlamış olmalıdır. Bunu yaparken yazıların tahrip olmaması için de ayrıca önlem alınmış olmalıdır.

Satırların Tonyukuk yazıtındaki diziliş yönü ile, Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarındaki diziliş yönü neden farklı?

Her üç yazıtta da satırlar yukarıdan aşağıya doğru yazılmış. Ancak, satırların diziliş yönü farklıdır. Tonyukuk yazıtında satırlar soldan sağa doğru, Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında ise sağdan sola doğru dizilmiş. Niçin?

Bu gerçekten zor bir sorudur. Bu yazıtlar Göktürklerin en önemli üç kişisi için dikilmişlerdir. Başka yazıtlara göre daha özenli yapılmışlardır. Ama Orhon yazı sisteminin mükemmel örnekleri olarak baktığımız bu üç yazıtta satırların diziliş yönü konusunda sorun vardır.

Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarındaki satırların diziliş biçimi Çin sistemine göredir. Yazıları taşa Çinli ustalar kazıdıkları için, Türkçe metni de kendi sistemlerine göre yazmış olabilirler. Ama eğer Orhon yazı sisteminde yazı yukarıdan aşağıya doğru yazıldığında satırların dizilişi Çincedeki gibi idiyse, Tonyukuk neden tam tersini yaptı? Üstelik o, Çin'de doğduğu için onların sistemini çok iyi biliyordu. Bu yazı sistemi, Tonyukuk yazıtında olduğu gibi, satırların soldan sağa doğru dizilmesini gerektiriyorsa, diğer iki yazıttaki metinlerin müellifi olan Yolluğ Tigin, Çinli ustaların, yazıları kendi Çin sistemlerine göre kazımalarına nasıl göz yumdu, bu konuda onlara kılavuzluk yapıp yanlışlığın önüne neden geçmedi? Diyelim ki, Köl Tigin yazıtında bu yanlışlık yapıldı, peki Bilge Kağan yazıtında bu hatadan niçin dönülmedi?

Satırların diziliş yönü konusundaki farklılığın kabul edilebilir bir açıklamasını ben bulamadım.

Yazıtlarda başlangıç yüzü sorunu

Tonyukuk yazıtının her iki taşının bütün yüzlerindeki metinler Türkçedir. Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarının batı yüzlerindeki metinler Çince, öteki üç yüzlerindeki metinler Türkçedir.

Yazıtların yüzlerindeki metinlerin sırası şöyledir:

Tonyukuk: Batı → Güney → Doğu → Kuzey

Köl Tigin : Batı → Güney → Doğu → Kuzey

Bilge Kağan: Batı → Kuzey → Doğu → Güney

Tonyukuk yazıtında satırlar soldan sağa doğru dizildiğinden batı yüzünden sonra hemen bitişiğindeki güney yüzüne geçilmesi doğaldır. Satırların diziliş yönü dikkate alındığında Tonyukuk yazıtındaki sıra doğrudur.

Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında ise, satırların diziliş yönü sağdan sola doğrudur. Bu durumda Türkçe metnin diziliş sırası Bilge Kağan yazıtında doğrudur. Fakat Köl Tigin yazıtında başlangıç yüzü güney olduğuna[2] ve satırlar da sağdan sola doğru dizildiğine göre, güney yüzünden sonra batı yüzüne geçilmeliydi. Ama öyle değildir. Yazıtı okuyan kişi geriye gelmekte ve 90 derece dönerek doğu yüzünün en sağına geçmek zorunda kalmaktadır.

Köl Tigin yazıtında metni güney yüzünden yazmaya başlamak gibi bir hata nasıl yapılmış olabilir?

Benim yorumum şudur: Yazıt, üzerine yazı yazılabilecek hâle getirildiğinde geniş yüzü üste olmak üzere yerde yatıyordu. Bu geniş olan yüzüne ilk önce Çince metin kazındı. Bu yüz daha sonra batı yüzü olacaktır. Bu bitince, dar olan yüzlerden biri yukarıya gelecek şekilde yazıtın yarım döndürülmesi gerekiyordu. Yazıtın döndürülme işi iki şekilde yapılabilirdi: 1. Çince metnin son satırının bulunduğu taraftan tutularak, 2. Çince metnin ilk satırının bulunduğu taraftan tutularak. İkincisi yapılmıştır. Üste kuzey yüzü gelmesi gerekirken ters taraftan tutularak döndürüldüğü için üste güney yüzü getirilmiştir. Üste gelmiş olan bu güney yüzüne Türkçe metin kazınmaya başlandı. Kazınmaya başlandıktan sonra yanlışlık muhtemelen fark edilmiş olabilir ama artık iş işten geçmişti. Kazınmış yerleri kapatmak ve doğru yüzden başlamak artık mümkün değildi. Yanlışlık sürdürüldü.

Köl Tigin yazıtındaki bu yanlışlık, aynı sistemi devam ettiren Bilge Kağan yazıtında giderilmiştir. Köl Tigin yazıtındaki bu hata bize, yazıtların yerde yatar vaziyette iken kazındığı görüşünü doğrulamaktadır.

[2] Köl Tigin yazıtındaki Türkçe metnin başlangıç yüzünün güney olduğunda tereddüt etmemek gerekir. Bu yüzün sonundaki ketebe kaydını hatırlatan cümleler metnin sonu olduğu izlenimi verse de, gerçekte güney yüzü metnin bir tür ön sözü gibidir.

Yazıtlarda başlangıç yüzü niçin batı?

Tonyukuk yazıtının her iki taşında da başlangıç yüzünün batı olduğunda şüphe yoktur. Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında ise, batı yüzlerinde Çince birer metin bulunmaktadır. Bu son iki yazıtta Çince metinler ile Türkçe metinler arasında hiçbir bağlantı yoktur. Metinler birbirlerinden bağımsızdır. Böyle de olsa bu yazıtlarda yine de öncelikli yüz hangisidir?

Her şeyden önce, Çince metinler yazıtlara Türkçe metinlerden önce kazınmışlardır. Tonyukuk yazıtında başlangıç yüzü batı olduğuna göre öteki iki yazıtta da batı yüzünü başlangıç yüzü olarak kabul etmek tutarlı olur.

Üzerinde yazıtın dikili bulunduğu kaplumbağanın başı da her hâlde doğuya bakıyordu. Aynı zamanda yazıtı okuyacak kişi de yüzünü kutsal yön olan doğuya çevirmiş olmalıdır. Yani, kişi hem doğuya, hem de yazıta dönmelidir. Bu durumda yazıtın başlangıç yüzü kendiliğinden batı olmaktadır. Tonyukuk yazıtının her iki taşında da başlangıç yüzlerinin batı olması tesadüf değildir. Öteki iki yazıtta, Çince metnin batı yüzüne kazınması da rastlantı olmamalıdır.

Yazıta göre metin mi, yoksa metne göre yazıt mı oluşturuldu?

Göktürkler çağında üzerine yazı yazmak için taş sınırsız değildi. Taş ocaklarında bol miktarda taş vardı. Fakat onların ocaktan çıkarılıp yontulması ve üzerine yazı kazınacak duruma getirilmesi çok zahmetliydi. Üstelik yazıt hazırlanması için yapılan her teşebbüsün de başarıya ulaşacağının garantisi yoktu. Yazıtın hazırlanma aşamasında dikkatsiz bir çekiç darbesi taşı ikiye bölebilir ve harcanan emeklerin boşa gitmesine sebep olabilirdi.

Bilge Kağan'ın, kardeşi Köl Tigin hakkında söylenecek sözü mutlaka çok idi. Bu sözlerde sadece kardeşini yüceltmek değil, ulusuna da önemli mesajlar vermek gerekiyordu. Bu sebepten, hem yazdıranın, hem de adına yazıt dikilen kişinin şanına uygun olarak mümkün olduğu kadar büyük bir yazıt hazırlanması amaçlanmış olmalıdır.

Yazıt ortaya çıktıktan sonra onun üzerini dolduracak metnin hazırlanmasına geçildiğini düşünüyorum. Taşın üzerine kazındıkça metinde de kısaltma ve eklemeler şeklinde değişiklikler yapılmış olmalıdır. Yazıta göre metin oluşturulduğuna şüphe yoktur.

Köl Tigin yazıtının metni nasıl hazırlandı?

Yazıt, Köl Tigin adına dikilmiş olsa da, metin Bilge Kağan'ın ağzından verilmiştir. İlkin, metnin müellifinin Bilge Kağan olabileceği akla geliyor. Ancak, yazıtın güney yüzünün sonunda yazıyı yazanın yeğen Yolluğ Tigin olduğu belirtilmiş. Yolluğ Tigin'in yaptığı iş de *bitimek* fiili ile açıklanmış. "Yazmak" anlamına gelen *bitimek* fiili dar anlamda acaba hangi kavramı karşılıyordu, "taş üzerine kazımak" mı, yoksa "telif etmek" mi? Yazıtın başka yerlerinde yazıyı taş üzerine kazımak anlamı *urmak* fiiliyle verilmiş. Bu sebepten Yolluğ Tigin'in yaptığı eylem belirtilirken kullanılan *bitimek* fiili "telif etmek, yazarlık yapmak" anlamındadır.

Buna göre, Köl Tigin yazıtı Bilge Kağan'ın ağzından yazılmıştır. Metnin müellifi Yolluğ Tigin'dir. Metni taş üzerine kazıyanlar ise Çinli ustalardır.

Yolluğ Tigin'in, ifadesi güçlü, eli kalem tutan bir kişi olduğu anlaşılıyor. Görevi bir tür devlet başkanlığı sekreterliği olmalıdır. Hiç şüphesiz, o görevde bulunması sadece işinin ehli olmasıyla ilgili değildir. Kağanın yeğeni olması da her hâlde bunda etkili olmuştur.

Köl Tigin için bir yazıt dikilmesi kararı çıkıp üzerine de bir Türkçe metin kazınması gündeme gelince bu metnin hazırlanması işi o sırada muhtemelen kağanın sekreterliğini yapan Yolluğ Tigin'e havale edilmiştir.

Metin Bilge Kağan'ın ağzından verildiğine göre içerikten sorumlu olan da kağanın bizzat kendisidir. Yazıtın metninde nelerin yer alacağı Bilge Kağan tarafından belirlenmiş olmalıdır. Bu, her hâlde Yolluğ Tigin'le istişare edilerek kesinleştirilmiştir. İçerik belirlenince cümleleri kurma ve metni telif etme işi Yolluğ Tigin'e kalmıştır. Yolluğ Tigin, metnin iskeletini, Köl Tigin'in yoğ

töreninde Bilge Kağan tarafından yapılan konuşma üzerine kurmuş olmalıdır. En azından o konuşmadan fazlasıyla yararlanmış, belki aynen alıntı da yapmış olabilir. O sırada, elinin altında o yoğ töreni konuşmasının yazılı metninin olması gerekmez. Bellekler taze olduğu için o sözler kolayca hatırlanmış olmalıdır. Yolluğ Tigin'in, ayrıca, amcası Köl Tigin'in ölümü sonrası yakılan ağıtlardan da yararlandığını düşünebiliriz. Metinde zaman zaman görülen şiirsel hava belki de bu ağıtları işaret ediyor olabilir.

Türkçe metnin hiç değilse zihinde bile olsa ne zaman telif edilmeye başlandığı kestirilemez. Ancak, yazıt, üzerine yazı kazınacak duruma gelmeden önce metnin tamamlandığı düşünülmemelidir. Çünkü taşa göre metin oluşturulmuştur.

Yolluğ Tigin, Göktürklerin tarihi hakkında aksakal bilgelere de danışmış olmalıdır. Köl Tigin'in savaşlarda gösterdiği kahramanlıkları anlatırken, hangi atlara bindiğini, kaç düşman öldürdüğünü onun arkadaşlarına sorarak doğruladığı da düşünülmelidir.

Sonunda, Yolluğ Tigin, taşın büyüklüğüne göre hazırladığı metne Bilge Kağan ile son şeklini vermiş olmalıdır. Metni taşa geçirirken yazı alanını daha ekonomik kullanmak için içeriği bozmayacak kısaltma, genişletme veya değiştirme gibi tasarruflar da Yolluğ Tigin'in iradesindedir.

Taşın üzerine yazılar kazınmaya başladığında Yolluğ Tigin'in elinin altında müsvedde şeklinde bile olsa şüphesiz bir metin vardı. Ama, bu metin yazıta işlendikçe üzerinde küçük değişiklikler yapılıyordu. Bu müsvedde metnin kâğıt üzerine yazılmış olması çok muhtemeldir. Çünkü, o çağda Çin'de kâğıt icat edilmişti. Sıradan insanların buna erişmesi güç bile olsa, her hâlde Türk kağanı için bu zor olmazdı. Çin kağanı Türk kağanından gelecek bu türlü ricaları memnuniyetle yerine getirirdi. Eğer yazıtın metninin müsveddesi kâğıt üzerine yazılmamış idiyse, o zaman bu iş için deri kullanılmış olmalıdır. Türk devletinde deriden bol bir şey yoktu.

Her üç yazıtta da kelimeleri hiç bölmeden satırları bloklamayı nasıl başarabilmişler?

Köl Tigin, Bilge Kağan ve Tonyukuk yazıtlarında sonraki satıra geçilirken kelimeler hiç bölünmemekte ve her satır yeni bir kelimeyle başlamaktadır. Bir taraftan bu yapılırken, öte taraftan yazı alanında satır başlarıyla satır sonları aynı hizada olacak şekilde metnin kabaca da olsa bloklandığı görülmektedir. Gözü rahatsız edecek şekilde harfleri sıkıştırmadıkları veya aralarını açmadıklarına göre, metni bloklamayı nasıl başarabilmişler?

Köl Tigin yazıtı güney yüzü 1-11. satırlar ile Bilge Kağan yazıtı kuzey yüzü 1-8. satırlar, aşağı yukarı aynıdır. Köl Tigin yazıtı doğu yüzü 1-30. satırlar ile Bilge Kağan yazıtı doğu yüzü 2-24. satırlar da ufak tefek farklarla aynıdır (Tekin: 2006, 8). Tekin, iki yazıttaki ortak metinler arasındaki bazı farklılıkları Yolluğ Tigin'in unutkanlığı ile izah etmiştir (Tekin: 2006, n. 44, 45, 82).

Yakın zamanda, Serkan Şen, her iki yazıtta ortak olan yerleri tekrar karşılaştırdı. Şen, ortak kısımlardaki farklılıkları izah ederken söz konusu ibarelerde anlamca bir eksiklik olmadığını ve gramer olarak da bir yanlışlık bulunmadığını ortaya koydu. Ona göre bu, Yolluğ Tigin'in bir tasarrufu idi (Şen: 2006, 180).

Şimdi ben konuyu bir adım daha ileriye götürüyorum ve Yolluğ Tigin'in böyle bir tasarrufu niçin yaptığının bir gerekçesi olması gerektiğini düşünüyorum. O gerekçe de şudur: Yolluğ Tigin, kelimeyi bölmeden satırları bloklayabilmek için metin üzerinde küçük değişiklikler yaptı. Kelimeyi kısalttı veya uzattı. Ünlü işaretlerinde bilhassa tasarruf yaptı. Çift sesi karşılayan işaretleri bazen özellikle tercih etti. Bazen de bunun tam tersini yaptı. İmlanın esnek yapısından bol bol yararlandı. Yolluğ Tigin'in metin üzerindeki tasarrufunun sebebi, yazı alanını ekonomik olarak kullanmak ve satırları bloklamaktı.

Yolluğ Tigin, metnin kendisi veya imlası üzerinde tasarrufunu nasıl uygulamış olabilir?

Benim yorumum şudur: Yolluğ Tigin, metni, elindeki müsveddeye bakarak taşın üzerine kiremit veya kireçli taş ile geçici olarak yazıyordu. Gerektiğinde yazıyı silerek değiştirebiliyordu.

Yazı, satıra tam olarak yerleştirildikten sonra Çinli oyma ustaları o çizgilerin üzerinden giderek taşı oyuyorlar ve yazı kalıcı olarak taş üzerine işlenmiş oluyordu. Çinli ustalar Türkçeyi de Türk yazısını da bilmiyordu. Onlar, sadece iyi oyma ustası idiler ve yazıyı tıpkı bir resim gibi taş üzerine işliyorlardı.

Yolluğ Tigin, metnin müellifi olduktan başka, metnin, yazı alanına uygun şekilde yerleştirilmesini sağlayan bir sayfa tasarımcısı, musahhih ve editör idi.

Sonuç

Yazıtlarının dikilişiyle ilgili olarak sorunlu birkaç konu üzerindeki benim yorumlarım bunlardır. Başka araştırıcılar da aynı sorunlara başka türlü açıklamalar getirebilirler. Bazı açıklamalar, nihayetinde birer kurgulamadır. Bu kurgulamaların bir gün netleşip vuzuha kavuşması beklenebilir. Ama bazı karanlık noktaları belki hiç aydınlatamayacağız.

Kaynaklar

- Gülden Sağol: "Ölmek" Karşılığında Kullanılan Kelimelerden Hareketle Türklerde Ölümün Algılanışı. *IV. Uluslar Arası Türk Dili Kurultayı Bildirileri.* 24-29 Eylül 2000. Ankara, 2007. 1545-1574.
- Jean-Paul Roux: *Eskiçağ ve Ortaçağda Altay Türklerinde Ölüm*. Çev. Aykut Kazancıgil. İstanbul, 1999.
- Serkan Şen: Yolluğ Tigin Ne Kadar Unutkandı? *Journal of Türkish Studies*, 30-III, 2006, 175-180.
- Ahmet Taşağıl: *Göktürkler*. Ankara, 1995.
- Tika: *Moğolistan Ülke Raporu*. [Ankara], 2005.
- Talât Tekin: *Orhon Yazıtları*. Ankara, 2006[2].
- Osman Nedim Tuna: Köktürk Yazıtlarında 'Ölüm' Kavramı İle İlgili Kelimeler ve "kergek bol-" Deyiminin İzahı. *VIII. Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler 1957.* Ankara, 1960. 131-148.

ORHON, KARAHANİD VE MEMLÜKLER DÖNEMLERİNE AİT OLAN TÜRK YAZITLARINDA «TÜRK HALKI» VE «TÜRK DİLİ»

İgor KORMUŞİN*

Özet

1. Etnik ve etnik-siyasi terim 'Türkler' 6. yy.dan itibaren, yani Jujanlar üzerindeki zaferlerinden ve 551 yılında Büyük Türk Kağanlığının kuruluşundan sonra dünyada yayılmıştır. O zamandan beri bu terim, birbirine bağlı olan iki anlamda kullanılmaktadır: a) geniş (uluslararası) etnik-siyasi anlamda, yani öz Türklerin yönetiminde birleşip bir devlet kuran Türk olan ve olmayan kavimler için; b) dar etnik anlamda, yani Çin kaynaklarına göre 5. yy.da birleşen öz Türk kavimler için. 8. yy.a ait olan en eski Türk yazıtlarında, hem 7. ve 8. yy.ın başında var olan Doğu Türk Kağanlık hakkındaki anlatımda hem de Büyük Türk Kağanlık hakkındaki anlatımda (çoğunlukla Kül Tigin ve Bilge Kagan yazıtlarının giriş kısmında) Türk terimi adıgeçen her iki anlamda kullanılmaktadır.

2. Bilge Kagan; Türgeş ve Tokuz Oğuz halkları için *kendi halkım* ifadesini kullanırken (Türgiş kagan Türküm bodunum erti – KT D 18, BK D 16; Tokuz Oguz bodun kentü bodunım erti – KT K 4; Tokuz Oguz bodun mening bodunım erti – BK D 29) Türk terimini geniş anlamda kullanmaktadır.

3. Bilge Kagan; Türklerin hem de Oğuzların beylerine ve halkına birlikte hitap ederken (Türk Oguz begleri bodun eşiding! – KT D 22, BK D 18) aynı zamanda bu iki müttefik halkın farklı olduğunu vurgulamak zorunda kalıyor. Bu farklılık, Bilge Kagan sadece Çinlileri, Moğolları vb. değil, kesin Türk lehçelerince konuşan Tokuz Oğuz, Türgeş ve Kırkız halklarını Türklerin düşmanları olarak nitelendirdiğinde özellikle ortaya çıkmaktadır. Bu gibi anlatımlarda Bilge Kagan Türk terimini dar anlamda kullanmaktadır.

4. Bütün araştırmacılar Tokuz Oğuzları, Uygur şivesini konuşan kavimleri olarak kabul etmektedir. Türkler ile ana partnerleri olan Uygurlu Oğuzlar arasındaki mücadele uzun sürmüş, hatta Kağanlığın kuruluş zamanında başlayıp 603 yılında gerçekleşen Kağanlığın ikiye Doğu ile Batı Kağanlıklara parçalanmasına sebep olmuştur. Nihayet 744 yılında Uygurlar, Türkleri yenip Türk Kağanlığına son vermiş. Bu olayları Uygur Kağanı olan Moyan Çor yazıtlarından (hem de Çin kaynaklarından) biliyoruz.

5. İkinci Doğu Türk Kağanlığının Kül Tigin, Bilge Kağan, Tonyokuk, Küli Çor ve diğer yazıtlarıyla, Uygur Kağanlığına ait olan Moyan-Çor, Terhin, Tesin vb. yazıtları karşılaştırdığında ortaya bayağı karışık bir tablo çıkmaktadır (sunumda bu iki şive ile ilgili dil özellikleri incelenmektedir). Böyle bir karışıklığın sebebi kullanılan dilin, şive üstü bir koyne, 'sintetik' bir edebiyat dili olmasından kaynaklanmaktadır.

6. Kaşgari Mahmud'un materyallerinin önemi iki açıdan son derece yüksektir. Birincisi, burada Türk dili, bir eser yaratma aracı olarak değil, lenguistik tahlil malzemesi olarak kullanılmıştır. İkincisi, bu tahlil için kullanılan malzeme, edebiyat dilini değil, günlük Türk dilini aksetmektedir. Bu günlük Türk dili de, çoğunlukla Oğuz Türkmenlerin dili ile karşılaştırılır. Sunumda bahsedilen ikisi dil özelliklerin karşılaştırmasının sonuçlarına göre, 11. yy.ın ikinci yarısında kullanılan Türk ve Oğuz terimlerinin dar anlamları, 8. yy.a nazaran 180 derece değişmiştir. Aynı zamanda Kaşgari, eserinde Türk teriminin geniş anlamını hem kullanır, hem net bir şekilde açıklar.

7. Yeni lengvonimik durum 13.-15. yy.da Mısır ve Suriye topraklarındaki Memlük devletinde ortaya çıkmıştır. O dönemde Türk terimi, Kıpçak tipi dil için kullanılmıştır. Bu dilin Kıpçak karakteri, günlük dilin bir sürü tarifleriyle tespit edilmiştir. Aynısı, bilinmeyen bir okuyucunun orijinal Karahanid metninde (yani Kaşgari eserinde) yaptığı düzeltmelerle kanıtlanmaktadır. Düzeltmeleri yapan kişi büyük ihtimalle 15.yy.ın başında Kahire'de yaşamış olmalıdır. Türk-Türkmen-Kıpçak terimleri ile ilgili tartışmalar Kaşgarlı Mahmud'un Sözlüğünün bir suretinin giriş kısmında yer almaktadır.

Anahtar Sözcükler: Orhon, Karahanid, Memlükler, Türk Halkı, Türk Dili

* *Prof. Dr., Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, igorkormushin@yahoo.com.*

«Türk», etnik ve etnik-siyasi terim olarak 6. yüzyıldan itibaren, yani Jujanlar üzerindeki zaferlerinden ve 551 yılında Büyük Türk Kağanlığın kuruluşundan sonra dünyada yayılmıştır. O zamandan beri bu terim, birbirine bağlı olan iki anlamda kullanılmaktadır: a) geniş (uluslararası) etnik-siyasi anlamda, yani öz Türklerin yönetiminde birleşip bir devlet kuran Türk olan ve olmayan kavimler için; b) dar etnik anlamda, yani Çin kaynaklarına göre 5. yy.da birleşen öz Türk kavimler için. 8. yy.a ait olan en eski Türk yazıtlarında, hem 7. yy.ın sonunda ve 8. yy.ın başında var olan Doğu Türk Kağanlık hakkındaki anlatımda hem de Büyük Türk Kağanlık hakkındaki anlatımda (çoğunlukla Kül Tigin ve Bilge Kagan yazıtlarının giriş kısmında) Türk terimi adıgeçen her iki anlamda kullanılmaktadır.

Bilge Kagan; Türgeş ve Tokuz Oğuz halkları için *kendi halkım* ifadesini kullanırken:

– *Türgiş kagan Türküm bodunum erti* – KT D 18, BK D 16,

– *Tokuz Oguz bodun kentü bodunım erti* – KT K 4,

– *Tokuz Oguz bodun mening bodunım erti* – BK D 29, –

«Türk» terimini geniş anlamda kullanmaktadır.

Bilge Kagan; Türklerin hem de Oğuzların beylerine ve halkına birlikte hitap ederken:

– *Türk Oguz begleri bodun eşiding!* – KT D 22, BK D 18

aynı zamanda bu iki müttefik halkın farklı olduğunu vurgulamak zorunda kalıyor. Bilge Kagan; sadece Çinlileri, Moğolları vb. değil, kesin Türk lehçelerince konuşan Tokuz Oğuz, Türgeş ve Kırkız halklarını Türklerin düşmanları olarak nitelendirdiğinde, bu farklılık özellikle ortaya çıkmaktadır. Bu gibi anlatımlarda Bilge Kagan «Türk» terimini dar anlamda kullanmaktadır.

Bütün araştırmacılar Tokuz Oğuzları, Uygur şivesini konuşan kavimleri olarak şüphesiz kabul etmektedir. Türkler ile ana partnerleri olan Uygurlu Oğuzlar arasındaki mücadele uzun sürmüş, hatta Kağanlığın kuruluş zamanında başlayıp 603 yılında gerçekleşen Kağanlığın ikiye Doğu ile Batı Kağanlıklara parçalanmasına ulaştırmış. Nihayet 744 yılında Uygurlar, Türkleri yenip Türk Kağanlığına son vermiş. Bu olayları Uygur Kağanı olan Moyan Çor yazıtlarından biliyoruz.

İkinci Doğu Türk Kağanlığının Kül Tigin, Bilge Kağan, Tonyokuk, Küli Çor ve diğer yazıtlarıyla, Uygur Kağanlığına ait olan Moyan-Çor, Terhin (Taryat), Tesin vb. yazıtları karşılaştırdığında ortaya çıkan tablo net değildir.

İlk grupta kelime başında *b-* sessizini buluyoruz (*beŋü, bıŋ, baŋa, bunça, buŋ* ve özellikle *ben* – şahis zamiri, fakat 1. şahıs çekim eki *men* dir. Bundan farklı olarak ikinci gruptaki eserlerde adıgeçen sözcükler *m-* ile yazılmıştır. Çeşit sözcüklerin yazılışında bazı metinlerde istisnalar bulunmaktadır. Tonyokuk yazıtında adıgeçen sözcükler *b-* ile; Orhon yazıtlarında ise genel durum ayni iken *men*, *meniŋ*, *maŋa* olmak üzere 1.şahıs zamirleri istisnadır.

İkinci gruptaki metinler arasında, sadece Uygur Moyan-Çor yazısında geçen *bin* kelimesinin şekilleri olan *bıŋ*, *bıŋa* sözcükleri istisnadır. Kelime başındaki *m-* özelliği kesin ve net bir şekilde, yani istisnasız olarak eski Uygur ve Karahanlı eserlerinde devam etmektedir. Yenisey yazıtlarında bütün beklentilere ters olarak kelime başında *b-* var: *ben, beŋgü, beŋiz, bıŋ/biŋ, buŋ*. Modern diller arasında kelime başındaki *b-* Güney-Batı dillerinin özelliğidir, fakat Türkmence ve Azericede birçok istisnası mevcuttur. Kelime başındaki *m-*, Türk dillerinin Doğu dalı, yani Uygurca ve Özbekçe olmak üzere Güney-Doğu ve Tuvince, Hakasça ve Yakutça olmak üzere Kuzey-Doğu Türk dillerine özgüdür.

Ayak//adak, ayırmak//adırmak, büyük//bedük v.b. kelime ortasındaki *–d-* gibi önemli bir sınıflandırma özelliğine baktığımızda II. Doğu Türk Kağanlığı, Uygur Kağanlığı, Doğu Türkistan'daki Uygur Devletleri, Yenisey Kırgızları ve Karahanlı metinlerinin hepsinde *-d-* vardır. İstisnalar, yani *-y-* ile yazılan sözcükler mevcut, ancak çok nadirdir:

qay- 'dönmek, dikkat etmek' Ye28, Suv // qadır- 'döndürmek';

qaya 'kaya' Ye39, Uig VIII, TT VII; çağdaş Türk lehçeleri qaya~xaya // qada~xada Mong., Mancu-Tungus;

qaygu Suv//qadgu TT X, Uig X v.b. 'kaygı';

qayır Suv//qadır Suv, TT VI, Ye27 v.b. 'azgın, gaddar';

qayın- Uig ~ qayna- KB, MK //qadna- KB 'kaynamak';

ige ~ iye 'sahip' Suv, TT VII // idi Man I [Clauson EDT, 41].

Bu eski örneklere göre genel Türkçedeki *-d- > -y- geçişi çok eski zamanlarda, ilk yazıtlar yapıldıktan sonra değil, yapılmadan önceki dönemde yer almıştır. Kaşgarlı Mahmud'un 11. yy.daki canlı şivelerle ilgili olarak topladığı bilgilerde, *-d- > -y- geçişi çok yaygındır. Ona göre bütün Yağma, Tuhsi, birçok Kıfçak, Yabaku, Tatar, Kay, Çomulı, Oğuzlar ve Arguların bir kısmı interdental *đ*'yi geçişli *y* ile değiştirmektedir.

Bu durum, eski şivelerle ilgilidir. Modern şivelerde ise dental yansıtmalarının (reflekslerinin) olması gereken yerlerde bunları bulamayıp onların yerine *y*- formlarını görmekteyiz. Bunlardan bazıları Tuvince ve Hakaçadaki *xay*- 'dikkat etmek'; Hakasça *xayna*- 'kaynamak, Tuvince *xayın*- 'kaynamak'; Tuvince ve Hakasça *ee* 'sahip'.

Türkçe *kaya*, Moğolca *qada* ve Mancu-Tungusça *qada*'nın Altaycası özel bir yere sahiptir, çünkü ne modern ne de eski Türk şivelerinde dental şekillerinin hiç bir izi yoktur. Bu kelimenin bir Altayca kelimesi ya da Räsänen'in tahmin ettiği gibi Moğolca'dan Türk ve Mancu-Tungus dallarına geçmesine bakmaksızın *-d- > -y- geçişi Türk zemininde gerçekleşmiş olmalıdır. Ancak *qaya* her yere yayılmış ve *qada* gibi öz şekilleri dışlamıştır. *qaya* şeklinin eserlerde total kullanımı ve *d*- şekillerinin standart zemininde *y*- şekillerinin kullanımı birkaç fikir edinmemize imkan vermektedir. Birincisi, edebi dil *d*- tipindeydi. İkincisi, *y*- şiveleri *d*- şivelerinden ayrı değildi. Bu yüzden özellikle semantik değişikliklerinden dolayı aynı kökten gelen *–y*- ve *–d*- sözcükleri arasındaki etimolojik bağlantı kaybolmak üzere iken *y*- şekilleri bu dile girebilmiştir.

Ötüken-Türk ile Oğuz-Uygur arasındaki farklara geri dönelim. İkisinde, çok az sayıdaki istisnalar haricinde *d*- şekilleri hâkimdi, yani bu özelliğe göre Oğuz-Uygur ve Karahanlı-Türk genetik grubuna aittir. Ancak kelime başındaki *b*- özelliği Ötüken-Türkçesini, Kaşgarlı Mahmud'un Oğuz Türkmen grubuna ve modern Güney-Batı dilleri grubuna dahil etmektedir. Bu demektir ki Ötüken-Türkçede iki farklı genetik grubunun özellikleri bir araya gelmiştir. Bunun sebebi tabii ki bazıların zannettiği gibi şivenin karışıklığı değil, bu dilin aslında şiveüstü bir koyne, bir türlü «sentetik» edebi dil olmasıdır. Bu dilin kullanıcıları, günlük olarak kullandıkları şivelerin özelliklerine çok aykırı olan bazı sistem unsurlarının yerine, ana dillerinin elemanlarına yakın veya onlarla birebir aynı olan elemanları kullanmış olabilirler.

Kaşgarlı Mahmud'un Sözlüğünde topladığı malzemelerin büyük önemi şundan ibarettir. Birincisi, Türk dili eserin aracı olarak değil, lenguistik analiz malzemesi olarak karşımıza çıkmaktadır. İkincisi, analiz malzemesi olarak edebi dil değil, Türklerin kullandığı günlük dildir. Bu dil de Oğuz Türkmen günlük dilleriyle karşılaştırılmaktadır. Kaşgarlı Mahmud, daha önce Bilge Kagan da yaptığı gibi Türk terimini bir geniş bir de dar anlamda kullanmaktadır. Kaşgarlı Mahmud için Türkler, ataları aynı olup ilgili dönemde (yani 11.yy.da) Rum ile Sin ve Masin arasındaki geniş arazilerde yaşayan 20 kavimdir. Bence, bu 20 kavim ismi arasında 'Türk' isimli ayrı bir kavimin olmadığına çok az kişi dikkat etmiştir. Fakat Mahmud farklı kavimlerin dil özelliklerini bahsederken Türklerin dilinin belli şive özellikleri ortaya çıkmaktadır, yani bu dil diğerlerinden ayırt edilmektedir. Birçok araştırmacı, Mahmud'un, karşılaştırma için kullandığı şive, anadili olan Çigil şivesi olduğunu düşünmektedir. Kendi Sözlüğünde onu tarif etmektedir.

Kelime başında *m*- ve kelime ortasında *-d*- ve *-đ*- gibi özelliklerine sahip olan Mahmud'un Çigil-Türk dili, Ötüken-Türk kolunun değil, Ötüken-Oğuz-Uygur kolunun devamıdır. Özellikleri

açısından sürekli olarak Çigil-Türk dili ile karşılaştırılan Oğuz-Türkmen dilinde kelime başında *b-* ve kelime ortasında *–y-* var, bu da modern Güney-Batı dillerine, kelime başındaki *b-* ise eski Ötüken-Türkçeye uymaktadur.

Yukarıda bahsedilen ana dil özelliklerinin karşılaştırılması, Türk ve Oğuz terimlerinin 11. yy.ın başındaki anlamlarının, 8. yy.daki anlamlarına göre 180 derece değiştiğini göstermektedir.

Yeni lengvonimik durum 13.-15. yy.da Mısır ve Süriye topraklarındaki Mamlük devletinde ortaya çıkmıştır. O dönemde Türk terimi, Kıpçak tipi dil için kullanılmıştır. Bu dilin Kıpçak karakteri, günlük dilin bir sürü tarifleriyle tespit edilmiştir. Aynısı bilinmeyen bir okuyucunun orijinal Karahanid metninde (yani Kaşgari eserinde) yaptığı düzeltmelerle kanıtlanmaktadır. Düzeltmeleri yapan kişi büyük ihtimalle 15. yy.ın başında Kahire'de yaşamış olmalıdır. Türk – Türkmen – Kıpçak terimleri ile ilgili tartışmalar Kaşgarlı Mahmud'un Sözlüğünün bir suretinin giriş kısmında yer almaktadır.

ORHON YAZITLARI'NIN KORECEYE ÇEVRİLİŞ SÜRECİ

Yong-Sŏng LI*

Özet

Orhon yazıtları Türkçenin bilinen en eski yazılı belgeleridir. Bunlar arasında en tanınmış olanlar Kül Tigin, Bilge Kağan ve Tunyukuk yazıtlarıdır. Vilhelm Thomsen'in yazıtlardaki harfleri deşifre edişinden beri, birçok araştırmacı böyle harflerle yazılmış metinleri incelemiş ve metinlerin büyük kısmı iyi çözülmüştür. Fakat Kore'de Orhon yazıtları üzerine araştırmalar pek yapılmamıştır. Talat Tekin'in iki eseri tarafımdan Koreceye çevrilip Prof. Dr. Young-il Kim'in de katkısı ile şu başlıklarla yayımlanmıştır:

Orhon Yazıtları (1988) ➔ 고대 튀르크 비문의 연구 (1993) [Godä Türıkı Bimunıy Yəngu = Esk Türk Yazıtları Araştırmaları]

Tunyukuk Yazıtı (1994) ➔ 고대 튀르크 비문의 연구(II) — 투뉴쿡 비문 — (1996) [Godä Türıkı Bimunıy Yəngu (II) — Tunyukug Bimun — = Esk Türk Yazıtları Araştırmaları (II) — Tunyukuk Yazıtı —].

Ne var ki, 1993 yılındaki çeviride çevirenin notları çok azdır. 1996 yılındaki çeviride ise hazırlanmış çevirenin notlarının ancak yarısı kadar yer almaktadır. Bu iki çeviri kitapçılara dağıtılmamıştır. Talat Tekin'in bu iki eseri tarafımdan Koreceye çevrilip 돌궐 비문 연구 — 퀼 티긴 비문, 빌개 카간 비문, 투뉴쿠크 비문 — [*Dolgwəl Bimun Yəngu — Kül Tigin Bimun, Bilgä Kagan Bimun, Tunyukukı Bimun — = Orhon Türk Yazıtları Araştırmaları — Kül Tigin Yazıtı, Bilge Kağan Yazıtı, Tunyukuk Yazıtı* —] başlığı ile bir cilt halinde 2008 yılında yayımlanmıştır. 2008 yılındaki çeviride 670 kadar çevirenin notları vardır ve bunların büyük çoğunluğu 1993 yılındaki ve 1996 yılındaki çevirilerde bulunmamaktadır. Ayrıca, bu çeviride Türkçe asıllarında bulunmayan bazı ek veriler de vardır. Bu çeviri şu an Orhon yazıtları hakkında başvurulacak tek bir Korece kaynak konumundadır. Bu yeni çeviriyi hazırlarken şimdiye kadarki bazı okuyuşlarda şüpheli durumlar olduğunu farkettim ve bunlar için farklı yorum ve okuyuşları öne sürebileceğimi anladım.

Anahtar Sözcükler: *Eski Türk Yazıtları, Orhon Yazıtları, Korece*

Orhon yazıtları Türkçenin bilinen en eski yazılı belgeleridir. Bunlar arasında en tanınmış olanlar Kül Tigin, Bilge Kağan ve Tunyukuk yazıtlarıdır. Vilhelm Thomsen'in yazıtlardaki harfleri deşifre edişinden beri, birçok araştırmacı böyle harflerle yazılmış metinleri inceledi ve metinlerin büyük kısmı iyi çözüldü. Fakat Kore'de geçen yüzyılın 90'lı yıllarına değin Orhon yazıtları üzerine araştırmalar yapılmadı. Prof. Dr. Talat Tekin'in *Orhon Yazıtları* (1988) ve *Tunyukuk Yazıtı* (1994) adlı eserlerinin tarafımdan Koreceye çevrilmesiyle birlikte Koreliler de anadilinde Orhon yazıtları hakkında bilgi edinme imkanına sahip olabildi.

I. 고대 튀르크 비문의 연구 [Godä Türıkı Bimunıy Yəngu = Esk Türk Yazıtları Araştırmaları]

1. Kitap nasıl çevrildi?

Kore'de Orhon yazıtları üzerine yapılmış ilk çalışma, Talat Tekin'in *Orhon Yazıtları* (1988) adlı eserinin tarafımdan Koreceye çevrilip Prof. Dr. Young-il Kim tarafımdan 1993 yılında 고대 튀르크 비문의 연구 [Godä Türıkı Bimunıy Yəngu = Esk Türk Yazıtları Araştırmaları] başlığı ile yayımlanmasıdır. Ben Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Prof. Dr. Talat Tekin'in yanında Türk dilinde yüksek lisans yapmak üzere 1989 yılının kasım başında Ankara'ya geldim. Kore dilinde ihtisas yapmış olan Prof. Dr. Young-il Kim Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kore Dili ve Edebiyatı Bölümü'nde 2 yıl konuk profesör olarak çalışmak üzere benden 1 ay önce Ankara'ya geldi.

* *Dr., Seoul National University, Kore, yongsongli1964@empal.com.*

Prof. Dr. Young-il Kim 1991 yılının başında Talat Tekin'in *Orhon Yazıtları* (1988) adlı eserini Koreceye çevireceğini söyleyerek bu konuda kendisine yardım etmemi istedi. Fakat ben 1991 yılının eylül ayında yüksek lisans yapacak olduğum için kitabın tümünü kendim çevirmeye karar verdim ve Prof. Dr. Young-il Kim'e hiç haber vermeden 1991 yılının şubat ayında 3 hafta kadar uğraşarak kitabı Koreceye çevirdim, *Orhon Yazıtları*'ndaki dizinde eksik olan sözcükler olduğu için dizin kısmını yeniden hazırladım ve çevirinin bir kopyasını 1991 yılının yaz tatilinde Kore'ye kesin dönüş yapan Prof. Dr. Young-il Kim'e verdim. Prof. Dr. Young-il Kim bu çeviriyi görünce şaşırdı ama çeviren kişi olarak yalnız kendi adını koymak istediğini söyledi ve ben bunu reddettim. Böylece çeviren kişi olarak ikimizin adının geçmesi konusunda anlaştık.

2. Kitap nasıl yayımlandı?

Kitabın tümünü ben Koreceye çevirdiğim için Prof. Dr. Young-il Kim Korece cümlelerin güzel olmasını ve çevirinin yayımlanmasını üstlendi. Prof. Dr. Young-il Kim hiçbir kuruluştan maddi yardım alamadığı için bu çeviri ancak 2 yıl vakit geçtikten sonra Busan'da Prof. Dr. Young-il Kim'in kendi parasıyla yayımlanabildi.

Talat Tekin'in *Orhon Yazıtları* adlı eserini Koreceye çevirdiğim zaman ben Hacettepe Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nde 2 sömestr için lisans düzeyinde hazırlık okumaktaydım ve henüz yüksek lisans programına başlamadım. Bu yüzden çeviride hatalar vardı ve çeviren kişinin dipnotlarını düşemedim. Ayrıca o zamanlarda bilgisayarım olmadığı için elle kağıda yazarak kitabı çevirdim. Ama Orhon Türkçesi metin kısmını ise daktilo ile yazdım. Dolayısıyla Prof. Dr. Young-il Kim benim çevirimi bilgisayarda dizdirmek zorunda kaldı.

Ben 1991 yılının şubat ayında doktora programına başladım ve Korece çevirim için dipnotlarını azar azar hazırladım. Ancak benim düştüğüm dipnotlar *Orhon Yazıtları* adlı eserin Korece çevirisinde yer almadı, çünkü Korece çevirisi 28 haziran 1993 tarihinde haberim olmadan Prof. Dr. Young-il Kim tarafından Busan'da yayımlandı. Ancak 300 adet kadar basıldı ve kitapçılara dağıtılmaksızın sadece bazı bilimadamlarına hediye edildi. Çünkü Prof. Dr. Young-il Kim bu kitabı eski kitapçılarda görmek istememiş. Dolayısıyla normal Koreli okuyucuların bu kitaptan haberdar olması veya faydalanması hemen hemen imkansızdı.

3. Kitabın içindekileri

Bu Korece çevirisi 329 sayfalı olup şunlardan oluşmaktadır:

s. 3: kitabın başlığı, yazarın adı, çeviren kişilerin adları ve yayınevinin adı

(Publishing Department of Busan National University of Education)

s. 5: İçindekiler

ss. 7-8: çeviren kişinin önsözü

ss. 9-11: yazarın önsözü (Türkçe)

ss. 12-14: yazarın önsözü (Korece)

ss. 15-16: açıklamalı notlar

ss. 17-43: Giriş

ss. 45-89: Kül Tigin Yazıtı (s. 45'te başlık var)

ss. 91-141: Bilge Kağan Yazıtı (s. 91'de başlık var)

ss. 143-219: Açıklamalar

s. 143: başlık

ss. 145-195: Kül Tigin Yazıtı

ss. 196-219: Bilge Kağan Yazıtı

ss. 221-319: Sözlük

s. 221: başlık

ss. 223-319: Sözlük

ss. 320-327: Kaynaklar

s. 329: çeviren kişinin özgeçmişi ve kitap hakkındaki yayın bilgisi

Yukarıda değindiğim gibi bilgisayarım olmadığı için elle kağıda yazarak Talat Tekin'in *Orhon Yazıtları* adlı eserini Koreceye çevirdim. Dolayısıyla Prof. Dr. Young-il Kim benim çevirimi bilgisayarda dizdirmek zorunda kaldı. Ancak Türkolojiden anlamayan birisi tarafından dizildiği için çeviride kimi hatalar oldu ve kaynaklar kısmı ise yeniden dizilmeksizin Türkçe aslındakiler aynen kullanıldı. Ayrıca, masraflı olması sebebiyle Türkçe aslındaki Runik harfli metinler eklenmedi. Bu durum, Runik harfli metinleri okumak isteyenler için büyük bir eksikliktir.

4. Kitapta kullanılan çevriyazı sistemi

Bu Korece çeviride Türkiye Türkçesi dışındaki sözcüklerin yazımında bazı harfler şöyle değiştirildi:

e → ä	ı → ï	c → ǰ	ç →č
g (G¹) → γ	j → ž	k (K¹) → q	ñ → ŋ
ny → ń	ş → š		

Bu Korece çeviride de çevriyazılı metinde *e* ile *ä* arasında ayırım yapılmadı.

Bir de yönlerle ilgili olarak Türkiye Türkçesi'nde kullanılan K, G, D, B kısaltmaları N, S, E, W'ye değiştirildi.

Kişi adı ve yer adı gibi özel adlar Kore yazısına çevrilmeksizin Latin yazısıyla verildi.

Türkolojiden anlamayan birisi tarafından dizildiği için çeviride kimi harfler hatalı yazıldı:

Ä, Ö, ö, ü, Ẅ, ẅ harflerindeki ¨ fazla yukarıdadır.

Orhon Türkçesi metin kısmında *č* yerine *Č*, *š* yerine ise *Š* kullanıldı.

5. Çeviren kişinin katkıları

Kitapta çeviren kişinin katkılarının başında dizin kısmının yeniden hazırlanışı gelir. *Orhon Yazıtları*'ndaki dizinde bazı sözcükler eksiktir veya yanlış sıradadır. Fakat, bu çeviride ise tamdır ve doğru sıradadır.

Çeviren kişinin dipnotları şöyle geçmektedir:

Giriş kısmında 1 tane

Kül Tigin Yazıtı kısmında 20 tane

Bilge Kağan Yazıtı kısmında 3 tane

Açıklamalar kısmında 15 tane

(Kül Tigin Yazıtı kısmında 13 tane, Bilge Kağan Yazıtı kısmında 2 tane)

Yani, çeviren kişinin sadece 39 tane dipnotu bulunmaktadır. Çok az olduğu için okuyuculara pek faydalı olmamaktadır. Yukarıda da değindiğim üzere bu dipnotların hepsi Prof. Dr. Young-il Kim'e aittir.

Prof. Dr. Young-il Kim'in yazardan ayrıldığı noktalar şöyledir:

(1) BK G 9'daki kişi adı *Qu* değil de *Quγ* olabilir (s. 137'deki 22. dipnot ve 23. dipnot; s. 201'deki 14. dipnot). Ancak ben bunu kendisine sözlü olarak bildirdim ve benim dediklerimi aynen yineledi.

(2) KT G 8'deki *āčs(ï)q*, Radloff atlasına göre *āčs(a)r* olarak okunabilir (s. 153'teki 7. dipnot). Ancak ben bunu kendisine sözlü olarak bildirdim ve benim dediklerimi aynen yineledi.

II. 고대 튀르크 비문의 연구(II) — 투뉴쿡 비문 — [Godä Türıkı Bimunıy Yəngu (II) — Tunyukug Bimun — = Esk Türk Yazıtları Araştırmaları (II) Tunyukuk Yazıtı —]

1. Kitap nasıl çevrildi?

1993 yılının şubat ayında ben yüksek lisans programını tamamlayıp aynı yerde Prof. Dr. Talat Tekin'in yanında doktora programına başladım. 1994 yılında onun *Tunyukuk Yazıtı* (1994) adlı eserinin yayımlanmasının ardından Kore'deki Prof. Dr. Young-il Kim'de derhal haber vererek bu kitabı Koreceye çevirmek isteyip istemediğini sordum. Prof. Dr. Young-il Kim bu kitabın Koreceye çevrilip yayımlanmasını istedi. Çeviren kişi olarak ikimizin adının geçmesi konusunda anlaştık. Bunun üzerine ben 2 hafta kadar uğraşarak kitabın tümünü Koreceye çevirdim. Dizin kısmını yeniden hazırladım. O zamanlarda bilgisayarım olmadığı için elle kağıda yazdım. Ama Orhon Türkçesi metin kısmı, dizin kısmı ve kaynakça kısmını ise daktilo ile yazdım. Ayrıca Koreli okuyucular için 354 dipnot düştüm. Bütün bunları 1994 yılında kitabın yayımlanmasından kısa bir süre sonra Prof. Dr. Young-il Kim'e gönderdim. Bu sefer elle yazılmış asıl çeviri nüshasını ona verdim, çünkü kopyasını yollasam pek anlayamazdı. 1995 yılının nisan ayında ise Prof. Dr. Talat Tekin'in yazdığı yazarın önsözü kısmını temin ederek Prof. Dr. Young-il Kim'e yolladım.

2. Kitap nasıl yayımlandı?

Kitabın tümünü ben Koreceye çevirdiğim için Prof. Dr. Young-il Kim Korece cümlelerin güzel olmasını ve çevirinin yayımlanmasını üstlendi. 1994 yılında kitabın çevirisiyle ilgili bütün malzemeleri benden aldığı halde Prof. Dr. Young-il Kim hemen yayımlamadı. Ancak neredeyse 2 yıl vakit geçtikten sonra 25 Nisan 1996 tarihinde hiçbir kuruluştan maddi yardım almaksızın Daegu'da kendi parasıyla yayımladı. Aradan birkaç yıl geçtikten sonra haberim oldu ki bu çeviri 1995 yılının ocak ayında pek bilinmeyen bir dergide makale halinde de yayımlanmıştır[1], çünkü Prof. Dr. Young-il Kim bir üniversitede kadrolu bir eleman olarak yayımlanmış bir makaleye muhtaç kalmış.

Prof. Dr. Young-il Kim yine kitabın adını değiştirerek 고대 튀르크 비문의 연구(II) — 투뉴쿡 비문 — [Godä Türıkı Bimunıy Yəngu (II) — Tunyukug Bimun — = Esk Türk Yazıtları Araştırmaları (II) Tunyukuk Yazıtı —] başlığını koydu.

O zamanlarda bilgisayarım olmadığı için elle yazarak veya daktilo kullanarak kitabı çevirdim. Dolayısıyla Prof. Dr. Young-il Kim benim çevirimi bilgisayarda dizdirmek zorunda kaldı. Bu sefer Orhon Türkçesi metin kısmı olarak benim daktilo ile yazdıklarımı olduğu gibi kullandı. Kaynakça kısmını da benim yazdıklarıma göre dizdirdi.

Bu defa da 300 adet kadar basıldı ve kitapçılara dağıtılmaksızın sadece bazı bilimadamlarına hediye edildi. Çünkü Prof. Dr. Young-il Kim bu kitabı eski kitapçılarda görmek istememiş. Dolayısıyla normal Koreli okuyucuların bu kitaptan haberdar olması veya faydalanması hemen hemen imkansızdı.

3. Kitabın içindekileri

Bu Korece çevirisi 137 sayfalı olup şunlardan oluşmaktadır:

s. 1: kitabın başlığı, yazarın adı, çeviren kişilerin adları ve yayınevinin adı

(Publishing House of Jungmun)

[1] 탈랴트 테킨 지음, 김영일 & 이용성 옮김, '투뉴쿡 비문', 韓國傳統文化研究 10 (1995), ss. 175-300. [Talat Tekin, 'Tunyukuk Yazıtı', çeviren: Young-il Kim & Yong-Sŏng Li, *Geleneksel Kore Kültürü Araştırmaları* 10 (1995), ss. 175-300.]

s. 3: İçindekiler

s. 5: Çeviren kişinin önsözü

ss. 6-7: Yazarın önsözü (Türkçe; 12 Nisan 1995 tarihli)

ss. 9-10: Yazarın önsözü (Korece)

ss. 11-16: Giriş

ss. 17-45: Runik harfli metin, çevriyazılı metin, Korece çevirisi (s. 17'de başlık var)

ss. 18-35: 1. Yazıt

ss. 36-45: 2. Yazıt

ss. 47-86: Açıklamalar (s. 47'de başlık var)

ss. 87-130: Sözlük (s. 87'de başlık var)

ss. 131-134: Kaynakça (s. 131'de başlık var)

ss. 135-136: Runik harfli metin

s. 135: 1. Yazıt

s. 136: 2. Yazıt

s. 137: çeviren kişinin özgeçmişi ve kitap hakkındaki yayın bilgisi

4. Kitapta kullanılan çevriyazı sistemi

Bu Korece çeviride Türkiye Türkçesi dışındaki sözcüklerin yazımında bazı harfler şöyle değiştirildi:

e → ä	ı → ï	ç →č	g (G¹) → γ
ğ → γ	k (K¹) → q	ny → ń	ş → š

Bu Korece çeviride de Türkiye Türkçesi aslında olduğu gibi çevriyazılı metinde *e* ile *ä* arasında ayırım yapıldı.

Kişi adı ve yer adı gibi özel adlar Kore yazısına çevrilmeksizin Latin yazısıyla verildi.

Türkolojiden anlamayan birisi tarafından dizildiği için ve iyi kontrol edilmediği için çeviride kimi harfler hatalı yazıldı.

5. Çeviren kişinin katkıları

Kitapta çeviren kişinin katkılarının başında dizin kısmının yeniden hazırlanışı gelir. Yukarıda da belirttiğim üzere, ben Koreli okuyucular için 354 dipnot düştüm. Ancak yayımlanan kitapta ise 189 tane dipnot bulunmaktadır. Bunların hepsi bana aittir. Prof. Dr. Young-il Kim ise 174. dipnotu daha ayrıntılı yazdı. Yıllar sonra kendisine niçin dipnot sayısını yarıya indirdiğini sorunca ince kitapta çok sayıda dipnot koymanın güzel olmadığı cevabını verdi.

Çeviren kişinin dipnotları şöyle geçmektedir. [] içindeki sayı ise asıl düştüğüm dipnot sayısıdır:

Giriş kısmında 22 tane [22]

1. Yazıt kısmında 48 tane [48]

2. Yazıt kısmında 11 tane [11]

Açıklamalar kısmında 108 tane [273]

(1. Yazıt kısmında 98 tane [213], 2. Yazıt kısmında 10 tane [60])

Yani, Açıklamalar kısmında asıl düştüğüm dipnotlardan 165 tanesi çıkarıldı. Bunlar çıkarılmasaydı okuyuculara faydalı olurdu.

Benim yazardan ayrıldığım noktalar şöyledir:

(1) Kemčik J̌irgak Yazıtında □, Uyug-Arxan Yazıtında ⋈ geçmektedir (s. 14'teki 17. dipnot).

(2) 20. satır ve 29. satırdaki *q(a)č n(ä)ŋ (ä)rs(ä)r* ibaresi, 21. satırdaki *q(a)č(a)n (nä)ŋ (ä)rs(ä)r* ibaresine bakıldığında *q(a)č(an) n(ä)ŋ (ä)rs(ä)r* olarak da okunabilir (s. 29'daki 54. dipnot ve s. 33'teki 63. dipnot).

(3) 45. satırdaki *t(ä)zik* etnik adı, Farslar değil de Tacikler olmalı (s. 39'daki 77. dipnot).

(4) 54. satırdaki *bod(u)n (a)ra*, kimi araştırmacılarca *bod(u)nqa* okunmuş olup bu biçim de anlamlı olur (s. 43'teki 80. dipnot).

(5) BK D 1'deki *(e)ki (ä)d(i)z* etnik adı *kid(i)z* 'keçe' okunmalı (s. 52'deki 116. dipnot).

(6) 8. satırdaki *očuq* sözcüğü, Türkiye Türkçesindeki *ocak* sözcüğüne bakıldığında *očoq* (< * *ōčoq*) okunmalı (s. 56'daki 123. dipnot).

(7) Almanca *Sehnen* sözcüğü burada *Bogensehnen* olarak anlaşılmalı, dolayısıyla bunun Türkiye Türkçesi karşılığı 'damarlar, sinirler' değil de 'kirişler' olmalı (s. 56'daki 123. dipnot).

(8) 13. satırdaki *top(u)lγ(a)lï* ve *top(u)lγuluq* ilk olarak Tezcan (1975-1976) tarafından önerilmiş değildir. Bunlar Sprengling (1939) tarafından *tup(u)lγ(a)lï* (veya *topl(a)γ(a)lï*) ve *tup(u)lγul(u)q* olarak okundu (s. 62'deki 143. dipnot).

(9) 23. satırdaki *čölgi (a)z (ä)ri bult(u)m* cümlesini Giraud *čöllig iz äri bultïm* "Je trouvais un homme qui connaissait les pistes du désert" okuduğu içi, bu Fransızca çevirinin Türkçesi "bozkırlı bir kılavuz buldum" olamaz (s. 70'teki 171. dipnot).

(10) 46. satırdaki *[ö]gti* sorunludur. Çünkü Orhon Türkçesinde ek başındaki *d* ancak /l, n, r/ ünsüzlerinden sonra *t* olur (s. 82'deki 183. dipnot)

(11) 48. satırdaki *(ä)gri t(ä)bi*'yi Malov *ägritäbi* 'дорогие поноы', yani 'değerli haşalar, değerli çullar' okudu (ss. 82-83'teki 186. dipnot).

III. 돌궐 비문 연구 — 퀼 티긴 비문, 빌개 카간 비문, 투뉴쿠크 비문 — [Dolgwəl Bimun Yəngu — Kül Tigin Bimun, Bilgä Kagan Bimun, Tunyukukı Bimun — = Orhon Türk Yazıtları Araştırmaları — Kül Tigin Yazıtı, Bilge Kağan Yazıtı, Tunyukuk Yazıtı —]

1. Kitap nasıl çevrildi?

Yukarıda anlattığım gibi, 1993 yılındaki çeviride çevirenin notları çok azdır. 1996 yılındaki çeviride ise hazırlanmış çevirenin notlarının ancak yarısı kadar yer almaktadır. Üstelik, bu iki çeviri kitapçılara dağıtılmadığı için bir kısım bilimadamı dışında bunlardan haberdar olan veya faydalanan olmamıştır. Bu yüzden bu ikisini birleştirerek yeniden çevirmenin uygun olacağını hep düşünüyordum. 2000 yılında Macintosh bilgisayarlarından iBook denen çanta bilgisayarını satın aldım. Bu bilgisayarla 3 yazıtın çevriyazılı metin kısmını yeniden yazıp bitirdim. Ancak bu bilgisayarın Korece yazma programı Korece yazmaya elverişli değildi. Bu yüzden çeviri işine yoğun çalışamıyordum.

2004 yılının ilkbaharında Seul'deki Indibook adında bir yayınevinin mensubu bana telefon ederek 고대 튀르크 비문의 연구 [Godä Türıkı Bimunıy Yəngu = Esk Türk Yazıtları Araştırmaları]'yu yeniden yayımlamak istediklerini bildirdi. Bunun üzerine ben 고대 튀르크 비문의 연구(II) — 투뉴쿡 비문 — [Godä Türıkı Bimunıy Yəngu (II) — Tunyukug Bimun — = Esk Türk Yazıtları Araştırmaları (II) Tunyukuk Yazıtı —] adlı kitabın da var olduğunu ve bu iki

kitabı birleştirerek yeniden yayımlamanın daha faydalı olacağını belirterek ortak çeviren olan Prof. Dr. Young-il Kim'e danışması gerektiğini söyledim. Bunun üzerine o da Prof. Dr. Young-il Kim'i aramış ancak yayımlamaya gerek olmadığı cevabını almış. Bunu duyunca ben ona asıl çeviren kişinin ben olduğumu ve bu işi tek başıma yapacağımı söyledim. Ama hemen sonra Prof. Dr. Young-il Kim bana telefon ederek bu işi tek yapmamı ve yayınevinin vereceği bütün parayı almamı söyleyerek kitapta çeviren kişi olarak kendi adını önce koymak istediğini belirtti. Indibook yayınevi ile kontrat yaptım.

Prof. Dr. Young-il Kim'den 1993 yılındaki çeviriyle 1996 yılındaki çevirinin bilgisayar dosyalarını istedim ama bu dosyaların bulunmadığını söyledi. Bu yüzden ben her şeyi yeniden bilgisayarda yazmak zorunda kaldım. Ben Türkçe asıllarıyla Korece çevirilerini kontrol ederek yeniden çevirmeye başladım. Macintosh çanta bilgisayarımın Korece yazma programı Korece yazmaya elverişli olmadığı o yayınevi bana daha uygun bir yazma programı verdi. Ancak, bu programla Korece yazmak ne kadar kolay olmuşsa da çeviri sırasında bir dipnot düşmek imkansızdı. Dolayısıyla ben sıkıntı çekiyordum ve çeviri işi çok yavaş devam ediyordu. Ayrıca, üniversitede verdiğim dersler ve katılmakta olduğum araştırma proje işleri nedeniyle çeviri işine konsantre olamıyordum. 2007 yılının ekim ayında Prof. Dr. Young-il Kim'e Macintosh bilgisayarımla dipnot düşmemin neredeyse imkansız olduğunu ve bu yüzden çeviri işini bir türlü bitiremediğimi anlattım. Bunun üzerine Prof. Dr. Young-il Kim bilgisayardan iyi anlayan bir belediye memurunu benimle tanıştırdı ve bu memur benim Macintosh çanta bilgisayarımla yazdıklarımın büyük bir kısmını Kore'de çok yaygın kullanılan IBM uyumlu sisteme dönüştürdü. Ben de bu IBM uyumlu sisteme dönüştürülen dosyayı 1 hafta kadar kontrol ettim. Artık yeni sistemde dipnot düşmek çok kolay olduğu için çeviri işi hız kazandı.

2. Kitap nasıl yayımlandı?

Nihayet 12 Nisan 2008 tarihinde çeviri işini bitirip dosyayı e-posta ile Indibook yayınevine yolladım ve telefonla da bildirdim. Birkaç ay önce yayınevinin sahibi genç yaşta hastalıktan vefat etmiş. Mayıs ayında Indibook yayınevini ziyaret ederek merhum sahibinin hanımı ile görüştüm. Zor durumda olduklarını söyleyerek kitabı başka bir yayınevinde yayımlatmamı istedi. Bu defa Orta Asya tarihi üzerine kaliteli yayınlar yapan Sakyejul [Sagyecəl] adında bir yayınevine e-posta ile dosyayı yolladım. Çünkü *Moğolların Gizli Tarihi* adlı eser de bu yayınevinde yayımlandı. Fakat kısa süre sonra bu yayınevinin değerlendirme komitesi, tarihle ilgili olmadığı ve genel okuyucu kitlesine değil de az sayıda dilciye hitap ettiği gerekçesiyle dosyamı geri çevirdi. Prof. Dr. Young-il Kim'e durumu bildirince JNC adında bir yayınevini tavsiye etti ve oraya bizzat telefon etti.

JNC yayınevi dosyama ilgi gösterdi ve hemen benimle kontrat yaptı. Ben dosyamı oraya e-posta ile yolladım. JNC yayınevindekiler de dosyamı yayına uygun formata sokup bana gönderdi. Ben de defalarca kontrol ederek oraya gönderdim. Hatta birkaç kez yayınevine gidip oranın bilgisayarında bütün gün düzeltmeler ve ilaveler yaptım. Benim Moğolistan'da çektiğim veya başkalarından temin ettiğim renkli fotoğrafları da koymak istedim ama yayınevinin sahibi çok masraflı olacağını söyleyerek reddetti. Böylece temmuz ayında 500 adet çıkacaktı. Ancak araya başka acil işler girince kitabın yayımı sürekli ertelendi. Nihayet 30 eylül 2008 tarihinde 300 adet çıktı.

Kitabın tümünü ben çevirip birkaç yıl boyunca bilgisayarda yazarak bitirdiğim halde yayımlanacak kitapta çeviren kişi olarak iki kişinin adının geçecek olması ve Prof. Dr. Young-il Kim'in adının benimkinden önce konulacak olması beni rahatsız etti. Bundan dolayı ben Prof. Dr. Young-il Kim'e yıllarca oturup çalışarak çeviri işini bitiren kişinin ben olduğumu ve bu yüzden onun adının benimkinden sonra gelmesi gerektiğini e-posta ile bildirdim. Bunun üzerine Prof. Dr. Young-il Kim çeviren kişi olarak kendi adını koymamamı söyledi. Ben de dediğini yaptım.

Önceki iki çeviriden çok farklı olduğu için Koreli okuyucularca kolay anlaşılan 돌궐 비문 연구 — 퀼 티긴 비문, 빌개 카간 비문, 투뉴쿠크 비문 — [*Dolgwəl Bimun Yəngu — Kül Tigin Bimun, Bilgä Kagan Bimun, Tunyukukı Bimun — = Orhon Türk Yazıtları Araştırmaları — Kül Tigin Yazıtı, Bilge Kağan Yazıtı, Tunyukuk Yazıtı —*] başlığını bu yeni çevirinin adı olarak seçtim.

3. Kitabın içindekileri

Bu Korece çevirisi 670 sayfa ve 1 haritaya sahip olup şunlardan oluşmaktadır:

iç kapak sayfası: yazarın adı, çeviren kişinin adı, kitabın başlığı ve yayınevinin adı (JNC Publishing Corporation)

ss. 1-3: çeviren kişinin önsözü

ss. 4-5: (1993 yılındaki çevirideki) çeviren kişinin önsözü

ss. 6-7: (1993 yılındaki çevirideki)yazarın önsözü (Türkçe)

ss. 8-9: (1993 yılındaki çevirideki) yazarın önsözü (Korece)

s. 10: (1996 yılındaki çevirideki) çeviren kişinin önsözü

ss. 11-12: (1996 yılındaki çevirideki) yazarın önsözü (Türkçe; 12 Nisan 1995 tarihli)

ss. 13-14: (1996 yılındaki çevirideki) yazarın önsözü (Korece)

ss. 15-16: açıklamalı notlar

ss. 17-20: değişen okuyuşlar

ss. 21-23: Kısaltmalar

ss. 24-26: İçindekiler

ss. 27-76: Giriş

- s. 27: başlık
- s. 28: fotoğraf (Ulanbator ve Tuul Irmağı)
- ss. 29-76: metin

ss. 77-120: Kül Tigin Yazıtı

- s. 77: başlık
- s. 78: fotoğraf (Selenge Irmağı)
- ss. 79-120: çevriyazılı metin, Korece çevirisi

ss. 121-167: Bilge Kağan Yazıtı

- s. 121: başlık
- s. 122: fotoğraf (Orhon Irmağı)
- ss. 123-167: çevriyazılı metin, Korece çevirisi

ss. 169-194: Tunyukuk Yazıtı

- s. 169: başlık
- s. 170: fotoğraf (Orhon türklerinden kalma bir taş heykel)
- ss. 171-194: çevriyazılı metin, Korece çevirisi
- ss. 171-186: 1. Yazıt
- ss. 187-194: 2. Yazıt

ss. 195-351: Açıklamalar

- s. 195: başlık
- ss. 197-264: Kül Tigin Yazıtı

ss. 265-294: Bilge Kağan Yazıtı

ss. 295-351: Tunyukuk Yazıtı

ss. 353-499: Sözlük

s. 353: başlık

ss. 355-499: Sözlük

ss. 501-511: Kaynaklar

s. 512: Orhon Yazıtları üzerine yapılmış başka çalışmalar

s. 513-524: dizin

ss. 525-603: malzeme 1 (çevriyazılı metin ve Runik harfli metin)

s. 525: başlık

s. 526: fotoğraf (Kül Tigin Yazıtı)

ss. 527-542: çevriyazılı metin (Kül Tigin Yazıtı)

s. 543: fotoğraf (Bilge Kağan Yazıtı)

ss. 544-562: çevriyazılı metin (Bilge Kağan Yazıtı)

s. 563: fotoğraf (Tunyukuk Yazıtı)

ss. 564-574: çevriyazılı metin (Tunyukuk Yazıtı)

ss. 575-587: Runik harfli metin (Kül Tigin Yazıtı)

ss. 588-601: Runik harfli metin (Bilge Kağan Yazıtı)

ss. 602-603: Runik harfli metin (Tunyukuk Yazıtı)

ss. 605-629: malzeme 2 (Kül Tigin Yazıtı ile Bilge Kağan Yazıtının karşılaştırılması)

s. 605: başlık

ss. 607-626: çevriyazılı metin

ss. 627-629: Runik harfli metin

ss. 631-668: malzeme 3 (Kül Tigin Yazıtının batı yüzündeki Çince yazıt)

s. 631: başlık

ss. 633-635: yazıtın fotoğrafı ve yeni kopyası

ss. 636-668: çeviriler

ss. 669-671: malzeme 4 (Türk dillerinin dağılımını gösteren harita)

s. 669: başlık

s. 671: harita

s. 673: yazarın ve çeviren kişinin özgeçmişi

s. 675: kitap hakkındaki yayın bilgisi

4. Kitapta kullanılan çevriyazı sistemi

Bu Korece çeviride Türkiye Türkçesi dışındaki sözcüklerin yazımında bazı harfler şöyle değiştirildi:

e → ä	ı → ï	c → ǰ	ç →č
g (G¹) → γ	j → ž	k (K¹) → q	ñ → ŋ
ny → ń	ş → š		

Bu Korece çeviride de çevriyazılı metinde *e* ile *ä* arasında ayırım yapıldı.

Bir de yönlerle ilgili olarak Türkiye Türkçesi'nde kullanılan K, G, D, B kısaltmaları N, S, E, W'ye değiştirildi.

Çevriyazılı metinde geçen kişi adı ve yer adı gibi özel adlar Kore yazısına çevrildi, çünkü genel okuyucular Latin yazısıyla verilirse telaffuzunu iyi anlamayabilir. Fakat Açıklamalar kısmı ile dipnotlarda ise kişi adları Latin yazısıyla verildi. Dil adları ile etnik adlar Kore yazısına çevrilerek asıl telaffuzları verilmeye çalışıldı, çünkü bunların bazısı İngilizce, Rusça, Çince gibi diller aracılığı ile Koreceye girdiği için asıl telaffuzlarından çok farklı biçimde kullanılmaktadır.

5. Çeviren kişinin katkıları

Kitapta çeviren kişinin katkılarının başında dizin kısmının yeniden hazırlanışı gelir. Bu çevirinin dizin kısmında 3 yazıtta geçen bütün sözcükler yer almaktadır. Mümkün olduğu kadar anlam bakımından birlikte olması gereken sözcükler ile beraber verilmeye çalışıldı. Orhon Türkçesi sayı sistemi günümüz Türk dillerininkinden çok farklı olduğu için 25 gibi sayılar ayrı bir sözcük halinde dizinde yer almaktadır. Çin kaynaklarında geçen adlar varsa () içinde Çin yazısı ile de verildi. Genel Koreli okuyucular için () içinde kişi adı ve yer adı gibi özel adların telaffuzları Kore yazısı ile verildi. Köken olarak ilgili olan sözcükler için ok işareti ile birbirine göndermeler yapıldı.

Bu çeviride Koreli okuyucular için 670 dipnot düştüm. 1996 yılındaki çeviride Prof. Dr. Young-il Kim tarafından çıkarılmış olan 165 tane dipnotun büyük çoğunluğu bu 670 dipnot arasında yer almaktadır. Benim düştüğüm dipnotlar şöyle geçmektedir:

Giriş kısmında 75 tane

Kül Tigin Yazıtı kısmında 131 tane

Bilge Kağan Yazıtı kısmında 83 tane

Tunyukuk Yazıtı kısmında 58 tane

1. Yazıt kısmında 47 tane

2. Yazıt kısmında 11 tane

Açıklamalar kısmında 323 tane

Kül Tigin Yazıtı kısmında 98 tane

Bilge Kağan Yazıtı kısmında 36 tane

Tunyukuk Yazıtı kısmında 189 tane

Benim yazardan ayrıldığım noktalar şöyledir:

(1) Orhon Yazıtları ile ilgili Yarintsev'in yazısı ilk olarak 1890 değil de 1889 yılında yayımlandı (s. 30'daki 3. dipnot)

(2) Kül Tigin 732 değil de 731 yılında öldü (s. 31'deki 6. dipnot)

(3) Ongin Yazıtı değil, Ongi Yazıtıdır (s. 36'daki 21. dipnot; s. 314'teki 207. dipnot)

(4) Kemčik ǰirgak Yazıtında □, Uyug-Arxan Yazıtında ⋈ geçmektedir (s. 73'teki 72. dipnot).

(5) *kün ortosïŋaru* ve *tün ortosïŋaru* değil de *kün orto sïŋaru* ve *tün orto sïŋaru* okunmalı. Burada *sïŋaru* '-e doğru' sontakısı geçmektedir (s. 79'daki 7. dipnot; ss. 201-202'deki 8. dipnot)

(6) *qïd-* değil de *qïđï-* veya *aqïd-* olabilir (s. 83'teki 24. dipnot).

(7) KT G 8'deki *āčs(ï)q*, Radloff atlasına göre *āčs(a)r* olarak okunabilir (s. 85'deki 28. dipnot; s. 207'deki 16. dipnot).

(8) KT G 10 ile BK K 8'deki *tir-* eylemi, 'yaşamak' değil de 'derlemek, toplamak' anlamında olmalı (s. 86'daki 33. dipnot).

(9) *(a)ŋ(a)r körü bil(i)ŋ* (KT G 11; BK K 8) ibaresindeki *körü* bir sontakı olabilir (s. 86'daki 34. dipnot).

(10) *bükli* etnik adı *bök(kü)li* veya *bök(kö)li* olarak da okunabilir (s. 90'daki 47. dipnot; s. 221'deki 42. dipnot).

(11) KT D 12 ile BK D 11-12'deki *b(a)lïqd(a)qï t(a)γïqm(i)š* ibaresi *b(a)lïqd(a)qï t(a)šïqm(i)š* olarak okunmalı (s. 94'teki 60. dipnot).

(12) KT D 14, KT D 16, BK D 12, BK D 13'te geçen Dokuz Oğuz'ların Baz Kağan'ının adı olan *Baz*, yazıtları yazanlar tarafından **Bez* veya **Biz* yerine yazılmış olabilir (s. 96'daki 69. dipnot).

(13) KT K 6'daki yer adı *Bolçu* olamaz (s. 112'deki 116. dipnot).

(14) KT K 12'deki kişi adı *Lik(ä)ŋ* değil de *Lük(ä)ŋ* olabilir (s. 116'daki 126. dipnot).

(15) KT B 1 ve T 14'teki *qurïđïn* sözcüğü, *qorïđïn* biçiminde bir etnik ad (Kurıkan) olarak anlaşılabilir (s. 119'daki 131. dipnot; s. 177'deki 22. dipnot; s. 262'deki 94. dipnot; s. 313'teki 204. dipnot).

(16) BK K 9'daki *: qïz(ï)m[(ï)n ....]* kısmı, *qïz(ï)m [qunč(u)y(u)]γ* 'kızım [prenses]i' olarak okunmalı (ss. 127-128'deki 7. dipnot).

(17) BK K 11'deki *ilg(ä)rü : kün : tu[γs(ï)qïŋa] birg(ä)rü [kün ortosïŋ]a : qur(ï)γ(a)ru : [kün b(a)ts(ï)qïŋa yïrγ(a)ru tün ortosïŋa t(ä)gi qont(u)rt(u)m s(a)r(ï)γ (a)ltu]nin* kısmı, *ilg(ä)rü : qït[(a)ń] t(a)t[(a)bï : bod(u)nqa :] birg(ä)rü : t(a)b[γ(a)č bod(u)n]qa : qur(ï)γ(a)ru : [soγd(a)q bod(u)nqa : yïrγ(a)ru : oγ(u)z bod(u)nqa t(ä)gi : qont(u)rt(u)m : s(a)r(ï)γ(a)ltu]nin …* "doğuda Kıt[ay (ve) Tatabı halklarına], güneyde Çin [halkın]a, batıda [Soğdak halkına, kuzeyde (de) Oğuz halkına kadar (uzanan geniş topraklarım üzerinde) yerleştirdim. Sarı altı]nlarını" olarak okunabilir (ss. 128-129'daki 8. dipnot).

(18) BK K 14'teki *[…] (ä)dgü kört(ä)či s(ä)n* ibaresi, *[mi]ni (ä)dgü kört(ä)či s(ä)n* "[be]ni beğeneceksin" veya "bana saygı göstereceksin" olarak anlaşılabilir (s. 130'daki 12. dipnot).

(19) BK D 1'deki *(e)ki (ä)d(i)z* etnik adı *kid(i)z* 'keçe' okunmalı (s. 133'teki 17. dipnot; ss. 272-273'teki 104. dipnot).

(20) BK D 31'in sonundaki kısmı *y(a)brïtd(ı)m […… ot(u)z (a)rtuqi (e)ki y(a)š(ï)]ma* doldurmak uygun olmaz (ss. 150'daki 51. dipnot).

(21) BK G 4'teki *bod[(u)n ..... yu]t(u)zin : yoq qïlt(ï)m* ibaresinde *[yu]t(u)zin* olmayabilir (s. 160'daki 71. dipnot; s. 301'deki 160. dipnot).

(22) T 13'teki *top(u)lγ(a)lï* ve *top(u)lγuluq* ilk olarak Tezcan (1975-1976) tarafından önerilmiş değildir. Bunlar Sprengling (1939) tarafından *tup(u)lγ(a)lï* (veya *topl(a)γ(a)lï*) ve *tup(u)lγul(u)q* olarak okundu (s. 312'deki 203. dipnot).

(23) T 20'deki *(a)rt[uq qïrq(ï)z] küč[l(ü)g q(a)γ(a)n y(a)γ(ï)m(ï)z] boltï* ibaresinde geçen *küč[l(ü)g]*, bir kişi adı olabilir (ss. 179-180'deki 30. dipnot; s. 321'deki 233. dipnot).

(24) T 32'deki *k(ä)lir (ä)rs(ä)r : körü k(ä)lür* ibaresi, "(Düşman) gelir ise (düşmanı) görerek getir!" olarak anlaşılmalı (ss. 184-185'teki 40. dipnot; ss. 330-331'deki 265. dipnot; s. 332'deki 268. dipnot).

(25) T 45'teki *t(ä)zik* etnik adı, Farslar değil de Araplar olmalı (s. 190'daki 51. dipnot).

(26) Sarı Uygurcada da *üz* değil, *üze* sözcüğü kullanılmaktadır (s. 215'teki 33. dipnot).

(27) BK G 9'daki 31 sayısı, yaş olmayabilir (s. 290'daki 127. dipnot).

(28) *Sehnen* sözcüğü burada *Bogensehnen* olarak anlaşılmalı, dolayısıyla bunun Türkiye Türkçesi karşılığı 'damarlar, sinirler' değil de 'kirişler' olmalı (ss. 304-305'teki 171. dipnot).

(29) T 23'teki *čölgi (a)z (ä)ri bult(u)m* cümlesini Giraud *čöllig iz äri bultïm* "Je trouvais un homme qui connaissait les pistes du désert" okuduğu içi, bu Fransızca çevirinin Türkçesi "bozkırlı bir kılavuz buldum" olamaz (s. 323'teki 242. dipnot).

(30) T 46'daki *[ö]gti* sorunludur. Çünkü Orhon Türkçesinde ek başındaki *d* ancak /l, n, r/ ünsüzlerinden sonra *t* olur (s. 344'teki 305. dipnot)

(31) T 48'deki *(ä)gri t(ä)bi*'yi Malov *ägritäbi* 'дорогие попоны', yani 'değerli haşalar, değerli çullar' okumuştur (s, 345'teki 309. dipnot).

Kitapta adı geçen her bir bilimadamı için birer dipnot düşerek onun doğum (ve ölüm) tarihini gününe kadar vermeye çalıştım. Ayrıca kısa özgeçmiş ve saireyi de vermeye çalıştım. Kitapta bahsedilen her bir Türk dili için dipnotta ayrıntılı bilgi vermeye çalıştım.

Bu çevirideki çevriyazılı metinler, Prof. Dr. Talat Tekin'in *Orhon Türkçesi Grameri* (2000) adlı eserindeki okuyuşlara göre değiştirildi. Çünkü Koreli okuyuculara yepyeni okuyuşları sunmak istedim. Okunuşu değiştirilen sözcüklerin tümü ss. 18-20'de liste halinde gösterildi. Listede yeni okuyuşlar sağda yer almaktadır. Başlıcaları şunlardır:

(1) 1. çoğul kişi geçmiş zaman eki:

-dumuz/-dümüz/-tumuz/-tümüz → -dumız/-dümiz/-tumız/-tümiz

(2) Geçmiş zaman ortaç eki:

-duq/-dük/-tuq/-tük → -doq/-dök/-toq/-tök

(3) Geçmiş zaman ortaç eki/geçmiş zaman eki:

-mïš/-miš → -miš

(4) Addan sıfat yapan ek:

-sïz/-siz/-suz/-süz → -sïz/-siz

(5) 2. hecedeki *u/ü → o/ö*

Yazarın 2000 yılındaki eserinde de okunuşu değişmeyen sözcükler ise s. 20'de istenen biçimleri verilmiş olup çevriyazılı metinlerde olduğu gibi bırakılmıştır.

ss. 21-23'teki Kısaltmalar kısmında ise metinde sıkça geçen dergiler ve kitapların listesi vardır.

Ayrıca, bu çeviride Türkçe asıllarında bulunmayan bazı ek veriler de vardır.

(1) ss. 525-603'te **malzeme 1** adı verilen kısım bulunmaktadır.

ss. 526-574'te 3 yazıtın çevriyazılı metni yer almaktadır. Bu kısma bakarak okuyucular 3 yazıtı baştan sona kadar Latin yazısı ile okuyabilir.

ss. 575-603'te 3 yazıtın Runik harfli metni bulunmaktadır. Kitabın Türkçe asıllarında da Runik harfli metinler vardır. Ama bu çeviride ise Kül Tigin Yazıtı ve Bilge Kağan Yazıtının Runik harfli metinleri için N, S, E, W, NE, SW olarak yönü ve satır numarası belirtilmiştir. Dolayısıyla okuyucular Runik harfli metinlerde aradığı yeri hemen bulabiliyor. Ben bu iki yazıtın Runik harfli metnini Seul Devlet Üniversitesi'nin kütüphanesinde kayıtlı Fin atlası ve Radloff atlasındaki metinleri dijital fotoğraf makinası ile tek tek çekerek hazırladım. Kütüphanenin adını gösteren kısmı bir kenara koyarak çekmemi istediler. Ben bu Runik harfli metinlerin de **malzeme 4** adı verilen harita ile aynı ebatta çıkmasını istedim ama yayınevinin sahibi bunun çok masraflı olacağını söyleyince vazgeçmek zorunda kaldım.

(2) ss. 605-629'da **malzeme 2** adı verilen kısım bulunmaktadır. Bu kısımda Kül Tigin Yazıtı ile Bilge Kağan Yazıtı karşılaştırılmaktadır.

ss. 607-626'da iki yazıtın çevriyazılı metni birlikte gösterilmiştir. Üst satırdaki koyu renkli olanlar Kül Tigin Yazıtına, alt satırdaki açık renkli olanlar ise Bilge Kağan Yazıtına aittir. Aslen 2 farklı renk kullanmıştım ancak pahalı olacağı gerekçesiyle sıyah-beyazlı yaptılar.

ss. 627-629'da Radloff atlasından alınmış Runik harfli metin bulunmaktadır. Seul Devlet Üniversitesi'nin kütüphanesinde kayıtlı Radloff atlasındakileri dijital fotoğraf makinası ile tek tek çekerek hazırladım. Kütüphanenin adını gösteren kısmı bir kenara koyarak çekmemi istediler.

(3) ss. 631-668'de **malzeme 3** adı verilen kısım bulunmaktadır. Bu kısımda Kül Tigin Yazıtının batı yüzündeki Çince yazıt, bunun Almanca ve İngilizce çevirileri ve bununla ilgili olan Kurakichi Shiratori'nin (白鳥庫吉) Almanca çalışması vardır. İngilizce çevirisi dışındakilerin hepsini Seul Devlet Üniversitesi'nin kütüphanesinde kayıtlı Fin atlası, Radloff atlası ve Kurakıchi Shiratori'nin çalışmasından dijital fotoğraf makinası ile tek tek çekerek hazırladım.

s. 633: yazıtın fotoğrafı (Radloff atlasından)

s. 634: yazıtın Pekin'de yeniden yazılmış metni (Fin atlasından)

s. 635: yazıtın Tokyo'da yeniden dizilmiş metni (K. Shiratori'nin çalışmasından)

ss. 636-637: Georg von der Gabelentz tarafından yapılmış Almanca çevirisi (Fin atlasından)

ss. 638-642: M. E.-H. Parker tarafından yapılmış İngilizce çevirisi (V. Thomsen'in Inscription de l'Orkhon déchiffrées (1896) adlı eserinden).

Kitabın aslına ulaşamadığım için bendeki kopyasını dijital fotoğraf makinası ile çekmem uygun olmadı. Dolayısıyla ben metni bilgisayarda yeniden yazmak zorunda kaldım.

ss. 643-668: Kurakichi Shiratori'nin (白鳥庫吉) Almanca çalışması

(4) ss. 669-671'de **malzeme 4** adı verilen kısım bulunmaktadır.

s. 671: Türk dillerinin dağılımını gösteren harita. Indibook yayınevinin bir mensubu benden *Philologae Turcicae Fundamenta* (1959) adlı esere ekli olan bu haritayı ödünç alıp 2 hafta kadar tarayarak bir dosya hazırladı. JNC yayınevi aslen bu haritayı koymak istemedi. Ama ben genellikle Türk dillerinden haberdar olmayan ve Özbekçe, Kazakça gibi dillerin Türkiye Türkçesiyle kardeş olduğunu bilmeyen Koreli okuyucular için bu haritanın renkli çıkarak kitaba eklenmesi gerektiği konusunda defalarca ısrar edince yayınevi de beni dinlemek zorunda kaldı. Ben haritanın kaynağını soldan alt kısmında

belirttim ve haritada geçen dillerin adlarını Koreceye çevirerek alt kısmında gösterdim. Yayınevinin sahibinin dediğine göre bu haritadan dolayı maliyeti artarak kitabın fiyatı %30 kadar yükselmiş. Fakat benim bildiğim kadarıyla *Philologae Turcicae Fundamenta* (1959) adlı eserdeki büyük ebattaki haritanın bu şekilde küçük ebatta başka hiçbir yerde yayımlanmadı.

Kaynakça

- Tekin, Tekin., *A Grammar of Orkhon Turkic*, Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series Vol. 69, Bloomington & The Hague 1968.
- ------, *Orhon Yazıtları*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 540, Ankara 1988.
- ------, "A New Classification of the Turkic Languages", *Türk Dilleri Araştırmaları* 1 (1991), ss. 5-18.
- ------, 고대 튀르크 비문의 연구 [Godä Türıkı Bimunıy Yəngu = Eski Türk Yazıtları Araştırmaları], çeviren: Young-Il Kim & Yong-Sŏng Li, Busan 1993. [aslı: *Orhon Yazıtları* (1988)]
- ------, *Tunyukuk Yazıtı*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 5, Ankara 1994.
- ------, 고대 튀르크 비문의 연구(II) — 투뉴쿡 비문 — [Godä Türıkı Bimunıy Yəngu (II) — Tunyukug Bimun — = Eski Türk Yazıtları Araştırmaları (II) — Tunyukuk Yazıtı —], çeviren: Young-Il Kim & Yong- Sŏng Li, Daegu 1996. [aslı: *Tunyukuk Yazıtı* (1994)]
- ------, *Orhon Yazıtları: Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk*, Yıldız Dil ve Edebiyat Dizisi: 1, İstanbul 2003. (3. baskı; 1. ve 2. baskı, 1995, 1998)
- ------, *Orhon Türkçesi Grameri*, Ankara 2000.
- ------,돌궐 비문 연구 — 퀼 티긴 비문, 빌개 카간 비문, 투뉴쿠크 비문 — [*Dolgwəl Bimun Yəngu — Kül Tigin Bimun, Bilgä Kagan Bimun, Tunyukukı Bimun* — = Orhon Türk Yazıtları Araştırmaları — Kül Tigin Yazıtı, Bilge Kağan Yazıtı, Tunyukuk Yazıtı —], çeviren: Yong-Sŏng Li, Seoul 2008.

TARİHÇİ GÖZÜYLE ORHUN KİTABELERİ

Ekrem MEMİŞ*

Özet

Bilindiği üzere Orhun Kitabeleri, II. Göktürk Devleti'ni idare eden Bilge Kağan, Kardeşi Kültigin ve tecrübeli vezir Bilge Tonyukuk adına diktirilmiş ebedi taş anıtlardır.

Orhun Kitabeleri bir bütün olarak Göktürk tarihini gözler önüne sermenin yanı sıra, hem yaşayan o günkü Türk ulusuna, hem de gelecek kuşaklara verilmiş önemli mesajlarla doludur. Gerçekten, bu kitabelerde kağanlık makamında oturan kişilerin özellikleri, kağan-halk ilişkileri, milli birlik ve beraberlik ruhunun önemi, gelenek ve göreneklere bağlılık, devletin halka halkın da devlete karşı yerine getirmesi gereken yükümlülükler, aklın ve bilginin önemi, sosyal devlet, ekonomik meselelerin nasıl çözülmesi gerektiği, milli ülkü, tek tanrı inancı, Türklerde dünya hakimiyeti fikri gibi önemli konular üzerinde durulmaktadır.

Muhtevası hakkında ana hatlarıyla bilgi aktarmaya çalıştığımız Orhun Kitabeleri, Türk alfabesi ile yazılmış en eski kaynaklar arasında gösterilmektedir.

8. yüzyılın ilk yarısında kaleme alınan ve Göktürk tarihini bir bütün halinde gözler önüne seren Orhun Kitabelerinin, Türk milletine bırakılmış en eski siyasi vasiyetnameler olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.

Anahtar Sözcükler: Orhun Kitabeleri, Göktürkler, Devlet Anlayışı.

Değerli Dinleyenlerim,

Bilindiği üzere Orhun Kitabeleri, II. Göktürk Devleti'ni idare eden Bilge Kağan, kardeşi Kültigin ve üç kağana vezirlik etmiş olan tecrübeli devlet adamı Bilge Tonyukuk adına diktirilmiş yazılı taş anıtlarıdır.

Orhun Kitabeleri, bugünkü Moğolistan'da, Baykal Gölü'nün güneyinde, Orhun nehri vadisinde, Koşa Saydam Gölü yakınlarındadır. Bu bölgede yalnız sözünü ettiğimiz anıtlar değil, daha başka birçok değerli kalıntılar bulunmuştur. Bunlar arasında yüzlerce heykel, Balbal[1], şehir harabeleri, taş yollar, su kanalları, taş temeller, koç ve kaplumbağa heykelleri vardır.[2]

Orhun Kitabeleri'nin keşfedilmesinden bugüne gelinceye kadar yerli ve yabancı birçok bilim adamı, bu kitabeler üzerine yüzlerce çalışma gerçekleştirmişlerdir.[3] Bu çalışmaların önemli bir kısmı, söz konusu kitabeleri, dil yönünden ele almaktadır. Biz, bugün, burada Orhun Kitabelerini, bir tarihçinin gözüyle değerlendirmeye çalışacağız.

Değerli Konuklar,

Tarihimizde özel vasiyetname bırakan devlet adamları çoktur. Fakat, siyasi vasiyetname bırakanlar pek azdır. Siyasi vasiyetnamelerin en çarpıcı örneğini Orhun Kitabeleri'nde görmekteyiz.

* *Prof. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Afyonkarahisar-Türkiye, ememis@aku.edu.tr.*

[1] Ölen kişinin hayattaki başarılarını, kahramanlığını göstermek üzere, öldürdüğü kişilerin kaba heykelleri, temsili olarak mezarın etrafına dikilir. Bu taşlara Balbal ismi verilir. Balballar, temsil ettikleri kişiyi cezalandırmak düşüncesiyle dikildiği gibi, balbal dikilen kişinin, öteki dünyada, onu öldüren alp kişiye hizmet edeceği inancı ile dikilmektedir.

[2] Ekrem Memiş, Türk Kültür Tarihi 4. Baskı Konya 2008, s.57.

[3] Bu çalışmaların kimler tarafından gerçekleştirildiği hakkında geniş bilgi edinmek için aşağıdaki Türkçe eserlerin Giriş kısmına bakılabilir:

Hüseyin Namık Orkun, Eski Türk Yazıtları, TTK Yayını, Ankara 1986, s.18-21; Talat Tekin, Orhon Yazıtları, TDK Yayını, Ankara 1988, s.V-XI. ; Ali Öztürk, Ötüken Türk Kitabeleri, İstanbul 1973, s.11-22.; Muharrem Ergin, Orhun Abideleri, M.E.B Yayını, 1000 Temel Eser Serisi No.32, İstanbul 1970.; Cengiz Alyılmaz, Orhun Yazıtları'nın Bugünkü Durumu, Ankara 2005.

Orhun Kitabeleri'nin muhtevasına geçmeden önce, Göktürk tarihini ana hatlarıyla hatırlatmakta fayda görüyoruz.

6. yüzyıl ortalarından 7. yüzyılın ortalarına kadar olan dönemde, Göktürk İmparatorluğu'nun toprakları Mançurya'dan başlayıp ta İran'a kadar uzanıyordu. Türk boyları güçlü hakanların buyruğunda birleşmiş, Batı Kağanlığı Doğu Kağanlığına tâbi olmuş, bir merkezden idare edilen Türkler Asya'nın hakimi durumuna gelmişlerdi. Fakat daha sonra, imparatorluğu teşkil eden kavimler arasındaki çekişme, Türk beyleri arasındaki dayanışmanın bozulması, Çinin entrikaları ve özellikle güçlü kağanların artık başa gelmemesi, imparatorluğun çökmesine yol açtı. Türk illeri işgal, Türk boyları esir edildi. Fakat bu esaret uzun sürmedi. İlteriş Kağan(Kutluk Kağan), dağılan milleti topladı ve Çine karşı isyan etti. Verilen mücadeleyi başarılı bir sonuca ulaştırarak, 680-682 yıllarında devleti yeniden kurdu.

İlteriş Kağan öldüğü zaman, oğulları Bilge ve Kültigin henüz çocuk yaşta idiler. Bu nedenle, töre gereğince, İltetiş Kağan'ın yerine kardeşi Kapagan Kağan geçti. Kapagan Kağan zamanında, devlet eski gücüne ulaştı.

Kapagan Kağan'ın bir suikaste[4] kurban gitmesinden sonra, küçük çaplı bir taht mücadelesi[5] yaşandıysa da, sonunda İlteriş'in büyük oğlu Bilge Kağan tahta oturdu. Genç Kağan, kardeşi Kültigin ve ihtiyar vezir Bilge Tonyukuk'un yardımları ile devleti daha da kuvvetlendirdi. Onun zamanında **"Türk Birliği**" tam olarak bir kere daha sağlandı. Bilge Kağan devrinde de Türk devleti eşsiz bir kudret haline geldi.

Kültigin 731'de, ağabeyi Bilge Kağan da 734'de öldüler.[*] Kültigin öldükten bir yıl sonra, yani 732 yılında Bilge Kağan, kardeşi için ebedi taş yontturdu, başka bir deyişle, bir anıt diktirdi. Bu taştaki yazılar, Bilge Kağan tarafından kaleme alınmıştır. Bilge Kağan bu kitabede kardeşinin yüceliğini, kahramanlığını, Türk devleti için yaptığı unutulmaz hizmetleri dile getirir. Kendi ölümünden sonra oğlu tarafından dikilen anıtta yine Bilge Kağan konuşmaktadır. Onun sağlığında söyledikleri, Türk milletine vasiyetname olsun diye ebedi taşa nakşedilmiştir. Her iki taşta benzer cümleler vardır, hatta birbirinin aynı olan cümleler vardır. Çünkü Bilge Kağan, unutulmaması gereken olayları ve kendisinden sonra tutulacak olan yolu ısrarla belirtmek istemiştir.

Bilge Kağan ve Kültigin anıtlarından başka, aynı yerde üçüncü bir anıt daha vardır ki, bu anıt, devletin kuruluşundan itibaren büyük hizmetlerde bulunmuş olan vezir Bilge Tonyukuk'a aittir. Bu anıtı, Bilge Tonyukuk, daha sağlığında, 720-725 yılları arasında kendisi yaptırmıştı. Bilge Tonyukuk, anıtının üzerine kazdırmış olduğu kitabesinde, İlteriş Kağan'la birlikte devleti nasıl kurduklarını, Kapagan Kağan ve Bilge Kağan zamanlarında Türk birliğini sağlayabilmek için ne çetin mücadeleler verdiklerini bütün çıplaklığı ile gözler önüne sermektedir.[6]

Kitabeler hakkında vermiş olduğumuz bu ön bilgilerden sonra, şimdi de kitabelerin iç yapısı hakkında bilgi aktarmaya çalışalım.

Orhun Kitabeleri, hayli yüklü olan iç yapıları ile, o günkü Türk toplumunu, çeşitli açılardan bugünkü kuşaklara tanıtmaktadırlar. Özellikle kağanlık makamında oturanların takip ettikleri milli politika, bugünkü nesillere ışık tutacak güçte işlenmiştir.

---

[4] Kapagan Kağan, bir Türk boyu olan Bayırkular tarafından pusuya düşürülerek öldürülmüş, kellesi kesilerek Çin Kağanına gönderilmiştir. Bu durum, Türk boyları arasındaki düşmanlığın zaman zaman normal limitlerin üzerine çıktığını göstermektedir. Bu konuda bilgi edinmek için bkz: İbrahim Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, 6. Baskı, İstanbul 1989, s.115.

[5] Bu mücadele Kapagan Kağan'ın oğlu İnel(Bögü) Kağan ile İlteriş'in çocukları Bilge ve Kültigin arasında yaşanmış, ancak tecrübeli devlet adamı Bilge Tonyukuk'un Bilge Kağandan yana ağırlığını koymasıyla, Göktürk tahtına Bilge Kağan oturmuştur.

[*] Bilge Kağan'ın ölümünden on yıl sonra, 744 yılında, II. Göktürk Devleti, Basmiller, Karluklar ve Uygurlar'ın oluşturduğu ittifak tarafından yıkılacaktır.

[6] E. Memiş, Eskiçağda Türkler, 2. Baskı, Konya 2005, s.149.

Memleketin ve milletin birçok meselelerini, uzak-yakın tehlikeleri, milli bütünlüğü sarsacak hatalı davranışları, içten gelen bir samimiyetle ve çoğu zaman üzüntüyle dile getiren Bilge Kağan ve Bilge Tonyukuk, hazırladıkları kitabelerde, millet olmanın felsefesini yapmışlardır.

Devrine göre çok ileri düşünceleri bu kitabelerde dile getiren alp kişiler, kendi isteklerinden hiç bahsetmedikleri gibi, toplumun meselelerini de kendi öz dertleri şeklinde ifade etmişlerdir. Gerçekten, bu kitabelerde anlatılan olaylarda kişisel kaygılardan hiçbir iz yoktur. Kişisel kaygılara düşenler çok acı bir dille yerilmekte, kınanmaktadır.

Türk milletinin hayatını şekillendiren birçok acı ve tatlı hatıraları sebepleri ile dile getiren Bilge Kağan ve Bilge Tonyukuk o günkü Türk-Çin çekişmesinin temel gerekçelerini ortaya koyarlarken, Türk milletini bir bütün halinde tutmakta olan milli kültürün zayıflamasıyla, gelecekte doğacak tehlikenin büyüklüğünü, kendilerinden evvelki olaylara bakarak çok derinden duymuşlar ve bunu millete de duyurmaya çalışmışlardır. Özellikle **"bilgi"** üzerinde duran Bilge Tonyukuk ve Bilge Kağan, Türk milletini her an için "**bilgi"** öğrenmeye, her işte **bilgi** ile hareket etmeye çağırmaktadırlar. Çünkü bilgili kağanlar ve bilgili buyruk beyler, bu bilgileriyle, topluma rahat bir hayat sağladıkları halde, bilgisiz olanlar hata etmişler, yanılmışlar, kağanlarını dinlememişlerdir. Hattâ Çin imparatorunun ülkesine gidenler, Çin âdet ve geleneklerini benimseyerek Çin töresince yaşayanlar da olmuş, kağanlara karşı hata işleyen, yani isyan eden boylar çıkmış, fakat hatalarını kendi hayatlarıyla ödemişlerdir.

İşte bu yüzdendir ki, Bilge Kağan ve Bilge Tonyukuk'un esas itibariyle üzerinde durdukları meseleler şunlardır:

1- Türk milletinin yıkılışına sebep olabilecek olay ve davranışlar neler olabilir?

2- Türk milletinin ülkü birliğini korumak ve geliştirmek için neler yapılmalıdır?

3- Milletin güçlü olmasında buyruk kişilere ve daha sonra fertlere ne gibi görevler düşmektedir?

4- Toplum yapısında inancın yeri nedir ve topluma ne kazandırır?

Görülüyor ki bu kitabeler, sadece kuru bir biyografi veya faaliyetleri sıralayan bir söz yığını değildir. Tam tersine, olaylar sebep ve sonuç ilişkileri içerisinde yorumlanmakta ve gelecek kuşakların bunlardan ders alması istenmektedir. Bu durumlarıyla kitabeler eğitici bir özellik de taşımaktadırlar.[7]

Bu eğitici özellik, kitabelerin içyapısında önemli bir tema olarak yer almaktadır. Türk toplumunda görülen sarsıntılar dile getirilirken, Bilge Tonyukuk'un ve Yollug Tigin'in [8] ifadelerinde hitabe niteliği kazanmakta, toplumlara telkinde bulunacak güce erişmektedir.

Kitabelerin telkin gücüne sahip olması, düşünülerek kazandırılan bir özelliktir. Bilge Tonyukuk ve Yollug Tigin, gelecek nesillere ve buyruk kişilere sorumluluklarının neler olduğunu hatırlatmaktadırlar. Kitabelerde görülen bu eğitici özelliğin yanı sıra, toplumlara tesir edebilme amacı da ön plâna çıkmaktadır.

"Tanrı gibi gökte doğmuş Türk Bilge Kağanı, bu zamanda oturdum. Sözümü tamamıyla dinle. Bilhassa küçük kardeş yeğenim, oğlum, bütün soyum, milletim, güneydeki Şadapıt Beyleri, kuzeydeki Tarkan Buyruk Beyleri, Otuz Tatar….. Dokuz Oğuz Beyleri, milleti, bu sözümü iyice işit, sonuna kadar dinle." (Bilge Kağan Kitabesi, Kuzey Yönü, Satır 1)

Bilge Kağan Kitabesi'nden aldığımız yukarıdaki cümleler gerçekten çok ilginçtir. Kuvvetli bir telkin gücüne sahip olan bu cümlelerde bütün bir millete hitabedilmekte, bilhassa söylenilen sözler üzerinde anlayarak düşünülmesi ve söylenenlere değer verilmesi istenilmektedir. **"Bu sözümü iyice işit"** cümlesi ile uyarılmaya çalışılan millete, daha sonra, bu kitabelerin ne maksatla

[7] E. Memiş, Türk Kültür Tarihi, 4. Baskı, Konya 2008, s.59.
[8] Yollug Tigin, Bilge Kağan'ın akrabalarından olup, Bilge Kağan Kitabesini taşlara nakşeden kişi olarak bilinir.

kaleme alındığı da şöyle anlatılmaktadır: **"Türk beyleri, milleti bunu işitin! Türk milletini toplayıp il tutacağını burada vurdum. Yanılıp öleceğini yine burada vurdum. Her ne sözüm varsa ebedi taşa vurdum. Ona bakarak bilin."**(Bilge Kağan Kitabesi, Kuzey Yönü, Satır 8)

Yukarıdaki cümlelerde geçmişte yaşanılan acı ve felaketli günlerin hatıraları dramatik bir dille ifade edilmeye çalışılmış, buyruk beylerin ve milletin sorumlulukları bir kez daha hatırlatılmıştır.

Beşeri hayatın düzenlenmesi ve toplumun ihtiyaçlarına cevap verecek bir iktisadi faaliyetin geliştirilmesi, o günkü devlet idarecilerinin üzerinde durdukları önemli bir konudur.

Bugünkü demokratik düzen içinde, devletin önemli görevlerinden birisi olan, toplum ihtiyaçlarını devlet yoluyla ve devlet gücüyle temin etme esasını, Göktürkler'in devlet düzeninde kağanların vazife saydıklarını, bizzat Bilge Kağan'ın ifadelerinden anlıyoruz. Bilge Kağan, kardeşinin çalışmalarını anlatırken şöyle der: **"Türk milleti için gece uyumadım, gündüz oturmadım. Küçük kardeşim Kültigin ile iki şad ile öle yite kazandım."**(Bilge Kağan Kitabesi, Doğu Yönü, Satır 22).

Yukarıdaki pasajda, kağanlık makamında oturan Bilge'nin, Kültigin'in ve diğer iki devlet adamının, millet yararına, kendi rahatlarını feda ederek, toplumda istenilen refahı temin etmek için, aşırı derecede çalıştıkları anlatılmaktadır. 7. ve 8. yüzyıllarda halk toplulukları, diğer ülkelerin devlet düzenlerinde birçok insani haklardan mahrum olarak ve bazı zümrelerin yaşaması için bir nevi eşya muamelesi görürlerken, Göktürkler arasında halkın saadeti ve refahı için, kağanların kendi rahatlarını feda ederek, gece-gündüz çalıştıkları ifade edilmektedir. Hattâ sözlerine devam eden Bilge Kağan şöyle der:

"Ben kağan oturduğumda, her yere gitmiş olan millet yaya olarak, çıplak olarak, öle yite geri geldi. Milleti besleyeyim diye kuzeyde Oğuz kavmine doğru, doğuda Kıtay, Tatabı kavmine doğru, güneyde Çin'e doğru on iki defa ordu sevkettim."

Bu ifadelerden anlaşılıyor ki, ekonomik meseleler, Göktürk devlet idaresinde önemli bir yer işgal etmektedir. Bilge Kağan, bu meseleleri çözmek için giriştiği faaliyetleri şöyle anlatıyor: "**Tanrı buyurduğu için, devletim, kısmetim varolduğu için ölecek milleti diriltip besledim. Çıplak milleti elbiseli kıldım, fakir milleti zengin kıldım."**(Bilge Kağan Kitabesi, Doğu Yönü, Satır 22).

Bilge Kağan'ın bu sözleri birkaç yönden tahlil edilebilir. Her şeyden önce, bu sözlerden anlaşılmaktadır ki, o zamanki devlet idarecileri ekonomik gelişmenin zorunluluğunu duymaktadırlar. Toplum hayatında gerekli düzeni sağlayabilmek için, toplumda birliği kuvvetlendirmek, topluma saadet dolu bir hayat temin edebilmek için, ekonomik kalkınmanın şart olduğu görülmektedir.

Hattâ o günün devlet idarecileri, fertlerin gideremediği ihtiyaçlarını devletin gidermesi gerektiğine inanmakta ve bunu bir görev kabul etmektedirler. Yoksulluğun, fakirliğin acısını, toplum üzerindeki yıkıcı etkisini Bilge Kağan çok derinden duymuştur. Kitabelerin tümü içerisinde, bu hususta ki düşünceleri ve üzüntüleri yer yer ifade edilmektedir. **Yoksulluğun ve açlığın, toplumda birlik olma fikrini zayıflatacağı, milli bütünlüğü içten yıkacağı inancına varılmış olmalıdır ki, kitabelerde üzerinde önemle durulan ikinci konu, yoksulluktur.** Bilge Kağan, milli birliği sağlamak için gerekli düzeni kurarken; **"çıplak kavmi elbiseli, fakir kavmi zengin kıldım, az kavmi çok kıldım"** demektedir.

Kitabelerde dikkatimizi çeken bir başka önemli konu da, tek tanrı inancına yaklaşan bir tanrı anlayışıdır. Gerek Hrıstiyanlığın gerekse İslamiyetin henüz gelişmediği Türk illerinde ebedi hayata ve yaratıcılık kudretine sahip bir tanrı anlayışına varıldığını, kitabelerden anlıyoruz. Böylece insanların gelip geçici yani ölümlü olduğu, bu ölümlü insanları ölümsüz bir Tanrının yarattığı ve insan hayatını bu ölümsüz Tanrı'nın şekillendirdiği, ele alınan olaylardan anlaşılmaktadır.

Kardeşinin ölümüne üzülen Bilge Kağan şöyle diyor: **"Kendim düşünceye daldım, zamanı Tanrı yaşar. İnsanoğlu hep ölmek için yaratılmış. Öyle düşünceye daldım."**

"Kendim düşünceye daldım" sözü ile Bilge Kağan, hayatın felsefesini yapmakta, insan varlığının üzerinde iç murakabeye dalmakta ve böylece gerçek karşısında, insanoğlunun acizliğini sezerek, ebedi bir Tanrı'nın hayatı düzenlediğine inanmaktadır.

Türk kağanları, kağan olma ve milleti yönetme yetkisini de bu ebedi Tanrı'dan aldıklarını sık sık dile getiririler. Bilge Kağan, Türk milletinin illi(yurtlu) ve kağanlı olması için, babasına ve kendisine Tanrı'nın güç verdiğini ifade eder. Bu inanç, Türk milletine de yansımış, Türkler kendilerini dünyanın en üstün milleti olarak görmeye başlamışlardır. Orhun Kitabelerinde bu üstünlüğün âdeta sağlandığı ifade edilmektedir: "**Üstte mavi gök, altta yağız yer kılındıkta, ikisi arasında insanoğlu kılınmış. İnsanoğlunun üzerine ecdadım Bumin Kağan, İstemi Kağan oturmuş. Oturarak, Türk milletinin ilini, töresini tutuvermiş, düzene sokuvermiş. Dört taraf hep düşman imiş, ordu sevkederek dört taraftaki milleti hep almış, hep tâbi kılmış. Başlıya baş eğdirmiş, dizliye diz çöktürmüş."**

Dikkat edilirse, sınırsız bir başarı ve engel olunamayan bir üstünlüğün varlığı, bu cümlelerde yatmaktadır. Çevre kavimlere ve dünyaya hâkim olma ülküsünün, daha da derinlerden geldiği ve Türk toplumunun ruhunda eskiden beri yaşatıldığı, başka kaynaklardan da öğrenilmektedir. Örneğin Alp Er Tunga destanından kalan mısralarda Alp Er Tunga'ya **"Acun Beyi"** denilmektedir. Bu söz **"yeryüzündeki uyruklara hükmeden"** anlamına gelmektedir. Yine bir dörtlüğün iki mısrası şöyledir:

"Alp Er Tunga öldü mü?

Acun ıssız kaldı mı?"

Bu mısralarda anlatıldığı gibi, Alp Er Tunga'nın ölümü, acunu yani dünyayı ilgilendiren bir olay olarak nitelendirilmektedir.

Çin tarihleri, Türklerden bahsederken, kendi ilişkilerine genellikle daha çok yer vermişlerdir. Bu kayıtlara göre Çin İmparatoru, iyi ilişkiler kurmak ve dostluklarını geliştirmek için, Bumin Kağan'a bir elçi göndermiştir. Çin imparatorundan Türklere elçi gelişi, Türkler arasında kutsal bir anlam kazanmış, bunu, yüceleceklerine ve acuna egemen olacaklarına dair bir işaret saymışlardır.[9]

Bilge Kağan'ın aşağıdaki sözleri ise acunda kendilerinden daha üstün ve daha güçlü bir başka milletin olmadığını açıkça dile getirmektedir:

"Türk Oğuz beyleri, milleti işit. Üstte gök basmasa, altta yer delinmese, Türk milleti, ilini, töreni kim bozabilecektir?"

Bu cümlelerde, Türk milletinin ilini(yurdunu), töresini, devlet düzenini, ancak olağanüstü kuvvetlerin bozabileceği anlatılmaktadır. Dikkat edilirse Bilge Kağan, olmayacak şeylerden bahsetmekle, Türk milletinin güç ve kudretini, komşu milletlere olan üstünlüğünü ifade etmiş oluyor. Göğün çökerek Türk milletini ezmesi(basması),altta yerin delinerek Türk milletini yok etmesi, Tanrı iradesi dışında, mümkün olamayacağına göre, acunda(yeryüzünde) hiçbir kuvvet veya milletin, Türk milletinin iline saldırmaya ya da Türk milletinin düzenini bozmaya, yani onun devletini yıkmaya gücü yetmeyecektir. Bu anlayış ve ifade ile Bilge Kağan, Türk milletinin acundaki üstünlüğünü anlatmış oluyor.[10]

Bilge Tonyukuk, Bilge Kağan ve Yollug Tigin, Türk milletinin geçmişini çok iyi bilen birer devlet adamı olarak, Türk milletinin varlığını koruyabilmesi ve milli bütünlüğünü devam ettirebilmesi için neler yapılması gerektiğinin esaslarını belirlemektedirler.

[9] Osman Turan, Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi, 13.Baskı, İstanbul 2000,s.83-93.
[10] E.Memiş, Türk Kültür Tarihi, s.67.

Bütün ifadelerde, **il tutma, devlet düzenini kurma ve Türk milletinin varlığını devam ettirme ülküsü,** anlatılan olay ve davranışların temel sebebi olarak işlenmiştir.

Kitabelerde kağanların kişiliklerinden de sıkça söz edilmektedir. Gerçekten, kağanlardan bahsedilirken kağanlara karşı sergilenen davranışlar, kağanlarını anlamayarak aykırı hareket edenlerin yurduna ve halkına karşı işledikleri suçlar bütün ayrıntılarıyla anlatılmış ve böylece **kağan ile millet, millet ile kağan** arasında bir bağ bulunmasının gerekliliği, dolaylı olarak belirtilmeye çalışılmıştır. Millet menfaati için, idare edenlerle idare edilenlerin karşılıklı sorumlulukları hatırlatılmakta, sorumsuz davranışların ortaya çıkardığı acı neticeler örnekleriyle gözler önüne serilmektedir.

Milli sorumlulukların kavranabilmesi ve gerektiği şekilde yerine getirilebilmesi için, kağanlık mevkiinde oturacak kişilerin bazı yeteneklere sahip olmaları gerektiği de kitabelerde vurgulanmaktadır ki, buna göre;

a) Kağanlar, BİLGE olmalıdır.

b) Kağanlar, ALP olmalıdır.

c) Kağanlar milleti sevmeli ve onun için çok çalışmalıdır.

Bilge Tonyukuk ve Bilge Kağan, milleti yücelten, il tutan ve töre koyan kağanlardan bahsederlerken, yukarıdaki özellikler içinde onların kişiliklerini çizmişlerdir.

Nitekim Bilge Kağan, 552'de Göktürk Kağanlığını kuran Bumin Kağan'dan söz ederken, onu şöyle tanıtır:

"Bilgili Kağan imiş, Alp Kağan imiş, buyruğu bilgili imiş tabii, Alp imiş tabii. Beyleri de milleti de doğru imiş. Onun için ili öylece tutmuş tabii. İl tutup, töreyi düzenlemiş"

Görülüyor ki, Göktürklerin il kurup (yurt edinip) töreyi düzenlemeleri(devlet düzenini kurmaları) Bumin Kağan'ın kişiliğine bağlanmaktadır. Bumin Kağan'ın güçlü kişiliği ise onun bilge ve alp oluşundan ileri gelmektedir. Yine buyrukların(devlet düzenini koyup, tanzim eden yüksek memurlar) bilge oluşu, toplum ve beyler arasındaki anlayışı ve ahengi geliştirmiştir. Aynı yeteneklere, Göktürk Kağanlığı'nın ikinci kuruluşu için gerekli mücadeleyi yapan İlteriş Kağan ve Bilge Tonyukuk'un da sahip oldukları belirtilmektedir.

Alp ve bilge kağanların, Türk milletini nasıl yücelttikleri belirtilmişse, kişilikleri zayıf, bilgisiz, maddi ve manevi güçten yoksun olan kağanların da Türk milletine o derecede sahip olamadıkları anlatılıyor. Bilge Kağan bu görüşünü şu sözlerle açıklamaktadır:

"Bilgisiz kağan oturmuştur, kötü kağan oturmuştur. Buyruğu da bilgisizmiş tabii, kötü imiş tabii. Beyleri, milleti ahenksiz olduğu için….bey ve milleti, karışıklığı çekiştirdiği için, Türk milleti, il yaptığını ilini elinden çıkarmış, Çin kağanına itaat etmiş…."

Kitabelerde **"BİLGELİK"** kadar **"ALP"** oluşa da önem verilmektedir. Kitabelerin muhtevasından da anlaşılacağı üzere, alp kağan ve kişiler, cesur, mücadeleci, kuvvetli irade sahibi, topluma tesir edebilen, maddi ve manevi yönden güçlü olan kimselerdir. İşte bu üstünlükleri kişiliklerinde toplayan alp kağanlar, Türk milletine üstünlük kazandırmışlardır.

Kitabelerde ekonomik meselelere de geniş yer verildiği anlaşılıyor. Gerçekten, daha önce de ifade ettiğimiz gibi, kağanlar için milletin ihtiyaçlarını temin etmek, topluma gerekli düzeni vermek, huzur, sükûn ve rahatı sağlamak, asli vazifeler arasında sayılmaktadır.

Türk toplumu için ebedi bir siyasi vasiyetname özelliği taşıyan aşağıdaki sözler ise, yurt edinmekle ilgili görüş ve düşünceleri, daha da açık olarak anlatmaktadır:

"Türk kağanı Ötüken ormanında otururwhile, ilde sıkıntı yoktur."(Bilge Kağan Kitabesi, Kuzey Yönü, Satır 2).

"Bunca yere kadar yürüdüm, Ötüken ormanından daha iyisi hiç yokmuş. İl tutacak yer, Ötüken ormanı imiş."

Ancak hemen belirtelim ki, Türk toplumunun Ötüken'de oturması istenirken, sadece **"bu bölgede çadır kur da otur"** denilmiyor. **"Toprağa bağlan, yaşayışına toprağı kat"** tavsiyesinde bulunuluyor. Buradan da anlaşılıyor ki, yerleşik hayatın geliştirilmesi ve Türk milletinin dağınıklıktan kurtarılması amaçlanmaktadır. Hayatına toprak karışmış olan Türk toplumu, ziraat, sanayi ve ticaret faaliyetlerine dolaylı olarak girmiş olacaktır. Bu düzen ile hayatlarında yoksulluğun, açlığın, sefaletin ve dağınıklığın kalkması sağlanacak, Bilge Kağan'ın ifadesiyle: **"Türk budunu evine dönecek, dertsiz olacaktır."**

Bilge Kağan'ın ekonomik meselelere şuurlu olarak eğildiğini, **"İl tutacak yer Ötüken ormanı imiş. Bu yerde oturup Çin milleti ile anlaştım. Altını, gümüşü, ipeği, ipekliyi sıkıntısız öylece veriyor"** sözlerinden de anlayabiliyoruz.

Bu ifadeler, ticaretin gerekliliğini ve bunun da belli bir yurt edinmekle mümkün olabileceğini belirtmektedir. Bu hususta Bilge Kağan, Türk milletinin takip edeceği ekonomik düzen için daha cesur ve daha da sert konuşmaktadır:

"Türk milleti öleceksin. Ötüken yerinde oturup kervan, kafile gönderirsen, hiçbir sıkıntın yoktur. Ötüken ormanında otururbut, ebediyyen il tutarak oturacaksın."

Bu cümlelerde, Türk toplumuna gerekli gücü kazandırmak ve yaşama imkânlarını sağlamak için takip edilecek ekonomik politikanın esasları ortaya konmaktadır. **"Kervan ve kafile göndermek"**, kişileri ticaret hayatına özendirmekte, kazanç teminine teşvik etmektedir.

Kitabelerin bütünü içinde yer almamasına rağmen, Çin tarihindeki kayıtlara göre, Bilge Kağan ve diğer kağanlar devrinde, Çin'den çokça tarım aleti ve tohumluk tahıl satın alındığı ifade edilmektedir. Bu durum, Bilge Kağan'ın izlediği Ötüken'e yerleşme ve toprağa bağlanma politikasının bir neticesi olsa gerektir.

Orhun Kitabeleri'nin ısrarla üzerinde durduğu konulardan biri de, **milli ülkü** meselesidir. Doğrusunu söylemek gerekirse, milli gerçekler etrafında toplanma ihtiyacını derinden duyan ve bunu yaşatmaya çalışan ilk devlet, Göktürk devletidir.

Kitabelerde ele alınan olaylar ve olayların ifade edilişindeki gaye ve düşüncelerin bir tek hedefi vardır: **Türk birliğinin teşekkülünü ve yaşatılmasını topluma telkin etmek.**

Kitabelerin muhtevası bize gösteriyor ki, kağanlar sadece siyasi birliğin teşekkülünü düşünmekle kalmamışlar, sağlanan siyasi birliğin devam ettirilmesinde en büyük faktör olan kültür birliğine de önem vermişlerdir.

Sonuç

Vermiş olduğumuz bu bilgilerden sonra sonuç olarak şunları söylememiz mümkündür:

1-Muhtevası hakkında örneklerle bilgi aktarmaya çalıştığımız Orhun Kitabeleri, Göktürk tarihini bir bütün olarak gözler önüne sermektedir. Bu kitabelerde geçmişte yapılan hataların Türk devletine ve Türk milletine çok pahalıya mal olduğu, böyle hatalara düşülmemesi için neler yapılması gerektiği bütün ayrıntıları ile dile getirilmektedir.

2- Türk devletini idare edenlerin vurguladıkları önemli konuların başında **"milli birlik ve beraberlik**" meselesi gelmektedir.

3- Türk kağanlarının üzerinde durdukları bir başka önemli konu ise, **"ekonomik kalkınma ve yoksulluktan kurtulma**" meselesidir.

4- Türk kağanlarının üzerinde durdukları **"ekonomik kalkınma**" ve "**milli birlik ve beraberliğimizi koruma endişesi**" günümüzde de devam etmektedir. Gerçekten, günümüzde

Türkiye Cumhuriyeti Devleti'ni idare edenleri de meşgul eden meselelerin başında ekonomik kalkınma ve bütün olumsuz gelişmelere rağmen üniter yapımızı koruma endişesi gelmektedir.

5- Bütün bunlar bir yana, Türk kağanları her konuda bilgi ile hareket etmenin önemine temas etmekte ve sadece devleti idare edenlerin değil, onlara akıl hocalığı yapanların da bilgili olmaları gerektiğini önemle vurgulamaktadırlar.

6- Demek oluyor ki Orhun Kitabelerini yazdıranlar, sadece o günün yaşayan Türk milletine değil, yüzyıllar sonra, dünyanın farklı coğrafyalarında yaşayacak olan Türklere de seslenmiş, bizlere adeta siyasi bir vasiyetname bırakmışlardır.

KÖL TİGİN VE BİLGE KAĞAN YAZITLARINDA YER ALAN ORTAK METİNLERDE ÜNSÜZLERİ KARŞILAYAN KARAKTERLERİN KULLANIMIYLA İLGİLİ KARŞILAŞILAN FARKLILIKLAR

Osman MERT*

Özet

Köl Tigin yazıtının güney yüzünün 1-11. satırları ile doğu yüzünün 1-30. satırları arasında yer alan metin, üç yıl sonra Bilge Kağan yazıtının kuzey yüzünün 1-8. satırları ile doğu yüzünün 2-24. satırları arasına, cümleler ve kelimeler büyük oranda korunarak, birtakım değişikliklerle aktarılmıştır. Bu aktarmada dikkati çeken en önemli noktalardan biri de aynı kelimelerin yazımında kullanılan ünsüzleri karşılayan karakterlerdir.

"Köl Tigin ve Bilge Kağan Yazıtlarında Yer Alan Ortak Metinlerde Ünsüzleri Karşılayan Karakterlerin Kullanımıyla İlgili Karşılaşılan Farklılıklar" adlı bu çalışmayla, üç yıl içinde dilin özelliklerinin, yazının geleneklerinin pek değişemeyeceği gerçeği dikkate alınarak, Köktürk yazı sisteminin ünsüzleri karşılayan karakterleri kullanma konusundaki esnekliği ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Köl Tigin Yazıtı, Bilge Kağan Yazıtı, Köktürk Yazı Sistemi, Ünsüzler

1. Giriş: (Köktürk Yazı Sistemi)

Bir toplumda, kültür geliştikçe, ulaşılan kavram ve kavram ilişkilerinin sayıları da artar. Toplumun kaynak alfabesinin (source alphabet) anlam inceliklerini ifade etmek üzere kavram sayısı bakımından zenginleşmesine neden olan bu durum, doğal olarak o toplumun kod alfabesinde ifadesini bulacağı diline de yansır (GEMALMAZ: 1982, 26).

Kaynak alfabesinde yer alan her farklı kavram için farklı bir işaret seçmeyi gerektiren paradigmatik imkânlar, kod alfabesinde kullanılan işaretlerdeki öge ve ögelerin birbirlerine göre birleştirilme ve bulunma durumlarının sayısını artırması yüzünden bir noktadan sonra (Çince gibi dillerin imlasında görüldüğü gibi) yetersiz kalır ve yeni kavramları işaret etmek üzere, bir çeşit sentagmatik imkân[1] kullanma olarak görebileceğimiz, kod alfabesinin işaretleri olan ideogramların birleştirilmesi kaçınılmaz olur. Söz konusu durum Köktürk yazı sisteminin gelişiminde de farklı değildir: Türk kültür coğrafyasında kaya üstü tasvirden fonetik alfabeye Köktürk yazı sisteminin gelişimini büyük ölçüde takip etmek mümkündür. Kavram yazısının ilk basamağı olarak kabul edilebilecek kaya üstü tasvirler, kavramların işaretlenmesi / kalıcılığının sağlanması ve gelecek nesillere aktarılması itibarıyla sosyal ve kültürel açıdan büyük önem taşır. Türk boylarının yaşam biçimleri, inanç sistemleri, dünyayı algılama biçimleri ve estetik anlayışları hakkında değerli bilgiler taşıyan kaya üstü tasvirler, dönemlerine ait canlı türlerini, kültürün ve inanç sisteminin söz konusu canlıları algılama biçimini (bk. ALYILMAZ: 2002, 613-615; MERT: 2007, 233-254; EREGDENDAGVA: 1977, 28) de yansıtır. Bütün bu özelliklerine rağmen, tamamına yakını kutsal alanlarda bulunan ve inanç sistemi çerçevesinde yapılan kaya üstü tasvirler, Türk kültürünün ulaştığı soyut ve somut kavramların sadece küçük bir kısmını temsil eder.

Türk kültürünün zamanla ulaştığı kavram sayısının artması ve yazılı iletişim ihtiyacının da bir sonucu olarak daha önce genellikle dini ihtiyaçlar çerçevesinde kullanılan kaya üstü tasvirler *mevcut hâliyle* hem ekonomik değildir, hem de hayatın diğer alanlarını ifade etmekte yetersizdir.

* *Dr., Atatürk Üniversitesi, Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Bölümü, Erzurum-Türkiye, omert@atauni.edu.tr*

[1] Sentagmatik imkânlar, daha önce paradigmatik imkânlar kullanılarak kodlanmış kavram halindeki dil ögelerini (monémes) belirli prensiplere göre bir dilin bütününde kullanılabilecek daha alt yapıdaki ve mümkün olduğu kadar az sayıdaki kod alfabesi ögelerine ayırmak; sonra da gerek daha önceki, gerek sonradan kaynak alfabesinde yer almış ve alacak kavramları söz konusu prensiplere uygun olarak bu az ögeli kod alfabesini kullanarak temsil etmek şeklinde yorumlanabilir (GEMALMAZ: 1982, 26) .

Dolayısıyla Türk yaşayış ve inanışının ürünü petroglifler tarihî süreçte yazı dilinde birim zamanda en az çaba ile en fazla mesajı iletme amacına bağlı olarak taşıdıkları bilgiye göre çok daha ekonomik mesaj vasıtaları olan damgalara / kavramsal yazıya geçişi zorunlu kılmıştır.

Köktürk alfabesi oluşum aşamasında ikinci kültürlerden etkilenmiş olabilir. Ancak Dr. Cengiz ALYILMAZ'ın başkanlığını yürüttüğü "Türk Kültüründe Yazı Kavramının Gelişimi" adlı proje kapsamında yapmış olduğumuz alan araştırmalarında, yazıdan önce ve sonra Köktürk harflerinin damga olarak kullanılan örneklerini kutsal alanlarda, mezar taşlarında, dikili taşlarda, arkeolojik buluntularda, çeşitli kullanım eşyalarında… tespit etmiş olmamız, bu alfabenin Türk damgalarıyla ilişkisinin teyit edilmesi bakımından önemlidir. Özellikle inanç sistemi kapsamında binlerce yıl aynı amaçla kullanılan kutsal alanlardaki kaya üstü tasvir, damga ve Köktürk harfli yazılar, "Köktürk yazı sisteminin" birbirini dengeleyen ekonomi ve anlaşılabilirlik kanunlarının etkisi altında, birim zamanda mümkün olduğu kadar az enerjiyle, mümkün olduğu kadar çok ve eksiksiz mesaj kodlayıp iletme (GEMALMAZ: 1982, 28-35) amacı çerçevesinde geliştirildiğini göstermektedir (bk. ALYILMAZ: 2007, 1-10; EMRE: 1933; GUZEV: 2001, 211-220; GUZEV-KLYAŞTORNIY: 1995, 27-33; LİVŞİTS: 2000, 37-50; TEKİN: 1981, 27-37; TEZCAN: 1981, 39-43; TUNA: 1994, 207-222; DURMUŞ: 1997, 87-100; NICKEL:1973, 165-173; VÁSÁRY: 1995, 51-59; VASİLYEV: 1995, 61-66; TRYJARSKİ: 1995, 35-42).

1.1. Köktürk Alfabesindeki Ünlüler:

Tablo 1: Köktürk alfabesindeki ünlüler:

	Yuvarlak				Düz			
	Geniş		Dar		Geniş		Dar	
Kalın	𐰺	o	𐰾	u	𐰀	a	𐰃	ı
İnce	𐰻	ö	𐰿	ü	𐰀	e	𐰃	i

Yukarıdaki tabloda da görüldüğü gibi, Köktürk alfabesinde yuvarlak ünlülerin kalınlık ve incelik özellikleri işaretlenirken, genişlik ve darlık özellikleri; düz ünlülerin ise darlık ve genişlik özellikleri işaretlenirken, kalınlık ve incelik özellikleri ayrıca işaretlenmemiştir. Dolayısıyla bu uygulama, Köktürk alfabesini geliştirenlerin "enformasyon teorisi bakımından Türkçenin kök ve kökenlerinde ünlülerin kalınlık-incelik özellikleri üzerine düşen bilgi yükünün[2], ünlülerin darlık-genişlik özellikleri üzerine düşen bilgi yükünden daha fazla olduğu (GEMALMAZ: 1988) bilgisi"ne sahip olduklarını göstermektedir. Köktürk alfabesinde düz ünlülerin kalınlık ve incelik özelliklerini kendilerinden önce kullanılan ünlülerin ve ünsüzlerin kalın ya da ince özelliklerinden (kalınlık incelik uyumundan) hareketle belirlemek çoğunlukla mümkündür. Ancak Türkçe'de darlık-genişlik uyumu diye standart bir uyum olmadığı için dilin bu konudaki genel eğilimi dikkate alınsa bile özellikle ilk hecede yuvarlak ünlülerin dar mı, geniş mi olduklarını günümüzde tespit etmek güçleşmektedir. Ancak, yuvarlak ünlülerin genişlik ve darlık özelliklerinin işaretlenmemiş olması, (kalın ve ince şekilleri işaretlenmemiş olan ünsüzlerin yer aldığı) kelimelerdeki düz ünlülerin kalın ya da ince özelliklerinin ayrıca belirtilmemiş olması, ağız ve şive seviyesinde yuvarlak ünlüleri genişlik ve darlık; düz ünlüleri kalınlık ve incelik bakımından farklılık arz eden kelimelerin aynı yazılmasına rağmen ağıza ya da şiveye göre farklı okunmasını sağlamıştır. Bu durum farklı ağız özelliklerine sahip boyların bir araya gelmesiyle oluşan Köktürk ya da Uygur kağanlığı yapısına da son derece uygun bir model oluşturmaktadır.

Köktürk alfabesinde ünlülerle ilgili bir diğer uygulama da sondaki ünlüler hariç diğer ünlülerin kelimede işaretlenip işaretlenmemesidir. İlk hece dışında ünlülere ait **kalınlık incelik** ve **düzlük yuvarlaklık** femlerinin yansızlaşması, ikinci ve daha sonraki hecelerin ünlülerinin ilk hece ünlüsü ile **kolaylık kanunu** gereğince **kalınlık incelik** ve (genellikle kök ve gövde seviyesinde) **düzlük yuvarlaklık** bakımından benzeşmesi ve giderek **genişlik darlık** feminin de yansızlaşması Köktürk yazı sisteminde ünlülerin işaretsiz kullanılmalarını sağlayan nedenlerdendir (GEMALMAZ: 1982, 85).

[2] Bilginin ölçülmesi konusunda bk. GEMALMAZ: 1982, 42-47.

Ünsüzlere göre ünlülerin sayısı az olmasına rağmen, Türkçenin, en fazla (CV = ünsüz + ünlü) yapısındaki hece tipini tercih etmesi nedeniyle ünlülerin dildeki geçiş sıklığı daha yüksek olduğundan üzerlerine düşen bilgi yükü ünsüzlere göre çok daha azdır (GEMALMAZ: 1982, 85). Zira anlam yükünün büyük oranda ünsüzler tarafından taşındığının farkında olan Köktürkler, bir kod içerisinde bir ünlünün belli bir yerde bulunma ihtimalinin arttıkça (yani 1'e yaklaştıkça) bilgi değerinin azalacağının (yani Ø'a yaklaşacağının) da bilincindedir. Bu nedenle uygulamada çok ciddi oranda farklılıklar görülse de özellikle geçiş sıklığı yüksek kelimelerde mümkün olduğu kadar ünlülerden tasarrufa gidilmiştir. Aradan geçen zamanın fazla olması dolayısıyla bu uygulama, günümüz açısından birtakım anlaşılabilirlik sorunlarına yol açsa da konu kendi dönemindeki toplumsal uzlaşı çerçevesinde değerlendirildiğinde bir problem arz etmeyebilir.

1.2. Köl Tigin ve Bilge Kağan Yazıtlarının Ortak Metinlerinde Kullanılan Ünsüzler:

Tablo 2: Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarının ortak metinlerinde kullanılan ünsüzler ve geçiş adetleri:

İnce	Transkripsiyon işareti	Köl Tigin yazıtındaki ortak metinde geçiş adedi	Bilge Kağan yazıtındaki ortak metinde geçiş adedi	Kalın	Harf çevrimi	Köl Tigin yazıtındaki ortak metinde geçiş adedi	Bilge Kağan yazıtındaki ortak metinde geçiş adedi	Ortak	Harf çevrimi	Köl Tigin yazıtındaki ortak metinde geçiş adedi	Bilge Kağan yazıtındaki ortak metinde geçiş adedi
𐰚	b	86	62	𐰘	ḅ	192	158	𐰴	ç	85	66
𐰓	d	56	34	𐰙	ḍ	120	103	𐰢	m	267	201
𐰍	g	160	118	𐰜	ġ	217	178	𐰃	p	59	47
𐰴	k	109	86	𐰞	ḳ	172	137	𐰋	z	114	85
𐰼	l	136	107	𐰺	ḷ	121	102	𐰼	s, ṣ, ş	198	104
𐰢	n	115	97	𐰽	ṇ	170	142	𐰾	ṣ, ş	62	102
𐰺	r	260	213	𐰾	ṛ	160	119				
𐰉	t	172	137	𐰿	ṣ	45	34				
𐰖	y	81	66	𐰀	ṭ	159	96				
				𐰇	ẏ	88	74				

Yukarıdaki tabloda da görüldüğü gibi, ünsüzlerin bir kısmının hem kalın hem de ince şekilleri ayrı karakterlerle belirtilirken, bir kısmının ince ve kalın şekilleri ayrı ayrı işaretlenmemiştir. Bu uygulama, kalın ve ince şekilleri ayrı karakterlerle işaretlenen ünsüzlerin yer aldığı kelimelerin telaffuzlarını standartlaştırırken, ince ve kalın şekilleri ayrı karakterlerle işaretlenmeyen ünsüzlerin telaffuzlarının kalın mı, yoksa ince mi olacağının belirlenmesini, söz konusu ünsüzün kelime içinde birlikte kullanıldığı ünlü ve ünsüzlerin kalınlık-incelik özelliklerine bırakmıştır.

1.2.1. Köl Tigin ve Bilge Kağan Yazıtlarının Ortak Metinlerinde Kullanılan Çift ünsüz İşaretleri

Tablo 3: Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarının ortak metinlerinde kullanılan çift ünsüz işaretleri ve geçiş adetleri:

İnce	Harf çevrimi	Kalın	Harf çevrimi	Köl Tigin yazıtındaki ortak metinde geçiş adedi	Bilge Kağan yazıtındaki ortak metinde geçiş adedi	Ortak	Harf çevrimi	Köl Tigin yazıtındaki ortak metinde geçiş adedi	Bilge Kağan yazıtındaki ortak metinde geçiş adedi
-		𐰴	ld, lt	14	16	𐰾	ñ	95	79
-						𐰽	nç	43	33
-						𐰺	nt	32	35
						𐰻	ny, yn	12	11

Enformasyon teorisine göre her ne kadar tek karakter ile temsil edilseler de geçiş sıklıkları yazıttan yazıta farklılık arz eden çift ünsüzlerin üzerine düşen bilgi yükü bir ünsüzü temsil eden diğer karakterlere göre daha yüksektir.

1.2.2. Köl Tigin ve Bilge Kağan Yazıtlarının Ortak Metinlerinde Kullanılan Hece İşaretleri

Tablo 4: Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarının ortak metinlerinde kullanılan hece işaretleri ve geçiş adetleri:

İnce	Harf çevrimi	Köl Tigin yazıtındaki ortak metinde geçiş adedi	Bilge Kağan yazıtındaki ortak metinde geçiş adedi	Kalın	Harf çevrimi	Köl Tigin yazıtındaki ortak metinde geçiş adedi	Bilge Kağan yazıtındaki ortak metinde geçiş adedi	Ortak	Harf çevrimi
𐰚	iç	-	1	𐰀 𐰃	ık, kı, k	14	11	-	-
𐰞	ök, kö, ük, kü, k	50	41	𐰆	ok, ko, uk, ku, k	70	55	-	-

2. Köl Tigin ve Bilge Kağan Yazıtlarında Yer Alan Ortak Metinlerde Ünsüzleri Karşılayan Karakterlerin Kullanımıyla İlgili Karşılaşılan Farklılıklar:

Köl Tigin yazıtının güney yüzünün 1-11. satırları ile doğu yüzünün 1-30. satırları arasında yer alan metin, üç yıl sonra Bilge Kağan yazıtının kuzey yüzünün 1-8. satırları ile doğu yüzünün 2-24. satırları arasına, cümleler ve kelimeler büyük oranda korunarak, birtakım değişikliklerle aktarılmıştır.

Bilge Kağan tarafından diktirilen Köl Tigin yazıtı ile Bilge Kağanın oğlu Tengri Kağan tarafından diktirilen Bilge Kağan yazıtlarında söz konusu metin içerik itibarıyla ortak olmasına rağmen kelimelerin yazımında tercih edilen harflerde birtakım farklılıklar görülmektedir. Üç yıl içinde dilin ve yazının özelliklerinin bu kadar değişemeyeceği gerçeği dikkate alınırsa, yazı

sisteminin yazıcıya sunduğu imkânlar çerçevesinde Köktürk yazı sisteminin ünsüzleri kullanma konusundaki esnekliğini bu uygulamadan hareketle değerlendirmek mümkündür:

2. 1. 𐰴 ≅[3]𐰽

Örnek sayısı: 5

Tablo 5: Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında kullanılan 𐰴 ve 𐰽 karakterleri ve geçiş adetleri:

Karakter	Yazı çevrimi	Köl Tigin yazıtında geçiş adedi	Bilge Kağan yazıtında geçiş adedi	Köl Tigin yazıtındaki ortak metinde geçiş adedi	Bilge Kağan yazıtındaki ortak metinde geçiş adedi
𐰴	ök, kö, ük, kü, k	55	64	50	41
𐰚𐰴		10	2	10	2
𐰴𐰚		1	1	-	1
𐰽	k	198	190	109	86
𐰚𐰽		72	53	36	30
𐰽𐰚		13	22	11	12

Örnekler:

𐰋𐰉𐰃𐰴 : 𐰉𐰉𐰇𐰣: başlıgıg yüküntürmiş

[4]𐰋𐰉𐰚𐰇𐰚𐰇 : 𐰀𐰀𐰉𐰃𐰠 : 𐰋𐰉𐰃𐰴 : 𐰉𐰉𐰇𐰣

***başlıgıg yüküntürmiş* tizligig sökürmiş:** *Başlılara baş eğdirmiş*, dizlilere diz çöktürmüşler.[5] Köl Tigin yazıtının Doğu yüzünün 2. satırı (KT D2)

𐰋𐰠𐰃𐰴𐰇𐰉𐰉𐰇𐰣: başlıgıg yüküntürmı/iş

.....𐰀𐰉𐰃𐰠 : 𐰋𐰠𐰃𐰴𐰇𐰉𐰉𐰇𐰣

***başlıgıg yüküntürmiş* tizlig[ig sökürmiş]:** *Başlılara baş eğdirmiş,* dizlilere diz çöktürmüşler Bilge Kağan yazıtının doğu yüzünün 3. satırı: (BK D3)

𐰇𐰚𐰴: küç

𐰋𐰃 : 𐰀𐰠𐰉𐰃𐰚𐰆 : 𐰉𐰚𐰇 : 𐰆𐰖𐰋𐰤𐰠 : 𐰓𐰇𐰚 : 𐰴𐰠𐰉𐰃𐰆 : 𐰇𐰚𐰴 : 𐰉𐰃𐰤𐰠

𐰋𐰃𐰀𐰴𐰘𐰾 : 𐰉𐰇𐰉𐰽

tengri *küç* birtük üçün kangım kagan süsi böri teg ermiş yagısı kony teg ermiş: Tanrı *güç* vermiş (olduğu) için, babam kağanın askerleri kurt gibi imiş, düşmanları (da) koyun gibi imiş. KT D12

[3] Yaklaşık değer işareti "≅" için bk. GEMALMAZ: 1998, 1-21.

[4] İncelemeye ve örneklemeye esas teşkil eden Köktürk harfli metin "ALYILMAZ, Cengiz, *Orhun Yazıtlarının Bugünkü Durumu*, Ankara, 2005" adlı eserden alınmıştır.

[5] Cümleler Türkiye Türkçesi'ne aktarılırken "TEKİN, Talat, *Orhon Yazıtları*, Ankara, 2006" adlı eserden yararlanılmıştır.

𐰋𐰺𐰽: küç

𐰃𐰇𐰴 : 𐰸𐰉𐰚 : 𐰓𐰇𐰃𐰚𐰺𐰉 : 𐰃𐰇𐰇 : 𐰔𐰴𐰇𐰉𐰉𐰇 : 𐰢𐰃𐰇 : 𐰚𐰇𐰃𐰸𐰉𐰋𐰺𐰽 : 𐰃𐰚𐰴𐰇

𐰸𐰉𐰚 : 𐰓𐰇𐰆𐰴𐰣 :

tengri *küç* birtük üçün kangım kagan süsi böri teg ermiş yagısı kony teg ermiş: Tanrı *güç* vermiş (olduğu) için, babam kağanın askerleri kurt gibi imiş, düşmanları (da) koyun gibi imiş. BK D11

2. 1.1. 𐰽≅𐰼

Örnek sayısı: 4

Örnekler:

𐰢𐰺𐰽𐰺….: [ertin] ökün

𐰢𐰴𐰺𐰚𐰺𐰃 : 𐰢𐰴𐰴 : 𐰔𐰆𐰣𐰴 : 𐰼𐰚𐰺𐰃 : 𐰚𐰃𐰉𐰢𐰺𐰇𐰴 : 𐰚𐰃𐰕𐰴𐰇𐰴 : 𐰋𐰸𐰉𐰸𐰴 : 𐰃𐰚𐰴𐰇𐰴𐰢𐰺

𐰢𐰺𐰽𐰺…….𐰃𐰣𐰕𐰋𐰉𐰽 :

üze tengri basmasar asra yir telinmeser türük bodun ilingin törüngin kim artatı [udaçı erti türük bodun *ertin] ökün*: Üstte(ki) gök çökmedikçe, altta(ki) yer delinmedikçe (ey) Türk halkı (senin) devletini, yasalarını kim yıkıp bozabilirdi, Türk milleti aklını başına topla, aslına dön!. KT D22, 23

𐰢𐰺𐰼𐰺 : 𐰢𐰇𐰚: ertin ökün

𐰢𐰕𐰚𐰺𐰃 : 𐰢𐰴𐰴𐰃 : 𐰔𐰆𐰣𐰴 : 𐰼𐰚𐰺𐰃 : 𐰚𐰕 : .....𐰉𐰴 : 𐰃𐰚𐰴𐰇: 𐰣𐰢𐰺

𐰢𐰺𐰼𐰺 : 𐰢𐰇𐰚 : 𐰔𐰆𐰣𐰴 : 𐰼𐰚𐰺𐰃 : 𐰃...𐰃𐰣𐰆 : 𐰃𐰣𐰕𐰋𐰉𐰽 :

üze tengri basm[asar asra] yir telinmeser türük bodun ilingin törügin kim artatı [udaçı [ert]i türük bodun *ertin ökün*: Üstte(ki) gök çökmedikçe, altta(ki) yer delinmedikçe (ey) Türk halkı (senin) devletini, yasalarını kim yıkıp bozabilirdi, Türk milleti aklını başına topla, aslına dön!. BK D18, 19

𐰢𐰕𐰃𐰇𐰴𐰺𐰽 : 𐰉𐰢𐰃: inim köl tigin

𐰉𐰆𐰓𐰢𐰃 : 𐰺𐰇𐰃𐰺𐰴𐰺 : 𐰣𐰴𐰚𐰃𐰣 : 𐰆𐰴𐰃𐰽 : 𐰣𐰴𐰚𐰃𐰣 : **𐰢𐰕𐰃𐰇𐰴𐰺𐰽 : 𐰉𐰢𐰃**

inim köl tigin birle eki şad birle ölü yitü kazgantım: *Kardeşim Köl Tigin* ile, iki şad ile (birlikte) ölesiye yitesiye çalıştım, çabaladım, kazandım. KT D27

.....𐰇𐰴𐰺𐰼 : 𐰉𐰢𐰃 : inim köl t[igin]

𐰉𐰆𐰓𐰢𐰃 : 𐰺𐰇𐰃𐰺 : 𐰺𐰴𐰺 : 𐰣𐰴𐰚𐰃𐰣 .....**.....𐰇𐰴𐰺𐰼 : 𐰉𐰢𐰃**

inim köl t[igin birle eki şad] birle ölü yitü kazgantım: Kardeşim Köl Tigin ile, iki şad ile (birlikte) ölesiye yitesiye çalıştım, çabaladım, kazandım. BK D22

2.1.2. 𐰼≅𐰽𐰺

Örnek sayısı: 4

Örnekler:

𐰚𐰃𐰺 : 𐰢𐰽𐰺𐰇𐰺: ötüken yir

𐰶𐰃𐰓𐰇𐰣𐰴𐰢𐰇𐰢 : 𐰇𐰴𐰃 : 𐰸𐰴𐰽𐰚𐰃𐰇 : 𐰸𐰢𐰇 : 𐰽𐰇𐰣𐰣 : **𐰚𐰃𐰺 : 𐰢𐰽𐰺𐰇𐰺**

***ötüken yir* olurup arkış tirkiş ısar neng bungug yok:** *Ötüken topraklarında* oturup (buradan Çine ve diğer ülkelere) kervanlar gönderirsen hiç derdin olmaz. KT G8

𐰚𐰉 : 𐰇𐰼𐰴𐰃: ötüken yir

𐰇.....𐰺𐰃𐰇𐰽 : 𐰋𐰍𐰃 : 𐰾𐰉𐰚𐰃𐰴 : .....𐰆𐰋..𐰺 : 𐰚𐰉 : 𐰇𐰼𐰴𐰃

***ötüken yir* o[l]urup [arkış] tirkiş ısar neng bu[ngug yo]k:** *Ötüken topraklarında* oturup (buradan Çine ve diğer ülkelere) kervanlar gönderirsen hiç derdin olmaz. BK K6

𐰇𐰼𐰞𐰚𐰉𐰀𐰼𐰴𐰉: yüküntürtümiz

𐰇𐰼𐰞𐰚𐰉𐰀𐰼𐰴𐰉 : 𐰸𐰸𐰆𐰾𐰃

başlıgıg *yüküntürtümiz*: Başlılara *baş eğdirdik.* KT D18

𐰇𐰼𐰞𐰚𐰉𐰀𐰖𐰼𐰴𐰉: yüküntürtümiz

𐰇𐰼𐰞𐰚𐰉𐰀𐰖𐰼𐰴𐰉 : 𐰸𐰸𐰆𐰾𐰃 :

başlıgıg *yüküntürtümiz:* Başlılara *baş eğdirdik.* BK D16

2. 2. 𐰴 ≅ 𐰇

Örnek sayısı: 2

Tablo 6: Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında kullanılan 𐰴 ve 𐰇 karakterleri ve geçiş adetleri:

Karakter/ler	Yazı çevrimi	Köl Tigin yazıtında geçiş adedi	Bilge Kağan yazıtında geçiş adedi	Köl Tigin yazıtındaki ortak metinde geçiş adedi	Bilge Kağan yazıtındaki ortak metinde geçiş adedi
𐰴	o̧k, k̨o, u̧k, k̨u, k̨	110	122	70	55
𐰺𐰴		43	36	22	17
𐰴𐰺		2	1	1	-
𐰇	k̨	271	259	172	137
𐰺𐰇		9	4	4	1
𐰇𐰺		6	10	2	1

Örnekler:

𐰴𐰘𐰸𐰺𐰃𐰇𐰽: neng bungug yok

𐰴𐰘𐰸𐰺𐰃𐰇𐰽 : 𐰋𐰍𐰃 𐰾𐰉𐰚𐰃𐰴 : 𐰾𐰇𐰋 : 𐰆𐰋𐰃 : 𐰾𐰃𐰉 : 𐰇𐰸𐰉𐰇𐰼

ötüken yir olurup arkış tirkiş ısar *neng bungug yok*: Ötüken topraklarında oturup (buradan Çine ve diğer ülkelere) kervanlar gönderirsen *hiç derdin olmaz.* KT G8

𐰇.....𐰺𐰃𐰇𐰽: neng bu[ngug yo]k

𐰇.....𐰺𐰃𐰇𐰽 : 𐰋𐰍𐰃 : 𐰾𐰉𐰚𐰃𐰴 : .....𐰆𐰋..𐰺 : 𐰾𐰉 : 𐰇𐰼𐰴𐰃

ötüken yir o[l]urup [arkış] tirkiş ısar *neng bu[ngug yo]k*: Ötüken topraklarında oturup (buradan Çine ve diğer ülkelere) kervanlar gönderirsen *hiç derdin olmaz*. BK K6

𐰋𐰉𐰍𐰺 : 𐰇𐰋𐰉𐰆𐰣𐰇𐰺 : 𐰃𐰇𐰛: yōk[6] bolmazun tiyin

…𐰋𐰉𐰍𐰇𐰺𐰆𐰣𐰇𐰺 : 𐰇𐰾𐰇𐰺 : **𐰋𐰉𐰍𐰺 : 𐰇𐰋𐰉𐰆𐰣𐰇𐰺 : 𐰃𐰇𐰛** : 𐰇𐰾𐰇𐰺 : 𐰚𐰀𐰍𐰺

türük bodun *yōk bolmazun tiyin*, bodun bolçun tiyin…: Türk halkı *yok olmasın diye*, halk olsun diye… KT D11

𐰋𐰉𐰍𐰺 : 𐰇𐰋𐰉𐰆𐰣𐰇𐰺𐰃𐰇𐰛: yok bolmazun tiyin

… 𐰋𐰉𐰍𐰺 : 𐰇𐰺𐰣𐰇𐰺 : 𐰇𐰾𐰇𐰺 : **𐰋𐰉𐰍𐰺 : 𐰇𐰋𐰉𐰆𐰣𐰇𐰺𐰃𐰇𐰛** : 𐰇𐰾𐰇𐰺 : 𐰚𐰀𐰍𐰺

türük bodun *yok bolmazun tiyin*, bodun bolçun tiyin…: Türk halkı *yok olmasın diye*, halk olsun diye… BK D10

𐰆𐰇𐰃𐰍𐰖: küng kul

𐰉𐰍𐰇𐰺 : 𐰆𐰇𐰃𐰍𐰖 : 𐰉𐰇𐰾𐰇𐰺

bodını *küng kul* boltı: Halkı *kul, köle* oldu. KT D20

𐰆𐰇𐰋𐰍𐰖: küng kul

𐰉𐰍𐰇𐰺 : 𐰆𐰇𐰋𐰍𐰖 : 𐰉𐰇𐰾𐰇𐰺

bodını *küng kul* boltı: Halkı *kul, köle* oldu. BK D17

2. 2.1. 𐰃≅𐰋

Örnek sayısı: 1

Örnek:

𐰋𐰍𐰋𐰋𐰖𐰃𐰼: tokurkak sen

𐰋𐰍𐰋𐰋𐰖𐰃𐰼 : 𐰇𐰾𐰇𐰺 : 𐰚𐰀𐰍𐰺

türük bodun *tokurkak sen*: (Ey) Türk milleti, (sen) *tok gözlüsün*. KT G8

𐰋𐰍𐰋𐰋𐰖𐰋𐰼: tokurkak sen

𐰋𐰍𐰋𐰋𐰖𐰋𐰼 : 𐰇𐰾𐰇𐰺 : 𐰚𐰀𐰍𐰺

türük bodun tokurkak sen: (Ey) Türk milleti, (sen) tok gözlüsün. BK K6

2.3. 𐰚≅𐰖

Örnek sayısı: 1

Tablo 7: Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında kullanılan 𐰚 ve 𐰖 karakterleri ve geçiş adetleri:

Karakter	Yazı çevrimi	Köl Tigin yazıtında geçiş adedi	Bilge Kağan yazıtında geçiş adedi	Köl Tigin yazıtındaki ortak metinde geçiş adedi	Bilge Kağan yazıtındaki ortak metinde geçiş adedi
𐰚	r	374	402	260	213
𐰖	ṛ	231	220	160	119

Örnek:

[6] T. TEKİN, Kök hecedeki yuvarlak ünlüden sonra kullanılan 𐰃 (oḳ, uḳ) hece işaretinden dolayı "yok" kelimesinin ünlüsünün uzun olabileceğini belirtir. bk. TEKİN: 1995, 91; ayrıca bk. TUNA: 1988, 213-282.

𐰋𐰚𐰺𐰓𐰏 : 𐰸𐰸𐰉𐰣𐰃: başlıgıg yüküntürmiş

𐰋𐰚𐰴𐰤𐰍 : 𐰀𐰀𐰸𐰇𐰚 : **𐰋𐰚𐰺𐰓𐰏 : 𐰸𐰸𐰉𐰣𐰃**

***başlıgıg yüküntürmiş* tizligig sökürmiş:** *Başlılara baş eğdirmiş*, dizlilere diz çöktürmüşler KT D2

𐰋𐰇𐰺𐰤𐰏𐰸𐰸𐰉𐰣𐰃: başlıgıg yüküntürmiş

.....𐰀𐰸𐰇𐰚 : **𐰋𐰇𐰺𐰤𐰏𐰸𐰸𐰉𐰣𐰃**

***başlıgıg yüküntürmiş* tizlig[ig sökürmiş]:** *Başlılara baş eğdirmiş*, dizlilere diz çöktürmüşler BK D3

2. 4. 𐰋≅𐰴

Örnek sayısı: 3

Tablo 8: Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında kullanılan 𐰋 ve 𐰴 karakterleri ve geçiş adetleri:

Karakter	Yazı çevrimi	Köl Tigin yazıtında geçiş adedi	Bilge Kağan yazıtında geçiş adedi	Köl Tigin yazıtındaki ortak metinde geçiş adedi	Bilge Kağan yazıtındaki ortak metinde geçiş adedi
𐰋	s, ş	273	228	198	104
𐰴	ṣ	70	68	45	34

Örnekler:

…: 𐰚𐰇𐰆𐰋𐰉𐰢 : 𐰇𐰆𐰃: kün batsıkınga

…: 𐰚𐰇𐰆𐰋𐰉𐰢 : 𐰇𐰆𐰃 : 𐰾𐰃𐰸𐰆𐰾↓…

…kurıgaru *kün batsıkınga*…: …geride gün batısına…KT G2

𐰚𐰇𐰆𐰴𐰃𐰉𐰢 : 𐰇𐰆𐰃: kün batsıkınga

𐰚𐰇𐰆𐰴𐰃𐰉𐰢 : 𐰇𐰆𐰃 : 𐰾𐰃𐰸𐰆𐰾↓

…kurıgaru *kün batsıkınga*…: …geride gün batısına…BK K2

2. 4.1. 𐰴≅𐰋

Örnek sayısı: 2

Örnekler:

𐰋𐰚𐰉𐰃𐰸𐰸: sıgtamış

𐰋𐰚𐰉𐰸𐰾𐰀 : **𐰋𐰚𐰉𐰃𐰸𐰸** : 𐰇𐰍𐰸𐰃 : 𐰽𐰾𐰾𐰉 : 𐰚𐰾𐰾𐰉 : 𐰆𐰉𐰃𐰃 : 𐰇𐰃𐰆𐰴…

kıtany tatabı bunça bodun kelipen *sıgtamış* yoglamış: … Kıtaylar, Tatabılar… bunca halk gelerek *ağlamış*, yas tutmuş. KT D4

𐰾𐰉𐰠𐰆𐰴𐰍: sıgtamış

𐰾𐰉𐰠𐰆𐰴𐰍 : 𐰾𐰉𐰠𐰆𐰴𐰍 : 𐰋𐰃𐰚 : 𐰔𐱅𐰚 : 𐰠𐱅𐰚 : 𐰍𐰆𐰆 : 𐰇𐰆𐰍

kıtany tatabı bunça bodun kelipen *sıgtamış* yoglamış: … Kıtaylar, Tatabılar… bunca halk gelerek *ağlamış*, yas tutmuş. BK D5

𐰃𐰴𐰉𐰴𐰠 : 𐰍𐰺𐰃𐰠𐰋𐰉: üze tengri basmasar

𐰋𐰃𐰉𐰺𐰉𐰴 : 𐰋𐰃𐰚 : 𐰔𐱅𐰚 : 𐰓𐰺𐰉𐰴 : 𐰺𐰃𐰋𐰋𐰚 : 𐰺𐰍𐰠𐰚𐰃 : 𐰃𐰴𐰉𐰴𐰠 : 𐰍𐰺𐰃𐰠𐰋𐰉

.....𐰍𐰆𐰆𐰃𐰇 :

***üze tengri basmasar* asra yir telinmeser türük bodun ilingin törüngin kim artatı [udaçı erti:** *Üstte(ki) gök çökmedikçe*, altta(ki) yer delinmedikçe (ey) Türk halkı (senin) devletini, yasalarını kim yıkıp bozabilirdi. KT D22, 23

.....𐰾𐰇𐰠 : 𐰍𐰺𐰃𐰠: 𐰠𐰋𐰉: üze tengri basm[asar]

𐰋𐰋𐰺𐰉𐰴 : 𐰋𐰃𐰚𐰍 : 𐰔𐱅𐰚 : 𐰓𐰺𐰉𐰴 : 𐰺𐰇𐰋𐰚𐰃 : 𐰺𐰇 : .....𐰾𐰇𐰠 : 𐰍𐰺𐰃𐰠: 𐰠𐰋𐰉

𐰍...𐰍𐰴𐱃𐱅 : 𐰍𐰆𐰆𐰃𐰇 :

***üze tengri basm[asar* asra] yir telinmeser türük bodun ilingin törügin kim artatı [udaçı [ert]i:** *Üstte(ki) gök çökmedikçe*, altta(ki) yer delinmedikçe (ey) Türk halkı (senin) devletini, yasalarını kim yıkıp bozabilirdi. BK D18, 19

2. 5. 𐰇≅𐰾

Örnek sayısı: 49

Tablo 9: Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında kullanılan 𐰇 ve 𐰾 karakterleri ve geçiş adetleri:

Karakter	Yazı çevrimi	Köl Tigin yazıtında geçiş adedi	Bilge Kağan yazıtında geçiş adedi	Köl Tigin yazıtındaki ortak metinde geçiş adedi	Bilge Kağan yazıtındaki ortak metinde geçiş adedi
𐰇	s, ş	273	228	198	104
𐰾	ṣ, s̱	130	173	62	102

Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında kullanılan ünsüzlerle ilgili özelliklerden biri de 𐰇 ve 𐰾 karakterlerinin hem kalın ***s***, ***ş*** hem de ince ***s***, ***ş*** seslerini karşılama özelliğine sahip olmasıdır. Özellikle ek seviyesinde anlam ayırıcı bir özelliğe sahip olmayan bu durum, anlaşılabilirlik açısından bir sorun oluşturmamış ve kağanlık içindeki ağız ve şivelere ilgili karakterlerin ses değerleri konusunda bir esneklik sağlamıştır. Dolayısıyla içinde 𐰇 ve 𐰾 karakterleri yer alan kelimelerin yazılışları aynı olmasına rağmen ağız ve şivelere göre telaffuzları farklılık arz

edebilmiş ve ağız ve şiveler arasındaki s/ş seviyesinde görülen farklılık yazı dilinde tolere edilmiştir.

Köl Tigin yazıtının ortak metninde /-mIş/ eki 86 kez /𐰋𐰢-/ şeklinde yazılırken, Bilge Kağan yazıtında 14 kez /𐰋𐰢-/ şeklinde yazılmıştır ve Bilge Kağan yazıtında geçen örneklerin tamamı Köl Tigin yazıtından aktarılan metinde bulunmaktadır:

Tablo 10: Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında /-mIş/ ekinin yazımında görülen farklılıklar:

Ek	Köl Tigin yazıtındaki geçiş adedi	Köl Tigin yazıtındaki ortak metinde geçiş adedi	Bilge Kağan yazıtındaki geçiş adedi	Bilge Kağan yazıtındaki ortak metinde geçiş adedi
/𐰴𐰢-/	15	8	61	54
/𐰋𐰢-/	89	86	14	14

Örnekler:

𐰋𐰢𐰾𐰃: sülemiş

𐰋𐰢𐰇𐰃𐰃 : 𐰇𐰃𐰃: süngüş süngüşmiş

𐰃𐰍𐰆 : 𐰃𐰋𐰉 : 𐰃𐰇𐰣𐰋 : 𐰋𐰋𐰃𐰇.....𐰚𐰆𐰍 : 𐰆𐰉𐰋𐰢𐰇𐰋

𐰋𐰢𐰇𐰃𐰃 : 𐰇𐰃𐰃 : 𐰃𐰋𐰉𐰀𐰉 : 𐰋𐰢𐰾𐰃 :

kangım kagan bunç[a……..] kırk artukı yiti yolı *sülemiş* yegirmi *süngüş süngüşmiş*: Babam kağan bunca…… kırk yedi kez *sefer etmiş*, yirmi (kez) *savaşmış*. KT D14, 15

𐰴𐰢𐰾𐰃: sülemiş

𐰴𐰢..𐰃 : 𐰴𐰇𐰃: süngüş süngüşmiş

: 𐰃𐰍𐰆 : 𐰃𐰋𐰃𐰉.....𐰋𐰃𐰋.....𐰉𐰆𐰚𐰍𐰆.....

𐰴𐰢..𐰃 : 𐰴𐰇𐰃 : 𐰃𐰋𐰉𐰀𐰉 : 𐰴𐰢𐰾𐰃

[kangım kagan bunça……]bodunug ….. kır[k artukı]yiti yolı *sülemiş* yegirmi *süngüş sü[ngüş]miş*: Babam kağan bunca…… kırk yedi kez *sefer etmiş*, yirmi (kez) *savaşmış*. BT D12, 13

𐰋𐰢 : 𐰍𐰃𐰉×𐰃 : 𐰀𐰃𐰉: yig idi yok ermiş

𐰋𐰢 : 𐰍𐰃𐰉×𐰃 : 𐰀𐰃𐰉 : 𐰍𐰚𐰴𐰃𐰉 : 𐰇𐰚𐰖𐰇...

ötüken yışda *yig idi yok ermiş*: Ötüken dağlarından *daha iyi bir yer asla yok imiş*. KT G4

𐰴𐰢.....𐰃 : 𐰀𐰃𐰉: yig i[di yok er]miş

𐰴𐰢.....𐰃 : 𐰀𐰃𐰉 : 𐰍𐰚.....𐰉 : 𐰇𐰖.....

[öt]üken y[ış]da *yig i[di yok er]miş*: Ötüken dağlarından *daha iyi bir yer asla yok imiş.* BK K3

𐰃𐰆𐰍 : 𐰋𐰼𐰆𐰇𐰾: yımşak ermiş

𐰃𐰆𐰍 : 𐰋𐰼𐰆𐰇𐰾 : 𐰇𐰃𐰇 : 𐰉𐰇𐰴𐰇 : 𐰇𐰃𐰴 : 𐰓𐰏𐰣𐰃 : 𐰴𐰾𐰃𐰏

tabgaç bodun sabı süçig agısı *yımşak ermiş*: Çin halkının sözleri tatlı, ipekli kumaşları (da) *yumuşak imiş*. KT G5

𐰼𐰆𐰍 : 𐰋𐰼𐰆𐰾: yımşak ermiş

𐰼𐰆𐰍 : 𐰋𐰼𐰆𐰾 : 𐰇𐰃𐰇 : 𐰉𐰴𐰇𐰃𐰇𐰴 : 𐰓𐰏𐰣𐰃 : 𐰴𐰾𐰃𐰏

tabgaç bodun sabı süçig agısı *yımşak ermiş:* Çin halkının sözleri tatlı, ipekli kumaşları (da) *yumuşak imiş*. BK K4

2. 5.1. 𐰼≅𐰃

Örnek sayısı: 1

Örnek:

𐰼𐰆𐰋𐰽: kümüş

𐰘𐰋𐰘𐰇𐰚𐰴 : 𐰢𐰸𐰺𐰏 : 𐰉𐰚𐰺𐰓 : 𐰇𐰆𐰉𐰃 : 𐰼𐰆𐰋𐰽 : 𐰓𐰺𐰚𐰴

altun *kümüş* işgiti kutay bungsuz ança birür*:* (Çinliler) altın(ı), *gümüş(ü)* ve ipekli kumaşları güçlük çıkarmaksızın öylece (bize) veriyorlar. KT G5

𐰃𐰆𐰋𐰽: kümüş

𐰘𐰋𐰘𐰇𐰚𐰴 : 𐰢𐰸𐰺𐰏 : 𐰉𐰚𐰺𐰓.....𐰉𐰃 : 𐰃𐰆𐰋𐰽 : 𐰓𐰺𐰚𐰴

altun kümüş işg[iti] kutay bungsuz ança birür*:* *(Çinliler) altın(ı), gümüş(ü) ve ipekli kumaşları güçlük çıkarmaksızın öylece (bize) veriyorlar.* BK K3, 4

2.6. 𐰋≅𐰋

Örnek sayısı: 1

Tablo 11: Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında kullanılan 𐰋 ve 𐰋 karakterleri ve geçiş adetleri:

Karakter	Yazı çevrimi	Köl Tigin yazıtında geçiş adedi	Bilge Kağan yazıtında geçiş adedi	Köl Tigin yazıtındaki ortak metinde geçiş adedi	Bilge Kağan yazıtındaki ortak metinde geçiş adedi
𐰴	ıḳ, ḳı, ḳ	23	26	14	11
𐰴𐰍		18	22	12	11
𐰴𐰃		1	-	-	-
𐰚	ḳ	271	259	172	137
𐰍𐰚		35	37	19	20
𐰚𐰃		8	5	7	4

Örnek:

𐰚𐰚𐰃𐰴: kırk

𐰍𐰉𐰍𐰏𐰇 : 𐰇𐰉𐰽𐰆 : 𐰍𐰋𐰉𐰍 : 𐰍𐰇𐰇 : 𐰍𐰃𐰉𐰚 : 𐰚𐰚𐰃𐰴.....𐰾𐰉𐰋 : 𐰆𐰽𐰇𐰉𐰚𐰽𐰇

𐰇𐰉𐰽𐰆 : 𐰇𐰽𐰆 :

kangım kagan bunç[a……..] *kırk* artukı yiti yolı sülemiş yegirmi süngüş süngüşmiş: Babam kağan bunca…… *kırk* yedi kez sefer etmiş, yirmi (kez) savaşmış. KT D14, 15

..𐰚𐰃𐰚: kır[k]

𐰍𐰉𐰍𐰏𐰇 : 𐰉𐰉𐰽𐰆 : 𐰍𐰋𐰉𐰍 : 𐰍𐰇𐰃𐰇.....𐰚𐰃𐰚.....𐰽𐰆𐰾𐰉𐰋.....

𐰉𐰉..𐰆 : 𐰉𐰽𐰆 :

[kangım kagan bunça……]bodunug ….. *kır[k* artukı]yiti yolı sülemiş yegirmi süngüş sü[ngüş]miş: Babam kağan bunca…… *kırk* yedi kez sefer etmiş, yirmi (kez) savaşmış. BT D12, 13

2.6.1. 𐰚≅𐰴

Örnek sayısı: 1

Örnek:

𐰽𐰆𐰾𐰉𐰋 : 𐰇𐰚𐰚𐰃𐰚𐰇: az kırkız bodunug

.....𐰉𐰽𐰍 : 𐰽𐰆𐰾𐰉𐰋 : 𐰇𐰚𐰚𐰃𐰚𐰇 : 𐰇𐰋𐰃𐰀𐰽𐰇𐰉𐰽𐰽𐰆 : 𐰇𐰆𐰃 : 𐰋𐰽𐰉𐰋𐰃𐰋 : 𐰇𐰉𐰉𐰆𐰆𐰋

kögmen yir sub idisiz kalmazun tiyin *az kırkız bodunug* yarat[ıp keltimiz süngüşdümiz]: Kögmen ülkesi sahipsiz kalmasın diye *Az (ve) Kırgız halklarını* örgütleyip geldik, savaştık. KT D20

𐰽𐰆𐰾𐰉𐰋 : 𐰇𐰚𐰚𐰃𐰴𐰇: az kırkız bodunug

𐰽𐰆𐰾𐰉𐰋 : 𐰇𐰚𐰚𐰃𐰴𐰇 : 𐰇𐰋𐰃𐰀 : 𐰽𐰽𐰇𐰉..... : 𐰇𐰆𐰃 : 𐰋𐰽𐰉𐰋𐰃𐰋 : 𐰇𐰉𐰉𐰆𐰆𐰋

.....𐰉𐰽𐰆.....𐰉𐰀𐰽𐰆 : 𐰃𐰉𐰍 ... :

kögmen yir sub idisiz [kal]mazun tiyin *az kırkız bodunug* [itip] yarat[ıp keltim[iz s]üngüş[dümiz]: Kögmen ülkesi sahipsiz kalmasın diye *Az (ve) Kırgız halklarını* örgütleyip geldik, savaştık. BK D17

2.7. 𐰋𐰉 ≅𐰇

Örnek sayısı: 1

Tablo 12: Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında kullanılan 𐰋𐰉 ve 𐰆 karakterlerinin durumu:

Karakter/ler	Yazı çevrimi	Köl Tigin yazıtında geçiş adedi	Bilge Kağan yazıtında geçiş adedi	Köl Tigin yazıtındaki ortak metinde geçiş adedi	Bilge Kağan yazıtındaki ortak metinde geçiş adedi
𐰋𐰉	l̤	205	216	121	102
𐰆	ɬ̤	28	30	14	16

Örnek:

𐰆𐰍𐰃𐰍 : 𐰆𐰉𐰓↓𐰉𐰖𐰃 : yangılukın üçün

𐱅𐰼𐰚𐰋𐰸 : 𐱅𐰓↓𐰖𐰃𐰺𐰇 : 𐱅𐰴𐰚𐰍 : 𐱅𐰆𐰚𐰋 : **𐰆𐰍𐰃𐰍 : 𐰆𐰉𐰓↓𐰉𐰖𐰃** : 𐰼𐰚𐰆𐰉𐰸 : 𐰆𐰍𐰃𐰍…

𐱅𐰴𐰚𐰍 : 𐰼𐰋𐰾 :

[bilmedükin] üçün bizinge *yangılukın üçün* kağanı ölti buyrukı begleri yime ölti: Bilgisizliği yüzünden bize karşı hatalı hareket ettiğinden kağanları öldü, kumandanları (ve) beyleri de öldü. KT D18, 19

𐰆𐰃𐰍 : 𐰆𐰉𐰓↓𐰋𐰆𐰖𐰃 : 𐰆𐰉𐰓↓𐰆𐰚𐰖𐰃 : yangıltukın yazıntukın üçün

𐱅𐰴𐰚𐰍 : 𐱅𐰆𐰚𐰋 : **𐰆𐰃𐰍 : 𐰆𐰉𐰓↓𐰋𐰆𐰖𐰃** : 𐰆𐰉𐰓↓𐰆𐰚𐰖𐰃 : 𐰼𐰚𐰆𐰉𐰸 : 𐰆𐰃𐰍 : 𐰆𐰉𐰔𐰋𐰾𐰼𐰚𐰸

𐱅𐰴𐰚𐰍 : 𐰼𐰋𐰾: 𐱅𐰴𐰚𐰍 : 𐱅…𐰖𐰺𐰇 :

bilmedükin üçün bizinge yangıltukın *yazıntukın üçün* kağanı ölti buy[ruk]ı begleri yime ölti: Bilgisizliği yüzünden *bize karşı hatalı hareket ettiğinden* kağanları öldü, kumandanları (ve) beyleri de öldü. BK D16

2.8. 𐰋𐰉≅𐰆

Örnek sayısı: 1

Tablo 13: Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında art arda gelen 𐰉 ve 𐰋 karakterleri ve 𐰆 çift ünsüz işaretinin kullanımı:

Karakter/ler	Yazı çevrimi	Köl Tigin yazıtında geçiş adedi	Bilge Kağan yazıtında geçiş adedi	Köl Tigin yazıtındaki ortak metinde geçiş adedi	Bilge Kağan yazıtındaki ortak metinde geçiş adedi
𐰋𐰉	l̤t̤	17	17	2	3
𐰆	ɬ̤	28	30	14	16

Örnek:

𐰴𐰋𐰉𐰃𐰏𐰍 : öküş kıltım

𐰴𐰋𐰉𐰃𐰏𐰍 : 𐰽𐰇𐰾𐰺𐰃𐰆

az bodunug *öküş kıltım*: Sayıca az olan halkı *çoğalttım.* KT D29

𐰴𐰆𐰉𐰃𐰏𐰍: öküş kıltım

𐰴𐰺𐰍𐰃𐰖𐰆𐰣 : 𐰽𐰇𐱅𐰾𐰇𐰃

az bodunug *öküş kıltım*: Sayıca az olan halkı *çoğalttım*. BK D24

2.9. 𐰇≅𐰃

Örnek sayısı: 1

Tablo 14: Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında kullanılan 𐰇 ve 𐰃 karakterleri ve geçiş adetleri:

Karakter/ler	Yazı çevrimi	Köl Tigin yazıtında geçiş adedi	Bilge Kağan yazıtında geçiş adedi	Köl Tigin yazıtındaki ortak metinde geçiş adedi	Bilge Kağan yazıtındaki ortak metinde geçiş adedi
𐰇	ŋ	226	237	170	142
𐰃	n	217	222	115	97

Örnek:

𐰇𐰍𐰽𐰃 : 𐰓𐱃𐰋𐰇𐰽𐰃: kaganladuk kaganın

𐰋𐱃𐰍 : 𐰴𐰽𐰋𐰍𐰾 : **𐰇𐰍𐰽𐰃 : 𐰓𐱃𐰋𐰇𐰽𐰃** : 𐰋𐱃𐰍 : 𐰇𐰍𐰽𐰃 : 𐰃𐰍𐰽𐰃 : 𐰚×𐰽𐰽 : 𐰇𐱃𐰾𐰇 : 𐰚𐰽𐰴𐰃...

türük bodun illedük ilin ıçgınu ıdmış *kaganladuk kaganın* yitürü ıdmış: Türk halkı, kurduğu devletini elinden çıkarıvermiş; *tahta oturttuğu kağanını* kaybedivermiş. KT D6, 7

𐰃𐰍𐰽𐰃 : 𐰓𐱃𐰋𐰇𐰽𐰃: kaganladuk kaganı/in

𐰓𐱃𐰋𐰇𐰽𐰃 : 𐰺𐱃𐱃...𐰽𐰽𐰃 : 𐰃𐰍𐰽𐰃 : 𐰚×𐰍 : 𐰇𐱃𐰾𐰇 : 𐰚𐰽𐰴𐰃 ...

𐰺𐱃𐱃𐰍𐰾𐰍𐰃𐰾 : **𐰃𐰍𐰇𐰽𐰃 :**

… türük bodun il[l]edük ilin ıçgınu [ı]dmış *kaganladuk kaganı/in* yitürü ıdmış: Türk halkı, kurduğu devletini elinden çıkarıvermiş; *tahta oturttuğu kağanını* kaybedivermiş. BK D6, 7

2.10. 𐰴𐰃≅𐰸

Örnek sayısı: 1

Tablo 15: Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında art arda gelen 𐰴 ve 𐰃 karakterleri ve 𐰸 çift ünsüz işaretinin kullanımı:

Karakter/ler	Yazı çevrimi	Köl Tigin yazıtında geçiş adedi	Bilge Kağan yazıtında geçiş adedi	Köl Tigin yazıtındaki ortak metinde geçiş adedi	Bilge Kağan yazıtındaki ortak metinde geçiş adedi
𐰴𐰃	nt	4	-	1	-
𐰸	n̂t	66	63	32	35

Örnek:

𐰃𐰴𐰃𐰋𐰆: küntüz

𐰺𐱃𐰺𐱃𐰾𐰃𐰋𐰴 : 𐰃𐰋𐰀𐰋 : 𐰇𐱃𐰾𐰇 : 𐰚𐰽𐰴 : 𐰃𐰓𐰇𐰴.....𐰃𐰋 : 𐰃𐰺𐰇𐰀 : 𐰃𐰺𐰴𐰋

𐰱𐰺𐰴𐰀𐰇 : 𐰃𐰴𐰃𐰋𐰆 :

kangımız eçimiz kaz[ganmış bodun atı küsi yok bolmazun] tiyin türük bodun üçün tün udımadım *küntüz* olurmad: Babamızın, amcamızın kazanmış oldukları halkın adı sanı yok olmasın diye Türk halkı için gece uyumadım, gündüz oturmad(ım). KT D26, 27

𐰴𐰺𐰼𐰃: küntüz

: 𐰓𐰆𐰼𐰍 : 𐰴𐰼𐰇𐰍 :.....𐰋𐰺𐰃𐰉 : 𐰇𐰼𐰃𐰇𐰆 : 𐰺𐰺𐰋 : 𐰚𐰞𐰺𐰇𐰴 : 𐰴𐰞𐰃 𐰴𐰞𐰃

𐰞𐰺𐰞𐰃𐰋 : 𐰴𐰺𐰼𐰃 : 𐰞𐰺𐰞𐰇𐰺 : 𐰴𐰼𐰍 : 𐰴𐰋𐰼 : 𐰺𐰺𐰃

kangımız eçimiz kazganmış bodun atı küsi yok bo[lmazun] tiyin türük bodun üçün tün udımadım *küntüz* olurmadım: Babamızın, amcamızın kazanmış oldukları halkın adı sanı yok olmasın diye Türk halkı için gece uyumadım, *gündüz* oturmadım. BK D21, 22

2.11. 𐰋𐰇 ≅ 𐰚

Örnek sayısı: 1

Tablo 16: Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında art arda gelen 𐰋 ve 𐰇 karakterleri ve 𐰚 hece işaretinin kullanımı:

Karakter/ler	Yazı çevrimi	Köl Tigin yazıtında geçiş adedi	Bilge Kağan yazıtında geçiş adedi	Köl Tigin yazıtındaki ortak metinde geçiş adedi	Bilge Kağan yazıtındaki ortak metinde geçiş adedi
𐰋𐰇	iç	6	6	6	1
𐰚	i̧ç	-	4	-	1

Örnek:

𐰇𐰞𐰃𐰋𐰇: içikmiş

𐰇𐰞𐰃𐰋𐰇 : 𐰚𐰃𐰆 : 𐰉𐰺𐰞𐰺 : 𐰺𐰃𐰺𐰞𐰓𐰆 : 𐰍𐰴𐰴𐰇 : 𐰶𐰋𐰺𐰃𐰚𐰆

yagı bolup itinü yaratunu umaduk yana *içikmiş:* Düşman olmuş, (fakat) kendini düzene sokup (iyi) örgütlenememiş, yine (Çinlilere) *bağımlı olmuş*. KT D10

𐰚𐰞𐰃𐰚: içikmiş

𐰚𐰞𐰃𐰚 : 𐰚𐰃𐰆 : 𐰉𐰺𐰞𐰺 : 𐰺𐰃𐰞𐰓𐰆 : 𐰍𐰴𐰴𐰇 : 𐰶𐰋𐰺𐰉 : 𐰇𐰚𐰆

yagı bolup itinü yaratunu umaduk yana *içikmiş*: Düşman olmuş, (fakat) kendini düzene sokup (iyi) örgütlenememiş, yine (Çinlilere) *bağımlı olmuş*. BK D9

3. Sonuç:

- Tablo 17: Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarının ortak metinlerinde kullanımında farklılık tespit edilen ünsüzler:

Karakter	Yazı çevrimi	Köl Tigin yazıtında geçiş adedi	Bilge Kağan yazıtında geçiş adedi	Köl Tigin yazıtındaki ortak metinde geçiş adedi	Bilge Kağan yazıtındaki ortak metinde geçiş adedi
𐰇	ç	132	135	100	66
𐰴	k	198	190	109	86
𐰽	ḳ	271	259	172	137
𐰺	r	374	402	260	213
𐰼	ṛ	231	220	160	119
𐰾	s, ş	273	228	198	104
𐰿	ṣ	70	68	45	34
𐱃	n	217	222	115	97
𐰻	ṇ	226	237	170	142
𐰸	ṣ, ş̧	130	173	62	102
𐰢	t̂	28	30	14	16
𐰣	n̂t̂	66	63	32	35
𐰴	ı̲k, k̲ı, ḳ	23	26	14	11
𐰴	ök̲, k̲ö, ük̲, k̲ü, k	55	64	50	41
𐰴	ok̲, k̲o, uk̲, k̲u, ḳ	110	122	70	55

- Bazı ünsüzlerin kalın ve ince şekillerinin ayrı ayrı işaretlenmiş olması, ünsüzlerle ilgili toplam işaret sayısını artırırken, yazıda ünlülerin geçiş sıklığını azaltmıştır. Dolayısıyla Köktürk alfabesi, bilgi teorisine göre, yazıda seslerin tamamını işaretleyen alfabe sistemleriyle karşılaştırıldığında birim yazı için kullanılan harf sayısı bakımından çok daha ekonomik bir alfabedir.

Tablo 18: Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında kullanıldığı kelimede yaklaşık değer taşıyan karakterler ve örnek sayıları:

Köl Tigin yazıtının ortak metnindeki karakter/ler		Bilge Kağan yazıtının ortak metnindeki karakter/ler	Örnek sayısı
𐰴	≅	𐰼	4
𐰼	≅	𐰴	5
𐰼	≅	𐰴𐰺	4
𐰸	≅	𐰽	1
𐰽	≅	𐰸	1
𐰾	≅	𐰸	2
𐰾	≅	𐰸𐰾	1
𐰾	≅	𐰸𐰺	1
𐰾	≅	𐰸	1
𐰾	≅	𐰾	3
𐰾	≅	𐰾	49
𐰾	≅	𐰾	2
𐰾	≅	𐰾	1
𐰾	≅	𐰾	1
𐰾	≅	𐰾	1
𐰾	≅	𐰾	1

Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarının ortak metinlerinde aynı kelimelerin yazımında ünsüzlerle ilgili görülen farklılıklar, yazıtlardaki benzeri örnekler de dikkate alınarak şöyle değerlendirilebilir:

- Kalın sıradan ünlü ve ünsüzlerin bulunduğu bir kelimede ince bir ünsüzün bulunması, ya da ince sıradan ünlü ve ünsüzlerin bulunduğu bir kelimede kalın bir ünsüzün kullanılmış olması yazım yanlışı ya da ağız özelliği olarak da değerlendirilebilir:

𐰸𐰍𐰃𐰼: **kaganı/in:** kağanın BK D6; **𐰋𐰉𐰃𐰇𐰍𐰇𐰼: başlıgıg yükünturmı/iş:** Başlılara baş eğdirmiş BK D3

- Kalın ve ince ayrımı yapılmayan ünsüzlerin düz ünlülerle kullanıldığı örnekler, ağız ve şive farklarını yazı dili seviyesinde giderme özelliğine sahiptir.

- Gerek Köl Tigin, gerekse Bilge Kağan yazıtlarında art arda gelen 𐰸 ve 𐰺 sesleri daima 𐰾 karakteriyle karşılanmış ve yazı dilinde harf seviyesinde ekonomi yapılmıştır.

- Art arda gelen 𐰸 ve 𐰼 sesleri Köl Tigin yazıtında (biri ortak metinde olmak üzere) 4 kez

"𐰴𐰢" şeklinde yazılırken, (32'si ortak metinde olmak üzere) 66 kez de 𐰺 karakteriyle karşılanmıştır. Aynı sesler, Bilge Kağan yazıtında 63 kez, aynı yazıtın ortak metninde ise 35 kez 𐰺 karakteriyle yazılmıştır.

• Art arda gelen 𐰋 ve 𐰃 sesleri Köl Tigin yazıtında 16 kez "𐰻" şeklinde yazılırken, Bilge Kağan yazıtında 1 kez 𐰃𐰋 şeklinde yazılmıştır: 𐰇 𐰋𐰍𐰚𐰀𐰖𐰀𐰉𐰃𐰋𐰀 : 𐰉𐰉𐰃𐰋𐰚 : tonyukuk boyla baga tarkan BK G14

• Art arda gelen 𐰉 ve 𐰚 sesleri, Köl Tigin yazıtında (2'si ortak metinde olmak üzere) 17 kez "𐰚𐰉" şeklinde yazılırken, (14'ü ortak metinde olmak üzere) 28 kez "𐰆" karakteriyle karşılanmıştır. Aynı sesler, Bilge Kağan yazıtında da 17 kez "𐰚𐰉" şeklinde, (16'sı ortak metinde olmak üzere) 30 kez de 𐰆 karakteriyle yazılmıştır.

• Birim yazıda en az işaretle en fazla ve eksiksiz mesaj kodlama amacı çerçevesinde geliştirilen çift ünsüzler, (nç hariç) uygun olan her yerde **kullanılmamıştır.**

• Tek karakter ile temsil edilmelerine rağmen geçiş sıklıkları yazıttan yazıta farklılık arz eden hece işaretlerinin enformasyon teorisine göre üzerine düşen bilgi yükü kullanıldıkları yere göre farklılık arz etmektedir:

- 𐰴𐰚𐰍𐰃𐰍𐰉: oḳuṇ uṛṭı: Okla vurdu(lar). (KT D33), 𐰃𐰠𐰍𐰀 : 𐰉𐰃𐰍: **oṇ oḳ ḅoḍ(u)ṇ:** On Ok halkı KT D19 örneklerinde de görüldüğü gibi 𐰉 (oḳ) hece işareti tek başına bir kelime değeri taşımaktadır. Dolayısıyla bu örneklerde 𐰉 (oḳ) hece işareti üzerine düşen bilgi yükü oldukça yüksektir.

- Hece işaretlerinin sadece bir heceyi karşıladığı örneklerde ise üzerlerine düşen bilgi yükü çift ünsüzlere göre düşük olmasına rağmen ünlülere göre çok daha yüksektir.

• Hece işaretlerinin sadece bir ünsüz değeri taşıyan örnekleri de bulunmaktadır:

𐰾𐰃𐰠𐰀 : 𐰢𐰋𐰼𐰋𐰢: az kırkız bodunug: *Az (ve) Kırgız halklarını* KT D20; **𐰾𐰃𐰠𐰀 : 𐰢𐰋𐰼𐰇𐰢: az kırkız bodunug:** *Az (ve) Kırgız halklarını* BK D17

• Kullanımları standart olmasa da hece işaretleriyle karakter seviyesinde ekonomiye gidilmiştir.

• Birim yazıda en az işaretle en fazla ve eksiksiz mesaj kodlama amacı çerçevesinde geliştirilen hece işaretleri, uygun olan her yerde **kullanılmamıştır.**

Kaynakça

- ABRAMSON, Norman, *Information Theory and Coding*, New York, 1963.
- ALYILMAZ, Cengiz, Gobi Çölünde ve Altay Dağlarında Kaya Üstü Tasvirler, *Yeni Türkiye Dergisi*, S. 46 (Türkoloji ve Türk Tarihi Araştırmaları Özel Sayısı IV), Ankara, 2002, s. 613-615.
- ALYILMAZ, Cengiz, *Orhun Yazıtlarının Bugünkü Durumu*, Ankara, 2005.
- ALYILMAZ, Cengiz, *Orhun Yazıtlarının Söz Dizimi*, Erzurum, 1994.
- ALYILMAZ, Cengiz, *(Kök)türk Harfli Yazıtların İzinde*, Ankara, 2007.
- ARNDT, Christoph, *Information Measures: Information and Its Description in Science and Engineering*, Berlin, 2004.
- ASH, Robert B., *Information Theory*, New York, 1965.
- DURMUŞ, İlhami, Bozkır Kültür Çevresinde Runik (Oyma) Yazının Doğuşu ve Gelişimi, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. I, S. 1, Ankara, 1997, s. 87-100.
- EMRE, Ahmet Cevat, *Eski Türk Yazısının Menşeği*, İstanbul, 1933.
- EREGDENDAGVA, D., Yangir ba Hadnı Zuragiín Tarhalt, *Arheologiín Sudlal*, Tom. VII, Ulaanbaatar, 1977, pp.-28.

- GEMALMAZ Efrasiyap, STT'nde işaretsiz (/.Ø./) Görev Ögeleri Üzerine, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 6, Erzurum, 1996, s. 1-4.
- GEMALMAZ, Efrasiyap, Standart Türkiye Türkçesi (STT) İçin Dil Bilgisi Uygulamalarında Kullanılacak İşaret ve Kısaltmalar, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, S. 10, Erzurum*, 1998, s. 1-21.
- GEMALMAZ, Efrasiyap, *Standart Türkiye Türkçesi (STT)'nin Formanlarının Enformatif Degerleri*, Erzurum, 1982.
- GEMALMAZ, Efrasiyap, Türk Dilindeki Ses Hadiselerinin Bu Dilin Sentaksıyla İlgisi, *VI. Milletler Arası Türkoloji Kongresi'nde Sunulmuş Bildiri, 19-25 Eylül 1988.*
- GEMALMAZ, Efrasiyap, Türkçe'nin Morfo-Sentaktik Yapısının Fonolojisine Etkileri, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 3, Erzurum, 1995, s. 1-7.
- GOLDIE, Charles M.- PINCH, Richard G. E., *Communication Theory*, Cambridge, 1991.
- GUZEV, Viktor G. – KLYAŞTORNIY, Sergey G., Genel Yazı Nazariyesi Işığında Göktürk Yazısının Menşei Meselesi (Okunuşunun 100. Yıl Dönümü Dolayısıyla), *TDAY Belleten 1993*, Ankara, 1995, s. 27-33.
- GUZEV, Viktor G., Göktürk Yazısının Kendiliğinden Doğma (Otokton) Menşei Varsayımını Esaslandıran Deliller, *TDAY Belleten 2000*, Ankara, 2001, s. 211-220.
- XAVIER, S.P. Eugene, *Statistical Theory Of Communication*, New Delhi, 2007.
- IHARA, Shunsuke, *Information Theory for Continuous Systems*, Singapore, 1993.
- LİVŞİTS, Vladimir A., Eski Türk Runik Yazısının Ortaya Çıkışı Üzerine, *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 31, Ankara, 2000, s. 37-50, *çev.* S. GÖMEÇ - T. ÖLÇEKLİ.
- MERT, O., Kemaliye'de Eski Türk İzleri: Dilli Vadisindeki Petroglif ve Damgalar, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 34, Erzurum, 2007, s. 233-254.
- MERT, Osman, Orhun Yazıtlarında Kullanılan İşaretsiz (/.ø./) Görev Ögeleri**,** *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 38, Erzurum, 2008, s. 1-20.
- MORAN, Patrick Alfred Pierce, *An Introduction to Probability Theory*, Oxford, 2002.
- NICKEL, H., Tamgas and Runes, Magic Numbers and Magic Symbols, *Metropolitan Museum Journal*, Vol. 8, 1973, pp.165-173.
- REZA, Fazlollah M., *An Introduction to Information Theory*. New York, 1961.
- KULLBACK, Solomon, *Information Theory and Statistics*, 1997.
- SERTKAYA, Osman Fikri, *Göktürk Tarihinin Meseleleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1995.
- ŞEN, Serkan, Yolluğ Tigin Ne Kadar Unutkandı? *Journal of Türkish Studies*, 30-III, 2006, 175-180.
- ŞÜKÜRLÜ, Elisa C., Göytürk Yazıtlarında Kelimelerin Noktalanması Özellikleri, *TDAY Belleten 1993*, Ankara, 1995, s. 121-134.
- TEKİN, Talat, *Ana Türkçede Aslî Uzun Ünlüler*, Ankara, 1975.
- TEKİN, Talat, *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler*, Ankara, 1995, s. 91.
- TEKİN, Talat, Göktürk Alfabesi, *Harf Devriminin 50. Yılı Sempozyumu*, Ankara, 1981, s. 27-37.
- TEKİN, Talat, *Orhon Yazıtları*, İstanbul, 1995.
- TEKİN, Talat, *Orhun Türkçesi Grameri*, Ankara, 2000, Yayımlayan: Mehmet ÖLMEZ.
- TEKİN, Talat, *Tunyukuk Yazıtı*, Ankara, 1994.
- TEZCAN, Semih, Türklerde Yazı Kültürünün Başlangıcı ve Gelişimi, *Harf Devrimi'nin 50. Yılı Sempozyumu*, Ankara, 1981, s. 39-43.
- TRYJARKSKİ, Edward, Asya ve Avrupa'daki Runik Yazıların Anonimliği, Farklılığı ve Yayılımı, *TDAY Belleten 1993*, Ankara, 1995, s. 43-49, *çev.* E. GÜRSOY NASKALİ.
- TUNA, O. Nedim, Eski Doğu Türk Yazısında Kullanılan Ligatürler ve Bunlarla İlgili Bazı Meseleler Hakkında, *TDAY Belleten 1990*, Ankara, 1994, s. 207-222.
- TUNA, O. Nedim, Köktürk Yazılı Belgelerinde ve Uygurcada Uzun Vokaller, *TDAY Belleten 1960*, Ankara, 1988, s. 213-282.

- VÁSÁRY, István, Doğu Avrupa'nın Runik Alfabe Sistemleri Üzerine, *TDAY Belleten 1993,* Ankara, 1995, s. 51-59.
- VASİLYEV, D.D., Göktürk Yazı Kültürünün Asya'nın Merkezinden Doğu Avrupa'ya Yolu, *TDAY Belleten 1993,* Ankara, 1995, s. 61-66.
- YEUNG, Raymond W., *A First Course in Information Theory*, New York, 2002.

MOĞOLİSTAN'DA SON ZAMANLARDA KEŞFEDİLEN "OLON NUURİN KHÖNDİİ"DEKİ ANIT VE YAZITI ÜZERİNE -2009 YILININ JAPON VE MOĞOL ORTAK YÜZEY ARAŞTIRMALARINA DAYANARK-

Takashi ÔSAWA*

Özet

Burada 2009 yılında Japon ve Moğol ortak araştırma pojesi olarak Eski Türk dönemine ait anıt ve yazıtları yüzey incelemelerine dayanarak bir anıt ve eski Runik yazı üzerinde ön haber vermek istiyorum. Bu anıt ise Moğolistan'daki Bayankhongor aymağının Galuut som'da bulunup oraya yakın yerden adı alıp <Olon Nuurin Khöndii> anıt ve yazıtı olarak Moğol araştırmacılarca adlandırılmaktadır. Buraya 2005 civarından altın bulmaya gelen Moğol kazıcılar tarafıdan bozulup ondan sonra Arkeoloji Enstütüsü tarafından kazıp incelenmiştir. Ama o zamanki yazı üzerindeki çalışma ise daha düzeltirip buraya aktarmak isterim. Bizim calışma zamanda artık aslında üç taş heykel ise bire, 50 tane civarında bulunmuş balbal taş da kalmdı ve sarkofagunun kapak parçası da artık yerde yoktu. Sadece doğu, kuzey, güney ve batı tarafındaki sarkofagu yerde yatarak veya toprak altında yarısı gömülüp bulunur. Kalmış eski Türk Yazıttaki metin ise şöyle çevrebiliriz.

Doğu taraf: sol kenarı. Yukarıdan aşağıya iki satırda sıralamaktadır.

(1) irkin:ellig:çor: inçin:ekkügü:kazγ(andïm)

(2) anta:atïγ:katïγ:taşïγ:ebig:barkïγ:tokïtdïm

Doğu trafındaki üstü kenarı: tesr olarak sağdan sola bir satır sıralamaktadır.

(3) (ü)zä:Tängrikenim a! Yaγïz:yerim a!

Sarkofagunun kapak diye tahmin edilen taş parçası. Aşağıdaki kenarında sağdan sola sıralamaktadır.

(4) (üzä: Täng)rikenim a! Yaγ(ïz:yerim a!)

Benim düşünceme göre bu anıtta anılan şahs ise yazıtta adı geçen <irkin:ellig:çor> kendisi olmalıdır. Ve birinci satırda bahsettiği gibi o hayattayken kendi hümayne altından alan <yinçi> yani ona tapmış özel asker ile düşman ile savaşıp zafer kazanmış olmalıdır. Ve herhalde bu anıt ise kalmış ibadet tapınağına kullandığı sarkofagunun güzel çicek süslemesi, taş heykel, ve balbal taşların bulunması ve hatta tuğla parçasına göre Ikinci eski Türk Kağanlığındaki hükümdar için bu bölgesini yöneten bir asker memuru olduğunu analaşabliriz.

Anahtar Sözcükler: Moğolistan, Bayankhongor aymak, Oloon Nuurin Khöndii, Eski Türk Yazı, Sarkofagu

Önsöz

1996 yılından itibaren 1998 yılına kadar Japon ve Moğol ortak Araştırma heyeti ise Moğolistan'da bulunan eski Türk ve eski Uighur dönemine ait eski Türklere ait Runik, Çin ve Sogud veya Uigur harfleri ile yazılmış yazıtlar başta olmak üzere, bu dönemine ait mezar, anıt, taş heykel ve balbal taşları, hatta daha eskiye giden kaya resmi veya geyik taşı gibi eski kalıntlar da filoloji, tarih ve arkeloji açısından incelemede bulunduk. Bu sonuçları ise <Bichees> denilen ön raporda bulunmaktadır.

Bundan sonra yine 2006-2008 yıllar arasında da ben ve K. SUZUKI ise Moğol Arkeoloji Enstütüsü ile ortak araştırma yapmayı imzalayıp epey uzak yerlere uğrayıp çalıştık ve bu da sonuşların bazı kısmı bir rapor haline getirdik.

* *Prof. Dr., Osaka Üniversitesi, Dünya Diller Araştırma Enstütüsü, Türkoloji Bölümü, Japonya, osawatak@world-lang.osaka-u.ac.jp.*

Yine 2009 yılında Ağustos ayında yine Arkeloji Enstüsü ile ortak araştırma imzalayıp yine yüzey araştırmada bulunduk. Buna üçüncü Biçees denir.

Bu antlaşma üzerine bu sefer ise Ulaanbaatar'dan hareket edip Kharakhorin aymaktan eski <Ötükän yiş> adlandırılan Khangai Dağlarının orta bölgelerini aşıp Bayankhongor aymağının kuzeyinde bulunan Galuut som'daki <Olon Nuurin Khöndii> adlı bir yerde bulunan anıtı incelemeye gittik. Bunu 2008 yılının Temmuz aylarında inceleyen D. Bayar, R. Munkhtulga, S. Khurelsukh'un haberlerine göre bu anıta ait haber ise 2005 eylül ayında Galuu som'daki memurdan Ulaanbaatar'daki Arkeoloji Enstütüsüne haber vermiştir ki, yani o zaman burada <NINJA> adlı yer altındaki altını arayan kişiler tarafından bir antını keşfedilip gizli kazıyordu. Bunun üzerine 2008 yılının Temmuz ayında Arkeoloji Enstütüsü ise Erken Ortaçağ dönemini inceleyen Dr. D. Bayar başta olmak üzere, R. Munkhtulga ve S. Khrelsukh adlı genç araştırmacılardan başka Ulaanbaatar'daki Üniversitesine bağlayan öğrencilerdan oluşan Moğol araştırma heyeti burada aynı ayın 13-16 tarihleri arasında kazı araştırmalarda bulunmuşlardı. Bu yeri ise GPS ölçüsüne göre Doğu boylam 46°35'03,0", Kuzey enlem ise 100°04'43,9" göstermektedir(**Harita 1, 2**). Onların ön habbere gore, bu anıtın asıl şekli buzdurulup iyice tahribe uğraşmuş durumuda imiş (Bayar, Munkhtulga, Khurelsukh 2008: Resim 1). Onların haberine göre gizli kazanların bıraktığı anıtın durumu ise sadece toprak üstüne kuzey-doğu tarafındaki sarkophagunun üstü keneari ve sarkophagunun kapak taşının yarı parçası gözükmekteydi (**Resim 1**).

Ve 2008 kazdıktan sonra toprak altından kuzeydoğu tarafında bulunan sarkophagu, kuzeydoğundaki sarkophagu, ve güneybatıdaki sarkophagu ortaya çıkarıldı. Ama ancak güneybatı tarafındaki sarkophagu ise keşfedilmedi. Herhalde başka bir yere taşınmış yada gizli kazanlar tarafından parçalanmış olabilir (**Resim 2,3**).

Bu antın asıl şekil ise eski Türk dönemina ait anıt gibi alanın batı tarafında yer alan dikdörtgen sarkophagu bulnup ondan doğusunda ise taş heykel (**Resim 8**)ve ondan doğuya balbal taş bir sıra ile devam edilmiş olmalıdır ().

2008 yılındaki araştırmada sarkophagunun doğu tarafında üç taş heykel bulunuyormuş. Artık hepsi başsız olup ikisinin sağ elle göğsünde kadeh tutup sol elini sol bel civarındaki kılıcını tutan erkek taş heykeli idi ve biri ise iki elle göğsünde kadeh tutan insan (belki de kadın) idi **(Resim 9).** Ama bizim 2009 Ağustos ayındaki çalşımamızda sadece güneydoğundaki ince çukur içinde başsız erkek taş heykele ait iki parça, yani belden yukarı parçası ve aşağı parçası yatmakta idi **(Resim 4).** Ayrıca bunun civarında parçalanmış evin damına ait tuğra parçaları da bulunmakta idi. Ve anıtın doğu tarafından 54 balbal taş bulunup 784 m uzublunda sıralanmkat imiş. Ama bu balbal taş ise bizimziyaret ettiğimizde hiç bulunmayıp sadece anıtın civarında onlarını biriktirlimiş olduğu analşabilirdi. Bunun gibi duruma göre artık Moğol araştırmacıların söylediği gibi bu antın ikinci eski Türk dönemine ait olduğunu muhakkaktır.

Bundan başka dikkatimizi çeken ise sarkofagunun dış tarafında eski Türk runik harfle yazılan yazıtlardır.

Bunlardan biri ise 221cm uzunluğunda ve enliği ise 108 cm ve kalnlığı ise 16 cm büyüklüğünde. Bizim ziyaretimizde bu sarkophagu ise yarı ortadaki çukura eğlip düşüp bir parça ise toprağın altında yatmakta idi (**Resim 1**). Başka sarkofagunun bulunduğu yöne göre Moğol araştırmacıların haberine bakarak mukayese edersek bunun kuzey-doğu tarafındaki sarkophagu olduğunu tespit edebiliriz. Benim ifadesi olaral doğu sarkofagu adlandırmak isterim.

Bu kuzy-doğu tarafındaki sarkofagunun dış tarafındaki yukarı kenearinda sağdan sola runic harf yazılmakta ve sağ kenarında da iki sıra ile runic harf sıralamaktadır. Ama sağ yukarıdaki kenar ise buzguna uğraşıp harfin devamsi da mutlaka mevcut olmasına rağmen artik parçası bulunmamaktaya benziyor. Bunların sağ kenar ise yukarı ve aşağıdaki parçası ise de artık bozulup parçası da bulunmamaktadır. Hatta bizim buraya ziyaretimizde ise kalmış parçası da toprağın altında olduğunda burada harhlerin izleri kabul etmek mümkün olamazdı.

Buradaki sol kenarındaki iki sıra ile yazılan harfi ise 4-6,7 cm yüksekliğinde ve kalınlığı ise 2,3-5,1 cm arasındadır. Bunun okunuşu ise ilk haber olarak D. Bayar ve Munkhtulga tarafından şu şekelde transleterasyonu ve transkriptioon ve Ingilizce tercume edildi. Ben onlarn verdiği bilgilerine içtenlikle saygı güostermek isterim. Ama maalesef onların arkeolog olduğundan dolayı yazıtlaın okunuşu ve anlayışı açısından benim tespit ettiim ile oldukça farklığı da vardır. Bu yüzden henüz eksik parčası olduğu halde bu bildiride ise aşağıdaki gibi şimdilik benim okunuşu göstermek isterim.

I. [Doğu sarkophagudaki sol kenarındaki yazı]:(Cf. Resim 16, 13,14,15)

[Transliterasyon]:

[1] [i] r [k] n: l g:≈ W r:i n≈ n:k g ü:Q z[G](nt m z)

[2] a nt a:T[G] :Q T G:T π G:b g:B R Q G [T](W Qi T D M)

[Tanskripsyon]:

(1) irkin:ellig:≈or in≈in:ekkegü:qazγa(ntïmïz)

(2) anta:atïγ:qatïγ:taπïγ:ebig:barqïγ:t(oqïtdïm)

[Tercume]:

(1) irkin:ellig:≈or in≈i ile ikisi birlikte kazandık.

(2) Bundan sonra adını:sert taşı ve ev konağı (diktirdim).

[Not]

(1) **irkin:ellig:čor**

2008 yılında burada kazı yapan Moğol eskiplerinin okunuşa göre ilk harf olarak ince <n> harfinden başlamaktadır ki, bizim aldğımız estampajiye göre <n> harfinden önce daha üç veya iki harflerin izi kabul edebiliriz. Çok silinmiş olduğundan daha incelememiz gerekir ki, şu anda kalmış izlerinin çizgine doğru okursak öndeki harf <i> biraz eğimiş şekilde ve ikinci <r> harfi ise çok belli şekilde gösterilmektedir ki <i r k> harfleri okuyabiliriz. Böylece burada <irkin:elig:çor> olarak okumak istreim. Yani bu unvan ise herhalde bu anıt ve yazıtı ile anılan şahsın hayattayken taşımış yüksek ünvan olduğu göstremektedir.

Ama bu baş kısmı ise asıl tahtadan kesilip ayrıca iyice silinmiş olduğundan harf izleri de hafifçe gösterilmektedir ki, bunu ilk defa okumaya çalışan Moğol meslektaşlar ise bu satrın sadece <n> harfinden başlanmış olduğunu sanarak bu harfden çizilmeye başladı. Böylese sonraki ünvanı ile birlikte <en elig çor> veya <enlig çor> okumuş. Ama <n> harfin arkasında iyice bakasaniz iki nokta <:> bulunduğuna göre herhalde <n> harfinden gelen <i g> ile ayrılmış oldğunu göstermek için konulan bir işaret olabilir. Bu yüzden Moğol meslektaş ise arakasındaki söz ile bir unvan sayıp <en elig çor> şeklinde okumayı tercih etti[Bayar, Munkhtulga, Khurelsukh 2008:112]. Ama acaba <en elig çor> veya <enlig çor> diye transkripsyonu yapsa bile, eski Türklerde <en> veya <enlig> gibi ünvan tespit edebilir miyiz? Buna ilgili olarak Bunu ilk Moğol araştırmacılar ise 1989 yılında I. Kormuşin tarafından ilk defa bildirilen Tuva'da keşfedilen [Elegest-152 (şançi II)] numaralı Yenisei Yazıtında da aynı harfle yazılmaktadır. Mesela Kormuşin'in gösterdiği okunuşa göre şöyledir:

[Transliterasyon] n l g[:]č W R:iN n≈ W L p T R Q N:t č m a:D R L d m z:s s m

[Transcripsyon] änlig čor ïnan≈u alp tarqan atačïm a adïrïldïmïz äsisim

Burada bu Elegest yazıtı üzerindeki <n l g č W r> harfi ile gösterilen unvan üzerinde durmak isterim.

Gördüğümüz gibi Kormuşin başlangıç altı harfini <änlig çor> okumaya çalışmış ise de aynı kelimeyi Bazylkan ise <en elig çor> olarak okumaya çalışmaktadır [Kormuşin 1997:149-150; Kormuşin 2008: 166-167; Bazylkhan 2005: 204]. Ama şimdiye kadar hiç tespit edilmeyen ünvan olduğndan dolayı hiç kimse hangi ünvan olduğunu açıklamadı. Ama bu sefer yine aynı okunuş ortaya çıkarılınca artık bir ünvan olarak kabul etemeliyiz ki, yine eski Türklerdeki <enlig> veya <en> ünvanı ve bunun açıklaması çok zordur. Ama bir Türk dillerinde veya lehçelerinde <en> kelimesinin kullanılışı da bazen bulunabilir. Mesela Ko≈o'da bulunmuş eski Uygurca metinlerinde <en ïnan≈ tutuq> bulunmaktadır [Usp 26, 14; cf. DTS 173]. Yani Ko≈o Uygur döneminde bir unvanun öğesi olarak kullanılan <en> ise Elegest-152 yazıtındaki <en> ile aynı anlam taşımış olabilir. Ama bu unvan hakkında şimdiye kadar hiç dokunmamışa benziyor. Bu söz hakkında Sayın Tenişev bey ise DTL'deki hayvana işaret basmak anlamındaki <ena-> 'metitş, delatş hadrea' (DTL–3: 256) fiil'in oluşturan bir isim olan <en> kelimesinden geldiğini bunun ortaçağ Kipçakçasında <in>; Ttürkiye Türkçesindeki lehçesinde<en>, <in>, <yn>, Azericede ise <en>, Tatarların dialektiyle <in>, Başkircede <in>, Kazakhçada <en>, Kırgızcada <en, Uzbek dialektinde <en>, Uygur'da <än>, Khakasçada <in> gibi şeklinde kalmaktadır [Tenişev 2001: 329, 798]. Tenişev'e göre Altaica, Yakutça'daki <im> kelimesinin aslında Moğolca <im> 'metka, znak, simbol, kleimo na yzhe zhivotnovo – Loşad, ovtsy' [Less. 409] den ödünç aldığını iddia etmektedir. Yani evcil hayvana sahip olduğunu bildiren işaret veya mala sahip olan sembol anlamına geliyor. Yani <tamga> ile aynı anlam taşıyor. Ona göre eski Uygurca'daki <en> ise Moğolca ve Evenkica ile parallel olarak kullanıldığını söyleyerek daha eskisi ise orta çağ Moğolca'daki <him> 'metka, tamga, kleimo' ve Evenkicedeki <him> de aynı anlam taşıdığını işaret edip, bu da Moğolca'dan geçmiş olduğunu tahmin etmektedir [Tenişev 2001: 329]. Bence <in>, <en>, <him> gibi yazılan kelimenin asıl şekil ise eski Çince <印 yin> 'seal' kelimesinden geldiğini ileri sürmek isterim. Early middle Chinese ise <jin> [Pulleyblank 1991:373] veya <ien> [Karlgren 1972:319] olarak rekonstrukt yapabiliriz. Eğer benim fikrm doğru olursa böyle Çinceden ödünç kelimsinin eski Türkçeye geçiş dönemi olarak (1) Birinci eski Türk Kağanlığının çöküp pek çok Türklerin Tang Imparatorluğunun Sarı Brmağındaki kuzey veya güney bölgesine yerleşmiş durumdan başlıyor. Mesela meşhur Türk komutanı Bilge Tonyukuk'un Çince soyadı olarak Ashite Yuançin Çince adı takan dönemine gidebilir. Benim düşünceme göre Yenisei Kırgızların Elgest yazıtın keşfedilen bölgesini işgal ettiği ise belkide MS. 840 civarında olduğuna göre bu yazıtının tarihlendirme konusu ise henüz çok zor diyerim ki, ancak bu yazıtında anılan <enlig çor> veya <en elig çor> adlı bir şahs ise belkide MS. 9~11 yy.ndaki Yenisei Kırgız Kağanına hizmet eden yüksek makama ait olmalıdır. Yani <en> ise <at veya koyun gibi cok evcil havana sahipçi olduğunu belirten işaret> anlamında, yani herhalde <çok zengin veya bay> anlamı taşıyıp kendisinin o kadar güçlü olduğunu bildiren bir unvan saymalıdır.

Acaba bundan başka <n l g> harfi için başka okunuş da olabilir mi? Ben ise bir deneme olarak bu harfin yeni okunuşu yani <änällig/ inällig> de olabilir mi ? [1]

Biliyorsunuz ki, <änäl / inäl> ünvanı ise eski Uygur dönemina ait elyazması veya Buddhizma ait eski Uigurca metninde sıkça geçmektedir [Clauson 1972: 184b-185a; Donuk 1988: 16-17]. Mesela 1902-1903 yıllarında Turfan'daki Idikut şahrinde A. Grünwedel tarafından Buddhizm tapnağından çıkarılan (Almanca ile Phahlinschriften) denilen Buddhizma ait ağcın kazığındaki dini ile ilgili eski Çince ve eski Uygurca yazıları var ki, bunun eski Uygurca metinlerinde <ınal> ünvanı taşayan insan çok geçmektedir ve hatta bunların içinde <ınal çor> gibi sözkonusu olan yazıtındaki ünvana çok benzeyenler de tespi edebiliriz [Müller 1915: 22, 24]. Ama bu ünvanın kullanışın dönemi ise Divan Lügat at-Türk veya Kutadgu Bilgü gibi Karakhan dönemine ait Türklerden sonraki döneminde daha sık sık görünmektedir ki, benim kanaatımca MS. 840'dan sonra Batı tarafına kaçan Moğolistan'daki Uygur Kağanlara ait eski runik yazıtlarda tespit etmek zordur. Ama Tonyukuk yazıtta bu ünvan şöye geçmektdir.

[1] Benim fikrime göre Inällig ise Inäl ünvanı taşıyan ' having a titled Inäl'anlamında olup sonraki çor ünvanını sıfatlandırmak şeklinde göstermektedir.

Sü başï:Inel qaγan:tarduπ πad:barzun: (T31).

inäl qaγanqa (T45)

Buradaki Inel kagan'ın kime ait olması konu üzerinde Rivatski ise Bilge Kagan'nın tahta çıkmadan önceki isim olduğunu ileri sürmüş olsa da, Radlof'un <inim> gibi yanlış okunuşu düzeleterek Thomsen'in okunuşu ve kimliğini son T. Tekin de çalışmada destekledi[Thomsen 1916: 97-98; Tekin 1994: 43, n.31]. Ama son zamanda Rivatsky ise <Inäl> unvanı dahil eski Türklerin unvanı analiz eden güzel maklasinde bunu reddedip <inäl ˚Kagan>'ın Bilge Kağan'ın daha tahta çıkmadan önceki unvan olduğunu ileri sürmektedir [Rybatzki 2000: 226-227].

Ama Japon araştırmacı Prof. ONOGAWA Hidemi ve Prof. Dr. MORI Masao'nun filolojik v XTS-215'daki Tujue bölümünde bahseden 開元二年(Kaiyuan ikinci sene) yani MS. 714 yılında Bögü Kagan'ın oğlu 伊涅可汗 yinie kehan ve Toºa Tigin ve ona boy eğlen Bukhralı bir Eltebir ünvanı taşıyan Taşkentli Soğudlı olan *şişpir adlı bir asker komutanı başta olmak üzere Xuansong Imparatoğru nuzareti altında Tang ordusundan kuşatılan Beşbalığa sefer ettirdiği olayda geçen ismi ile mukayese ederek T 31 ve 45'deki Inäl Kagan'ın Çin kaynağına göre 伊涅可汗 yinie kehan kendisi olduğunu açıklamıştır [XTS-215, 6046; ONOGAWA 1943: 149, n.222; MORI 1997: 6a]. Yani ikinci eski Türk Kağanlığı döneminde de <inal> ünvanı mevcut olduğunu ve çok yüksek makama ait adı olduğunu tespit edebiliriz. Zaten Mahmud al Kaşgari de söylediği gibi <ïnal> ünvanı ise <Annesi bir Qatun., babası ise sıradan biri olan genç erkeğe verilen ad. Bu kök anlamıdır> şeklinde yorumlamakatadır ki [DLT 2005: 290], Elegest-152 yazıtında adı geçen şahs da o zamanki Yenisei Kırgızların hükümdarına çok yakın akraba olduğunu tahmin edebiliriz.

(2) **<u>inčin:ikegü</u>**

Bu harfin ikinci harf ise muhakkak iki sesli bir harf olan <nç> olarak tespit edebiliriz. Ilk defa bunu okumaya çalışan Moğol araştırmacılar ise buna rağmen sonraki kelime ile <önçin kegü> okuyup <üç kek/keg> gibi hendiadys nitlendilen örneğini alıp Clauson'daki 'to take revenge' veya 'to remember to revenge' [Clauson 1972: 182a] okunuşuna dayanarak <intikam alarak> diye çevirmeye çalışmıştı [Bayar, Munkhtulga, Khurelsukh 2008:112]. Ama böyle okunuş ise harfin okunuş açısından ve kelime anlam açısından hiç kabul edilmez. Bana göre başlangıçtaki harf ise <ü> değil de <i> olmalıdır. Ve <k g ü> parçası ise Moğolların düşündüğü gibi <kek/g> olsa da en son harf <ü> harfin fonksyonu ne olduğu hiç belli değildir. Ben ise <i nç n> kelimesinin en son harf <n> ise sonraki <ikegü>nun önüne gelen ismine eklenen instrument ekinin bir türlü, yani komitatif denilen eki olarak nitlendirmek isterim. Böylece <inçin:ikegü> transkripsyonu edip <inçi ile ikisi birlikte> okumak isterim. Bne burada <k g ü> harfini <ekkügü> olarak transkripsyon yaptım. Bu <ekkügü> kelimes ise Orkhon Yazıtlarında ise <i k gü> olarak çizilmektedir (Köl Tigin Yazıt, Kuzey-3) ve genellikle <ikegü> [Clauson 1972: 105a] gibi transkripsyon göstermiş de buradaki yazıt ise Clauson'un etimolojik şekil olarak iddia eden <*ékkegü> 'two together' şeklinin doğru olduğunu destekleyen örnek olarak tespi edebiliriz.

Şimdi <inçi> ise nedir sorunca, Clauson da zikrettigi gibi eski Uygurca metinlerde <inçü; yinçü> geçen term ile karşılaşabiliriz. Clauson da diyorki, bu kelime ise sadece Uygurca civi documnt içinde geçip büyük ihtimal ile Moğolcadan <inçü> terminden ödünç edilmiş olduğunu söylemektedir. Ve anlamı olarak ise bu da daha tartışma termi olduğunu söylemektedir. Ona göre Ingiklizce ile 'fief', that is 'a piece of land granted by a ruler on condition of the performance of certain services' veya 'the person(s) bound to perform such services' dese de bunu asıl anlam söylemek çok zor diyor. Bu term ise MS. 10 civarındaki eski Kançu Uygur krallığına ait Staël-Holstein elyaması gibi Saka-Khotan yazmasında da <ijuva and inju> şeklinde geçmektedir ve buraya 'the chief tribe in the confederation' that is the ruler 's own tribe' diye yorumlamaktadır. Bundan dolayı bunun asıl anlam olarak mesela Doerfer'a göre 'family or clan property' ve özellikle 'a chief 's own property' olarak yorumlamaktadır [Doerfer II, 670]. Bu yazıtda ise <inçi> şeklinde geçer ki bu şekil ise asıl <inçü/ yinç>Khorezm Türkçesindeki <inçü; inçi> 'a maid-servant given to a bridge at her marraige' özel term ile karşılaşabiliriz [Clauson 1972: 173]. Bunun anlamı ise

şimdiye kadar pek çok eski Uygurca metinleri veya Moğolcaya uğraşanlar arasında çok tartışa gelmiş kelimedir ki, son zamanda Prof. Dr. MORIYASU Takao ise Japonya'daki KYOTO Universitesi'nin Edebiyat Fakültesine bağlı müzede korunmaya gelen Turfan'dan çıkarılan Maniheizm'a ait eski Uygurca metninde ibadete ait Uygurca metindeki 10. satırdaki <çavış baγa tarqan qulanı inçü> deki en son kelime <inçü> hakkında daha önce Prof. Dr. MURAKAMI Masatsugu'nun Moğolcadaki terim olan <ömçü> üzerindeki analize dayanarak <Kagan veya kagan ailesine bağlı güçlü idareci, yada boy veya kavmin başına tapmış özel kul, asker ve ona bağlayan erkek> olarak yorumulamaktadır [MURAKAMI 1951: 7-3-716: MORIYASU 1991: 188, 196, pl.XVIII].

Ama bu antın ikinci eski Türk Kaganlığına ait yazıtında <inçi> kelimesinin bulnması ise artık bu kelimenin en az MS. 8. yy,ında eski Türkler arasında bulunduğunu ve o zamanki <irkin:ellig çor> gibi yüksek unvan taşıyan hükümdar ise kendi yetiştiği askerlerlerin onunla birlikte bulunup savaş zamanda ona hizmet ettiğini açıkça göstermektedir. Herhalde bu anıta bağlı olan üç başsız taş heykel varken şimdi Bayankhongor aymağın müzesinde korunan en büyük olan bir elle kadeh göğüste tutan erkek taş heykel ise <irkin:ellig:çor> olmaldır, ve şimdi anıtın doğu tarafındaki çukurda yatan sağ elle kadeh tutan taş heykel ise ona hizmet eden <inçi> olmalı. Ve yine Bayankhongor aymak müzesinde korunan iki elle kadeh tutan taş heykel ise <irkin:ellig: çor>un eşi olmaldır.

(3) **anta:atïγ:**

Moğol araştırmacıların okunuşuna göre buradaki yazı hiç bulunamamış gibi hiç farkında değildir. Ama bizim estampajimizde ise kesinlikle beş harf görürüz. Bunlardan ilk harf ise <a> veya <b> gibi hafifçe tahmin edebiliriz. İkincisi ise daire şeklindeki iz vardır ki, <nt> olarak nitlendirebiliriz. Bundan sonraki <a> ve <T>ise besbelli ve en sonundaki harf ise <G> olmalıdır. Yani <anta> yoksa <burada:atïγ> diye okuyabiliriz. <atıγ> yani <adını> ise mutlaka bu anıtta anılan şahsa ait ad veya şeref anlamına gelir.

(4) **qatïγ:taπïγ:ebig:barqïγ:**

Moğol araştırmacıların yorumlarına göre bunun Clauson'a göre fiil olan <qat-> 'to be hard, firm, tough' ile ilgili olarak 'sert' anlamı vermiş gibi gözüküyor. Onlar ise bundan sonraki <taş> kelimesi ile hendiadys oluşturan isim ve akkuzative –ïγ eki eklendiğine bakarak herhalde balbal taşından bahsettiğini söylediler. Hatta Shine-usu yazıtındaki Doğu tarafının 6.cı satırdaki

(D6) ..ol ay beş yegirmikä käyrä başï ü≈ birküdä tatar birlä qatï toqïtdïm

o yılın on beşinci gününde ü≈ birkü'de Tatar ile birbirine karmakarşık olarak (savaşıp onları) vurdum

cümlesinin <qatï> kelimesini bir örnek olarak alabildiğini söylemekte olmasına rağmen, bunun hangi anlamı olduğunu kestirmez. Ama Shine-usu'daki bu <qatï> ise 'to mix'[2] anlamındaki fiil kökü qat- fiilinen sonra zarf fiil yapan -ï eki eklenmektedir ki, başka söz diyemeliyiz[MORIYASU, SUZUKI et al 2009: 14, 26, 60]. Yani bu kelimenin sert anlamında olduğunu söylemek istiyormuş gibi gözüküyor. Ama Shine-usu'daki örnek ise fiil olarak kullandığından dolayı hiç tutulmazdur. Bu yazıttaki <qatïγ> ise tamamen isim olarak nitlendirmeliyiz ki, <qat> ise 'a layer'of someting, hence 'a fold (of a blanket), 'a story' (of a house) and the like (Clauson 1972:593a) olarak almalıdır. Yani burada ise bu anıtın tabakasının kazıp düzelttiğini söylemektedir.

Ve <taşıγ> kelimes ise Moğol meslektaşları herhalde bu anıtın doğu tarafına sıralanmış balbal taş anlamında olduğunu tahmin etiyor [Bayar, Munkhtulga, Khurelsukh 2008: 113]. Ama bence buradaki <taş> ise sadece balbal taşından değil, sarkofagundan oluşturan anıt binası ve taş heykel de ihtiva olduğunu zannediyorum.

[2] Clauson ise buradaki <qatï> için 'to be hard, firm, tough'olarak nitlendirdi ise de, biz ise 'to mix, : to added to' anlamı daha yugun olarak destekliyoruz (Clauson 1972:594-595).

Ve <eb bark> ifadesi ise Orkhon yazıtların da düşman ile savaş ederken ordugahu veya çadırlarını basıp giderken hendiadys şeklinde kullanmaktadır. Ama buradaki <toqïtdïm> ise önceki akkzativ eki ile gösterilen ise düşmana ait eşya veya isim olmayıp sadece adı, binanın tabakası , sarkofagu, taş heykel ve balbal taşı gibi burada bulunan anıtının parçası olduğundan dolayı dikip yaptırdım anlamında olamlı diye düşünüyorum. Yani <ev bark> bunun çevresinde bozuğa uğraşmış olsa da parçalanmış şekilde bulunan kerpiç ve tuğrada örtülü dam olarak kullanılan ölüler için yaptırılmış bir tapınağı yaptırmış olmalıdır.

II. [Doğu sarkophagudaki yukarı kenarındaki yazı]:(Cf. Resim 16, 11,12)

[Tarnsliterasyonu]

(ü)[z ä]:t º r k n m a:Y G z:y r[m a:]

[Tanskripsyon]:

üze:täŋrikänim a:yaγïz:yerim a:

[Tercume]:

Yukarıda Tanrı kanım a! Yağız yerim (Tanrım) a!

[Not]

üze:teºrikänim a:yaγïz:yerim a:

Moğol meslektaşları ise bu satır harfi <W m z//s R:z> olarak okumuş ama bunun hiç transkripsyonu yapamadı. Bizim estampajiye göre burada yukarıdaki harfi tespit edebilirdik. Ama sonraki yerde harfin ulup olmaması tespit etmek zordur. Eğer daha once harflerin çizilmiş olabilir de şu anda çok silinip kesin harfi çıkaramadık, maalesef.

Burada bize çok dikkat eden ise burada <Tengriken> kelimenin kullanilmış olmasıdır. Biliyorsunuz ki, bu kelime ise Köl Tigin, Bilge Kagan ve Tonyukuk gibi büyük yazıtlarında hiç tespit edeilmediğinden dolayı, mesela V. Rybatzki ise bu kelimenin sadece Moğolistan'daki eski Uygur Kağanlığında kullanmaya başlandığını tahmin edip Ongi yazıtını bu <Tängrikän> kelimesinin bulunması dolayısıyla eski Uygur dönemine tarihlendirmeye çalışmış da, hiç kabul edilmez [Rybatzki 2000: 209]. Ongi Yazıt ise Keç ve yılan tamganun bulunması ve ölülerin ruhunun geri dönmek için yaptırılmış tapnak binası, anıtın goriş tarafı olan doğusunda ise taş heykel, ve balbal sıraları gibi ikinci eski Türk Kağanlığına mahsus olan kültürel öge taşımakta olduğundan bunun kesinlikle ikinci eski Türk Kağanlıği dömine ait olmalıdır. Hatta buradaki eski Türklere ait anıtda aynı <Tängriken> kelimesinin ortaya çıkarılması filolojik ve tarihsel anlamında da çok önem taşımaktadır. Bana göre Ikinci eski Türk Kağanlığında <Tängriken> kelimesi kullanılan yazıt ise büyük kitabesinde sadece Ongi yazıtı bulunur, ve bu yazıtında ise <Tängrikän> ise Ongi anıt ve yazıtından anılan Ilteriş kagan ve Kapγan kagan'ın inisi olan, Çincekaynğında 咄悉匐 duxifu <*Turs bäg> ve onun oğlular için o zamanki onların taptığı hükümdar için kullanmakta idi. Ama burada somut şeklindeki hükümdardan başka bunun sonraki iafdesi olarak karşı ifadesi olarak <yaγïz yerim a!> ifadesinin bulunduğuna göre bir Tanrıya ibadet eemek için kullanılan ifadesi olarak nitlendirebiliriz ki, burada sadece <Tängri> ile eşit anlamında kullanılmığ ihtimal çok var ki, kesinleşmeyiz.

III. Kuzey, Güney ve Batı sarkofagunun durumu

[Kuzey sarkophagusunun dış taraf]

Bizim burayı ziyaret ettiğimizde kuzey tarafında diktirilen sarkophagu ise yukarıdan üçte iki bölümü yer altında gömmüldüğünden dolayı tam bunun şekil anlayamazdı. Ama azda kalmış izlerine göre doğudaki gibi kabartmala şeklinde çizilen üç çiçek kabartma süslemesi de bulunmaktadır. Ama sarkophagun aynı dış tarafıdaki yukarı ve sağ ve sol kenarında aldığımız

estampajidan dikkatle harflerin bulunup bulunmamasının incelediğimiz halde maalesef o kadar silinmiş olduğundan dolayı yeni bulmak çok zordur. Ama ileride daha ince araştırırsak ynei harfi bulabilmemiz mümkün diye düşünmekteyim.

[Batı sarkofagun dış tarafı]

Bu da artık sarkofagun çoğu ise toprak altında gömmülüp sadece ykarıdaki parçaları incelenebilirdik. Buna göre dış kenarı da olsun içi tarafında olsun hiç çiçek ornament veya harflerin izileri bulamazdık.

[Güney sarkofagunun dış tarafı]

Bu sarkofagu ise bizim oraya gittigimzde ortadaki kazi yerinden güney tarafinda yatiyordu. Ama 2008 yılndaki Moğolların kazı çalışmasında bu tahta ise önceki Batı tarafından kuzey-güney tarafına dikilimis sarkofaguna parallel olarak kuzey-güney tarafına dikilmiş oluyordu. Bu yüzden belki de gizli kazı kazanların bu ortadaki yeri kazdıktan sonra bırakmış zamandaki durumu göstermiş olmalıdır. Daha bahsettimiz gibi önceki batı taraftaki sarkofagu diye tanıtan tahta ise başka taraftaki sarkofagunun dış kısmında çizilen çicek ornamentin hiç bulunmaması, çok tuhaf geliyor ki, acaba bu çiçek kabartma süslemesinin bulunduğu sarkofagu ise batı sarkofagusunun ihtimal da olabilir. Neyse şimdilik bunun güney tarafındaki sarkofagu olarak adlandırmak isterim. Bizim epigrafik çalışmamizda bunun her kenarında estampaji yapıp harflerin izleri bulmaya çalıştım. Ama sanki eskiden yazılmış izleri varken şu anda harflerin şekli tespit etmek zordur.

IV. [Sarkophagunun kapak taşının dış üstündeki yazı]:(Cf. Resim 16)

2008 yılındaki çalışma sırasında bu kapak taşI yerde yatıyormuş ise ancak bizim ziyaret ettigimizde artık bulamadık. Ama Moğol meslektaşların çektiği estampajiye göre bir kenara doğru yaklaşık 45 cm uzunluğunda 5 harfin izleri tespit edebiliriz. Moğol meslektaşları ise bu taş tahtası ise sarkofagunun kapak taşI olarak değerlendirmektedir. Ama Henüz belli değil de benim kanaatımca bu anıtının doğusunda diktirilen Yazıtı taşının bir parçası da olabildiğini de eklemek istreim. Ama sarkofagunun çevresinde ise parçalanmış taşlardan hangisinin asıl sarkofagunu veya yazıtın taş oladuğunu ayrılmak çok zor ki bunu tespit etmek o kadar kolay değildir.

[Tarnsliterasyonu]

(ü z ä:t)[ŋ] r k n m a: [Y G](z)

[Tanskripsyon]:

üze:täŋrikänim a:yaγïz

[Tercume]:

Yukarıda Täŋrıkenim a! yağız (yerim a!)

[Not]

Moğol araştırmacılar ise buradaki harfi <r k nç> gibi sadece üç harf ile benimsemiş ki, bana göre <nç> harfi ise ince <n> gibi gözüküyor.Böyle olunca <r k n> şeklinde tespit edip, bunun baş kısmı da bozguna uğraşmış olduğunu düşünerek <t ŋ> kelimesinin eksik bir durum olduunu hatrlattı. Yani burada da daha önceki bu anıtın kuzey sarkofagunun üstü parçasındaki ifade alıp <üzä:Tängrikenim a! Yaγız yerim a!> gibi yazı bulunmuş olduğunu tahmin edebiliriz.

Sonuçlar

Yukarıda belirttiğim gibi bu anıt ise çiçek ornamentli sarkofagu, taş heykel, balbal taşları ve eski Türk yazılı metin bulunduğuna göre ikinci eski Türk Kağanlığına ait bir anıt ve yazıtı diyebiliriz. Ve Runik metnin konusuna bakarsak bunun <irkin:ellig: çor>nun kendi hümayene altında buluna <yinçi>, yani hizmet eden özel asker ile herhnagi düşman ile savaşıp kazanmış olduğunu açıkça bildirmektedir. Ve o öldükten sonra herhalde onun akrabası tarafından bu anıttaki sarkofagudan oluşturulan binası ve <irkin:ellig:çor>nin eşi ve ona hizmet ettiği <yinçi>.ler için

diktirilen taş heykel ve onların hayattayken öldürülmüş düşmanın sayına kadar antın doğu tarafına diktirilmiş balbal taşları inşa edildiğini tahmin edebiliriz. Özellikle antın ortasındaki sarkofagunun daha öncede diktirilmiş tapnak binası ise dam için kullanılan tuğra parçasının bulunması bu binanın eski Çin, yani o zamanki Tang dönemine ait bir binası da burada inşa edildiğini açıkça göstermektedir. Ve ikinci eski Türk Kağanlığında böyle geleneksel Çin'deki bionasına benzeyen binasının yapılan ise Kağanlığındaki Iltäriş, Kapγan, Bilge Kagan gibi hükümdar veya Köl Tigin gibi akrabası Tonyukuk, Köli çor gibi o zamanki kagana sıkı ilişkide bulunan yüksek makama ait şahs olduğuna göre bu <irkin:ellig:çor> da herhalde Ashinas ailesine bağlayan bir kimse olduğunu iddia olabilir. Ama maalesef henüz ona ait tamga, özeilikle Ashinas ailesine bağlı demek için Keçi tamgası da bulmalıyız. Ama bunun yerine üç taraftaki sarkofaguda güzel çizeilen çiçek ornamanet var ki, diktirilmiş zaman ne kadar güzel anıt olduğunu tanhmin edebiliriz.

Bundan başka sarkofagu ile çevrilen orta kısmını kazan Moğol meslektaşına göre buradan bir ağacın kök parçası bulunur ki, bu izi de Gorno-Altaisk veya Tuva bölgesindeki eski Türk anıtlardan sıksık görülen hayatağcı olmalıdır [OSAWA 2002:174-191]. Ve ortadan koyun gibi hayven kemiğin ortya çıkarılması, bu antın herhalde buraya ölülere ait eşya ve at gibi evcil hayvan da ölünün ruhunun üçüp yukarıya giderken o yolculuğu için beraber giden arba ve yeyecek olarak akraba veya arkadaş ile adanmış eşyalar olmalıdır [OSAWA 2002: 198-199]. Ama buraya insanların yakılmış kemiği ise çıkmadığından da dikkat çekicidir. Çünkü bizim yüzey çalışmamızda bu antın güney-batı tarafından 5oo metreliğinde yaklaşık 12 metreliğindeki diameter bulup yaklaşık 80 cm yüksekliğindeki bir daire şeklindeki kherekshuur, yani taştan yüklenmiş kurgan bulunmaktadır (GPS ise Kuzey 46º, 35',00,2", Doğu 100º, 04', 32,9"), o zaman benimle beraber çalıştığımız Moğol araştırmacısı Dr. Khndeg ise <irkin:ellig:çor> kendisinin gömmülen yer diye tahmin ederek işaret etmiştir ki, herhalde bende ona katılıyorum. Ileride kazı yapabilecek fırsat varsa bir denemeye değer diye düşünmek isterim.

Kısaltmalar

ATIM =W. W. Radloff, *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei.* St. Petersburg, 1. Lieferung 1894; 2. Lieferung 1894; 3. Lieferung 1895; Neue Folge 1897; Zweite Folge 1899. (Repr. in 2 vols.: Osnabrück 1987.)

DLT= Kaşgarlı Mahmud, Eki, S. Yurteser, S. T. (çev.), Divanü L¨gati't-Türk, Istanbul.

TMEN II= Doerfer, G. Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen, Band II, Wiesbaden, 1965.

DTS=Drevnetyrkskii Slovar', Reninglad, 1969.

ED = G.Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish.* Oxford 1972.

Moriyasu & Ochir = MORIYASU, T. and A. Ochir (ed.), *Mongoru Koku* Genzon *Iseki Hibun Chôsa Kenkyû Hôkoku*, saka University, saka Daigaku, Chuô Yûrashia Gaku Kenkyûkai (In Japanese), (*Provisional Report of Researches on Historical Sites and Inscriptions in Mongolia from 1996 to 1998).* Osaka University, The Society of Central Eurasian Studies 1999.

USP= Radloff, W.W. (Reed.)Malov, S. E.*Uigurische Sprachdenkmäler*, Leninglad, 1928.

XTS = *Xin Tang shu* (New Chronicle of the Tang dynasty, 618-907), 225 juan, compiled by Ouyang Xiu (1007-1072), Song Qi (998-1061 and others in 1043-1060), Zhonghua shuju, Beijing 1975.

Kaynakça

- BAYAR, D. Munkhtulga, R, Khurelsukh, S. (2008) Olon Nuurin Khöndiin Dursgal, Mongol Ulusyn Shinzhlekh Ukhaany Akademiin MEDEE, 188-02, pp.108-117.
- BAZİLKHAN, H. (2005) *Kazakstan Tarikhï Turalï Türki Derektemeleri II*, Almatï.
- DONUK, A. (1988) *İdari-Askeri Ünvan ve Terimler*, İstanbul.
- KARLGREN, B. (1972), *Grammata Serica Recensa*, Stockholm.
- KORMUŞİN, I. V. (1997) *Tyurkskie Eniseiskie Epitafii, Teksti I issledovaniya*, Moskva.
- KORMUŞİN, I. V. (2008) *Tyurkskie Eniseiskie Epitafii, Grammatika Tekstologiya*, Moskva.

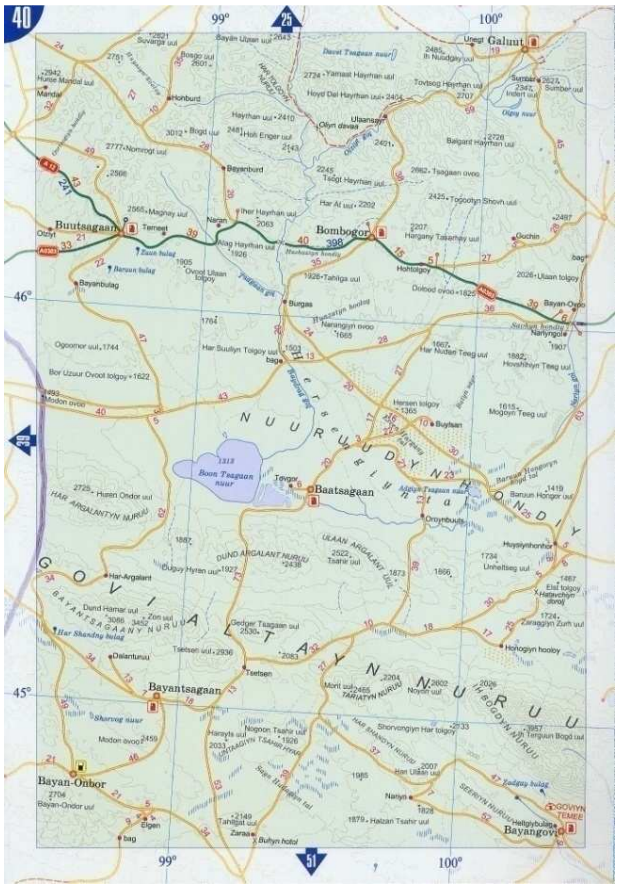
- MORI, M. (1997) *Kodai toruko minzokushi no kenkyuu III (Eski Türklerin tarih araştırmaları III),* (in Japanese), Tokyo.
- MORIYASU, T. (1991) Uigur=Mani kyooshi no Kenkyuu (The Studies on the Uighurs of Manichaeizm) (Japonca), OSAKA DAIGAKU, BUNGAKUBUKIYOO-31, 32, 248p.
- MORIYASU, T. SUZUKI, K. SAITO, S. TAMURA, T. Bai, Y. (2009) SHINE-Usu Hibun Yakuchuu (Shine-Usu inscription from the Uigur Period in Mongolia: Revised Text, Translation and Commentaries) (Japonca), NAIRIKU AJIA GENGO NO KNEKYUU (Studies on the Inner Asian Languages) XXIV, CHUUOO YUURASHIA GAKU KENKYUUKAI (The Society of Central Eurasian Studies), OSAKA University, Fakulty of Letters, TOYONAKA, pp.1-92, plts. I-XII.
- MURAKAMI, M. (1951) GENCHOOHISHI NI ARAWARETA ENCHU (ömčü) NO IMINI TSUITE (Yuançhuu pi shi'de zikredilen Ömčü sözü anlamı üzerine) (Japonca), WADAHAKASE KANREKI KINEN TOYOOSHI RONSOO (Prof. Dr. WADA'nın 60. yıldönümüne kutlamak için armağan) KODANSYA, TOKYO, pp.703-716.
- Müller,F.W.K. (1915)Zwei Phahlinschriften aus den Turfanfunden, APAW 1915-3, 38p.,+1 pl.
- ONOGAWA, H. (1943) TOKKETSU HIBUN YAKUCHUU (Eski Türk Yazıtların tercümesi ve notları) (Japonca), Manmooshironsuu-4, pp.1-177.
- ÔSAWA, T. (1999) Moğolistan'daki Eski Türk Anıt ve Yazıtlarının 1996-1998 Yılları Arasındaki Yeni inceleme Sonuçları (Japon-Moğol Ortak çalısmasının ön Raporu olarak). *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 2000*, Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, pp.277-286.
- ÔSAWA, T. (2002) KODAI Tyurkukeiyuubokumin no Maisoogirei ni okeru dobutsukyoogi-ishijin/ishikakoiisekiniokerukanrenibutsuwocyuushinni- (Eski Türk göçebelerin arasındaki cenaze töreninde görülen hayvanın adanmış geleneğine daire- özellikle taş heykel, dörtgen sarkofagu başta olmak üzere-), Y. KONAGAYA (ed.) *KITA AJIA NI Okeru Hito to Doobutsu no Aida (Kuzey Asya bölgsindeki insane ve hayvan arasındaki ilişki üzerinde)* (Japonca), Tohoshoten, Tokyo, pp.159-206.
- ÔSAWA, T, SUZUKI, K (2008) Records on Survey in Mongolia 2006 (in Japanese),MATSUDA K. (ed.), Nairiku Ajia Gengoshiryoo no kaidoku niyoru Mngoru toshihatten to Kootsuu ni Kansuru Soogoo kenkyuu (in Japanese), *Research on Urbanization and Traffic Mongolia Based on Inner Asian Sources, News Letter 03*, OSAKA, pp.46-92.
- ÔSAWA, T, SUZUKI, K (2008a) Records on Survey in Mongolia 2007 (in Japanese),MATSUDA K. (ed.), Nairiku Ajia Gengoshiryoo no kaidoku niyoru Mngoru toshihatten to Kootsuu ni Kansuru Soogoo kenkyuu (in Japanese), *Research on Urbanization and Traffic Mongolia Based on Inner Asian Sources, News Letter 03*, SAKA, pp.103-138.
- ÔSAWA, T, SUZUKI, K, Munkhtulga, R. (2009) *Bichees II, 2006 onooc 2008 oni Mongol uls dakhi' Türgiin bichees ba ertnii dursgalig sudlakh ekspeditsiin iltgel* (2206 ve 2008 arasındaki Moğlistan'da bulunan eski Anıt ve eski Türklenin yazıtı üzerindeki inceleme ve araştırma raporu) , Ullanbaatar.
- Pulleyblank, E. (1991) *Lexicon of Reconstructed Pronunciation in Early Middle Chinese, Late Middle Chinese, and Early Mandarin*, UBC Press, Vancouver.
- Rybatzki, V. (2000) Titles of Türk and Uigur Rulers in the Old Turkic inscriptions, *Central Asiatic Journal* 44/2, pp.205-292.
- TEKİN, T. (1988*) Orhon Yazıtlar*, TKK, Ankara.
- TEKİN, T. (1994) *Tunyukuk Yazıt*, Simurg, Ankara.
- TEKİN, T. (2003) *Orhon Türkçesi Grameri*, İstanbul.
- TENIŞEV, E.R. (Otb. Dir.) (2001) Sravnitel'no-istopicheskaya Grammatika Tyurkskikh Yazikov, Reksika, Moskva.

Ekler:

1. Haritalar

Harita 1: Moğlistan'daki eski Türk Ant ve yaztların birkaçlerinin yeri

Harita 2: Moğolistan'daki Bayankhongor aymak, Galuut som civardaki harita (Mongolia Road Atlas 2008: 40)

2. RESİMLER

Resim 1: Kuzeydoğundan Oron Nuurin Khöndii antının manzarası (T. OSAWA, 2009.8).

Resim 2: Doğu tarafdan Oron Nuurin Khöndii antının manzarası (T. OSAWA, 2009.8).

Resim 3: Batı tarafından Oron Nuurin Khöndii antının manzarası (T. OSAWA, 2009.8).

Resim 4: Sarkofagunun bulunduğu yerden biraz güneyinde yatmış olan bence güney sarkofagunun manzarası (T. OSAWA, 2009.8).

Resim 5: Kuzey tarafından Oron Nuurin Khöndii antının manzarası (T. OSAWA, 2009.8)

Resim 6: Sarkofagunun doğusunda parçalanmış bir keramiğinin bir kısmı (T. OSAWA, 2009.8)

Resim7: Sarkofagunun doğusunda parčalanmış bir keramiğinin bir kısmı (T. OSAWA, 2009.8)

Resim 8: Sarkofagunun yerinden doğusundaki çukurda bulunan ikiye parčalanmış başsız erkek taş heykel (T. OSAWA, 2009.8)

Resim9: Sarkofagunun çevresinde parčalanmış taş parçası (T. OSAWA, 2009.8)

Resim10: Bayankhongor aymak müzesinin bahçesinde korunan başsız erkek taş heykel (T. OSAWA, 2009.8)

Resim11: Doğu sarkofagunun üstündeki runik yazı (T. OSAWA, 2009.8)

Resim 12: Doğu sarkofagunun üstündeki runik yazıdan alınan estampaji (T. OSAWA, 2009.8)

Resim 13: Doğu sarkofagunun sol kenerdaki runik yazısının bir kısmı (T. OSAWA, 2009.8)

Resim 14: Doğu sarkofagunun sol kenerdaki runik yazısının bir kısmı (T. OSAWA, 2009.8)

Resim 15: Doğu sarkofagunun sol kenerdaki runik yazısının estampajisi (T. OSAWA, 2009.8)

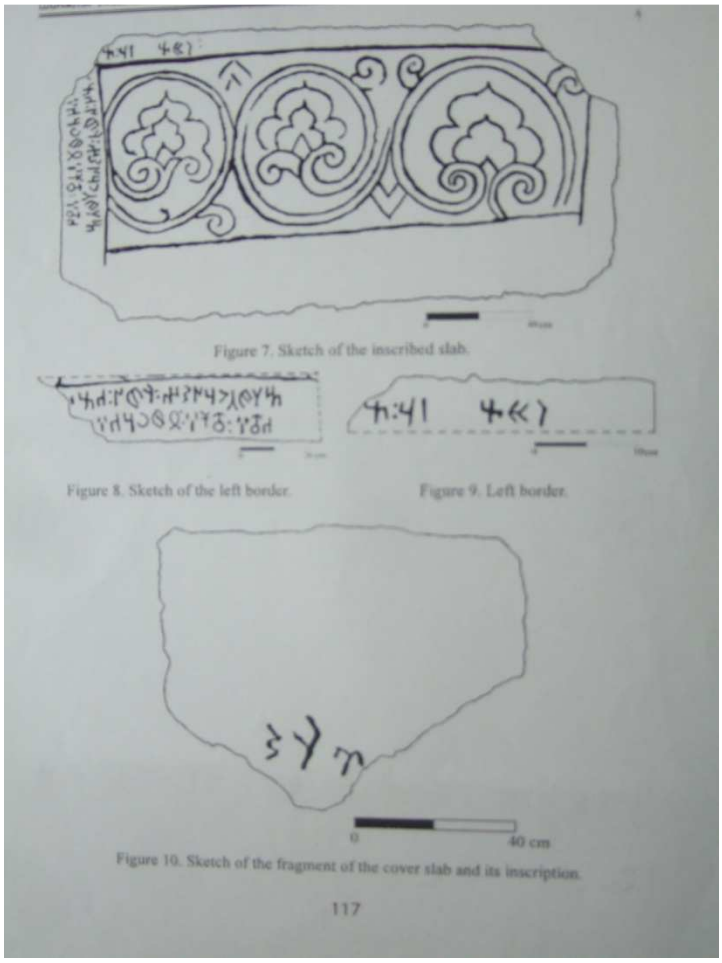

Figure 7. Sketch of the inscribed slab.

Figure 8. Sketch of the left border.

Figure 9. Left border.

Figure 10. Sketch of the fragment of the cover slab and its inscription.

117

Resim 16: Moğol araştrmacıların tespit ettiği harflerin izleri [Bayar, Mukhtulga, Khurelsukh 2008:117]dan fotokopisi.

ESKİ TÜRK YAZITLARININ YENİ BİR YAYIMI NASIL OLMALIDIR?

Mehmet ÖLMEZ*

Özet

Runik harfli Eski Türk Yazıtlarıyla ilgili olarak 1894 yılından günümüze kadarki 115 yıllık bir sürede gerek yurt içi gerekse yurt dışında çalışmalar yayımlanmaktadır. Bu çalışmalardan bir kısmı yeni keşiflerle ilgili, bir kısmı da bu alanda yapılmış çalışmalar hakkında olmuştur. Biz burada, şimdiye kadarki yapılan çalışmalardan ziyade bundan sonra yapılacak olan çalışmalarda izlenmesi gereken yollar ve uyulması gereken ilkelerden bahsetmek istiyoruz. Bu belirlediğimiz ilkeler 8 ana başlıkta toplanmıştır.

Anahtar Sözcükler: Eski Türkçe, Yazıt, Azerbaycan, Alban yazısı, Millî Müze, Kitabe.

Wilhelm Radloff'un 1894'te Kül Tėgin ve Bilge Kağan yazıtlarını yayımlamasından bu yana her iki yazıt ile Tunyukuk dahil, Moğolistan coğrafyasında bulunan II. Doğu Türk Kağanlığı'ndan ve Uygur Bozkır Kağanlığı'ndan bize ulaşan runik harfli Eski Türk yazıtları bir çok kez yayımlanmıştır. 115 yıllık bu süre içerisinde metin yayımcıları bir önceki yayınlardaki okuyuşlarını, çevirilerini meslektaşlarının ve kendilerinin ortaya koydukları yeni öneriler, bulgular, tarihî dönem Türkçe metinler ve son olarak da günümüz Türk dillerinin yardımıyla düzeltmişler, geliştirmişlerdir. Bu konuda Eski Uygurca olmak üzere, Kutadgu Bilig, Dīvānu Luġāti't-Türk ve öteki metinlerin önemini, katkılarını özellikle vurgulamak gerekir.

Bu yenilikler çerçevesinde runik harfli Eski Türk Yazıtları'nın yeni bir yayımının yapılması gerekirse izlenmesi gereken yol, uyulması gereken ilkeler bence aşağıdaki gibi olmalıdır:

1. Yayının kapsamı: Yeni bir yayın Moğolistan coğrafyasında, her iki kağanlık döneminden kalma yazıtları (mümkünse) tek bir cilt içerisinde toplamalıdır. Bu yönüyle H. N. Orkun yayınının 1. ve bir ölçüde de 2. cildinde yer alan yazıtlar böylesi bir kitaba girebilir. Gerçi yakın tarihlerde yapılmış bu tür iki ayrı yayını, sırasıyla Geng Shimin ile Árpád Berta'nın çalışmalarını burada zikredebiliriz: *Studies of the Old Turkic Inscriptions* ve *Szavaimat Jól Halljátok*. Bu tür bir yayını, Güney Sibirya ve Talas Yazıtları ile kağıda yazılı metinler tamamlamalıdır.

2. Yeni bir yayında kullanılacak metin: Yeni bir yayında Cengiz Alyılmaz'ın 2005'te yayımlanmış olan albümü, metin yayımı kullanılmalıdır. Bunun gerekçelerini kısaca şu şekilde sıralayabiriz: Bu yayında Radloff'tan bu yana üç büyük yazıt ilk kez toplu olarak bir arada ve yerinde tespit edilmiştir. Önceki yayınlar da dikkate alınarak zaman içerisinde yazıtlar üzerinde oluşan tahribat, teknolojinin verdiği imkanlar da kullanılarak runik harflerle yeniden yazılmıştır. Burada ortaya konan runik harfli metinler daha evvel yapılmış yayınları, Fin ve Radloff atlasını göz önünde bulunduran metinlerdir. Yazıtlarla ilgili çalışmalarımda, çok az da olsa C. Alyılmaz'ın yayımından ayrıldığım, F Atlas'ı kullandığım durumlar vardır.

3. Unvanlar, özel adlar: Yazıtlarda karşılaştığımız unvanların anlamları, bu unvanı taşıyan yöneticilerin yetkileri bugüne değin yapılan yeni yayınlar, İran dilleri, Bahterî belgeleri, Moğol dilleri ve Çin tarihleri aracılığıyla okuyucuya açık ve net bir şekilde sunulmalıdır: *Buyruk, Çor, Şad, Şadapıt, Tarkat, Tudun, Yabgu* vd.

4. Yer adları: Benzer şekilde, yazıtlarda karşılaşılan yer adları da Türkolojinin ve komşu bilim dallarının yeni bilgileri ile desteklenerek bugünkü yeni adları, coğrafi olarak bulundukları yer, mümkünse enlem ve boylamları ile ortaya konmalıdır. Hatta iyi bir yayında bu yer adlarının tamamı bir harita ile gösterilmelidir. Örneğin yazıtlarda adı geçen *Şantuŋ yazı* ile o dönem kastedilen bölge ve bugünkü *Shan-dong* arasındaki fark açıkça belirtilmelidir.

* *Prof. Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi, İstanbul-Türkiye, olmez.mehmet@gmail.com.*

5. Kavim adları: Yazıtlarda karşılaşılan kavim adları başta Çin kaynaklarına ve Çin kaynakları üzerine yapılmış incelemeler olmak üzere Türklere yer veren kaynaklara dayanılarak ayrıntılı bir şekilde ortaya konmalı, bu konuda yapılmış çalışmalar, özellikle tarihçilerin çalışmaları çok yararlı olacaktır (Chavannes'dan başlayarak Dobrovits'e gelene değin bu konuda yapılmış çok sayıda yararlı çalışma bulunmaktadır).

6. Yabancı sözcükler: Yazıtlarda karşılaştığımız yabancı kökenli sözcüklerin yalnızca geldiği dil verilmeyip kaynak dildeki ana biçimi ve Eski Türkçeye geçtiği döneme ait ses özellikleri verilmelidir; örneğin Çinceden, Soğdcadan ya da Soğdca üzerinden gelen Sanskritçe *çub, Işbara, İşiyi, kotay, kunçuy, Makaraç* gibi kelimelerin ses özellikleri, bulunabilirse aracı dillerdeki şekilleri verilmelidir.

7. Yazıtların okunuşunda dikkate alınacak noktalar

7.1. Söz içi ve söz sonu* b *harflerinin durumu: Ünsüzleri gösteren işaretler konusunda bir hayli zengin olan yazıtlar dudak ünsüzlerini dört harf ile sınırlamıştır (Tekin 1988: XV, 2002: 22-23):

𐰉 b^1	𐰋 b^2	𐰆 p	𐰢 m

Bu harf dizisinden söz içinde *b* ünsüzü ile yazıtlarda karşılaştığımız kelime sayısı 33'tür. Bunların içerisinden 13'ünü çeşitli unvanlar, yer adları ve özel adlar oluşturmaktadır. Dolayısıyla söz konusu adların içerisinde yabancı kökenli olanlar az değildir (bak. aşağısı II. Tablo). Geri kalan 20 sözcükten 5'i ise türemedir. Dolayısıyla yazıtlarda karşılaştığımız sözcüklerden söz içi ve söz sonu *b* bulunduran Türkçe sözcük sayısı 15'tir (bak. I. Tablo). Buradan çıkaracağımız sonuç, yazıtlarda söz içerisinde ötümlü dudak ünsüzleri ile çok fazla karşılaşmadığımızdır. Yazıtlar sonrası tarihî metinlerle günümüz Türk dillerinde söz konusu sözcüklerin durumunu göz önüne aldığımızda gerçekten de Türk dillerinde *-v-*, *-v* ile (türemeler dışında) az sayıda sözcük bulunduğunu, kök sözcük sayısının azlığını gözlemleriz. Günümüz Türk dillerindeki *-b-, -v-, -v* bulunduran sözcüklere baktığımızda (en başta Türkiye Türkçesine), bu sesleri bulunduran sözcüklerin azlığı, Türkçe sözcükler açısından bakıldıklarında *b/v* ünsüzlerinin fonem değil de *allophone* olduklarını vurgulamamız gerekir. Bu durum yalnızca söz içi değil söz başı için de geçerlidir. Çoğu Türk dilinde söz başı *b-*'li sözcükler korunurken çok azında *b*'ler *p*'ye, kimisinde ise belirli sözcüklerde ya da belirli durumlarda *b*'ler *v* olmaktadır.

Sonuç olarak *b* ile *v* arasında bu tür ayrım, fonemik bir ayrım görülmemesinden dolayı ünsüz işaretleri konusunda zengin olan eski Türk yazısında *b* ile *v* seslerinin yazımında ayrım gözetilmemiş, söz içi ve sonundaki *v*'lerin yazımında da *b* işareti (𐰉 b^1 ve 𐰋 b^2) kullanılmıştır. Bunu runik harfle kağıda yazılmış olan, hem tarih hem de coğrafya olarak bir hayli uzaktaki Irk Bitig ve öteki belgelerden de anlayabiliriz. Söz konusu runik harfli belgelerde dönemdaşları Uygur metinlerinde *b* ile *v* harfleri ayırt edilirken Irk bitig gibi kağıda yazılı runik harfli belgelerde yalnızca *b* görülür.

Runik harfli metinlerde bu durum görülürken Soğud ve Mani yazılarını kullanan Uygurların metinlerinde söz içerisinde *b* yerine birden bire *v* kullanıldığını görürüz. Bunun nedeni her iki alfade de *v* harfinin bulunmasıdır. Bu görüşten hareketle, yazıtlarda söz içi ve söz sonunda *b* ile transkripsiyonu yapılan kelimeleri *v* ile gösterebiliriz. Bu durumda, eski Türk yazıtlarının dilinden Eski Uygur metinlerine geçişte de bir *-b-, -b* > *-v-, -v* değişikliğinden bahsetme gerekliliği ortadan kalkar. Dolayısıyla yazıtların dili ile Eski Uygurca arasındaki farklılıklardan bahsederken bu maddeyi farklar arasından çıkarmamız gerekir.

1972'de sözlüğünde ve sözlüğünden evvelki çalışmalarında *v*'yi tercih eden; 2004'teki metin yayımında bu noktada Clauson'u takip eden Árpád Berta'nın tutumları bu konuda yerinde ve doğru olmalıdır. Gramerinde eski Türk runik alfabesini ele alırken 𐰉 b^1 ve 𐰋 b^2 harflerinin transkripsiyonu sırasında ayraç içerisinde soru işaretiyle ^1w ve ^2w karşılıklarına yer veren A. von Gabain de bu tereddüdünde haklıdır. Son olarak da bu düşünceye ulaştıktan sonra yine konumuz

için el altı başvuru kaynaklarından olan *A Grammar of Old Turkic*'e baktığımda da benzer görüşlere ulaşılmış olduğunu görmek beni ayrıca sevindirmiştir (bak. § 2.31. The labials, s. 63-67; § 2.409).

Yazıtlarda ve eski Uygur metinlerinde, türevler dışında, b- ile başlayan şu sözcükleri buluruz: *ba-, badruk, bagır, balık, baltuz, ban-, bak-, bakır, bar, bar-, bark, bas-, baş, bat-, bay, baz* vb.

Hece sonunda yalnızca ilk hecenin sonunda *b*, daha doğrusu *v* bulunur. İkinci hece sonunda esasen Türk dillerinde *b* ve *p* (dolayısıyla *v*) bulunmaz, bugün özellikle Kıpçak dillerinde gördüğümüz şekiller ikincildir, bunların önemli bir kısmı *-g*'den gelişmiştir.

İkinci hecenin başında eski Türkçede yalnızca *l* ve *r*'den sonra *v* bulunabilir: *arva-, arvı, arvıla-, arvış, arvışçı, alvır- ~ elvir-, çulvu, kurvı, qalva, qalvalıq, qarva-, silvisiz, telve, tilve ~ telve, tikvi, tolvı ~ tulvı, tüşvi, yalvar-, yadvı, yıgvı, yıgvıraq, yelpik, yėlvi, yėtvi*.[1]

I. Tablo

1	**eb**	ev, çadır; karargah
2	**ebir-**	evirmek, döndürmek, dolanmak
3	**ėlteber**	*birleşik içerisinde* **ėl** ve **teber***; unvan*
4	**kabış-**	birleşmek, ittifak etmek
5	**köbürge**	davul
6	**kubran-**	toplanmak
7	**sab**	söz, haber
8	**Sebig**	kişi adı
9	**sebin-**	*Sebig* ile aynı kökten, **seb-* eyleminden türeme
10	**sub**	su, ırmak
11	**subsuz**	*sub* sözünden türeme
12	**tabışgan**	tavşan
13	**tebe**[2]	deve
14	**teblig**	hilekar, aldatıcı
15	**ubut**	utanç
16	**yabız**	kötü, fena (Köktaş biçimler: *yabız, yablak, yablak*)
17	**yablak**	fena, kötü; kötülük, nifak (Köktaş biçimler: *yabız, yablak, yablak*)
18	**yabrıt-**	bozguna uğratmak, hezimete uğratmak (Köktaş biçimler: *yabız, yablak, yablak*)
19	**yubul-**	yuvarlanmak
	Türemeler	
20	**ėlbilge**	*birleşik*!
21	**ėlteberlig**	türeme
22	**kubrat-**	türeme

[1] Örnekler için Clauson'un sözlüğü ile OTWF'ye bakılabilir.

[2] Tekin 1995'te yer alan *tebi* okuyuşu *tebe* olarak düzeltilmeli, 𐰀 *A* harfinin yıpranmış olmasından dolayı burada *e* okunacak harf 𐰃 *i* anlaşılmış, doğru okuyuş için bak. Rybatzki s. 71, dipnot 199; hiç bir tarihi dönem metinde veya günümüz Türk dilinde sözcüğü *i* ile bulamayız, dolayısıyla buradaki sözcük de *-e* ile *teve* olmalı.

II. Tablo

23	**balbal**	balbal < **bari-mal*
24	**çabış**	(askerî) bir unvan < alınma
25	**Işbara**	alıntı, *v*-'li biçimden
26	**Keŋü Tarban**	yer adı
27	**tabar**	yer adı
28	**tabgaç**	kavim adı
29	**tabgaçgı**	kavim adından türeme
30	**tarban**	yer adı
31	**tatabı**	kavim adı
32	**yabgu**	bir unvan
33	**yalabaç**	elçi (< ?)

7.2.* A *ve* I *ünlülerini gösteren* 𐰃 , 𐰉 *harflerinin durumu: Radloff'un yazıtları yayımlamasından beri yazıtların dilinde sekiz adet ünlünün ve dört adet ünlü işaretinin var olduğuna inanıla gelinmiştir. Thomsen'in Yenisey yazıtlarında kapalı bir *e* harfinin varlığını ortaya koymasından beri de bu harfin kullanıldığı sözcükler Türkologlarca çoğunlukla *ė* ile okunmaya başlanmıştır (bak. Thomsen 1913, Kormuşin 1997). Ancak yine çoğunlukça KT, BK ve T yazıtlarında bu harfin kullanılmamasından dolayı kapalı *e* ünlüsü ile olması gerektiği düşünülen sözcüklerde 𐰉 *I* harfi *i* ile *bir-, biş, il, it-, kiş, ti-, tigin, tir-, yiti* şeklinde okunurken ünlü harflerinin gösterilmediği durumlarda *e* ile okunmuştur (açık *e*): *ber-, beş, el, et-, yer, yeti* vb. Yazıtlarda geçen, kimisi ikili yazım özelliklei gösteren, yani hem *i*'li hem de ünlüsüz olarak yazılan (*bir-, biş, il, it-* ve *br-, bş, l, t-*) sözcükleri Eski Uygurca metinlerin okunuşunda bugün gelinen seviye ile kapalı *ė* konusundaki bugünkü bilgilerimiz ışığında sistemli olarak *ė* ile okunmalıdır. Clauson baştan beri yazıtları bu şekilde ele almış Árpád Berta da 2003'teki yayımında sistemli olarak söz konusu sözcükleri kapalı *ė* ile okumuştur.[3]

7.3. Ünlü değerleri tartışmalı olan sözcükler: Geçmişte ünlü değerleri tartışmalı olan sözcükler bugünkü bilgilerimize göre okunmalıdır (*ançula- → ançola-*, *budun → bodun*, *kürlüg → körlüg*, *topla- → topul-*, *çogay → çugay*, *kutay → kotay* gibi). Bu konuda, farklı zamanlara ait okuyuşlar ve düzeltiler konusunda H. User'in çalışması yararlı olacaktır. Konuyla ilgili son okuma önerilerinin, düzeltilerin çoğunluğu burada yer alır. Bu çerçevede yeni okuyuşlara, düzeltilere göre ikna edici okuyuşlar yeni yayınlara yansıtılmalıdır.

7.4.* g ~ ŋ *harfleri ve transkripsiyona yansıması: Kül Tėgin ve Bilge Kağan yazıtlarında 𐰍 g^1 ve 𐰖 g^2 harflerinin özellikle 2. kişi fiil çekiminde, 2. kişi iyelik eklerinde 𐰞 *ŋ* yerine kullanıldıklarını görürüz. Bu durum OTG'de "**ŋ ~ g Nöbetleşmesi**" başlığı altında ele alınır ve "Geniz ünsüzü /ŋ/ söz içinde ve söz sonunda sık sık sızıcı /g/ ile nöbetleşir. Bu ses değişmesi tekil ve çoğul 2. kişi iyelik ekleri ile kişi eklerinde görülür" açıklamasına yer verilir (Tekin 2002: 70).

Tarihî ve günümüz Türk dillerinde, özellikle de Kıpçakçada bazı sözcüklerde *ŋ* yerine *g* bulunduran veya *g* üzerinden başka seslere değişen sözcüklerle karşılaşırız, ancak söz konusu değişiklikle yazıtlardaki değişikliği örtüştürmek zor görünmektedir. Yazıtlardaki durum, söz konusu olan bir ses değişikliğinden, nöbetleşmesinden ziyade imlaya ilişkin bir sorundur. Yazıtlarda görülen bu imla özelliği *ŋ* ve *g* seslerinin *ŋ* ve *g* fonemlerinin ayrı birer sesten ziyade, o dönem allophone olarak addedilmesidir. Yazıtlarda karşılaştığımız *ŋ*, boğumlanma yeri olarak *g*'ye yakın bir ses olmalı ki aynı ifade ve aynı sözcük için kimi zaman *ŋ* kimi zaman da *g* kullanılmıştır (bak. aşağıda 2. madde).

[3] Runik harfli yazıtlardaki kapalı *e*'nin konumu için bak. Thomsen; Clauson, *Studies* 163-164; Tekin 2002: 47-48; Doerfer 1994, Erdal 2004: 50-52.

1. OTG'de de belirtildiği gibi, yazıtlardaki "*ŋ ~ g* Nöbetleşmesi" yalnızca 2. kişi ile ilgili, yalnızca 2. kişi ile sınırlıdır, sözcük kök ya da gövdeleri veya başka eklerle ilgili değildir.

2. Eğer bu tür bir nöbetleşme ya da değişme genele yansımış olsaydı bunu yazıtların tümünde, 2. kişi ile ilgili söz konusu çekimlerin tamamında görmemiz gerekirdi. Dolayısıyla Tunyukuk Yazıtı'nda bu tür bir değişme ya da nöbetleşme görülmez, ayrıca şu satırlarda ve sözcüklerde 2. kişide, aynı ifadeler *g* ile değil de *ŋ* ile gösterilmiştir, buna dayanarak söz konusu örneklerde bir ses değişikliğinden ziyade bir imla özelliğiyle karşı karşıya olduğumuzu düşünebiliriz:

   KT G D 19 *ėliŋiŋ: törög̲iŋin* (burada ilk sözcükte aynı ek *ŋ* için yazılırken ikincisinde *g* yazılmıştır);

   şu sözüklerde başka satırlarda *g* kullanılırken burada *ŋ* kullanılmıştır: KT G 8 *ạntạgı̲ŋı̲n*, KT G 9. *kạgạnı̲ŋı̲n*, KT G 10 *ėl tutsı̲kı̲ŋı̲n*, KT D 22 *ė̲liŋin: törög̲in*, KT D 23 *kürẹgüŋin, kạgạnı̲ŋı̲n*, BK K 8 *[ė]l tutsıkıŋın, ölsikiŋin,* BK D 21 *yạvlạkı̲ŋı̲n*[4]

3. Çoğunlukla Kıpçakçaya özgü olarak görülen bu tür "*ŋ ~ g* nöbetleşmesi" yalnızca yukarıda yer verilen konuyla, 2. kişi ile sınırlıdır. Ayrıca yazıtların Kıpçaklardan ya da Kıpçak özellikli bir Türk halkından kaldığına dair şu an için elimizde ikna edici bir bilgi yoktur. Kıpçakçada görülen bu değişme hem sözcük kök ya da gövdesinde hem de 2. kişi çoğul çekiminde görülen bir değişmedir, krş. Codex Cumanicus ve Tatarca. Bu konuda A. v. Gabain'e bakabiliriz: "Genitiv + *ŋız* ~ + *ġız*, Tat. + *ġız* (s. 47); Hinterlingualer Nasal: *ŋ*, Sporadischer Wechsel mit *ġ/g*: *aŋar* 'ihm' ~ *aġar*; atü. *yalıŋuz* 'allein': *yalġız* ~ *yalġuz*; Imperativ: *kel-iŋiz* ~ *kel-igiz*; Poss. 2. Sg. +*ıŋ* ~ +*ıġ*; 2. Pl. +*ıŋız* ~ +*ıġız*; demgemäß in den Endungen des Perfekts und des Konditionales (s. 55, 61)".[5] Günümüz Kıpçak dillerinde durum bununla da sınırlı değildir, *g* üzerinden *y*'li biçimler de ortaya çıkar: Tat., Kzk. *iyek* "çene" (< ET *eŋek*), Tat. *söyek*, Kzk. *süyek* "kemik" (~ ET *süŋük*), bak. Öner 1998, s. 17.[6]

4. Dil olarak esasen yazıtların devamı olan Uygur yazıtlarında ve Eski Uygur metinlerinde 2. kişi çekiminde bu tür bir nöbetleşme, değişme göremeyiz.

5. Bugünkü Tatarcada, yukarıdaki veri ve kaynaklarda da görüleceği üzere bu değişim 2. kişide sistemlidir. Oysa yazıtlarda bir sözcük aynı çekimde hem *g*'li hem de *ŋ*'li olarak görülmekte, ikinci kişi dışında herhangi bir sözcükte görülmemektedir. Tarihî metinlerdeki bu tür şekiller Hamilton'un çalışmasında ayrıntılı olarak incelenmiştir ve konuyla ilgili örneklerin çoğunluğu, Eski Uygurcadan Anadolu ağızlarına varana değin ele alınmıştır:

   *aŋar ~ aġar ~ aar; saŋa ~ sā; täŋrim ~ tärim; saŋun, ~ saġun; yaŋa ~ yaŋan ~ yaġan ; säŋir ~ sägir / *saġur ; säŋil ~ sigil ~ söğül; yuŋ / yüŋ ~ yum / yüm; yeŋil / yäŋül ~ yüŋül ~ yügül / yeğil ~ *yümül; toŋ ~ tom ~ toġ ~ don; qoŋur ~ qoġur ~ qomur; süŋük ~ sümük ~ sügük; köŋül ~ kömül; tüŋür ~ tügür / dügür ~ tümür; iŋir ~ imir; tırŋaq ~ tırnaq ~ tırġaq / dırġaq ~ tırmaq ~ tarmaq; ärŋäk ~ ärnäk ~ ärgäk ~ ärbäx; ärŋän ~ ärgän; yalŋus / yalŋuz ~ yalġuz; aqsuŋ ~ aqsum ~ aqsın; qalıŋ ~ qalım ~ qalın; qalqaŋ ~ qalqan ~ qalqa; otuŋ ~ otun; tapçaŋ ~ tapçan; yataŋ ~ yatan*. (Hamilton 1977, 510-512)

---

[4] Bu karşılaştırmalardan "*bardıgız* "gittiniz" (KT GD) ~ *bardıŋız* (O 12), *ölsikig* "öleceksin" (KT G 7; BK K 5) ~ *ölsikiŋ* (KT G 6, BK K 5), *süŋöküg* "kemiklerin" (BK D 20) ~ *siŋöküŋ* (KT D 24), *törög-in* "törelerini" (BK D 19) ~ *töröŋ-in* (KT D 24)" için bak. OTG s. 70; ayrıca krş. bu tür ikili kullanımlar için BK K 13. ..... 𐰚𐰃𐰠𐰍𐰚 : ..... 𐰾𐰋𐰺..... 𐰋𐰃𐰽𐰋𐰾𐰺 : 𐰴𐰾𐰋𐰽𐰍𐰾𐰺 *bo kạgạnıŋda : bo bẹglẹriŋ[de bo yẹrịŋde su]vuŋd[a]* / D 19. 𐰃𐰋𐰃𐰠𐰍𐰚 : 𐰃𐰋𐰽𐰇 *ėliŋiŋ : törög̲iŋin* , BK G 6 𐰋𐰇𐰽𐰍 : 𐰆𐰾𐰾𐰺 : 𐰚𐰃𐰠𐰍𐰚 *tür̲k : bodụn : ölsịkịŋ* / KT G 7 𐰋𐰇𐰽𐰍 : 𐰆𐰾𐰾𐰺 : 𐰚𐰃𐰠𐰍𐰚 *tür̲k : bodụn : ölsịkịŋ*.

[5] A. V. Gabain, "Die Sprache der Codex Cumanicus"; aynı yazar "Das Alttürkische", s. 31'de (iyelik ekleri için) "2. Kişi tekil +°*ŋ* ~ +°*ġ*, çoğul +°*ŋ*°z ~ +°*ġ*°z; +°*ġ*, +°*ġ*°z'li biçimler yalnızca bir-iki yazıtta görülür" ifadesini kullanır.

[6] Öner'in çalışmasında, 17. dipnotta yer verilen A. B. Ercilasun'a ait bildiriyi göremedim; günümüz Kıpçak dilleri, Tatarcadaki emir ve iyelik çekimleri vb. için bak. M. Öner 1998: 17-18, 109, 143, 187.

Burada yer verilen örneklerden bir kısmı, *täŋrim ~ tärim; aqsuŋ ~ aqsum ~ aqsın; qalıŋ ~ qalım ~ qalın; qalqaŋ ~ qalqan ~ qalqa; otuŋ ~ otun; tapçaŋ ~ tapçan; yataŋ ~ yatan* örnekleri bana göre bir ölçüde konumuzun dışında kalan örneklerdir. Karahanlı belgelerinde belirli durumlarda görülen bu tür bir değişim / nöbetleşme için bak. Erdal 1984, 264-265, 273.

Yeni bir yayında hurufatın vereceği imkânlardan da yararlanılarak gerçekte *ŋ* olması gereken, ancak *g* ile yazılan harfler aşağıda yapıldığı gibi "gölgeli (shadow)" bir *ŋ* ile yazılarak her iki şekilden hem *g*'den hem de *ŋ*'den ayırt edilebilir, bu yolla okuyucu söz konusu örneklerin imlasını rahatlıkla ayırt edebilir. Kül Tėgin ve Bilge Kağan yazıtlarında *ŋ* yerine *g*'nin kullanıldığı söz konusu örnekler şunlardır:

KT G 6 *öltüŋ*

KT G 7 *ölsikiŋ*

KT G 7 *öltüŋ*

KT G 8 *buŋuŋ*

KT G 9 *bąrdıŋ*

KT G 9 *ąlkıntıŋ*

KT G 9 *ąrılтıŋ*

KT G 9 *ęrtiŋ*

KT D 23 *yąŋılтıŋ*

KT D 23 *kigürtüŋ*

KT D 23 *bąrdıŋ*

KT D 24 *bąrdıŋ* (2 kez)

KT D 24 *ędgüŋ*

KT D 25 *bodunuŋ*

KT K 9 *ęrtiŋiz*

KT K 10 *ęrtiŋiz*

BK K 5 *öltüŋ*

BK K 5 *ölsikiŋ*

BK K 6 *öltüŋ*

BK K 7 *bąrdıŋ*

BK K 7 *ąlkıntıŋ*

BK K 7 *ąrıl[tıŋ]*

BK K 7 *ęrtiŋ*

BK K 13 *bęglęriŋ[de]*[7]

BK K 13 *törögiŋin*

[7] Buradaki tamamlama kesin değil, çünkü *g* harfi diğer örneklerde ya bilinen geçmiş zamanın 2. kişi çekiminde ya da 2. kişi iyelik ekinde kullanılır ve bu ekten sonra yalnızca belirtme durumu eki gelir, bulunma/ayrılma durumu ekinin bulunduğu tek örnek burasıdır: ..... 𐰴𐰺𐰣𐰃 ..... 𐰘𐰇𐰉 ..... 𐰋𐰺𐰓𐰣𐰇𐰉 : 𐰚𐰘𐰇𐰉𐰓𐰣𐰇𐰉 *bo kągąnıŋda : bo bęglęriŋ[de bo yęriŋde su]vuŋd[a]*.

BK K 13 *yaŋılt̲ıŋ*

BK K 13 *kigürtüŋ*

BK K 13 *bạrdı̣ŋ* (2 kez)

BK D 20 *bạrdı̣ŋ*

BK D 20 *süŋükụ̈ŋ*

BK D 20 *kılt̲ıŋ* (2 kez)

BK D 20 *bilmẹdük̲üŋịn*

7.5. Eksik ya da hatalı yazımlar: Yazıtlarda eksik ya da hatalı yazıldığı düşünülen biçimler < > işareti ile tamamlanabilir, hatalı yazımlar notlarla düzeltilebilir: D 19 *yaŋı̣l<t>uk̲in*[8] , T I K 7 *tuńuk̲uk<k>a*, T I K 9 *ı<d>tı̣m* , T I K 10 kẹl<ür>ti, bög<ü>, 11 *ạşdı̣m<ız>*; KT D 13 *t²Ür²Üs²Ün²*, *törösin*: Alyılmaz 2005: 𐰉𐰍𐰃𐰚𐰍𐰉; Tekin bu kısmı BK D 11'de geçen paralel ifadedeki *[tö]rüsin* imlasına göre düzeltir (1988, s. 75, 57. açıklama).

8. Konuyla ilgili her kaynak göz önünde bulundurulmalıdır:

Yazıtlarda karşılaştığımız yer adları, kavim adları, unvanlar ve öteki konular için bilinen Batılı yayınların yanı sıra bugüne değin Türkiye'de az kullanılan araştırmalar, Kore, Japonya ve Çin'deki araştırmalar ile İran dilleri uzmanlarının çalışmaları özellikle göz önünde bulundurulmalıdır. Yeni bir yayını destekleyecek, son 20 yılda Eski Türkçe alanında yapılmış her tür yayın böylesi bir çabada dikkatle gözden geçirilmelidir.

Sözlerimi Clauson'un 1962'deki bir dipnotuyla tamamlamak isterim. Clauson, 48 yıl önceki yayınlara bakarak yazıtlarla ilgili yapılacak fazla bir işin kalmadığını, ancak bu yayınların da son yayınlar olduğunu söylemenin güç olduğunu, dolayısıyla hala yapılacak işler olduğunu belirtmiştir. Yenisey yazıtlarına gelince, 1962 itibariyle yapılan çalışmaların doyurucu ve güvenilir olmaktan uzak olduğunu belirtir.[9]

Kısaltmalar

BK:	Bilge Kağan Yazıtı
KT:	Kül Tẹgin Yazıtı
Kzk.:	Kazakça
Studies:	Clauson 1962
T:	Tunyukuk Yazıtı
Tat.:	Tatarca

Kaynakça

- ALYILMAZ, Cengiz, 2005: *Orhun Yazıtlarının Bugünkü Durumu*. Ankara: Kurmay
- BERTA, Árpád, (2004): *Szavaimat Jól Halljátok*. A Türk és Ujgur Rovásírásos Emlékek Kritikai Kiadása. Szeged;
- CEYLAN, Emine Yılmaz, 1991: "Ana Türkçede kapalı e Ünlüsü", *Türk Dilleri Araştırmaları 1991:* 151-165.
- CHAVANNES, Edouard, 1903: *Documents sur les T'ou-kiue (Turcs) Occidentaux*. St.-Petersburg.

[8] *yaŋıl<t>uk̲in*, krş Berta s. 151, 1317. dipnot.

[9] "It is very doubtful whether any of these editions can be regarded as absolutely final; there is probably not much left to be done with the Orkhon inscriptions or the manuscripts, but it is clear that the present editions of the Yenisei inscriptions are still most unsatisfactory and very little reliance can be placed upon them." *Studies* s. 68

- CLAUSON, Sir Gerard, 1962: *Turkish and Mongolian Studies*. London: The Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland.
- _____, 1972: *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Oxford University.
- DOBROVITS, Mihály, 2004: "The first ruler of the Western Turks", *Antik Tanulmányok* 48/1-2, 111-114.
- _____, 2004: "The ten tribes of the Western Turks", *Antik Tanulmányok* 48/1-2, 101-109.
- _____, 2004: "The thirty tribes of the Turks", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 57: 257-262.
- DOERFER, Gerhard, 1994: "Zu inschrifttürkisch *ē/e*", *Ural Altaische Jahrbücher, Neue Folge*, 13, 108-132
- ERDAL, Marcel, 1984: "The Turkish Yarkand Documents", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 47, 2: 260-301.
- _____, 1991: *Old Turkic Word Formation. A Functional Approach to the Lexicon*, Vol. I-II, Wiesbaden: Harrassowitz.
- _____, 2004: *A Grammar of Old Turkic*. Leiden, Boston: Brill.
- FAtlas: HEIKEL, Axel Olai - Hans Georg von GABELENTZ - Jean Gabriel DÉVÉRIA - Otto DONNER, 1892: *Inscriptions de l'Orkhon, recueillies par l'expédition finnoise de 1890 et publiées par la Société Finno-Ougrienne*. Helsingfors.
- GABAIN, Annemarie von, 1941: *Die alttürkische Grammatik*. Leipzig: Porta Linguarum Orientalium: 23
- _____, 1959: "Das Alttürkische", *Philologiae Turcicae Fundamenta*, I. Jean DENY - Kaare GRØNBECH - Helmuth SCHEEL - Zeki Velidi TOGAN (editörler), Wiesbaden, 1959: 21-45.
- _____, 1959: "Die Sprache der Codex Cumanicus", *Philologiae Turcicae Fundamenta*, I. Jean DENY - Kaare GRØNBECH - Helmuth SCHEEL - Zeki Velidi TOGAN (editörler), Wiesbaden, 1959: 46-73.
- GENG Shimin [耿世民], 2005: 古代突厥文碑铭研究 *Gudai Tujue wen beiming yanjiu*, Beijing.
- HAMILTON, James 1977: "Nasales instables en turc khotanais du Xe siècle", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, Vol. 40, No. 3: 508-521.
- _____, 1986: *Manuscrits ouïgours du IXe-Xe siècle de Touen-Houang, textes établis*, I-II, Paris.
- KORMUŞİN, İ. V., 1997: *Tyurkskie yeniseyskie epitafii. Tekstı i issledovaniya*. Moskova: Nauk.
- _____, 2008: *Tyurkskie yeniseyskie epitafii, grammatika tekstologiya*. Moskova: Nauk.
- ORKUN, Hüseyin Namık, 1936, 1938, 1940: *Eski Türk Yazıtları* I-III. İstanbul: TDK.
- ÖLMEZ, Mehmet, 1995: "Eski Türk Yazıtlarında Yabancı Öğeler (1)", *Türk Dilleri Araştırmaları*, 5: 227-229.
- _____, 1997: "Eski Türk Yazıtlarında Yabancı Öğeler (2)", *Türk Dilleri Araştırmaları*, 7: 175-186.
- _____, 1999: "Eski Türk Yazıtlarında Yabancı Öğeler (3)", *Türk Dilleri Araştırmaları*, 9: 59-65.
- _____, 2008: "Alttürkische Etymologien (2)", *Aspects of Research into Central Asian Buddhism: In Memoriam Kōgi Kudara*, editör: Peter ZIEME, Brepols: Silk Road Studies XVI, 229-236.
- ÖNER, Mustafa, 1998: *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*, TDK: Ankara.
- RADLOFF 1892-1899: *Atlas drevnostey Mongolii. Trudı Orhonskoy Ekspeditsii*. c. 1-4, St.-Petersburg.
- _____, 1894, *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei. Erste Lieferung. Die Denkmäler von Koscho-Zaidam.* Text, Transcription und Übersetzung, St.-Petersburg: 1-83.
- _____, 1894: *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei. Zweite Lieferung. Die Denkmäler von Koscho Zaidam*. Glossar, Index und die Chinesischen Inschriften, übersetzt von W. P. Wassilijew. St.-Petersburg: 83-174.
- _____, 1895: *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei. Dritte Lieferung. Verbesserungen, Zusätze und Bemerkungen zu den Denkmälern von Koscho-Zaidam, die übrigen Denkmäler 'm Flussgebiete des Jenissei*. St.-Petersburg: 175-460.
- _____, 1897: *Die alttürkische Inschriften der Mongolei*. Neue Folge. Nebst einer Abhandlung von W. Barthold: Die historische Bedeutung der Alttürkischen Inschriften. St.-Petersburg.

- _____, 1899: *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei.* Zweite Folge. W. Radloff, Die Inschrift des Tonjukuk. Fr. Hirth Nachworte zur Inschrift des Tonjukuk. W. Barthold: Die Alttürkischen Inschriften und die Arabischen Quellen. St.-Petersburg.
- RYBATZKI, Volker, 1997: *Die Toñukuk-Inschrift*. Szeged.
- SIMS-WILLIAMS, Nicholas, 2000: *Bactrian documents from Northern Afghanistan, I: Legal and Economic Documents*, Oxford University.
- TAŞAĞIL, Ahmet, 1995: *Gök-Türkler*. Ankara: TTK.
- _____, 1999-2004: *Gök-Türkler II-III*. Ankara: TTK.
- _____, 2004: *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*. Ankara: TTK.
- TEKİN, Talât 1968: *A Grammar of Orkhon Turkic*. Bloomington, The Hague: Indiana University.
- _____, 1995: *Orhon Yazıtları: Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk*. İstanbul: Simurg.
- _____, 1998: *Orhon Yazıtları*. Ankara: TDK.
- _____, 2002: *Orhon Türkçesi Grameri*. Ankara: Sanat Kitabevi.
- TEZCAN, Semih, 1976: "Tonyukuk Yazıtında Birkaç Düzeltme", *Türk Dili Araştırmaları Yllığı-Belleten 1975-1976*, 173-181.
- _____, 1978: "Eski Türkçe *buyla* ve *bayа* Sanları Üzerine", *Türk Dili Araştırmaları Yllığı-Belleten 1977*, 53-69
- _____, 1996: "Über Orchon-Türkisch *çugay*", *Beläk Bitig, Sprachstudien für Gerhard Doerfer zum 75. Geburtstag*, editörler: Marcel ERDAL - Semih TEZCAN, Wiesbaden: 223-231.
- THOMSEN, Vilhelm, 1896: *Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées*. (Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 5, 1-224). [*Orhon ve Yenisey Yazıtlarının Çözümü İlk Bildiri, Çözülmüş Orhon Yazıtları*. Çev.: Vedat KÖKEN, Ankara, 1993: TDK, 13-240].
- _____, 1913: "Une lettre méconnue des inscriptions de l'lénissei", Journal de la Société Finno-Ougrienne 30/4, (1913-1918), 1-9. (*Yenisey Yazıtlarındaki İyi Değerlendirilememiş Bir Harf*. Çev.: Vedat KÖKEN. Vilhelm THOMSEN: *Orhon Yazıtları Araştırmaları*. Ankara, 2002: TDK, 303-313).
- USER, Hatice Şirin, 2009: *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları. Söz Varlığı İncelemesi*, Kömen Yayınevi, Konya.
- VASİL'EV, D. D., 1983: *Korpus tyurkskih runiçeskih pamyatnikov basseyna yeniseya*. Leningrad: Akademiya Nauk SSSR.

ГЕНЕТИКО-ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ И ЭТНО-АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ДАННЫЕ ЭПОХИ ПРОИСХОЖДЕНИЯ И РАСПРОСТРАНЕНИЯ БРОНЗЫ

Дастан САРЫГУЛОВ*

Özet

Bu bildiride Bronz Devrinin doğuşu ve yayılışı ile ilgili köken-lengüistik ve etnografik veriler değerlendirilmekte ve bir sonuca varımaya çalışılmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Bronz Devri, Köken-Lengüistik, Etnografi

I.

Происхождение бронзы было предметом острых дискуссий среди ученых-историков и археологов еще в XIX, о чем свидетельствует книга профессора Чешского университета г-на Л.Нидерле[1].

Останавливаясь на основных (в то время) теориях о происхождении бронзы и европейской бронзовой культуры, автор предлагает собственную, аргументируя её следующим образом:

«Прежде всего следует заметить, что ни одна из теорий **не ищет теперь колыбели бронзовой культуры в Европе, но все-вне её**[2]**.** Результаты более внимательных типологических исследований, в противоположность некоторым прежним теориям, - ведут за пределы Европы, на Восток, в Азию.

Там, по наиболее вероятному мнению – возникла эта новая культура и **оттуда несколькими путями она пришла и распространилась по Европе»**[3]**.**

«Р.Вихров встретился с вопросом о происхождении бронзы при изучении своих находок на Кавказе и пришел к следующим заключениям: **Кавказ не может быть местом происхождения бронзы уже по одной той причине, что там нет олова…** Бронзовые предметы, которыми так изобилуют кавказские могильники, имеют совершенно своеобразный характер…, **место их происхождения следует искать в глубине Азии.** Там по его мнению, зародилась бронзовая культура и оттуда распространилась по всем направлениям. На Запад она проникла в Россию двумя путями, с одной стороны через Урал… с другой – по южному берегу Каспийского моря в Малую Азию и оттуда в Европу. Этот второй путь был самым главным, **создал бронзовую культуру всей средней, южной и западной Европы»**[4]**.**

«Софус Мюллер… был очень заинтересован сходством между **венгерскими и сибирскими бронзами,** которое привело его к заключению о прямой культурной связи **между Венгрией и Сибирью.** Многие формы орудий и оружия или принадлежит исключительно только этим странам, или сравнительно чаще всего в них встречаются, например: двойные топоры, топоры-молоты, серпы, особенно же топоры с втулкой или так называемые цельты. Последние, действительно, были находимы во множестве **в Сибири,** затем они встречаются в Южной России, в Венгрии и в остальной Европе... Таким образом, **уже один этот вид орудий указывает дорогу, по которой распространилась бронзовая культура в Европу.**

* *г.Бишкек, Кыргызстан.*

[1] Л.Нидерле «Человечество в доисторические времена» (доисторическая археология Европы и славянских земель). Санкт-Петербург, 1898г.

[2] Здесь и далее в тексте выделено мной.

[3] Там же, Стр.213.

[4] Там же, Стр.215.

Она появились, очевидно, где-то в Средней Азии, получила затем большое развитие **в Сибири** и направилась **вместе с тем на запад, в Европу»[5].**

«…Тем не менее, из приведенных нами фактов и соображений несомненно вытекает с достаточной утвердительностью вывод, что **место происхождения бронзы следует искать в глубине Азии.**

…В Средней Азии (около Иссык-Куля) и в Восточной Сибири (Минусинский край) мы встречаем, главным образом, медную, а не бронзовую промышленность. Важными некогда центрами добывания меди служили ещё **Алтай** и Урал; с Урала медные (бронзовые) изделия распространились по всему Северу России и доходили до Финляндии, даже до Скандинавии»[6].

Спустя восемь десятилетий, с появлением методов геохимического анализа руд, спектрального анализа состава металлов, а позднее – их металлографического анализа ученые получили возможность решения многих вопросов, связанных не только с бронзой, но как с медью, так и с железом.

Об этом достаточно подробно изложено в книге «Металл-Человек-Время», изданной Академией Наук СССР в 1972году[7].

«Спор о прародине металла имеет давнюю историю… Сам же автор сводки Роберт Джеймс Форбес помещал первичный центр возникновения металлургии в область горных цепей, протянувшихся от Закаспия до озера Байкал, - Копетдага, **Памира, Тянь-Шаня и, видимо, Алтая»[8].**

«Из сравнительно обширного региона – Копетдаг, **Памир, Тянь-Шань и,** может быть, **Алтай,** который Форбес считает первичным центром, медь и металлургические идеи, по его мнению, распространялись во все стороны света»[9].

«На востоке прежде всего концентрировались, по-видимому, **оловорудные месторождения,** так как при всем тщании геологи не могли найти сколько-нибудь заметных следов **этого металла на Урале.**

Источники оловянистых бронз некоторых групп также находились за Уралом, наверное, в **производственных центрах рудного Алтая,** где были широко известны древние оловянные рудники, **в Восточном Казахстане и Средней Азии.**

…Ведь на **рудном Алтае в древности располагался огромный горно-металлургический центр,** возможно, превосходивший по масштабам производства даже уральский»[10].

«Главным техническим достижением металлургов на этом, третьем этапе, было широчайшее распространение медно-оловянных сплавов-классических бронз… Основным событием исторического характера следует считать возникновение своеобразной и огромной металлургической провинции, раскинувшейся на бескрайних пространствах и базировавшейся на месторождениях Урала, **Средней Азии, Казахстана и Рудного Алтая…** Продукция названных металлургических очагов во многих районах явно превалировала над изделиями прочих провинций – кавказской, центральноевропейской и саяно-забайкальской. Причину этого нужно искать в культурных связях народов.

[5] Там же Стр.216-217.
6 Там же Стр.221.
[7] Е.Н.Черных, «Метал-Человек-Время», Москва, Наука, 1972г.
[8] там же, Стр.17
[9] там же, Стр.31.
[10] Там же, Стр.88-89.

Степную зону Евразии от Енисея до Днепра занимали две огромные группы скотоводческого населения (родственные друг другу в хозяйственном и культурном отношении), которые археологи называют срубной и **андроновской культурами.** Андроновцы были, кроме того, племенами металлургов. …**На крайнем востоке андроновской территории имелись богатые оловянные рудники, откуда на запад, видимо, шла драгоценная лигатура древности»**[11]**.**

В своей книге этот же автор[12] пишет: «При бесспорном главенстве меди уральских рудных источников мы должны отметить другое важнейшее направление – **восточное, откуда притекло сюда весьма значительное количество бронз (Казахстан, Рудный Алтай, Средняя Азия).** И если местная медь преобладала, то **изготовление искусственных бронз полностью зависело от этих восточных ГМО и ГМЦ** где и отмечены основные месторождения **олова, мышьяка, сурьмы и, видимо, серебра, тогда как на Урале в это время олова не вырабатывалось, что, по крайней мере, сегодня является бесспорным…** Следовательно, создание и существование в пределах Уральского ГМО производства бронз необходимо ставить в полную зависимость преимущественно **от восточных центров и металлургических очагов»**[13]**.**

Общепризнанное распространение классических бронз **с Востока на Запад неизбежно было связано с распространением культуры и языка туранских народов в этом же направлении на протяжении III-II тысячелетий до** нашей эры, которое продолжалось и в эпоху саков, сарматов, а позднее - в V, XII и XIV-XV веках (Атилла, Чингиз хан, Тамерлан).

II.

Второй том многотомного энциклопедического издания «языки мира» [14] , выпускаемого Институтом языкознания Российской Академией наук, посвящен тюркским языкам.

В нем отмечается: «К алтайским языкам относятся тюркские, монгольские, тунгусо-маньчжурские, а также японский и корейский языки»[15].

«Согласно известной гипотезе В.М.Иллич-Свитыча, алтайские языки вместе с уральской, дравидийской, индоевропейской, семито-хамитской и картвельской языковыми семьями объединяются на **основе генетического родства в единую ностратическую макросемью»**[16]**.**

«Согласно представлением В.М.Иллич-Свитыча, алтайская общность распалась значительно раньше остальных пяти языковых общностей, входящих в ностратическую макросемью.

Современные исследования **относят период распада алтайского праязыка к X тысячелетию до н.э.(**О.В.Суник), **VII тысячелетию до н.э.** (С.А.Старостин)[17].

Последние публикации (2004-2005гг.) отодвигают этот срок назад еще на три тысячи лет, т.е. к **XIII-X тысячелетиям до н.э.**

Более ранний распад алтайской общности, вероятнее всего, был связан с более ранним её формированием и развитием, когда число её носителей все более увеличиваясь, вынужденно было постоянно осваивать новые территории в поисках охотничьих угодий т.к.

[11] Там же, Стр.104,105,106.
[12] Е.Н.Черных «Древнейщяя металлургия Урала и Поволжья», Москва, 1970г.
[13] Там же, Стр.123.
[14] Языки мир: Тюркские языки, В.Н. Ярцева, В.М.Солнцев, Н.И.Толстой, Э.Р.Тенишов и др Москва, 1996г.
[15] Там же, стр.7.
[16] Там же, Стр.7.
[17] Там же, Стр.8.

ни земледелие, ни скотоводство в тот период еще не возникло, а если и было, то в столь зачаточном состоянии, что не могло стать основой хозяйствования.

«Генетически алтайские языки, по-видимому, делятся на две подгруппы: одну из них составляют тюркские, монгольские и тунгусо-маньчжурские языки (иногда о них говорят как об алтайских в собственном смысле слова): вторую - корейский и японский языки»[18].

Из алтайских (в собственном смысле слова) языков **самую большую группу составляют тюркские языки,** которые в свою очередь делятся на огузскую, кыпчакскую, карлукско-уйгурскую, **кыргызскую (сибирскую),** тобаскую, якутскую и булгарскую группы[19].

Таким образом, как по исторической хронологии, так и по географии обитания **носители тюркских языков (туранские народы) играли ключевую роль в зарождении и распространении эпохи бронзы на всех её этапах.**

III.

Известный историк-археолог XX века Н.А.Бернштам в своей докторской диссертации «История кыргыз и Кыргызстана с древнейших времен до монгольского завоевания» (1942г.) пришел к Заключению:

«История кыргыз уходит в глубокую древность, к IV тысячелетию до н.э., но эта предыстория племен Енисея может считаться эпохой становления лишь кыргызских племен»[20].

К такому выводу ученый пришел после детального анализа материалов археологических раскопок Афанасьевской, Андроновской, Карасукской, Тагарской и Таштыкской этапов курганной культуры, охватывающей период почти четырех тысячелетней истории, названных по месторасположению их первичных раскопок, в которых они были идентифицированы. **И все они расположены на территории Хакассии – древней родины кыргызов на Алтае,** топонимика которой и сегодня более 75% составляет кыргызские названия.

Не вдаваясь в научные детали подробных аргументаций диссертации, будет достаточным остановиться на следующих национальных индикаторах кыргызского народа, характерных для этапов курганной культуры.

Первое, это **астрагалы,** находимые в захоронениях еще до афанасьевского периода – неолитической эпохи.

На Карасукском и Тагарском этапах на находимых в захоронениях астрагалах уже встречаются изображения родовых тамг кыргызских племен, эти же тамги выбиты на каменных изваяниях, установленных у курганных могил.

У кыргызов и сегодня 25 национальных спортивных игр основаны на применении астрагалов, а **в языке встречаются 37(!) слов, только им присущих**.

Женские костяки имеют **накосные привески** (на ранних этапах – из ракушечников, на поздних – из бронзы и серебра). Кыргызские женщины еще в середине XXв. повсеместно носили накосные привески.

На всех этапах курганной культуры находимые **трубчатые кости расколоты и не найдено ни одной кости свиньи.**

---

[18] Там же Стр.7.

[19] Э.Р.Тенишев, Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Региональные реконструкции. Москва, институт языкознания РАН, Наука.

[20] А.Н.Бернштам, Избранные труды по археологии и истории кыргызов и Кыргызстана» Бишкек, 1998г. том II. Стр.311.

И сегодня кыргызы сохранили обычай раскалывания трубчатых костей, и сегодня кыргызы в хозяйстве не содержат (и никогда в истории) не содержали свиней.

Начиная с андроновской эпохи в могилах найдено **много пряжек и нашивных элементов поясных ремней.** Кыргызы до второй половины XXв. носили широкие поясные ремни.

И сегодня кыргызы в быту широко используют **кирки-тесла.**

И сегодня кыргызы выпускают и широко используют **лунный календарь с указанием дней «Тогола»** (когда созвездие Плеяды оказывается на одной прямой с Землей и Луной (что высечено на известных петроглифах Саймалы-Таша, датируемых II тыс. до н.э. - I-III века н.э.).

Эти и другие этно-археологические материалы в совокупности с лингвистическими данными кыргызского языка (**более 70% слов являются однокорневыми,** отсутствие мужского и женского родов, агглютинация, свободное расположение слов в предложениях и др.) неоспоримо свидетельствуют о том, **что алтайские, в том числе и тюркские народы стояли у истоков бронзовой культуры и были её активными носителями и распространителями с Востока на Запад.**

IV.

В августе 2001г. были опубликованы результаты анализа 23 биаллельных полиморфизмов NRY выборки, состоящей из 1935 мужчин 49 евразийских популяций, выполненные 18 исследовательскими центрами 13 стран и опубликованные в статье «Сердце Евразиии: континентальный взгляд на разнообразие Y – хромосомы[21].

В ней говорится: «**Средняя Азия показала себя важным источником генетического разнообразия, и источника, по крайней мере, трех главных волн переселения в направлении Европы, Америки и Индии.**

Непротиворечимость биаллельных и микросателитных результатов предлагает что **центральноазиатские популяции являются самыми старыми на континенте.**

Такая картина высокого разнообразия совместима с **теорией раннего заселения Средней Азии анатомически современными людьми, предположительно, 40-50 тыс. лет назад, с последующей миграцией в Европу, Америку и Индию,** рассеивая по пути производные последовательности M45,M173 и M17.

…совершенно ясно, по картине Y-хромосомного разнообразия, что **Средняя Азия сыграла решающую роль в человеческой истории.**

… Что совершенно ясно, это то, что древняя популяция с гаплотипом M 45, проживающая в **Средней Азии, была источником большинства современного Y-хромосомного разнообразия в Европе и среди коренных американцев.**

… распространение и возраст гаплотипа M 17 в Европе и Центральной и Южной Азии совпадают с **предполагаемыми переселениями этих народов, которые оставили прекрасный образец археологических остатков, известных под названием «курганная культура».**

… Предполагаемая дата появления гаплогруппы R1a(M17) – **13 тыс.лет до н.э.,** предполагаемое место появления – **Средняя Азия** или Восточная Европа, происходит от мутации гаплогруппы R1, происшедшей у мужчины, жившего около **15тыс.лет тому назад**.

Процент носителей гаплогруппы R1a1 (M17,M198) составил у **кыргызов-63%,** русских-52%, украинцев-48%, венгров-60%.

[21] PNAS. August 28, 2001, WWW.pnas.org/cgi/doi/10.1073/pnas.

… Предполагается, что гаплогруппа R могла зародиться где-нибудь на северо-западе **Азии** между **30000 и 35000 лет назад.**

Однако большинство разновидностей гаплогруппы R найдено среды населения **Средней Азии, Сибири** и коренных американцев».

Таким образом, даже в рамках краткого доклада становится **бесспорным роль тюркских народов, в том числе и кыргызского, в формировании и распространении эпохи бронзы на планете.**

YENİSEY YAZITLARI'NDAN 10, 25, 41, 51, 70, 109 ve 110 ÜZERİNE ETİMOLOJİK AÇIKLAMALAR İLE DÜZELTMELER

Osman Fikri SERTKAYA*

Özet

Bu makale 10 numaralı Elegest = Elegeş Yazıtı, 25 numaralı Oznaçennoye = Sayanogorsk Yazıtı, 41 numaralı Kemçik-Cirgak Yazıtı ve 51., 70., 109. ve 110. Yenisey yazıtlarındaki kelime okumaları ile kelime anlamlandırmaları üzerinde bazı düzeltmeleri ve açıklamaları ihtiva etmektedir.

Anahtar Sözcükler: Yenisey Yazıtları, Elegeş, Oznaçennoye, Kemçik-Cirgak

Yenisey yazıtlarından 32'si önce Fin Atlası[1]'nda grafik olarak yayımlanmış, yayımlanan bu metinlere E 40 ve E 41'in katılması ile, 34 metnin grafik sözlüğü de Otto Donner tarafından yapılmıştı.[2]

Vilhelm Thomsen'in Göktürk alfabesini çözmesinden sonra 40 Yenisey metni Wilhelm Radloff tarafından yayımlanmıştı.[3]

Wilhelm Radloff'un yayımladığı bu metinler Hüseyin Namık Orkun tarafından *Eski Türk Yazıtları*'nın üçüncü cildinde yayımlandı.[4]

Sergey Efimeviç Malov, *Yeniseyskaya Pismennost Tyurkov* adlı eserinde ilk 51 Yenisey metnini yayımladı.[5]

S. E. Malov yayımından sonra bulunan birçok yazıt müstakil araştırmalarda çeşitli filolojik ölçülerde yayımlandı.

Dmitri Dmitriyeviç Vasilyev, *Korpus Tyurkskih Runiçeskih Pamyatnikov Basseyna Yeniseya* adlı eserinde 145 Yenisey metnini katalogladı.[6]

İgor Valentinoviç Kormuşin, *Tyurkskiye Yeniseyskiye Epitafii. Tekstı i issledovaniya*[7] adlı eserinde 152 Yenisey yazıtından Hakasya'dan 13 ve Tuva'dan 43 yazıt olmak üzere 56 Yenisey yazıtını yayımladı. Türk araştırıcılar bu 56 yazıtın 26'sını H. N. Orkun yayımından tanımaktadırlar. 30 yazıtın ise Türkiye'de Türkçe yayımı yapılmamıştır.

İgor V. Kormuşin'in eseri Yenisey yazıtlarının yayımlanmasında bir dönüm noktasıdır. Bu eserin ilk baskısının Türkçeye çevirisi benim kontrolümde Rysbek Alimov tarafından yapılmıştı. Türkçe çevirinin bir an önce yayımlanmasının uygun olacağı görüşündeyim.

Bu makalemde Yenisey yazıtlarındaki bazı problemler üzerinde durmak, bazı düzeltme tekliflerinde bulunmak ve etimolojik açıklamalar ile yeni açılımlar yapmak istiyorum.

E - 10

2. 𐰋𐰇𐰴𐰋𐰃𐰃𐰃 *(ä)rl(ä)rm(ä)d(ü)k(i)m* Π *(ä)r (ö)l(ü)rm(ä)d(ü)k(i)m*

𐰋𐰴𐰃𐰍𐰃 *sürd(i)m* 𐰋𐰴𐰃𐰍𐰃 *(ö)lürd(i)m*

---

* *Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul-Türkiye, ofsertkaya@mynet.com.*

[1] *Inscriptions de l'Iénissei.* Recueilies et pubiées par la Société Finlandaise d'Archéologie, Helsingfors, 1899.

[2] *Wörterverzeichis zu den Inscriptions de L'Iénissei. Nach den im jahre 1899 von der finnischen Expedition an den oberen Jenissei genommenen neuen Abklatschen und Photographischen aufnahmen zusammengestellt* von O. Donner, Helsingfors, 1892, 69 s.

[3] Wilhelm Radloff, *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*, Sankt-Peterburg, XI+460 s.

[4] Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları, III*, İstanbul, 1939.

[5] S. E. Malov, *Yeniseyskaya Pismennost Tyurkov. Tekstı i İssledovaniya*, M.-L. 1052.

[6] Leningrad 1983.

[7] Moskova, 1997; ikinci baskı, Moskova, 2008.

10 numaralı Yenisey yazıtı (= Elegeş 1 yazıtı) diğer adı ile "*Körtle Kan* Bengüsü" Türkiye'de üzerinde fazla durulan bir Yenisey yazıtıdır. Bunun sebebi de *Körtle Kan* unvan grubunun yanlış olarak *Kürt (İ)l H(a)n* okunmasıdır.[8] Ancak Elegeş II (Yenisey 52) yazıtında *körtle sangun* unvanının geçmesi 10 numaralı yazıttaki *körtle* okunuşunu teyid ve tekid etmektedir.

Benim burada üzerinde durmak istediğim satır H. N. Orkun'un *Eski Türk Yazıtları*, III, 180-181. sahifelerde 5. satır olarak *el(i)m uġr(ı)nta sü bol(ı)p (e)rl(e)r(i)m (e)d(ü)k(ü)m y(o)ḳ (a)ç b(i)l(i)gdä b(i)r b(ä)rt(i)g(i)mä s(ä)k(i)z (e)r (e)rd(i)m* "Ülkem uğrunda asker olup adamlarım ayak kabım yok. aç [olduğunu] bildikte bir [tane] verdiğimde sekiz adam er idim" okuduğu ve çevirdiği cümledir:

İgor V. Kormuşin H. N. Orkun'un 5. olarak verdiği satırı 8. satır olarak vermekte ve metni şöyle transkripsiyonlayarak çevirmektedir: [9] *el(i)m oġr(ı)nta sü bolça = bol(u)p (ä)rl(ä)rm(ä)d(ü)k(i)m y(o)ḳ (ç(i)b(i)l(i)gdä b(i)r t(ä)g(i)mdä s(ä)k(i)z (e)r sürd(i)m* "Devletim üçün ordu sürerek, benim (şahsen) (düşman) askerlerini öldürmediğim bir olay olmadı. Sadece Çibilig'deki bir savaşta bizzat savaştım ve düşmanın sekiz askerini esir aldım."

Ben bu transkripsiyondaki iki kelimenin transkripsiyonunu düzeltmek istiyorum. Bu kelimelerdin ilki *(ä)rl(ä)rm(ä)d(ü)k(i)m* şeklinde okunan kelimedir. Bu kelimeyi *(ä)r öl(ü)rm(ä)d(ü)k(i)m* "er (savaşçı) öldürmediğim" şeklinde de okuyabiliriz. Cümlenin fiilini *ölür-* şeklinde tespit ettiğimiz zaman ikinci cümlenin sonunda 𐰾𐰇𐰼𐰍𐰼 *sürd(i)m* okunan fiili de 𐰾𐰇𐰼𐰍𐰼 *(ö)lürd(i)m* şeklinde okumak imkânı doğar. Bunun için de 𐰼 S[2] olarak okunan runanın 𐰼 L[2] runası olarak okunması gerekir. Böylece cümlede *(ö)l(ü)rm(ä)d(ü)k(i)m y(o)ḳ / (ö)lürd(i)m* kalıbı ile birincisi olumsuz fiil, ikincisinde olumlu fiil ile bir söyleyiş tespit edilerek yeni bir anlam elde edilir.

Ben cümleyi *el(i)m oġr(ı)nta sü bol(u)p (ä)r (ö)l(ü)rm(ä)d(ü)k(i)m y(o)ḳ (ç(i)b(i)l(i)gdä b(i)r t(ä)g(i)mdä s(ä)k(i)z (e)r (ö)lürd(i)m* şeklinde okuyor ve "Ülkem uğrunda asker olduğum zaman er (savaşçı) öldürmediğim yok(tur). Çibiligde bir hücumda sekiz er (düşman savaşçısı) öldürdüm" şeklinde anlıyorum.

Bu cümleye benzeyen *tegmiş yok ermiş / tegürtim* şeklinde ilk cümlesi olumsuz fiil, ikinci cümlesi olumlu fiil kalıbındaki bir cümle Tunyukuk yazıtının 1. taşının Doğu yüzünde geçmektedir.

18 *... türk bod(u)n : ḳı[l(ı)nġ(a)]lı : türk ḳ(a)ġ(a)n : ol(u)rġ(a)lı : ş(a)ntung b(a)l(ı)ḳ[ḳ]a : t(a)loy ög(ü)zke : t(e)gm(i)ş yoḳ (e)rm(i)ş : ḳ(a)ġ(a)n(ı)ma : (ö)t(ü)n(ü)p : sü (i)ltd(i)m :* **19***ş(a)ntung b[(a)l(ı)ḳ[ḳ]a] : t(a)loy [ög(ü)zk]e : t(e)gürt(i)m :* "Türk milleti yaratıldığı zamandan beri, Türk kağanı tahta oturduğu zamandan beri dağ(ların) doğu(sundaki) şehir(ler)e, okyanusa ulaşılmamıştı. Kağanıma arz edip orduyu sevk ettim. (Türk ordusunu) dağ(ların) doğu(sundaki) şehir(ler)e, okyanusa ulaştırdım".

E - 25

2. *kü: ç(ä)küng tutuk.* → *kü : (İ)ç Köl Totok*

E 25 Oznaçennoye (= Sayanogorsk) I yazıtının 2. satırındaki isim ve unvan Radloff ve Malov tarafından *Küç Kül Tutuk*, H. N. Orkun tarafından ise *Ökü ç(ä)kül tutuk* şeklinde okunmuştu. OFS ise *Kül* okunuşu yerine *Köl*, *Tutuk* okunuşu yerine de Orta Çince'de *tou tok* şeklinde "askerî vali" anlamında kullanılan *Totok* okunuşunu benimseyerek ibareyi *Küç Köl Totok* şeklinde okumak istediğini belirtmişti (Bk. *GTM*, s. 211).

[8] Osman Fikri Sertkaya, "Haberler: 1973 yılının ilmî kongreleri", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, XXI, s. 197-209.
[9] İgor Valentinoviç Kormuşin, *Tyurkskiye Yeniseyskiye Epitafii. Tekstı i issledovaniya*, Moskova, 1997, s. 228-242.

İgor V. Kormuşin ilk iki işaret olan 𐰋𐰇 KẄ 'den sonra **:** nokta geldiğini söyleyerek ilk iki işareti *kü* "şan, şöhret" olarak anlamlandırıyor ve isim ile unvanı *ç(ä)küng tutuk* şeklinde okuyor.[10] Kormuşin'in *ng* okuduğu 𐰽 işaret l^2 𐰽 olarak kabul edilirse belki de isim ile unvanı *(i)ç köl totok* okumak ve ibareyi *kü : (İ)ç Köl Totok* "şanlı, şöhretli, meşhur, İç Köl Totok" olarak anlamak imkânı da doğar. Ancak o zaman *külüg* "şanlı, şöhretli, meşhur" kelimesi yerine niçin *kü* "şan, şöhret" kelimesinin geçtiğini açıklamak zorlaşır.

3. *beş ḳırḳ* 'sorok pyat' [kırk beş]' → *beş ḳırḳ* 'tridtsat' pyat' [otuz beş]'

E 25 Oznaçennoye (= Sayanogorsk) I yazıtının 4. satırında *beş kırk* transkripsiyonunun İgor V. Kormuşin tarafından yapılan tercümesi 'sorok pyat' [kırk beş]' şeklindedir. Bu gözden kaçan bir durum olmalı. Çünkü yazar **İşaret tashihleri** başlıklı "*Sol yan cephe*. Dördüncü satır" bölümündeki açıklamasında bu ibareyi Malov'un 'tridtsat' pyat' [otuz beş]' şeklinde doğru çevirdiğini söylemektedir.

4. *yoklamak* "yok olmak, kaybolmak"

E 25 Oznaçennoye (= Sayanogorsk) I yazıtının 6. satırında *yoklayur < yo-k-la-yur*. *yokla-* fiilinin "kaybolmak, yok olmak" şeklindeki Göktürk metinlerinde ilk olarak tespit edilen anlamı, bu yazıt dışında HTUN adlı Uygurca metinde aynı anlamda geçmektedir. Metnin 48.-78. satırları ve çevirisi şöyledir:

> *tengri burḳan surungġamı suḍur-ta* [49]*ince tip yarlıḳamış erür: anant-a! şiravast balıḳ-ta yatyadatı* [50]*atlıġ kişi tam üze köüngü körüp, köüngü-ni ḳudı tuṭmaḳ*[51]*ıntın, öz baş-ın körmemek üze 'başım yoḳ bolmış turur' tip, ḳal* [52]*bolup, öz baş-ın tilegeli, ḳayu-ta ḳayu-ta ḳaçıp tilep yorıyur* [53]*erken, bir ödte ḳal-ı serilip, kentü özi ince tip saḳıntı: 'mening* [54]*özüm-nüng baş-ım yoḳ ermiş. baş-ım-nı tiledeçisi kim ol' tip.* [55]*ötrü ḳal-ı serildi. 'anant-a! bu yatyadatı baş-ın* ***yoḳ-lamış*** [56]*ödte* ***[4b]*** [57]*baş-ı yoḳ boldı-mu erki?' <tip.> anant ince tip kikinç birdi 'ADI KÖTRÜLMİŞ-e! <yatyadatı-nıng baş-ı-nıg> yoḳ bol*[58]*mış-ı yoḳ erür' tip. <tengri burḳan> yana yarlıḳadı: 'anant-a! bu kişi baş-ın tapmış öd*[59]*te <öz> baş-ın tapdı-mu erki?' tip. anant ötünti: '<tapa> teginmez <burḳan> tengrim. ol oḳ* [60]*baş-ı erür. adın-tın <baş> tapmış ermez' tip. <tengri burḳan> yana yarlıḳadı: '<anant-a! ol kişi> uġrayu adın-tın* [61]*baş tapsar <ol baş> anga baş bolur-mu erki?' tip. anant ötünti: '<bolu> teginmez ADI* [62]*KÖTRÜLMİŞ <burḳan> tengrim. adın-nıng baş-ı anga baş bolmaz' tip. bu neteg erser ANÇULAYU* [63]*yime tınlıġ-lar KÖNGÜL yagılmaḳ-ıntın taştın sıngar burḳan tileyür-ler. ḳayu ÖD*[64]*te yangılmış KÖNGÜL amrılsar, ol oḳ KÖNGÜL burḳan erür. <kişi anı> adın-tın bulur ermez.* [65]*<tengri burḳan yana yarlıḳadı:> 'anant-a! ol yangılmış tınlıġ-lar burḳan tilemiş ödte KÖNGÜL tigli burḳan* [66]*yoḳ boldı-mu erki?' <tip. anant ötünti: 'yoḳ bolu> teginmez <burḳan> tengrim. <KÖNGÜL tigli burḳan-nıng> yoḳ bolmış-ı yoḳ <erür>' tip. <tengri burḳan yana yarlıḳadı: 'anant-a! ol kişi> BURKAN bulmış* [67]*ödte <ol burḳan> ḳayu-dın erser keldü-mü erki?' <tip. anant ötünti: 'kelü> teginmez <burḳan> tengrim. ḳayu-tın erser* [68]*kelmiş ermez. ol oḳ KÖNGÜL burḳan erür' tip. <tengri burḳan yana*

[10] İgor Valentinoviç Kormuşin, *Tyurkskiye Yeniseyskiye Epitafii. Tekstı i issledovaniya*, Moskova, 1997, s. 37-38; İgor Valentinoviç Kormuşin, *Drevniye Tyurkskiye Yazıki, Uçevnoye Posobiye*, Abakan, 2004, s. 192-193.

yarlıḳadı:> 'anant-a! <ol kişi> uġrayu adın-tın [69]*burḳan bulsar yime, >ol burḳan> anga burḳan bolur-mu <erki?' tip. anant ötünti:'bolu> teginmez <burḳan> tengrim. özi ök* [70]*burḳan erür. adın-tın burḳan bulur ermez' tip.* ***[5a]***[71]*<ince ḳaltı kişi> bu <burḳan> tengri yarlıġ-ın tutsar, öz köngül-ni tuşup, burḳan yol-ın tilemiş* [72]*kergek. tuyunmış tınlıġ-lar ince tip sözleyür-ler: 'birök yaty-a*[73]*datı azḳ(ı)y-a ḳaṭaru yanıp, közüngü-ni baḳmış erser <erdi>, baş-ın* [74]*m-a* ***yoḳlamaz*** *<erür> erdi, ḳal yime bolmaz <erür> erdi' tip. 'munung abıpıray-ı* [75]*erser, munṭaġ tip körkitmek erür'. tuyunmaḳ-ıġ tiledeçi kişi*[76]*ler yanṭuru öz köngül-in baḳsar, ol oḳ köngül ol oḳ burḳan* [77]*erür. <kişi ol köngül-ni> adın-tın tilegü bolmaṭın. igit saḳınç-lar yime toġmaġay*[78]*lar tip.*

[Burhan hazretleri (= *tengri Buddha*) Śurangama-Sûtra'da **49**şöyle buyurmuştur: "Ey Anant! Śıravasti şehrinde Yajñadatta **50**adlı kişi, duvarda ayna görüp, aynayı aşağı (= eğri) tutmasın **51**-dan (dolayı) (aynada) kendi başını görmemek ile 'başım yok olmuştur' diye, deli **52**olup, kendi başını aramak için, her tarafta gezip, arayıp yürür **53**iken, bir anda aklı başına gelip, kendi kendisine şöyle diyerek düşündü. "Benim **54**kendimin, 'başım yok imiş', (fakat) başımı arayan kimdir?" diye. **55**Bunun üzerine aklı başına geldi. "Ey Anant! Bu Yajñadatta başını kaybettiği **56**zamanda **[4b]** **57**başı gerçekten yok (= kayıp) oldu mu ki?" <diye>. Anant şöyle diyerek cevap verdi: Ey mübârek [= adı yüceltilmiş] (Burhan hazretleri (= Tanrım). Bu Yajñadatta'nın başının) yok ol **58**-duğu yoktur" diye. <Burhan hazretleri> yine buyurdu: "Ey Anant! Bu kişi başını bulduğu an **59**-da başını (gerçekten) buldumu ki?" diye. Anant arz etti: "Bulamadı" (Burhan) hazretleri. O onun **60**kendi (= aynı) başıdır. Başkasından bulmamıştır" diye. <Burhan hazretleri> yine buyurdu: <"Ey Anant! O kişi> uğraşarak başkasından **61**baş bulsa, <o baş> ona baş olur mu ki?" diye. Anant arz etti: "Olamaz" [adı yüceltil **62**-miş] (Burhan) hazretleri. 'Başkasının başı ona baş olmaz' diye. Bu nasıl böyle ise, [tıpkı] **63**bunun gibi, kişiler de [gönül]i yanıldıkları için hariçten Burhan ararlar. Ne [vakit] **64**yanılmış [gönül] sükûnet bulursa, o gönülün (kendisi) Burhan olur. (Kişi onu = Gönül denen Burhan'ı) başkasından (= dışarıdan) bulacak değildir. **65**<Burhan hazretleri yine buyurdu:> "Ey Anant! O yanılmış canlılar Burhan aradıkları zamanda [gönül] denen Burhan **66**(gerçekten) yok mu idi ki?" <diye. (Anant arz etti:) "(yok)> değildi" Burhan hazretleri. (Onun) yok olduğu yoktur" diye. <Tanrı hazretleri yine buyurdu: "Ey Anant! O kişi> Burhan bulduğu **67**zamanda <o Burhan> herhangi bir yerden mi geldi ki?" <diye. Anant arz etti:> "Gelemez" (Burhan) hazretleri. (O) herhangi bir yerden (ona) **68**gelmiş değildir. O [gönül]ün kendisi Burhan'dır" diye. <Burhan hazretleri yine buyurdu:> "Ey Anant! <O kişi> uğraşarak dışarıdan **69**Burhan bulsa da, <o Burhan> ona Burhan olurmu <ki?" diye. Anant arz etti:> "Olamaz" (Burhan) hazretleri. Onun kendisi **70**Burhandır. Başkasından Burhan bulamaz" diye. **71**<Eğer bir kimse> bu <Burhan> Hazretlerinin yarlığını yerine getirse, kendi gönlünü tutup, burhan (olma) yolunu araması **72**gerek(tir). Duyunmuş canlılar şöyle diyip söylerler: "Eğer Yajña **73**datta azıcık geri dönüp aynaya bakmış olsa <idi> ne başını **74**kaybeder<di (ve)> ne de deli olur<du>" diye. Bunun anlam (*abhipraya*)'ı **75**ise, şöyle diye göstermektir (= gösterilir). "Duyunmayı arayıcı kimse

76ler (eğer) tekrar kendi gönül(ler)ine bakar(lar)sa, o gönülün kendisi(nin) o burhan(ın) kendisi **77**olduğunu (anlarlar. Onu) başkasından aramağa lüzum kalmadan. (Başkasından aramak gibi) kötü düşünceler de doğmayacak **78**lar" diye.]

yoḳlamış <*yo-ḳ-la-mış* "kaybettiği". *-mış :* Görülen geçmiş zaman partisip eki: *yoḳla- :* kaybetmek; *-la- :* isimden fiil yapma eki; *yok :* <*yo-ḳ* İsim kökü, "yok, kayıp"; *-ḳ :* fiilden isim yapma eki; *yo- :* fiil kökü, "sona ermek, kaybetmek".

yo- fiilinden Etü.'de yapılan isimler arasında ***yog*** <*yo-ġ* "ölüm ve defin merasimi", ***yok*** <*yo-ḳ* "yok" ve *yo-d-* şeklinde genişleyen gövdeden ***yodun*** <*yo-d-u-n* kelimeleri türetilmiştir.[11] Etü. *yoḳ yodun ḳıl-* "mahvetmek" karşılığında kullanılır.

TTü.'nde *yoklamak* "kontrol etmek; hasta ziyaretinde bulunmak" anlamlarında kullanılır. Yine TTü.'nde *neologism* olarak kullanılan ***yoz*** <*yo-z* kelimesi de bu *yo-* fiil kökünden türetilmiştir. *yoz* kelimesi Ttü.'nde "1. Doğada olduğu gibi kalarak işlenmemiş olan; 2. Kaba, adî, bayağı; 3. Soysuz, yozlaşmış, dejenere; 4. Kısır" anlamlarında kullanılmaktadır.[12] Ayrıca *yoz* kelimesinden de *yozlaşma, yozlaşmak, yozlaştırma, yozlaştırmak* ve *yozluk* kelimeleri türetilmiştir. ***yoḳlamış ödte*** <*yo-ḳ-la-mış öd-te* "kaybettiği zamanda".

5. ***s(e)n(i)ng(i)z*** → ***esizingiz*** felâketiniz (= üzüntünüz)

E 25 Oznaçennoye (= Sayanogorsk) I yazıtının 6. satırında *s(e)n(i)ng(i)z* (𐰴𐰇𐰼𐰃) Göktürk harfli metinlerde başka bir örneği henüz tespit edilemeyen bu kelimenin imlâsı N^{2} 𐰼 yerine Z 𐰴 ile 𐰴𐰇𐰴𐰃 (S^{2}ZÑZ) şeklinde olsa idi kelimeyi *(e)s(i)z(i)ng(i)z* şeklinde okumak ve *(e)s(i)z(i)m* kelimesinin [*s(i)z(i)ng*] *(e)s(i)z(i)ng(i)z* şeklinde nezaket çekimli hali olarak düşünmek mümkün olurdu.

esiz kelimesinin yalın çekimi	**esiz** kelimesinin vokatifli örnekleri
esiz	**esiz-e**
esizim	**esizim-e**
esizing	
esizi	
esizimiz	
esizingiz	
esizleri	

esizingiz okuyuşu ***ḳanıngız*** ve ***ḳadaşlarıngız*** okunuşları ile paralelizm göstermektedir. Şöyle ki:

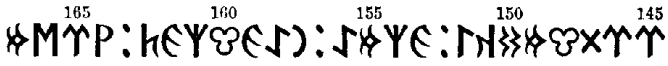
ḳan	**-ı**	**-ng**	**-ı**	**-z**	**yoḳ[l]ayur**	"(Sizin) hanınız yok oluyor".
ḳadaşla[r]	**-ı**	**-ng**	**-ı**	**-z**	**ḳarġanur**	"(Sizin) akrabalarınız kederleniyorlar".
esiz	**-i**	**-ng**	**-i**	**-z**		"(Sizin) üzüntünüz".

Bu iki kelimenin açıklanmasına dayanarak 6. satırın yeni çevirisini şöyle anlamak mümkündür: "(Sizin) hanınız yok oluyor (= savaşta ölüyor). (Bundan dolayı sizin) akrabalarınız kendilerini kahrediyorlar (= lanetliyorlar). (Sizin) felâketiniz (= üzüntünüz)".

[11] Janos Eckmann'ın *Middle Turkic Glosses of the Rylands Interlinear Koran Translation*, Budapest 1976, s. 108'deki *budun* maddesini *yodun;* s. 347'deki *yok budun bol-* madesini *yok yodun bul-;* s. 348'deki *yok budun kıl-* maddesini *yok yodun kıl-* şeklinde düzeltmek gerekiyor.

[12] *Türkçe Sözlük, 2, K-Z,* Yeni Baskı (Ankara 1988), s. 1642a.

E - 41 (Kemçik Çırgak yazıtının 6. satırı)

6

Yenisey yazıtları arasında anlaşılması güç yazıtlardan birisi olan Kemçik-Cirgak yazıtı G. P. Safyanov'un verdiği bilgilere dayanarak 1889'da Alex O. Heikel tarafından Ḫemçik nehrinin sağ kolu olan Cirgakı nehrinin yakınındaki kurganda bulunmuş ve Ust-Us köyüne götürülmüştür. Oradan da 1901 yılında da A. V. Adrianov tarafından Minusinsk Müzesi'ne nakledilmiştir. Hâlen envanter no 34'te kayıtlıdır. Anıt 95 x 26 x 27 cm ölçülerinde olup, (5 + 6 =) 11 satırlık metnin ilk 5 satırının altında bir damga bulunmaktadır.

Anıt 1908 yılının 26-27 Temmuzunda ve 1948 yılında, iki kez, S. E. Malov tarafından incelenmiş ve kopye edilmiştir.

Kemçik-Cirgak yazıtı bu güne kadar 2 kez SEM, 2 kez HNO, 2 kez İAB, birer kez de ONT ile TT tarafından olmak üzere, 8 kez yayımlanmış ve 10 çalışmada da bu yazıta temas edilmiştir. Bu yayımlar ve temaslar şunlardır:

a) Yayımlar:

1. 1936 **(SEM)** Sergey Efimoviç MALOV, "Novıe pamyatniki s turetskimi runami. II Pamyatnik Minusinskogo Muzeya", *Yazık i Mışlenie,* VI-VII, 1936, s. 259-267.

2. 1939 **(HNO)** Hüseyin Namık ORKUN, "Kemçik-Cirgak yazıtı", *Türklük,* Milliyetçi Kültür Dergisi, İstanbul, 1939, s. 29-33.

3. 1940 **(HNO)** Hüseyin Namık ORKUN, "Kemçik Cirgak yazıtı", *Eski Türk Yazıtları, III,* 1940, s. 79-85.

4. 1952 **(SEM)** Sergey Yefimoviç MALOV, "Pamyatnik c r. Kemçik-Djirgak", *Yeniseyskaya Pismennost Tyurkov,* M. L. 1952, s. 73-75.

5. 1959 **[İAB)** İgor Alekseyeviç BATMANOV, *Yazık Yeniseyskiḫ Pamyatnikov Drevnetyurkskoy Pismennosti,* Frunze, 1959, s. 163-167.

6. 1963 **(BAT-KU.)** İgor Alekseyeviç BATMANOV-A. Ç. KUNAA, *Pamyatniki Drevnetyurskoy Pismennosti Tuvı, II,* Kızıl, 1963, s. 14-17, ve 42.

7. 1982 **(OYT)** *Orḫon-Yenisey Tekstteri*, Frunze 1982, s. 181-183.

8. 1999(**TT**) Talât TEKİN, "Hemçik-Çırgakı yazıtı", *Türk Dilleri Araştırmaları,* 9, İstanbul, 1999, s. 5-15.

b) Temaslar:

1. 1892 Otto DONNER, *Wörterverzeichniss zu den Inscriptions de l'Iénissei, MSFOu,* IV, Helsingfors, 1892, s. 66.

2. 1916 Vilhelm THOMSEN, *Turcica,* Études concértant l'Interpretation des Inscriptions Turques de la Mongolie et de la Sibérie, *MSFOu,* XXXVII, Helsingfors, 1916, s. 68, not 1.

3. 1931 *Alt-Altaische Kunstdenkmäler*. Briefe und Bildmaterial von J. R. Aspelin's Reisen in Sibirien und der Mongolei, 1887-1889 herausgegeben von Hjalmar Appelgren-Kivalo, Helsingfors 1931, s. 44.

4. 1964 Talât TEKİN, "On a Misinterpreted Word in the Old Turkic Inscriptions", *UAJb*, XXXV/Fasc. B, 1964/1, s. 140-141.

5. 1966 Talât TEKİN, "Bir runik harfin fonetik değeri hakkında", *Reşid Rahmeti Arat İçin*, Ankara, 1966, s. 413, not 1.

6. 1966 Osman Nedim TUNA, "On the phonetic values of the symbols *EG/GE, DEM, UŞ* in some of the texts in Kök-Turkish script", *CAJ*, XI/4, 1966, s. 262-263 str. 2 ve 5.

8. 1972 Louis BAZİN, *Les Calendriers Turcs Anciens et Medievaux*, Lille 1972, s. 117.

1991 Louis BAZİN, *Les Systemes Chronologıques dans Le Monde Turc Ancien*, Akademiai Kiado, Budapest, 1991, s. 99; 102.

9. 1991 Marcel ERDAL, *Old Turkic Word Formation*, A Functional Approach to the Lexicon, 1991, Wiesbaden, s. 301.

10. 1995 Osman Fikri SERTKAYA, "Yenisey yazıtlarının yayınların daki bazı okuma ve anlamlandırmaların düzeltilmesi, yeni okuma ve anlamlandırma teklifleri", *Göktürk Tarihinin Meseleleri*, Ankara, 1995, s. 204.

1a) SEM (1936)[13]

(ä)r (ä)rd(ä)m(i)m (a)d(a)ḳı (ä)g(ä)ç(i)mä (a)na (ä)gm(ä)ç (i)g(ä)t y(ä)r(i)lt(i)m

VI Moya doblest', batyuşka (moy), ot moyey tëtki, mat', supruga, slujanka (ot vsyeh vas) ya razluçilsya (t. e. umer); [Benim yiğitliğim, (benim) babam, teyzemden, anne, eş, kadın hizmetçi (bütün sizlerden) ben ayrıldım (yani öldüm);].

2) HNO (1939-1940)[14]

VI. *(e)r (e)rd(e)m(i)m (a)d(a)ḳı (e)g(i)ç(i)me (a)na (e)ğm(i)ç (e)g(i)t y(e)r(e)lt(i)m*

VI. er erdemim babacığım, teyzemden, annemden, karımdan, hizmetçilerimden ayrıldım (?)

1b) SEM (1952)[15],

(ä)r (ä)rd(ä)m(i)m (a)d(a)kı (ä)g(ä)ç(i)mä (a)na (ä)gm(ä)ç

(ä)g(ä)t y(ä)r(i)lt(i)m

6) Moya geroyskaya doblest', batyuşka (moy), ot moyey tetki, mat', supruga, slujanki (so vsyemi vami) ya razluçilsya (*t. e.* umer).

6) Benim kahraman yiğitliğim, (benim) babam, teyzemden, anne, eş, kadın hizmetçiler (bütün sizlerden) ben ayrıldım (yani öldüm).

3a, b) İAB (1959, 1963)[16]

[13] Sergey Efimoviç Malov, "Novıye pamyatniki s turetskimi runami. II Pamyatnik Minusinskogo Muzeya", *Yazık i Mışleniye*, VI-VII, 1936, s. 259-267.

[14] Hüseyin Namık Orkun, "Kemçik-Cirgak yazıtı", *Türklük*, 1, Milliyetçi Kültür Dergisi, İstanbul, 1939, s. 29-33; Hüseyin Namık Orkun, "Kemçik, Cirgak yazıtı", *Eski Türk Yazıtları, III*, 1940, s. 79-85.

[15] Sergey Efimoviç Malov, "Pamyatnik c r. Kemçik-Djirgak", *Yeniseyskaya Pismennost Tyurkov*, M.-L. 1952, s. 73-75.

(e)r (e)rd(e)m(i)m, (a)d(a)ḳı, (e)g(e)çime (a)na (e)gm(e)ç

(e)g(e)t y(e)r(i)lt(i)m

1) Ot moyey geroyskoy doblesti, (moyego) batyuşki, moyey tetki, materi, tetki, slujanki ya otkololsya (otdelilsya, t. e. umer)

1) Er erezim, ada(gım), daay ugbamdan, iye, daay ugbam, bajınım ajıldakçızından çarıldım.

4) ONT (1966)[17]

(e)r (e)rd(e)m(i)m (a)d(a)ḳı (e)g(e)çimge : (a)na (e)g(e)m

içg(i)t y(e)r(i)lt(i)m

I have seperated (*or* parted) from my younger sister, (from) my dear mother and (from) my retainers, who are the fame of my heroic (*or* menly) merit.

5) (1982)[18]

er erdemim adakı egeçime ana egmeç eget yeriltim.

6) Er erdemim (erdigim), atam, biykeçim, ana, jengem, kungumdön cerildim (bölündüm).

6) Moya geroiçeskaya doblest', batyuşka (moy), ot moyey tetki, mat', supruga, slujanki (so vsyemi vami) ya razluçilsya (t. e. umer);

6) TT (1999)[19]

(ä)r (ä)rdäm(i)m d(a)kı : (ä)g(ä)çim a : (a)na (ä)g(ä)m (e)çig

(ä)t : y(i)r(i)lt(i)m

"Erlik erdemim, heyhat! Anneciğim ve üvey annelerim, atalarım ve cariyelerim! (Sizlerden) ayrıldım.

7) İVK okuyuşu (2007)

er erdemim dakı güçime ana gimçigte yer altım / yeriltim

"Ey benim erkek kahramanlığımdaki gücüm, baş kimçikte yer aldım / yeriltim".

Tanınmış Macar Türkoloğu Iştvan Mandoki-Kongur'un trajik ölümünün 15. yıl dönümü dolayısıyla Kazakistan'ın baş şehri Astana'da Kazakistan Cumhuriyeti Kültür ve İletişim Bakanlığı'nın Dil Komitesi Başkanlığınca 30 Kasım 2007-1 Aralık 2007 tarihlerinde *Kazak Türkçesi'nin tarihi: Altay devri - Prototürk devresi -Eski Türk anıtları - Devletçiliğimizin ortak mirası (Kazak Tilinin Tarihı: Altay Deviri - Prototürik Kezengi - Köne Türik Eskertkişderi - Eldigimizdin ortak muratı)* adlı uluslararası konferans düzenlendi.

Bu konferans'ta Rusya Türkologlar Komitesi Başkanı Prof. Dr. Igor Valentinoviç Kormuşin (Moskova) *"Yenisey anıtlarının incelenmesinde yeni yaklaşımlar (Novoye v izuçenii yeniseyskih pamyatnikov)"* adlı oturumun tek Rusça bildirisini sundu.

Ben Prof. Dr. Igor Valentinoviç Kormuşin'e bildirisinde *er erdemim dakı güçime ana gimçigte yer altım / yeriltim* şeklinde okuduğu Kemçik-Cirgak yazıtının 6. satırını nasıl anladığını

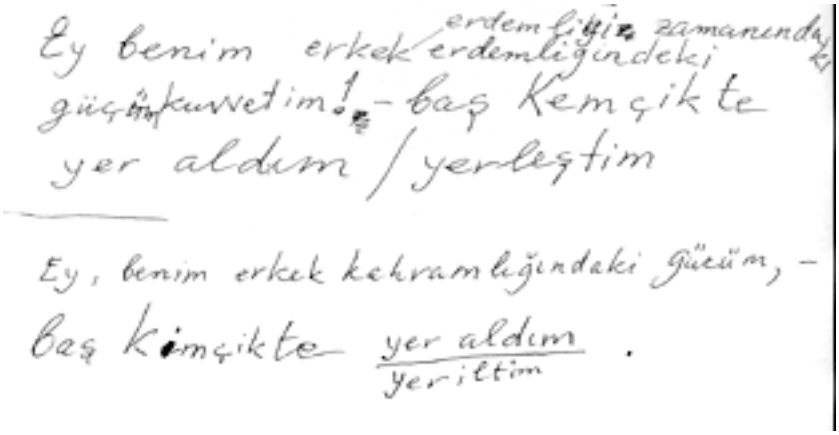
[16] İgor Alekseyeviç Batmanov, *Yazık Yeniseyskiẖ Pamyatnikov Drevnetyurkskoy Pismennosti*, Frunze, 1959, s. 163-167; İgor Alekseyeviç Batmanov - A. Ç. Kunaa, *Pamyatniki Drevnetyurskoy Pismennosti Tuvı, II*, Kızıl, 1963, s. 14-17, ve 42.

[17] Osman Nedim Tuna, "On the phonetic values of the symbols , ϒ, ⊗, ♮ used in some of the Texts in Kök-Turkish script", *Central Asiatic Journal*, XI/4 (1966), s. 241-263.

[18] *Orẖon-Yenisey Tekstte*ri, Frunze 1982, s. 181-183.

[19] Talât Tekin, "Hemçik-Çırgakı yazıtı", *Türk Dilleri Araştırmaları*, 9, İstanbul, 1999, s. 5-15.

kendisinden yazılı olarak sordum. İgor Bey de bu okumasının altına kendi el yazısı ile şu satırları yazdı. "Ey benim erkek kahramanlığımdaki gücüm, baş kimçikte yer aldım / yeriltim / yerleştim".

Ben İgor V. Kormuşin'in okuyuşundaki *dakı, güçime, gimçikte, yer altım ~ yeriltim / yerleştim* kelimelerini daha başka bir şekilde okuyor ve anlamlandırıyorum. Benim görüşlerim 29 Haziran 1993 günü Minusinsk Müzesi'nde Kemçik-Cirgak yazıtı üzerinde yaptığım incelemede aldığım notlara dayanmaktadır.

Bana göre bu satırda 9 kelime yer almaktadır. Bu kelimeler hakkındaki görüşlerim şöyledir:

1.-2. (**e)r (e)rd(e)m(i)m**. "erlik faziletim = erlik kahramanlığım".

3. **(a)d(a)ḳı** : < *adaḳ-ı*. SEM kelimeyi *ata* "baba" kelimesi ile karıştırarak "batyuşka (moy) [(benim) babam] şeklinde çevirmiştir. HNO *adaḳı* okuduğu kelimeyi "babacığım" şeklinde tercüme ediyor. HNO'u bu şekilde çevirmeye zorlayan husus metindeki kelimeyi DLT'deki *ataḳı* "*yâ abatî* 'ey (sevgili) babacığım'" kelimesi ile karıştırmasıdır. Yazıtta geçen kelime /D/ fonemi ile olan *adak* "ayak" kelimesidir. DLT'de geçen kelime ise /T/ fonemi ile *ata* "baba" kelimesidir. ONT ise kelimeyi Radloff'un OSTN'inden naklen "the next child, fame" şeklinde tercüme etmiştir. İAB "(moyego) batyuşki [(benim) babam]" ve Kırgızca yayım da "batyuşka (moy) [(benim) babam]" çevirileri ile SEM'i tekrarlamışlardır. TT *d(a)ḳı* okuduğu kelimeyi "ve" şeklinde anlamlandırarak *taḳı* kelimesinin yerine yanlış yazım veya diyalekt şekli olarak açıklar. İVK ise *dakı* kelimesini lokatif+aitlik eki olarak kabul eder ve bir önceki kelime ile birlikte *erdemim dakı* "erdemliği zamanındaki / erdemliğindeki / kahramanlığındaki" şeklinde anlar.

Bu okuma ve çevirmelerin tamamı yanlıştır.

Kelime *adak* "ayak" kelimesinin 3. teklik şahıs iyelik eki almış şeklidir ve anlamı "ayak" kelimesinin metaforik = mecazî anlamı olan "son" şeklinde anlaşılmalıdır. İyelik eki daha önceki kelime grubunu *er erdemim<ing> adakı* "erlik (= kahramanlık) faziletim(in) sonu" şeklinde tamamlayarak anlamamızı sağlar. Krş. ONT "the fame of my heroic (or manly) merit".

Türkiye Türkçesi'ndeki "baştan sona, baştan başa, baştan ayağa" ibareleri ile krş.

4. **(e)g(e)ç(i)mge** : < *ege-ç-i-m-ge*. SEM, HNO ve İAB ve Kırgızca yayım kelimeyi *egeçime* okuyarak "teyzemden" şeklinde tercüme ederler. Ancak HNO IV:40'da "**ägiç** kız çocuğu için sevgi eseri olarak kullanılır. *Zeki kız*" açıklamasını yapar.

Kelime ONT tarafından ᚷ ligatürünün *ge* okunması ile *egeçimge* şeklinde transkripsiyonlanır ve Radloff'un OSTN'indeki *egeçi* şeklinin *ägāsi, äkäsi, âgās, agāçe, ägäçi, egeçi, igeçi* varyantlarıyla birlikte Sözlük'teki anlamı kabul edilerek "my younger sister" şeklinde tercüme edilir.

TT tutarsızdır. "Anneciğim" şeklinde anlamlandırdığı dördüncü kelime için açık bir görüş ileri sürmez. Bu konudaki 22. numaralı açıklaması şöyledir: "Bu sözcük, bence, Türkçe küçültme ekli *äkäç* < *äkä+ç* olabileceği gibi, aynı anlamdaki Moğolca *egeçi* "abla" da olabilir. krş. Hak. *igeçi* 'baldız', Trkm. *ekeji* 'abla' < Mo." Ancak TT *(ä)g(ä)m (e)çi (ä)g(ä)t* kelimeleri ile ilgili 23 numaralı açıklamasında kesin görüş belirtir: "Buradaki *ägä* sözcüğü, bence, Moğolcadan alıntıdır: krş. Mo. *eke* 'anne'".

EDPT, 100b"deki Türkçe *eke* maddesinde ise kelimenin sinonimi Moğolca *egeçi* "'junior (paternal) aunt' and 'elder sister'" olarak gösterilmektedir.

"Anne" anlamındaki Mo. *eke* > Tü. *ege* kelimesine gelen *-ç* eki TT'nin dediği gibi "küçültme" değil, "sevimlilik" fonksiyonundadır. Krş. Ongin yazıtı. *bil-ge ata-ç-ı-m* "bilgili babacığım". Bu paralel şekle dayanarak *egeçim* < *ege-ç-i-m* kelimesi bana göre metinde "(sevgili) anneciğim" şeklinde anlaşılmalıdır.

İh-Asgat yazıtında geçen *ög* "anne" kelimesinin 1. teklik iyelik eki almış şekli T. Ôsawa tarafından *ög(ü)m* yerine *ög(e)m* şeklinde okunuyor. Bu okunuş "üvey" kelimesinin eski şeklinin *ög-ey* mi yoksa *öge-y* mi anlaşılması konusunu münakaşaya açmaktadır. Ayrıca Eski Türkçe *ög* "anna" kelimesi Türkiye Türkçesi"nde *ök* şeklinde geçiyor. krş. *ök-süz* "anne-siz".

İVK ise 6. satırın dördüncü kelimesini *g(ü)çime* okuyarak "gücüm, kuvvetim" şeklinde çeviriyor. Hâlbuki kelime Eski ve Orta Türkçe devrelerinde *k-* ile *küç* şeklinde geçer. Eski Türkçe için *g-*'li şekil imkânsızdır. Bk. EDPT. 693a-b. **kü:ç** maddesi.

5.-6. (a)na (e)g(e)m : < *ana ege-m*. SEM *ana* kelimesini "ana", HNO ise tek olarak "annemden" şeklinde tercüme eder. Hakasça (İAB) ve Kırgızca okumalar da SEM gibidir. Kelimenin devamı SEM'de *(ä)gm(ä)ç*, HNO da ise *(e)ğm(i)ç* şekillerinde okunmuştur. Hakasça (İAB) ve Kırgızca okumalar da SEM gibidir. ONT ibareyi *ana+ege* < *ana+eke* şeklinde açıklamış fakat tercümede bu ibareye yer vermemiştir. TT ise *(a)na (e)g(e)m* okuduğu ibareyi "üvey anneler(im)" diye anlamlandırıyor. Bence ibare "süt annelerim = dâyelerim" anlaşılmalıdır. Çünkü *ana ege* kelimesi Çağatay Türkçesi'nde, Ali Şîr Nevâyî'nin *Muhakemetü'l-lügateyn*'inde, "süt annesi, mürebbiye, üvey anne, valide" karşılığında geçen *aneke* < *ana-eke* ~ *ana-ege* kelimesinin Eski Türkçedeki şeklidir. İVK ise *(a)na* kelimesini kendisinden sonra gelen kelimeleri de *g(i)mç(i)g = k(i)mç(i)k* "Kemçik nehri" olarak okuduğu nehir adının sıfatı olarak "baş" şeklinde çeviriyor.

7. (**e)çi** : Kelime SEM'de *ägmäç* "eş", HNO'da ise bir önceki *(e)g(e)m* kelimesi ile birlikte, tek kelime olarak, *ägmiç* "karı, zevce (?)" şeklinde okunmuş ve anlamlandırılmıştır. Her iki şeklin doğru okunuşu iki ayrı kelime halinde *äg(ä)m äçi* ve *ägäm eçi* şekillerinde olmalı idi. İAB *(e)gm(e)ç* okuyarak "tetki [daay ugbam] teyze [teyzem]" şeklinde anlamlandırırken Kırgızca yayında *(e)gm(e)ç* "eş" olarak çevrilmiştir. ONT runayı *iç* okuyor sonraki iki runayı da *g(i)t* okuyarak kelimeyi *içg(i)t* < *içgi+t* olarak teşhis ediyor. ONT'ya göre *içgi* "retainer [hizmetçi, hizmetkâr]" kelimesi, *-t* eki ise çokluk ekidir. *içgit* "hizmetçiler, hizmetkârlar" anlamına gelmektedir. T. Tekin tutarsızdır. Metinde *(ä)çig* okuduğu kelimeyi "atalarım" şeklinde anlamlandırıyor. 24 numaralı açıklama noktunda ise kelimeyi bu sefer *(e)çi* okuyor ve "amcalar(ım)" şeklinde anlamlandırıyor. İVK kelimeyi bir sonraki kelimenin ilk runası ile birlikte *ç(i)g* olarak okuyor, bu okuyuşunu bir önceki kelimeyi *g(i)m* şeklindeki okuyuşu ile birleştirerek *g(i)m ç(i)g = k(i)mç(i)k* şeklinde tamamlıyor ve "Kemçik nehri" olarak da anlıyor.

(**e)çi** EDPT 20a-b'de "1) 'junior (paternal) onkel [amca]'; 2) 'elder brother [ağabey]" şeklinde anlamlandırılır. Ayrıca *eçi* ~ *içi* kelimesi Moğolca *aka* > *aga* "ağabey" kelimesinin eş anlamlısı olarak da gösterilir. Ben burada *eçi* "ağabey" anlamını uygun görüyorum.

8. (e)g(e)t : < *ege-t*. SEM 1936'da *(i)g(ä)t* okuduğu kelimeyi "slujanka [kadın hizmetçi]", HNO ise *egit* okuduğu kelimeyi "hizmetçilerimden" şeklinde tercüme eder. Yine HNO IV:40'ta "hizmetçi kadın" karşılığını verir. SEM 19352'de *(i)g(ä)t* okuduğu kelimeyi HNO'un

tesirinde kalarak bu sefer "slujanki [kadın hizmetçiler]" şeklinde çevirir. İAB ile Kırgızca neşirlerde de SEM'in son çevirisi "slujanki [kadın hizmetçiler]" tekrar edilir.

TT tutarsızdır. Metinde *(ä)t* okuduğu kelimeyi "cariyelerim" şeklinde anlamlandırıyor. 24 numaralı açıklama notunda ise kelimeyi bu sefer *(ä)g(ä)t* okuyarak "kadın hizmetkârlar(ım)" şeklinde anlamlandırıyor.

İVK ise bu kelimeyi daha önceki kelimelerle birlikte okumuş, son sesi de *t(e)* okuyarak "lokatif eki" şeklinde çevirmiştir.

Bana göre burada kelimeyi unsurlarına *ege-t* şeklinde ayırmak ve kendisinden önce gelen kelimenin anlamına dayanarak EDPT'deki "elder sister" anlamında kabul etmek gerekiyor. *-t* ise Moğolca'daki ve Eski Türkçe'deki çokluk eki olup, burada her iki kelimeye de aittir. İbare *(e)çi (e)g(e)t* < *eçi-t* (ve) *ege-t* "ağabeyler(im) (ve) ablalar(ım)" şeklinde anlaşılmalıdır.

9. **y(i)r(i)lt(i)m** : < *y-ir-i-l-ti-m.* SEM *yeriltim* okuduğu kelimeyi "sizlerden ben ayrıldım (*yani* öldüm)" şeklinde, HNO ise *y(e)rl(e)t(i)m* okuduğu kelimeyi "ayrıldım (?)" şeklinde tereddütlü olarak, tercüme eder.

Diğerlerinin okuma ve anlamaları hemen hemen aynıdır. İAB *y(e)r(i)lt(i)m* "çarıldım" = bölündüm, ayrıldım (yani mecazen: "öldüm"), ONT *y(e)r(i)lt(i)m* "I have seperated (or parted)"; Kırgızca yayın: *yeriltim* "cerildim = bölündüm, ayrıldım (yani mecazen: "öldüm"), TT *y(i)r(i)lt(i)m* "ayrıldım".

Kelime EDPT 967b'de *yéril-* maddesinde Hsüan-Tsang'daki *adrılgalı yerilgeli* Hend. şekline göre "ayrılmak" anlamında sayılmalıdır. "Ayrılmak" fiili bu gün Türkiye Türkçesi'nde "-dan / -den ayrılmak" şeklinde Ablativ hali ile tercüme edildiği için bu cümlede fiilin bağlı olduğu isimlerin eklerini de Türkiye Türkçesi'ne Ablativ hali ile çevirmek gerekiyor. Pek tabii ki kastedilen anlam da "öldüm" ifadesidir.

Doğan erkek çocuk ile doğuran anne arasında daima görünmez bir bağ vardır. Kavga eden erkek yaralandığında "ah anam" der. Savaşta kurşunu yiyen asker "yandım anam" der. Herhangi bir kişinin "yandım babam" dediği duyulmamıştır. Dolayısı ile bu cümlede ölüm bildirmede önce annenin zikredilmesi çok tabiidir. Kısacası Kemçik-Cırgak yazıtının 6. satırındaki mantıkî sıra ölen kişinin ayrıldığı kişilerden bahs ederken, önce sevgili anneciğinden, sonra süt annesinden, sonra kardeşlerinden (ağabeylerinden ve ablalarından) ayrılması şeklinde olmalıdır.

Ben, yukarıda belirttiğim bu gibi hususlara dayanarak Kemçik-Cırgak yazıtının 6. satırındaki cümleyi ***(e)r (e)rd(e)m(i)m (a)d(a)ḳa (e)g(e)ç(i)m[g]e (a)na (e)g(e)m (e)çi (e)g(e)t y(i)r(i)lt(i)m*** şeklinde okuyor ve Türkiye Türkçesi'ne de "Erlik (kahramanlık) faziletimin sonu(nda) sevgili anneciğimden, süt annem, ağabeylerim (ve) ablalarımdan ayrıldım" şeklinde aktarıyorum.

E - 51, 70, 109 ve 110.

1. 𐰴𐰆𐰴𐰆𐰾𐰃 WG^{1}D^{1}MD^{1}M *oġ(a)dm(a)d(ı)m* "boy olmasına izin vermedim,
kabile olmasına müsaade etmedim.

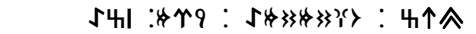
oġ(a)dm(a)d(ı)m fiili Yenisey yazıtlarında dört ayrı yazıtta geçer. Yazıtlar ve geçtiği satırlar şunlardır:

1 E 109. Uyuk-Oorzak yazıtı, II, str. 3.

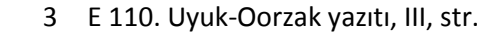
𐰋𐰍𐰚 : 𐰴×𐰍𐰽𐰣 : 𐰍𐰉𐰍𐰠 : 𐰴𐰆𐰴𐰆𐰾𐰃 : 𐰇𐰃𐰆[𐰘𐰠𐰴]×𐰍𐰍

(*e)r (e)rd(e)mi toḳuz oġ(a)dm(a)d(ı)m. il(i)g (e)r öl(ü)rd(i)m er(i)nç.*

2 E 51. Tuva "D" (Üçüncü Tuva yazıtı), II, str. 3.

(*e)r (e)rd(e)mi toḳuz oġ(a)dm(a)d(ı)m a! y(e)r(i)m! (e)s(i)z e!*

3 E 110. Uyuk-Oorzak yazıtı, III, str. 1.

(*e)r (e)rd(e)mi toḳuz oġ(a)dm(a)d(ı)m. y(e)r(i)m! (e)s(i)z(i)m e!*

4 E 70. Elegest IV ("İr-øol") yazıtı, str. 3.

(e)r [(e)rd(e)m]i oġ(a)dm(a)d(ı)m toḳuz. y(e)r[(i)m! (e)s(i)z(i)m

...

oḳ kelimesi Göktürkçede "boy, kabile" anlamına gelir. Ancak *-ḳ-* sesi iki unlü arasında *-ġ-* sesine döner. Bu kuralı Göktürk yazıtlarında "boylar, kabileler" anlamına gelen iki kelimede görüyoruz.

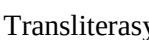
İlk kelime **oḳ-u-ş* şeklinden gelen *oġuş* < *oġ-u-ş* "boylar, kabileler" kelimesidir. *oġuşı bodunı* "kabilesi, boyları" ibaresinde "ikizleme" olarak geçer.

İkinci kelime **oḳ-u-z* şeklinden gelen *oġuz* < *oġ-u-z* "boylar, kabileler" kelimesidir. "Etnonim" olarak kullanılmıştır.

Transliterasyonu WG^{1}D^{1}MD^{1}M olan kelime İgor Valentinoviç Kormuşin tarafından *oġdamdam* olarak okunmuştur.[20]

Marsel Erdal ise *oġadmadım* okuduğu kelimeyi *oġad-* "fall behind [geride kalmak, gecikmek]" şeklinde anlamlandırdığı için *oġadmadım* kelimesini "I did not fall behind [geride kalmadım, gecikmedim]" şeklinde anlamlandırmıştır.[21]

Ben bu kelimenin etimolojik açıklamasını iki meslektaşımdan ayrı düşünmekteyim. Şöyle ki:

Transliterasyonu WG^{1}D^{1}MD^{1}M olan kelimenin *oġuş* < *oġ-u-ş* ve *oġuz* < *oġ-u-z* kelimeleri ile aynı kökten geldiğini düşünüyorum. *oġ* < *oḳ* "boy, kabile" anlamına gelir. *-ad-* eki isimden "olma" bildiren geçişsiz fiil yapar. *oġ-ad-* "boy olmak, kabile olmak". Benzer şekil *Kutadgu Bilig* eser adının yapısında da görülür. *ḳut-ad-* "kutlu olmak". *ḳut-ad-ġu bil-i-g* "kutlu olma bilgisi". Buna göre *oġ-(a)d-m(a)-d(ı)m* fiilini "boy olmasına izin vermedim, kabile olmasına müsaade etmedim" şeklinde anladığımız zaman *toḳuz oġadmadım* ibaresini "dokuz boy olmasına izin vermedim, dokuz kabile olmasına müsaade etmedim" şeklinde açıklayabiliriz.

[20] İgor Valentinoviç Kormuşin, *Tyurkskiye Yeniseyskiye Epitafii. Tekstı i issledovaniya*, Moskova, 1997, s. 179-180; 262-263; 266-267; 268-269.
[21] M. Erdal, s. 488-489.

KÖKTÜRK METİNLERİNDE YÖNELME HALİNİN KULLANILDIĞI CÜMLELERDEKİ İŞLEVLERİ

Cevdet ŞANLI[*]
Kaan YILMAZ[**]

Özet

Bu çalışmada Köktürk Metinlerinde kullanılan "Yönelme Hali" eki +(K)A ve kullanıldığı cümleler tespit edilerek, bu cümlelerde yönelme halinin hangi işlevlerle, hangi tür fiillerle ve hangi tür yapılarda kullanıldığı örnekleri ile ortaya konulmaya çalışılacaktır. Bunun sonucunda da bugün birçok lehçe ve şivede, Türkiye Türkçesi ağızlarında karşılaştığımız isim hal eklerinin birbirinin yerine kullanılması, ekin çağrıştırdığı fiillerden farklı fiillerle kullanılmasının kökleri Köktürk metinlerinde tanıkları ile ortaya konulmaya çalışılacaktır. Ayrıca ekin kullanıldığı fiillerden hareketle, sözlük anlamlarının dışında farklı anlamlarda kullanılıp kullanılmadığı da gözler önüne serilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Köktürk, yönelme, fiil, bulunma, edat, soyutlama

Giriş

İsimler, söz öbekleri ve cümleler içinde, başka söz, niteleyici ve ögelerle değişik ilişkiler içinde bulunurlar. İşte, varlık ile varlık ve varlık ile eylem ilişkilerinin adlarına, Türkçede isim hal ekleri ve çekim edatları diyoruz. Bu çekim ek ve edatları, bütün diller gibi Türkçenin de başlıca söz yapıştırıcılarıdır. Bunlar, isim-isim, isim-eylem ilişkisini sağlamakta, sözleri bir araya getirmekte kullanılan başlıca ögelerdir. Türkçe, eski devirlerden beri isim çekimini eklerle, edatlarla ve bazen de hem ek hem edatlarla yapmaktadır. (Karaağaç:2009,61)

Söz öbeklerinde ve cümlelerde eylemin yöneldiği veya yaklaştığı varlığın adı, yaklaşma çekimine girer. Eylemin yönünü gösteren ve yaklaşma ifade eden bu hal, daima ekle yapılır. Bu ekimizin işlevi yaklaşmadır. Bu çekimin ana işlevi olan yaklaşmadan başka, yer, zaman, karşılaştırma, neden, ilgi, gereklilik, görüş vs. gibi işlevleri de vardır. (Karaağaç:2009,66)

Eski Türkçede yönelme hali eki olarak tanımlanan +(k)A ekinin yapısı, fonksiyonu ve eklendiği isimlere kazandırdığı ifadeler için Kemal Eraslan'ın ilgili yazısına bakılabilir. (Eraslan:2000, 67) Ayrıca ekin, Orhun yazıtları esas alınarak sözdiziminde üstlendiği görevlerin ayrıntılı dökümü için Cengiz Alyılmaz tarafından hazırlanmış doktora tezini incelemek gerekir.

Konunun bizim çalışmamızı ilgilendiren kısmı ise ekin, eklendiği isimle bağlandığı fiil arasındaki görev ilişkisidir.

Çalışmamızda Bilge Kağan ve Köl Tigin yazıtları için *Orhon Yazıtları (Tekin:2008),* Tonyukuk Yazıtı için ise *Orhun Abideleri (Ergin:2000)* adlı eserlerinden faydalandık. Tarama sonucunda tespit edilen örnekler ekin cümledeki işlevlerini göstermek bakımından aşağıdaki şekilde tasnif edilmiştir:

SOYUTLAMA

Soyutlama olarak adlandırdığımız bu durumda ek, yer ve mekan ifadesinden ziyade soyut anlam ifade etmektedir. Mesela: "bu ödke olurtum" ifadesinde "bu zamana hükmettim" anlamı baskındır.

+KA

ilgerü kün tugsıkka birigerü kün ortusıñaru kuurıgaru kün batsıkıña yırıgaru tün ortusıñaru anta içreki bodun koo[p] **m[añ]a** kör[ür **KT-G2** *"İleri(de), gün doğusuna, güneyde gün otasına kadar, geride gün batısına (ve) kuzeyde gece ortasına kadar, geride gün batısına (ve) kuzeyde gece ortasına kadar, bu (sınırlar) içindeki (bütün) halklar hep* ***bana*** *tabidir."*

[*] *Yrd. Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, Sakarya-Türkiye, csanli@sakarya.edu.tr.*
[**] *Arş. Grv., Sakarya Üniversitesi, Sakarya-Türkiye.*

[tört buluñdakı] bodunug koop baz kıltım yagısız kıltım koop **mañа** körti **KT-D30** *"Dört bucaktaki halkları hep **kendime** bağımlı kıldım, (Türk halkını) düşmansız kıldım*

tört buluñdakı bodunug koop baz kıltım yagısız kı[lt]ım koop **mañа** körti **BK-**D24 *"Dört bucaktaki halkları hep (kendime) tabi kıldım, (Türk halkını) düşmansız kıldım. (Bu halkların) hepsi **bana** tabi oldular."*

neñ yılsıg **bodunka** olurmadım **KT-D26** *"(Ben) hiç de zengin ve müreffeh (bir) **halk üzerine** hükümdar olmadım"*

"teñri teg teñride bolmış türük bilge kagan bu **ödke** olurtum **KT-G1** *"Tanrı gibi, Tanrıdan olmuş Türk Bilge Hakan bu **devirde** (tahta) oturdum"*

ilgerü kün **tugsıkka** birigerü kün ortusıñaru kuurıgaru kün batsıkıña yırıgaru tün ortusıñaru anta içreki bodun koo[p] m[añ]a kör[ür **KT-G2** *"İleri(de), gün **doğusuna**, güneyde gün otasına kadar, geride gün batısına (ve) kuzeyde gece ortasına kadar, geride gün batısına (ve) kuzeyde gece ortasına kadar, bu (sınırlar) içindeki (bütün) halklar hep bana tabidir."*

+Iñ+A

ilgerü kün tugsıkka birigerü kün ortusıñaru kuurıgaru kün **batsıkıña** yırıgaru tün ortusıñaru anta içreki bodun koo[p**] m[añ]a** kör[ür **KT-G2** *"İleri(de), gün doğusuna, güneyde gün otasına kadar, geride gün **batısına** (ve) kuzeyde gece ortasına kadar, geride gün batısına (ve) kuzeyde gece ortasına kadar, bu (sınırlar) içindeki (bütün) halklar hep bana tabidir."*

küregüñin üçün igidmiş bilge kaganıñın ermiş barmış edgü **eliñe** kentü yañıltıg **KT-D23** "*İtaatsizliğin yüzünden, (seni) besleyip doyurmuş olan akıllı hakanın ile bağımsız (ve) müreffeh **devletine** (karşı) kendin hata ettin"*

umay teg ögüm katun **kuutıña** inim kül tigin er at bultı **KT-D31** "*Umay misali annem Hatun'un **kutu sayesinde**, kardeşim Kül Tigin erkeklik adını elde etti*."

YÖNELME

+Ø

eçim kagan birle ilgerü yaşıl **ügüz** şantuñ yazıka tegi süledimiz **KT-D17** *"Amcam Hakan ile doğuda Sarı Irmağ(a ve) Şantung ovasına kadar sefer ettik"*

türk budun k[ılınga]lı türk kagan olurgalı şantuñ balıkka **taluy** ögüzke tegmiş yok ermiş **T1-D1** *"Türk milleti kılınalı, Türk kağanı oturalı Şantug şehrine, denize ulaşmış olan yok imiş."*

şantuñ balıkka **taluy** ögüzke tegürtim **T1-D2** *"Şantung şehrine, denize ulaştırdım."*

+KA

ilgerü şantuñ **yazıka** tegi süledim **KT-G3** "*Doğuda Şantung **ovasına** kadar ordu sevk ettim"*

taluyka kiçig tegmedim **KT-G3** *"**denize** pek az kala durdum"*

birigerü **tokuz ersinke** tegi süledim **KT-G3** *"güneyde **Dokuz Ersin'e** kadar ordu sevk ettim"*

tüpütke kiçig [teg]medim **KT-G3** *"**Tibet'e** pek az kala durdum"*

kuurıgaru yençü üg[üz] keçe **temir kapıgka** tegi süledim **KT-G4** "*batıda İnci (Sır Derya) ırmağı(nı) geçerek **Demir Kapı'ya** kadar ordu sevk ettim"*

bunça **yirke** tegi yorıtdım **KT-G4** "*bunca* **diyara** kadar (ordularımı) yürüttüm"

neñ neñ sabım erser beñgü **taşka** urtum **KT-G11** *"(Söyleyecek) her ne sözüm var ise ebedi **taşa** hâkkettim."*

ilgerü kadırkan **yışka** tegi kirü temir **kapıgka** tegi koonturmış **KT-D2** *"Doğuda Kingan **dağlarına** kadar, batıda Demir **Kapı'ya** kadar (halklarını) yerleştirmişler."*

tabgaç **bodunka** beglik urı oglin kul boltı **KT-D7** *"Çin **halkına**, bey olmaya layık erkek evladı kul oldu."*

tabgaçgı begler tabgaç ātin tutupan tabgaç **kaganka** körmiş **KT-D7** *"Çinlilerin hizmetindeki (Türk) beyleri, Çin unvanları alarak Çin **hakanına** tabi olmuşlar."*

tabgaç **kaganka** ilin törüsin alı birmiş **KT-D8** *"Çin **hakanı için** (böylece) fetihler yapmış, ülkeler almışlar."*

ilgerü küün tugsıkda bükli **kaganka** tegi süleyü birmiş kuurıgaru temir **kapıgka** tegi süleyü birmiş **KT-D8** *"Doğuda, gün doğusunda Bükli **hakanına** kadar sefer edivermişler, batıda Demir Kapı'ya kadar sefer edivermişler"*

ne **kaganka** işig küçüg birür men **KT-D9** *"Hangi **hakana** hizmet ediyorum."*

ança tip tabgaç **kaganka** yagı bolmış **KT-D9** *"Böyle deyip Çin **hakanına** düşman olmuş"*

kañım **kaganka** başlayu baz kaganıg balbal tikmiş **KT-D16** *"Babam **Hakan için** önce bağımlı Hakanı balbal (olarak) dikmiş"*

kuurıgaru temir **kapıgka** tegi süledimiz **KT-D17** *"batıda Demir **Kapı'ya** kadar sefer ettik"*

kuurıgaru keñü **tarmanka** tegi türük bodunug ança koonturtumız **KT-D21** *"Batıda Kengü **Tarman'a** kadar Türk halkını öylece yerleştirdik"*

kül tigin yadagın oplayu tegdi oñ totok yurçin yaraklıg eligin tutdı yaraklıgdı **kaganka** ançuladı **KT-D32** *"Kül Tigin yaya olarak atılıp hücum etti. Vali Ong'un kayın biraderini, silahlı (iken), el(i) ile yakaladı (ve) silahlı olarak **Hakana** takdim etti"*

antag **ödke** ökünüp kül tiginig az erin irtürü ıttımız **KT-D40** *"böyle bir **zamana** üzülüp Kül Tigin'i az (miktarda) er ile ulaştırıp gönderdik"*

yigirmi kün olurup bu **taşka** bu **tamka** koop yollug tigin bitidim **KT-GD** *"Yirmi gün oturup bu **taşa**, bu **duvara** hep Yollug Tigin, (ben) yazdım."*

t[okuz] **ersinke tegi** süledim **BK-K3** *"Dokuz **Ersin'e kadar** sefer ettim."*

tüpütke kiçig tegmedim **BK-K3** *"**Tibet'e** az kala durdum."*

neñ neñ sabım [ers]er bengü **taşka** urtum **BK-K8** *"(Söyleyecek) her ne sözüm (var) ise (bu) ebedi **taşa** hâkettim."*

[t]ürgiş **kaganka** kızım[in ….] ertinü ulug törün alı birtim **BK-K9** *"Türgiş **hakanına** kızımı pek büyük (bir) törenle alıverdim."*

[ilgerü kadırkan **yışka** tegi kirü] temir **kapıgka** tegi koonturmış **BK-D3, D4** *"Doğuda Kingan dağlarına kadar, batıda Demir Kapı'ya kadar (halklarını) yerleştirmişler."*

tabgaç **bodunka** beglik urı ogılin kuul kıltı **BK-D7** *"(Bu yüzden, Türk halkı) Çin **halkına** bey olmaya layık erkek evladını kul yaptı."*

türük begler türük atin ıttı tabg[açgı] begler tabg[aç atin tutupan tabgaç **kaganka** körmiş **BK-D7** *"Türk beyleri Çin (unvanlarını alarak Çin **hakanına** tabi olmuşlar."*

ilgerü kün **tugsıkka** bükli [k]aganka tegi süleyü birmiş **BK-D8** *"Doğuda, gün **doğusunda**, Bükli hakanına kadar sefer edivermişler."*

ilgerü kün tugsıkka bükli **[k]aganka** tegi süleyü birmiş **BK-D8** *"Doğuda, gün doğusunda, Bükli **hakanına** kadar sefer edivermişler."*

tabgaç **kaganka** ilin törüsin alı birmiş **BK-D8** *"Çin **hakanı için** (böylece) fetihler yapmış, ülkeler almışlar."*

kaganlıg bodun ertim kaganım kanı ne **kaganka** işig küçüg birür men **BK-D9** *"Hakan sahibi bir halk idim; hakanım nerde? Hangi hakana hizmet ediyorum?"*

tabgaç **kaganka** yagı bolmış **BK-D9** *"Çin **hakanına** düşman olmuş."*

kañım [**kaganka**] başlayu baz kaganıg balbal tik[miş **BK-D13** *"Babam **hakan için** (amcam hakan) önce bağımlı hakanı balbal (olarak) dikmiş."*

kuurıgaru keñü **tarbanka** tegi türük bodunug ança koontur[t]umız **BK-D18** *"batıda Kengü Tarban'a kadar Türk halkını öylece yerleştirdik."*

bir **yılka** tört yolı süñüşdüm **BK-D30** *"Bir **yılda** dört kez savaştım."*

yışka agdı **BK-D36** *"...**dağa** tırmandılar."*

otuz artukı tört yaşıma oguz tezip **tabgaçka** kirti **BK-D36** *"Otuz dört yaşımda Oğuzlar kaçıp **Çin'e** gittiler."*

t[atab]ı bodun tabgaç **kaganka** körti **BK-D39** *"Tatabı halkı Çin hakanına tabi oldu."*

çorakka tegip yolagçı [er]ig […] keçenke tegi **BK-GD** *"**Çorak (arazi)ye** varıp öncü askerleri....Keçen'e kadar..."*

kañ[ım k]agan [ı]t yıl onunç ay altı **otuzka** uça bardı **BK-G10** *"babam hakan köpek yılının onuncu ayının yirmi altısında vefat etti."*

lagzin yıl bişinç ay yiti **otuzka** yog ertürtüm **BK-G10** *"domuz yılının beşinci ayının yirmi yedisinde cenaze (törenini) tamamladım."*

iç buyruk sebig kül erkin başlayu ulayu buyruk bunça amtı begler kañım **kaganka** ertiñü ertiñü timag kıltı **BK-G14** *"Hassa kumandanı Sebiğ Kül İrkin başta olmak üzere (bütün) kumandanlar, şimdiki bunca beyler babam **Hakana** pek çok pek çok alkış (ve) övgüde bulundular."*

Türk budun **Tabgaçka** körür erti **T1-B1** *"Türk milleti **Çine** tabi idi."*

*kanın kodup **tabgaçka** yana içikdi.* **T1-B2** *"Hanını bırakıp **Çine** tekrar teslim oldu."*

ögüzke tüşdi **T1-G9** *"Nehire düştü."*

türk budunug ötüken **yirke** ben özüm bilge tonyukuk ötüken yirig konmış tiyin eşidip biriyeki budun kurıyakı yırıyakı öñreki budun kelti **T1-G10** *"Türk milletini Ötüken **yerine**, ben kendim Bilge Tonyukuk Ötüken yerine konmuş diye işitip güneydeki millet, batıdaki, kuzeydeki, doğudaki millet geldi."*

türk budun k[ılınga]lı türk kagan olurgalı şantuñ **balıkka** taluy ögüzke tegmiş yok ermiş **T1-D1** *"Türk milleti kılınalı, Türk kağanı oturalı Şantug **şehrine**, denize ulaşmış olan yok imiş."*

türk budun k[ılınga]lı türk kagan olurgalı şantuñ balıkka taluy **ögüzke** tegmiş yok ermiş **T1-D1** *"Türk milleti kılınalı, Türk kağanı oturalı Şantug şehrine, denize ulaşmış olan yok imiş."*

şantuñ **balıkka** taluy ögüzke tegürtim **T1-D2** *"Şantung şehrine, denize ulaştırdım."*

şantuñ balıkka taluy **ögüzke** tegürtim **T1-D2** *"Şantung şehrine, denize ulaştırdım."*

bolçuka tañ öntürü tegdimiz **T1-K11** *"Bolçu'ya şafak sökerken ulaştık."*

neke tezer biz **T2-B3** "Niye kaçıyoruz?"

öküş tiyin **neke** korkur biz **T2-B3** "Çok diye **niye** korkuyoruz?"

temir **kapıgka** tegi irtimiz **T2-G1** *"Demir kapıya kadar eriştik.*"

tinsi oglı aytıgma **tagka** tegmiş idi yok ermiş **T2-G3** *"Tinsi Oğlu denilen dağa ulaştığı hiç yokmuş."*

iltiriş kagan bilgesin üçün alpın üçü **tabgaçka** yiti yigirmi süñüşdi **kıtańka** yiti süñüşdi **oguzka** biş süñüşdi **T2-G5** *"İltiriş Kağan bilici olduğu için, cesur olduğu için, **Çine karşı** on yedi defa savaştı, **Kıtaya karşı** yedi defa savaştı, **Oğuza karşı** beş defa savaştı."*

iltiriş kagan bilgesin üçün alpın üçü tabgaçka yiti yigirmi süñüşdi kıtańka yiti süñüşdi oguzka biş süñüşdi anda aygucı[sı] yime ben ök ertim, yagıçısı yime ben ök ertim iltiriş **kaganka** türk bögü **kaganka** türk bilge **kaganka T2-G6** *"İltiriş Kağan bilici olduğu için, cesur olduğu için, Çine karşı on yedi defa savaştı, Kıtaya karşı yedi defa savaştı, Oğuza karşı beş defa savaştı. Onlarda müşaviri yine bizzat ben idim, kumandanı yine bizzat ben idim. İltiriş **Kağana**, Türk Bögü **Kağanına**, Türk Bilge **Kağanına**."*

neñ yirdeki kaganlıg **budunka** büntegi bar erser ne buñı bar erteçi ermiş **T2-D6** *"Herhangi bir yerdeki kağanlı **millete** böylesi var olsa, ne sıkıntısı mevcut olacakmış?"*

bu yerde **mańa** kul boltı **BK-D36** *"Burada bana kul oldu."*

sü başı inel kagan tarduş şad barzun tidi bilge tonyukukka **bańa** aydı **T1-K7** *"Ordu başı İnel Kağan, Tarduş şadı gitsin dedi. Bilge Tonyukuk'a, bana şöyle dedi."*

kıyınıg köñlüñçe ay, ben **sańa** ne ayayın tidi **T1-K8** *"Cezayı gönlünce söyle, Ben sana ne söyleyeyim dedi."*

+Iñ+A

yırıgaru yir bayırkuu **yiriñe** tegi süledim **KT-G4** *"kuzeyde Yir Bayırku **topraklarına** kadar ordu sevk ettim"*

bir kişi yañılsar uguşı bodunı **bişükiñe** tegi kıdmaz ermiş **KT-G6** *"bir kişi suç işlese, onun boyu(na), halkı(na) (ve) **hısım akrabasına** kadar (herkesi) öldürmezlermiş"*

süçig **sabıña** yemşak **agısıña** arturup üküş türük bodun öltüg **KT-G6** *"(Çin halkının) tatlı **sözlerine** (ve) yumuşak ipekli **kumaşlarına** kanıp, (ey) Türk halkı, çok sayıda öldün!"*

on ok oglıñ]a **tatıña** tegi bunı körü biliñ **KT-G12** *"On-Ok oğullarına (ve) **yabancılarına** kadar (herkes bunları görüp öğrenin."*

biziñe yañılukin üçün kaganı ölti **KT-D19** *"bize karşı hatalı hareket ettiğinden, hakanları öldü"*

alp er **biziñe** tegmiş erti **KT-D40** *"cesur erler **bize** hücum etmişler idi"*

...**tugsıkıña** birigerü kün ortusıñaru kuurıgaru kün **batsıkıña** yırıgaru tün ortusıñaru anta içreki bodun koop mańa körür. **BK-K2** *"...**doğusuna**, güneyde gün batısına kadar, geride gün **batısına** kadar, geride gün batısına, kuzeyde gece ortasına kadar bu sınırlar içindeki bütün halklar hep bana tabidir."*

yırıgaru yir bayırkuu **yeriñe** tegi sül[edim] **BK-K3** *"Kuzeyde Yir Bayırku ülkesine kadar sefer ettim"*

süçig **sabıña** yemşak agısıña arturup üküş türük bodun öltüg **BK-K5** *"(Çinlilerin) tatlı **sözlerine** (ve) yumuşak ipekli kumaşlarına aldanıp (ey) Türk halkı, çok sayıda öldün!"*

süçig sabıña yemşak **agısıña** arturup üküş türük bodun öltüg **BK-K5** *"(Çinlilerin) tatlı sözlerine (ve) yumuşak ipekli **kumaşlarına** aldanıp (ey) Türk halkı, çok sayıda öldün!"*

ebiñe kirteçi sen **BK-K14** *"**evine** gireceksin."*

on ok **oglıña tatıña** tegi bunı körü biliñ **BK-K15** *"On-Ok **oğullarına** (ve onlara tabi) **yabancılara** kadar (herkes) bunu görün."*

kögmen aşa kırkız **yeriñe** tegi sü[ledimiz] ***BK-D15*** *"Kögmen (dağlarının) ötesinde Kırgız **ülkesine** kadar sefer ettik."*

biziñe yañıltukin yazıntukin üçün kaganı ölti **BK-D16** *"**bize karşı** hatalı hareket ettiğinden, hakanları öldü"*

küregüñin üçün igidmiş <bilge> **kaganıña** ermiş bar[mış edgü] eliñe kentü yañıltıg **BK-D19** *"İtaatsizliğin yüzünden, (seni) besleyip doyurmuş olan **hakanına** (ve) bağımsız müreffeh devletine kendin ihanet ettin."*

küregüñin üçün igidmiş <bilge> kaganıña ermiş bar[mış edgü] **eliñe** kentü yañıltıg **BK-D19** *"İtaatsizliğin yüzünden, (seni) besleyip doyurmuş olan hakanına (ve) bağımsız müreffeh **devletine** kendin ihanet ettin."*

yazıña oguz tapa süledim **BK-D31** *"(O yılın) **ilkbaharında** Oğuzlara doğru sefer ettim."*

türk bilge kagan **iliñe** bititdim **T2-D8** *"Türk Bilge Kağanı **ilinde** yazdırdım."*

+(I)m+A

tür[giş kagan] kızım ertiñü ulug, törün **ogluma** alı birtim **BK-K10** *"Türgiş hakanı(nın) kızını pek büyük bir törenle **oğluma** alıverdim."*

kök teyeñin **türüküme** bodunuma kazganu birtim **BK-K13** *"...gök sincaplarını **Türklerime** ve halkıma kazanıverdim."*

kök teyeñin türüküme **bodunuma** kazganu birtim **BK-K13** *"...gök sincaplarını Türklerime ve **halkıma** kazanıverdim"*

türüküme bodunuma yegin ança kazganu birtim **BK-G10** *"**Türklerime** (ve) halkıma daha iyi bir şekilde öylece kazanıverdim."*

türüküme **bodunuma** yegin ança kazganu birtim **BK-G10** *"Türklerime (ve) **halkıma** daha iyi bir şekilde öylece kazanıverdim."*

anda ötrü **kaganıma** ötüntüm **T1-G5** *"Ondan sonra **kağanıma** arz ettim."*

sakındım **kaganıma** ötündüm **T1-D7** *"Düşündüm, kağanıma arz ettim."*

BULUNMA

+(y)A

…**biriye** şadapıt begler **yırıya** tarkat buyruk begler otuz **[…..]** oguz begleri bodunı bu sabımin edgüti eşid **KT-G1** *"…**sağdaki** Şadapıt Beyler, **soldaki** Tarkan'lar (ve) kumandan beyler, Otuz (Tatar…) Dokuz Oğuz Beyleri (ve) halkı, bu sözlerimi iyice işitin."*

biriye çugay yış tögültün yazı koonayin tiser **KT-G6** *"**Güneyde** Çuğay dağlarına (ve) Töğültün ovasına konayım dersen..."*

kurıya kün batsıkdakı sogud berçiker bukarak uluş bodunta nek señün ogul tarkan kelti **KT-K13** *"**Geride**, gün batısındaki Soğdlar, İranlılar (ve) Buhara şehri halkından General Nek (ve) Oğul Tarkan geldi.*

*"*türk budunug ötüken yirke ben özüm bilge tonyukuk ötüken yirig konmış tiyin eşidip **biriyeki** budun kurıyakı yırıyakı öñreki budun kelti **T1-G10** *"Türk milletini Ötüken yerine, ben kendim Bilge Tonyukuk Ötüken yerine konmuş diye işitip **güneydeki** millet, batıdaki, kuzeydeki, doğudaki millet geldi."*

türk budunug ötüken yirke ben özüm bilge tonyukuk ötüken yirig konmış tiyin eşidip biriyeki budun **kurıyakı** yırıyakı öñreki budun kelti **T1-G10** *"Türk milletini Ötüken yerine, ben kendim Bilge Tonyukuk Ötüken yerine konmuş diye işitip güneydeki millet, **batıdaki**, kuzeydeki, doğudaki millet geldi."*

türk budunug ötüken yirke ben özüm bilge tonyukuk ötüken yirig konmış tiyin eşidip biriyeki budun kurıyakı **yırıyakı** öñreki budun kelti **T1-G10** *"Türk milletini Ötüken yerine, ben kendim Bilge Tonyukuk Ötüken yerine konmuş diye işitip güneydeki millet, batıdaki, **kuzeydeki**, doğudaki millet geldi."*

+kA

türük amtı bodun begler **bödke** körügme beglergü yañıltaçı siz **KT-G11** *"(Ey) sadık Türk halkı (ve) beyleri, **bu devirde** (bana) itaat eden beyler, (sizler) mi yanılacaksınız?"*

ol **ödke** kuul kuullug bolmış erti **KT-D21** *"o **devirde** köleler (bile) köleli olmuş idi"*

kül tigin az yagızin binip tegdi eki erig sançdı **balıkka** basıkdı **KT-K8** *"Kül Tigin az yağız (at)ına binip hücum etti. İki eri mızrakladı, **çamura** garketti."*

kül tigin kooń **yılka** yiti yegirmike uçdı **KT-KD** *"Kül Tigin Koyun **yılında**, on yedi(nci gün)de vefat etti"*

tokuzunç ay **yeti otuzka** yog ertürtümiz **KT-KD** *"Dokuzuncu ay(ın) yirmi **yedi(sin)de** yas töreni(ni) tamamladık"*

barkin bedizin bitig taş[in] biçin **yılka** yitinç ay yiti otuzka koop alkd[ım]ız **KT-KD** "Türbesini, resimlerini-heykellerini (ve) kitabe taşını Maymun **yılında**, yedinci ayın yirmi yedisinde hep bitirdik."

barkin bedizin bitig taş[in] biçin yılka yitinç ay yiti **otuzka** koop alkd[ım]ız **KT-KD** "Türbesini, resimlerini-heykellerini (ve) kitabe taşını Maymun yılında, yedinci ayın **yirmi yedisinde** hep bitirdik."

eçim kagan **olurtukka** özüm tigin erk... **BK-D14** *"Amcam hakan (tahta) **oturduğunda** ben prens güc(ünde idim?...)"*

teñri yarlıkaduk üçün tört yegirmi **yaşımka** tarduş bodun üze şad olurtum **BK-D15** "Tanrı (öyle) buyurduğu için on dört **yaşımda** Tarduş halkı üzerine Şad oturdum."

ol **ödke** kuul kuullug küñ küñlüg bolmış erti **BK-D18** *"O **devirde** köleler (bile) köleli olmuş idi."*

+Im+A

yeti yegirmi **yaşıma** tañut tapa süledim **BK-D24** *"On yedi **yaşımda** Tangutlara doğru sefer ettim."*

eki otuz **yaşıma** tabgaç tapa süledim **BK-D25** *"Yirmi iki **yaşımda** Çin'e doğru sefer ettim."*

altı otuz **yaşıma** çik bodun kırkız birle yagı boltı **BK-D26** *"Yirmi altı **yaşımda** Çik halkı, Kırgızlarla birlikte (bize) düşman oldu."*

otuz artukı sekiz **yaşıma** kıışın kııtań tapa süledim **BK-G2** *"Otuz sekiz **yaşımda** kışın Kıtaylara doğru sefer ettim."*

[t]eñr[i] yarlıkad[uk ü]ç[ün ö]züm **olurtukuma** tör[t b]uluñdakı bo[dunug itdim **BK-K9** *"Tanrı lutfettiği için tahta **oturduğumda** (ben de) dört bucaktaki halkları tanzim ettim ."*

üze kagan olurtum **olurtukuma** ölteçiçe sakınıgma türük begler bodun [ö]girip sebinip toñıtmıs közi yügerü körti **BK-D2** "...üzerine hakan oturdum. (Tahta) oturduğumda, ölecekmiş gibi düşünceli olan Türk Beyleri (ve) halkı sevinip yere eğilmiş gözleri yukarıya baktı."

+Iñ+A

altı yegirmi **yaşıña** eçim kagan ilin törüsin ança kazgantı **KT-D31** *"On altı **yaşında**, amcam Hakanın devleti için şöyle başarılar kazandı"*

bilge tonyukuk ben özüm tabgaç **iliñe** kılıntım **T1-B1** *"Bilge Tonyukuk ben kendim Çin **ilinde** kılındım."*

VASITA

+kA

bir otuz yaşıña çaça **señünke** süñüşdümiz **KT-D32** *"(Kül Tigin) yirmi bir yaşında (iken) **General Çaça ile** savaştık"*

EKSİLTİLİ KULLANIM (+Ø)

Bu durumda ek, kendisinden sonra bir kelimenin varlığını çağrıştırıyor, fakat metinde bu çağrışım yapan unsur kullanılmamış.

+Iñ+A

kül tigin [altı otuz] **yaşıña** kıırkız tapa süledimiz **KT-D35** *"Kül Tigin yirmi altı **yaşında** (iken) Kırgızlara doğru sefer ettik"*

kül tigin yiti otuz **yaşıña** karluk bodun erür barur erkli yagı boltı **KT-K1** *"Kül Tigin yirmi yedi **yaşında** (iken) Karluk halkı (serbestçe) hareket eden (bir) düşman oldu"*

Metinlerin taranması sonucunda Köl Tigin, Bilge Kağan ve Tonyukuk yazıtlarında +(k)A hal ekinin geçtiği toplam 125 cümle tespit ettik. Ekin bu cümlelerdeki görev dağılımı ayrıntıya girilmeden aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

+(K)A	
Görevi	**Kullanım Sayısı**
Yönelme	89
Bulunma	24
Soyutlama	9
Eksiltili Kullanım	2
Vasıta	1
Toplam	125

Aşağıdaki tabloda fiillerin yönelme hal ekli isimlerle kaç defa kullanıldığı görülmektedir:

ag-	1	içik-	2	körü bil-	2	tegür-	2
alı bir-	2	ir-	1	kul bol-	2	yagı bol-	4
alk-	1	it-	1	kuullug bol-	2	yañıl-	6
artur-	4	işig küçüg bir-	2	kuul kıl-	1	uça bar-	1
ay-	3	kazgan-	1	küñlüg bol-	1	ur-	1
balbal tik-	1	kazganu bir-	4	olur-	2	tez-	1
bas-	1	kıid-	1	ökün-	1	timag kıl-	1
basık-	1	kılın-	1	ötün-	2	tüş-	1
bayur er-	1	kir-	2	süle-	13	yog er-	1
biti-	1	koon-	4	süleyü bir-	4	yorıt-	1
bitit-	1	koontur-	4	süñüş-	5		
ebirü bar-	1	kork-	1	şad olur-	1		
er at bul-	1	kör-	6	teg-	9		

Aşağıdaki tabloda ise bu görev dağılımının tespit edildiği örnekler fiiller esas alınarak gösterilmiştir:

ag-	
yışka	BK-D36
alı bir-	
ogluma tabgaç kaganka	BK-K10 KT-D8, KT-KD
alk-	
biçin yılka yitinç ay yiti otuzka	KT-D32
artur-	
süçig sabıña yemşak agısıña	KT-G6, BK-K5 KT-G6, BK-K5
ay-	
bilge tonyukukka baña saña	T1-K7 T1-K7 T1-K8
balbal tik-	
kañım kaganka	KT-D16
bas-	
uka	T1-K3
basık-	
balıkka	KT-K8
bayur er-	
ıka	T1-K3
biti-	
taşka	KT-GD
bitit-	
türk bilge kagan iliñe	T2-D8
ebirü bar-	
on tünke	T1-K2
er at bul-	
kuutıña	KT-D31
içik-	
tabgaçka kaganka	T1-B2 T1-B2
ir-	
temir kapıgka tegi	T2-G1
it-	
özüm olurtukuma	BK-K9
işig küçüg bir-	
kaganka	KT-D9, BK-D9
kazgan-	
altı yegirmi yaşıña	KT-D31
kazganu bir-	
türüküme bodunuma	BK-K13, BK-G10 BK-K13, BK-G10
kııd-	
bişükiñe tegi	KT-G6
kılın-	
tabgaç iliñe	T1-B1
kir-	
ebiñe tabgaçka	BK-K14 BK-D36
koon-	
çugay yış+Ø tögültün yazı+Ø	KT-G6, BK-K5 KT-G6, BK-K5
koontur-	
yışka tegi tarmanka tegi temir kapıgka tegi keñü tarbanka tegi	KT-D2 KT-D21 BK-D4 BK-D18
kork-	
neke	T2-B3
kör-	
maña kaganka Tabgaçka tabgaç kaganka	KT-D30, BK-D24 BK-D39 T1-B1 KT-D7, BK-D7

körü bil-	
tatıña tegi	KT-G12
oglıña tatıña tegi	BK-K15
kul bol-	
tabgaç bodunka	KT-D7
maña	BK-D36
kuullug bol-	
ol ödke	KT-D21, BK-D18
kuul kıl-	
tabgaç bodunka	BK-D7
küñlüg bol-	
ol ödke	BK-D18
olur-	
ödke	KT-G2
bodunka	KT-D26
ökün-	
ödke	KT-D40
ötün-	
kaganıma	T1-G5, T1-D7
süle-	
kıırkız yeriñe tegi	BK-D15
şantuñ yazıka tegi	KT-D17
temir kapıgka tegi	KT-D17, KT-G4
tokuz ersinke tegi	KT-G3, BK-K3
yazıka tegi	KT-G3
yazıña	BK-D31
yeti yegirmi yaşıma	BK-D24
yir bayırkuu yiriñe tegi	KT-G4, BK-K3
eki otuz yaşıma	BK-D25
otuz artukı sekiz yaşıma	BK-G2
süleyü bir-	
bükli kaganka tegi	KT-D8, BK-D8
kün tugsıkka tegi	BK-D8
temir kapıgka tegi	KT-D8
süñüş-	
bir yılka	BK-D30
çaça señünke	KT-D32
kıtańka	T2-G5
oguzka	T2-G5
tabgaçka	T2-G5

şad olur-	
tört yegirmi yaşımka	KT-G3
teg-	
taluyka	KT-G3
tüpütke	KT-G3, BK-K3
biziñe	KT-D40
çorakka	BK-GD
balıkka	T1-D1
taluy ögüzke	T1-D1
bolçuka	T1-K11
tagka	T2-G3
tegür-	
balıkka	T1-D2
taluy ögüzke	T1-D2
yagı bol-	
tabgaç kaganka	KT-D9, BK-D9
altı otuz yaşıma	BK-D26
yiti otuz yaşıña	KT-K1
yañıl-	
biziñe	KT-D19, BK-D16
eliñe	KT-D23, BK-D19, BK-D19
kaganıña	BK-D19
uça bar-	
[ı]t yıl onunç ay altı otuzka	BK-G10
ur-	
kooń yılka yiti yegirmike	KT-KD
tez-	
neke	T2-B3
timag kıl-	
kaganka	BK-G14
tüş-	
ögüzke	T1-G9
yog er-	
tokuzunç ay yeti otuzka	KT-KD
yorıt-	
bunça yirke tegi	KT-G4

Çalışmamızın asıl hedefi +(k)A hal ekinin kullanıldığı cümlelerdeki fiillerle ilişkisinin, ekin görevinin belirlenmesinde ne derece etkili olduğuydu. Buna göre söz konusu üç yazıtta geçen +(k)A hal ekli isimlerin kendinden sonra hangi fiillerle kullanıldığını, isim-fiil ilişkisinin isme gelen hal ekinin görevinin belirmesinde bir etkisinin olup olmadığını anlamaya çalıştık. Bilindiği üzere yazıtlarda sınırlı bir dil malzemesiyle karşı karşıya olduğumuzdan burada isim+ek [(k)A]' in sadece yoğun olarak kullanılan bazı fiillerle dikkat çeken ilişkisine dair örnekleri vereceğiz.

+(k)A hal ekli isim 3 cümlede alı bir- "alıvermek" fiiliyle ilişki kurmuş ve her 3 cümlede de birisi adına birisi için ifadesiyle yönelme işlevinde zannettiğimiz kullanışlarda ek ilgi işlevinde kullanılmıştır. "tabgaç **kaganka** ilin törüsin alı birmiş **KT-D8** *"* (*Çin **hakanı için** (böylece) fetihler yapmış, ülkeler almışlar.)* Talat Tekin tarafından bu şekilde Türkiye Türkçesine aktarılan bu cümlenin (Tabgaç kağanın ilini töresini alıvermiş.) şeklinde aktarılması gerekir.

Ek, **öd** "zaman" kelimesine eklendiği 2 cümlede **kuullug bol**- , 1 cümlede **künlüg bol**- ve 1 cümlede **ökün**- fiilleriyle kullanılmış ve bu cümlelerde bulunma işlevi görmüş; **kul bol**- ve **kuul kıl**- fiilleriyle kullanıldığında ise yönelme işlevi görmüştür. Ancak bu işlev bir yer ve mekan ifadesinden ziyade soyut anlam içermekte olup, eklendiği fiilin " olur- " birinci anlamını değil de "hükmetmek" anlamındaki ikinci anlamını çağrıştırmaktadır.

Ekin **öd** ismi ve **olur**- fiiliyle ilişkisi fiilin mecaz anlamda kullanıldığını da göstermiştir. Yazıtları günümüz Türkçesine aktaran araştırmacılar (V. Thomsen, H. N. Orkun, M. Ergin, T. Tekin) buradaki +kA ekini bulunma işleviyle kullanmışlardır. Buna karşılık ekin yönelme işlevi gördüğü, dolayısıyla cümledeki ifadenin bugünün Türkçesine "bu zamana hükümdar oldum" diye aktarılması gerektiği de belirtilmiştir. (İlhan: 2001,175), Hatice Şirin User, Yazıtlar döneminin konusal söz varlığını hazırladığı çalışmasında (H. Ş. User: 2009, 528) **olur**- fiilinin bu cümlede ve başka cümlelerde "tahta çıkmak; hüküm sürmek, hükmetmek" anlamlarında kullanıldığını belirtmiştir. Bu görüşlerden faydalanarak biz de cümleyi "zamana hükmettim, zamanı yönettim" şeklinde aktarmanın bir sakıncası olmadığı görüşündeyiz. Böylece konuşan kişinin hükmetme fiilini, zamanı, devri belirtmek yoluyla yapmış olduğu sonucuna varabiliriz.

+kA eki kullanılarak **bodun** kelimesini **olur**- fiiline bağlayan diğer cümlede de fiilin mecaz anlamıyla kullanıldığı görülmektedir.

Ekin, iyelik ekinden sonra kullanılan +A şekliyle, **süçig** ve **sab** isimlerini **artur-** fiiline bağladığı 2 cümlenin günümüz Türkçesine aktarmalarında fiilin dönüşlü çatıda kullanıldığını görüyoruz. Oysaki yazıtlarda her ne kadar ar- fiili geçmese de Uygur dönemi metinlerinden fiilin bu kökünün varlığını biliyoruz.[1] Durum böyle olunca söz konusu cümlelerin günümüz Türkçesine, fiilin dönüşlü şekli kullanılarak aktarılmasında bir çelişki hissi uyanmaktadır.

süle- fiili esas alındığında +(k)A eki, eklendiği kelimelerde **tegi** edatıyla birlikte kullanılıyorsa **yönelme**, tek başına kullanılıyorsa **bulunma** işlevi göstererek kullanım bakımından bir fark yaratmıştır.

süñüş- fiili esas alındığında "bir yılka… **süñüş-**" **BK-D30,** "çaça señünke **süñüş-***"* KT-D32, "kıtańka …. **süñüş-***"*T2-G5, "oguzka… **süñüş-** *"* T2-G5 vb. kullanışlarda işteşlik ifade eden fiille olan irtibat, ekin işteş çatıya uygun olmadığı izlenimi vermektedir. Eğer burada bir eksiltili söyleyiş söz konusu değilse, msl.anlam olarak "oğuz adına, kıtayn adına" düşünülmezse burada müşareket, karşılıklılık, işteşlik anlamında bir kullanım söz konusudur.

Burada verdiğimiz örneklerden de görüldüğü üzere Orhun yazıtlarının daha doğru bir şekilde anlaşılması ve günümüz Türkçesine aktarılması için metinler üzerinde yapılacak ayrıntılı ve sınırlı gramer çalışmalarının gerekliliği ve önemi bir kez daha ortaya çıkmaktadır. Kelime ve ek ilişkilerinin tam anlamıyla ortaya konulmasıyla söz diziminin anlamlandırılmasını da kolaylaştıracak olan çalışmalar Eski Türk Yazıtlarının ve diğer tarihi dönem metinlerinin anlaşılmasında ve anlatılmasında önemli bir görevi yerine getirecektir.

[1] Şinasi Tekin, Maytrısimit, Atatürk Üniversitesi Yayınları nu:54, Erzurum 1960, s.351

Kaynakça

- ALYILMAZ, Cengiz, *Orhun Yazıtlarının Sözdizimi*, Erzurum 1994.
- BARUTÇU ÖZÖNDER, F.Sema, "*tengri teg tengride bolmış türük bilge kagan ve tengri teg tengri yaratmış türük bilge kagan* İbareleri Üzerine", TKA 32/1-2 (Prof. Dr. Zeynep Korkmaz'a Armağan),TKAE Yay. S: 89-95 Ankara 1995
- ERASLAN, Kemal, *Eski Türkçede Yönelme (dativ) Hali. Yapı, Fonksiyon ve İfadeleri*, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi 29, İstanbul: İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, 67-76.
- ERGİN, Muharrem, *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 2000.
- KARAAĞAÇ, Günay, *Türkçenin Söz Dizimi*, Kesit Yayınları, İstanbul 2009, s. 61.
- NADİR, İlhan, *"Zamana Hükümdar Olmak"*, Türk Dili, S.590, s.175-179, Şubat 2001
- ORKUN, Hüseyin Namık, *Eski Türk Yazıtları*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 529, Ankara, 1987
- TEKİN, Şinasi, *Maytrısimit*, Atatürk Üniversitesi Yayınları nu: 54, Erzurum 1960
- TEKİN, Talat, *Orhon Yazıtları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2008.
- USER, Hatice Şirin, *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*, Kömen Yayınları: 32, Konya, 2009.

ORHON YAZITLARINDA GEÇEN *TEIDRİ TEG TEIDRİDE BOLMIŞ TÜRÜK BİLGE KAGAN* VE *TEIDRİ TEG TEIDRİ YARATMIŞ TÜRÜK BİLGE KAGAN* İFADELERİNİN YENİ BİR YORUMU

Serkan ŞEN*

Özet

Orhon yazıtlarında geçen "Teñri teg teñride bolmış **Türük Bilge Kagan**" ve " Teñri teg teñri yaratmış **Türük Bilge Kagan**" tamlamalarının anlamlandırılması hususunda Türkoloji âleminde farklı görüşler bulunmaktadır. Bu ifadeler çalışmamızda, eş zamanlı bir yöntemle ele alınarak incelenmiştir. Bize göre "Teñri teg teñride bolmış Türük Bilge Kagan" ve "Teñri teg teñri yaratmış Türük Bilge Kagan" ifadelerinin " Göğü var eden Tanrı'nın var ettiği Türk Bilge Kağan" şeklinde anlamdırılabileceği düşünülmektedir.

Anahtar Sözcükler: Bilge Kagan, Teñri, Türük, Kök.

1. Sorun

Orhon yazıtlardaki *teŋri teg teŋride bolmış türük bilge kagan* (BK K 1, KT G1) ve *teŋri teg teŋri yaratmış türük bilge kagan* (BK D 1, BK 13) tamlamaları anlamlandırma açısından sorunludur.

2. Giriş

Orhon Türkçesinde *teŋri* sözcüğü "Tanrı" ve "gök" karşılığındadır. Sözcüğün *teŋri teg teŋride bolmış türük bilge kagan* ve *teŋri teg teŋri yaratmış türük bilge kagan* ifadelerinde hangi anlam ve görevde bulunduğu tartışmalara yol açmıştır. Tartışmaların kilit noktasını *teŋri teg teŋri* ibaresi oluşturur. Bu ibarede eşsesli *teŋri* sözünün *teg* "gibi" edatından sonra yinelenmesi durumu Türkologlar için çok bilinmeyenli bir denkleme dönüştürmüştür. Bu denklemin bilinmeyenlerini ilk ortaya koyan Ahmet Bican Ercilasun'dur. Sorunun nedenleri üzerinde duran Ercilasun, çözüm seçeneklerinin dökümünü yapmış ancak kendisi bir öneride bulunmamıştır. Ona göre çözümün oldukça çetin olduğu bu konuda sağlam görüşlere ulaşmak ancak kültürel kaynakları dikkate almakla mümkündür (Ercilasun 2007:91-92). Konuyla özel olarak ilgilenen bir başka araştırmacı F. Sema Barutçu Özönder'dir. Özönder, makalesinde kendisinden önceki yaklaşımları sıralayıp sınıflandırdıktan sonra görüşünü açıklamıştır. Araştırmacının aşağıda aktaracağımız görüşünde Türklerin evren algılamasına ve Türk destanlarına ait verilerin önemli payı olduğu gözlenir (Barutçu Özönder 1995).

teŋri teg teŋride bolmış türük bilge kagan ve *teŋri teg teŋri yaratmış türük bilge kagan* ifadeleri birer sıfat tamlamasıdır. Tamlamaların nitelenen unsurunun "Türk Bilge Kağan" olduğu anlaşılmaktadır. Niteleyen görevindeki *teŋri teg teŋride bolmış* ve *teŋri teg teŋri yaratmış* sıfat fiil öbeklerinin taşıdığı anlam, Köktürklerdeki Tanrı ve hükümdar algılamasını aydınlatmak açısından önemlidir. Bu amaçla hazırladığım çalışmada yazıtların dilini merkeze alan eş zamanlı bir yöntem uygulanacaktır. Sorunlu ifadeler, elde edilen bulgular ışığında tekrar yorumlanacaktır. Tarihî ve kültürel açılardan sınanan yorumlar yeni bir öneri olarak araştırmacıların ilgisine sunulacaktır. Bu aşamaya geçmeden önce Türkologların *teŋri teg teŋride bolmış türük bilge kagan* ve *teŋri teg teŋri yaratmış türük bilge kagan* ifadelerini nasıl anlamlandırdığını görmekte fayda vardır.

3.Yapılan Çalışmalar

RADLOFF 1894: KT G 1, BK K 1 "Ich, der himmelsgleiche, vom Himmel gevordene türkische Bilge (weise) Chan (s. 73) "Ben göğe benzer, gökten doğmuş Türk Bilge (hakîm) Kağan" [1]; BK D 1, BK G 13 "Der himmelsgleiche, vom Himmel eingesetzte türkische Bilgä Chan" (s. 71)

* *Yrd. Doç. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Samsun-Türkiye, serkansen@omu.edu.tr.*

[1] Kaynak belirtilmeyen durumlarda yabancı dillerden çeviriler tarafımdan yapılmıştır.

"Ben göğe benzeyen, gök tarafından tayin edilmiş Türk Bilge Kağan".

THOMSEN 1896: KT G 1, BK K 1 "Moi qui ressemble au ciel, Bilghè (c.-à.d. sage) kagan des Turcs, venu du ciel (s. 114) "Ben Türklerin göğe benzeyen, gökten gelmiş Bilge (yani akıllı) kağanı" (s. 161); BK D 1 "Moi qui ressemble au ciel et qui suis instituè par le ciel, Bilghè (sage) kagan des Turcs" (s. 122) "Tanrıya benzeyen ve tanrının yarattığı, ben, Türklerin Bilge (akıllı) kağanı" (s. 179); BK G 13 "Moi qui ressemble au ciel et qui suis instituè par le ciel, Bilghè (sage) kagan des Turcs" (s. 130) "Ben, göğe benzeyen ve gök (Tanrı) tarafından yaratılmış, Türklerin Bilge (akıllı) kağanı" (s. 195).

THOMSEN 1922: KT G 1, BK K 1 "Jeg den Gudlignende, Himelbårne Tyrkiske Vise (Bilge) Kagan (1922: s. 483), "Ich der Gottgleiche Himmelsgeborene Türkische Weise (Bilge) Kagan" (1924: s. 140); "Ben Tanrıya benzer gökte doğmuş Türk hakîm (Bilge) Kağan"; BK D 1, BK G 13 "Jeg den Gudlignende af Himlen indsatte Tyrkiske Vise (Bilge) Kagan (1922: s. 487) "der Gottgleiche vom Himmel Eingesetzte Türkische Weise Kagan" (1924: 128) "Ben Tanrıya benzer Tanrı tarafından tayin edilmiş Türk hakîm (Bilge) Kağan" (1935: s. 99).

ORKUN 1936: KT G 1, BK K 1 "Göğe benzer gökte (mevcut) olmuş Türk Bilge hakan" (s. 22); BK D 1, BK G 13: "Göğe benzer göğün yarattığı Türk Bilge hakan" (s. 58).

MALOV 1951-1959: KT G 1, BK K 1 "Nepodobnıy, Neborojdennıy (sobstv. "Na nebe" ili iz neba voznikşiy") Tyurkskiy Kagan" (1951: s. 33) "Gök gibi, gökten olmuş (gökte ya da gökten doğmuş da olabilir) Türk Kağan"; BK D 1 "Bogopodobnogo, Nebom postavlennogo (ili ugodnogo) tyurskogo mudrogo Bil'gya-kagana" (1959 s. 20) "Tanrı gibi, gök tarafından tayin edilen (ya da yaratılan) Türk hakîm (Bilge) Kağan"; BK G 13: "Podobnogo Nebu, Nebom postavlennogo (ili ugodnogo Nebu) tyurskogo mudrogo Bil'gya-kagana" (1959: s. 23) "Gök gibi, gök tarafından tayin edilen (ya da yaratılan) Türk hakîm (Bilge) Kağan".

GIRAUD 1960: KT G 1, BK K 1 "Göğe benzeyen, gökten gelen ben Bilge Türk Kağanı (s. 232).

DOERFER 1965: KT G 1, BK K 1 "(İch) der himmelsgleiche vom Himmel her entstandene mächtige waltende Chan (s. 992) " (Ben) göğe benzer gökten olmuş kudretli bilge kağan".

TEKİN 1968: KT G 1, BK K 1 "I, the Heaven –like and Heaven-created Turkish Bilgä Kagan" (s. 261) "Ben, gök gibi ve göğün yarattığı Türk Bilge Kağan"; BK D 1, BK G 13 "I, the Heaven–like and Heaven-created Turkish Bilgä Kagan" (s. 276, 280) "Ben, gök gibi ve göğün yarattığı Türk Bilge Kağan".

ERGİN 1970: KT G 1, BK K 1: "Tanrı gibi gökte olmuş Türk Bilge Kağanı" (s. 17, 47); BK D 1, BK G 13 "Tanrı gibi tanrı yaratmış Türk Bilge Kağanı" (s. 33, 46).

AYDAROV 1971: KT G 1, BK K 1 "Nebopodobnıy, Neborojdennıy tyurkskiy murdıy Kagan" (s. 286) "Gök gibi, gökten olmuş bilge Türk Kağan"; BK D 1 "Bogopodobnogo, Nebom postavlennogo tyurskogo murdogo kagana" (s. 308) "Tanrı gibi, göğün tayin ettiği Türk bilge Kağan"; BK G 13 "Podobnogo Nebu, Nebom postavlennogo tyurskogo murdogo kagana" (s. 315) "Göğe benzer, göğün tayin ettiği Türk bilge Kağan".

CLAUSON 1972: KT G 1, BK K 1 "The wise xağan of the Türkü, godlike and installed by God" (s. 959b) "Tanrıya benzer ve Tanrı tarafından tesis edilmiş Türklerin bilge kağanı".

ŞÜKÜROV – MEHERREMOV 1976: KT G 1, BK K 1 "(Men) tanrı tek göyde yaranmış bilici Türk hanı" (s. 62) "(Ben) Tanrı gibi gökte olmuş bilge Türk kağanı".

ERCİLASUN 1985: KT G1 "Tanrı gibi gökte olmuş Türk bilge Kağan" (s. 70).

DİVİTÇİOĞLU 1987: KT G 1, BK K 1 "Tengri[2] gibi, Tengri'de olmuş Türk Bilge Kağan" (s. 78).

ÖGEL 1988: KT G 1, BK K 1: "Tanrıya benzer (yalnızca kendine benzer) Tanrı'dan olmuş Türk Bilge Kağan" (s. 88 II); BK D 1, BK G 13 "Tanrıya benzer (yalnızca kendine benzer) Tanrı tarafından yaratılmış Türk Bilge Kağan" (s. 88 II).

TEKİN 1988: KT G 1, BK K 1: "(Ben), Tanrı gibi (ve) Tanrı'dan olmuş Türk Bilge Hakan" (s. 21); BK D 1 "Tanrı gibi, Tanrı (hükümdar) yapmış, Türk Bilge Hakan" (s. 37); BK G 1 "Tanrı gibi, Tanrıca (tahta oturtulmuş) Türk Bilge Hakan" (s. 55).

GULİYEV 1992: KT G 1, BK K 1 "Tanrı tek koylerde dogulmuş Türk müdrik kaganı (s. 22, 38) "Tanrı gibi göklerde doğmuş Türk bilge kağanı"; BK D 1, BK G 13 "Tanrı tek tanrı yaratmış Türk müdrik kaganı" (s.34, 38) "Tanrı gibi Tanrı yaratmış Türk bilge kağanı"

YILDIRIM 1992: KT G 1, BK K 1 "Kendi kendini kılan Tanrı'nın iradesiyle kağan yapılmış (ben) Türk Bilge Kağan" (s. 119); BK D 1, BK G 13 "Kendi kendini yaratan Tanrı'nın iradesiyle yaratılmış (ben) Türk Bilge Kağan" (s. 119).

BARUTÇU ÖZÖNDER 1993: KT G 1, BK K 1 "Semavî Yaratıcı'dan olmuş Türk Bilge Kağan" (s. 95)**;** BK D 1, BK G 13 "Semavî Yaratıcı (tarafından) yaratılmış Türk Bilge Kağan" (s. 95).

AYDAROV 1995: KT G1: "Teŋirdey teŋiride bolgan Türik Bilge kagan (s. 9) "Tanrı gibi Tanrı'da olmuş Türk Bilge Kağan"; BK D 1, BK G 13: "Teŋirdey teŋirde jaralgan türk Bilge (dana) kagan" (s. 3) Tanrı gibi Tanrı'da yaratılmış Türk Bilge (bilgiç) Kağan" (Aydarov 1995: 3).

TEKİN 1995: KT G 1, BK K 1: "(Ben), Tanrı gibi (ve) Tanrı'dan olmuş Türk Bilge Hakan" (s. 35, 57); BK D 1, BK G 13 "Tanrı gibi, tanrı tahta oturtmuş Türk Bilge Hakan" (s. 63, 79).

BERTA 2004: KT G 1, BK K 1 "[Én] *Tenri*hez hasonlatos, mennyben [tkp. *Tenri*hől) született (tkp. lett) türk Bilge kagán" (s. 190) "(Ben) *Tanrı* gibi, gökten doğmuş Türk Bilge Kağan"; BK D 1, BK G 13 "[Nekem] *Tenri*hez hasonlatos, (állítólag) *Tenri* teremtette türk Bilge [kagánrol a]" (s. 202) "(Ben) *Tanrı*'ya benzer, *Tanrı*'nın hazırladığı Türk Bilge Kağan" .

4. Değerlendirme.

İfadelerin yorumlanması sonucunda araştırmacıların Bilge Kağan'ı algılayış ve sunuştaki eğilimlerini şöyle sınıflandırabiliriz:

1.İnsanüstü Olan Bilge Kağan

1.a. İlahî Bilge Kağan: Thomsen 1896 (BK D 1), Malov 1959 (BK D 1), Ergin (KT G 1, BK K 1), Clauson, Şükürov-Meherremov, Ercilasun, Divitçioğlu, Tekin 1988, Guliyev (KT G 1, BK K 1), Aydarov 1995, Tekin 1995.

1.b.Semavî Bilge Kağan: Radloff, Thomsen 1896 (KT G 1, BK K 1, BK G 15), Thomsen 1922 (KT G 1, BK K 1), Orkun, Malov 1951, Malov 1959 (BK G 13), Giraud, Doerfer, Tekin 1968, Aydarov 1971.

2. İnsanüstü Olmayan Bilge Kağan

2.a. İlahî Tanrı'nın Kulu Olan Bilge Kağan: Thomsen 1922 (BK D 1, BK G 13), Ergin (BK D 1, BK G 13), Ögel, Guliyev (BK D 1, BK G 13), Yıldırım.

2.b. Semavî Tanrı'nın Kulu Olan Bilge Kağan: Barutçu Özönder.

Sınıflandırılmış bu görüşler şu şekilde eleştirilebilir:

[2] Divitçioğlu belirtilen ifadenin yer aldığı bölümde Köktürklerin Tanrı algılamasını ele almıştır. Dolayısıyla buradaki *teŋri* sözünü Tanrı olarak anlamamız doğru olacaktır.

teŋri teg teŋride bolmış türük bilge kagan, Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarının başlangıç ifadesi olup *teŋri teg teŋri yaratmış türük bilge kagan* bu ifadenin paraleli konumundadır. Bu çerçevede Bilge Kağan söze var oluşundan bahsederek başlamıştır. Aynı mantık Tunyukuk yazıtının ilk cümlesinde de gözlenir. Yazıt, *bilge tunyukuk ben özüm tabgaç iliŋe kılıntım* "Bilge Tunyukuk, ben kendim, Çin yönetimi sırasında doğdum" (T B 1[82, 83]) cümlesiyle başlar. Cümlede Tunyukuk'un unvanına ve yaratılışına vurgu yapılmıştır. Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtları bu bakımdan Tunyukuk anıtını örnek almış olmalıdır. Orhon yazıtları Köktürk devletini yönetenlerin *beŋgü* "ebedi" mesajlarını içeren seçkin metinlerdir. Haddizatında böylesi özel metinlerin başında çeşitli vesilelerle var oluşa ve var edene göndermeler yapmak dönem için oldukça yaygındır. Budistler Buda'yı, öğretiyi ve kutsal cemaati selamlayarak söze başlarlar. Müslümanlar için her işin başı besmeledir. Türk devlet geleneğinden bir hayli etkilendiğini bildiğimiz Cengiz Han'ın, *münke tengriyin küçüdür* "Ebedi Tanrı'nın gücü ile" şeklinde besmelesi vardır. Moğollar'ın en eski metinlerinden *Moğolların Gizli Tarihi*'nin girişindeki "Çinggis Han'ın ceddi, yüksek Tanrı'nın takdiriyle yaratılmış bir bozkurt idi" cümlesi de (Temir 1995: 3) aynı anlayışın sonucudur. Eldeki verilerden hareketle üzerinde durduğumuz başlangıç ifadelerdeki *teŋride bol-* ve *teŋri yarat-* ibarelerinin var oluş sürecine gönderme yaptığı; vurgulanan unsurun ise *türük bilge kagan* olduğu öne sürülebilir. *türük bilge kagan*'ın *teŋride bolmış* ve *teŋri yaratmış* gibi iki farklı niteleyiciyle kullanımı bu yargıyı doğrulamaktadır. Aynı şekilde Uygurlardan kalan Tes yazıtındaki *teŋride bolmış il itmiş uygur kagan olurmuş* (Tes D 1, D 4 [235, 236]), Taryat yazıtındaki *teŋride bolmış il itmiş bilge kagan il bilge katun kagan atıg katun atıg atanıp* (Tar B 1, B 6 [251, 253]) ve Şine Usu yazıtındaki *teŋride bolmış il itmiş bilge kagan* (ŞU: K 1 [282]) ifadelerindeki *teŋride bolmış* kalıbının da var oluşa gönderme yaptığı anlaşılmaktadır. Bu bağlamda, Uygur dönemine ait Gürbelçin yazıtında tekrarlanan *teŋri kulı bitidim* (Gür [355]) ifadesinde yazarın kendini "Tanrı kulu"[3] olarak nitelemesi dikkat çekicidir. Gürbelçin yazıtındaki kayıttan hareketle 7 numaralı Hoyto Tamir yazıtının ikinci satırında geçen ÞMLoBLOK : EdIrHt (Sertkaya-Harcavbay 2001: 328) karakterlerinin yazı çevrimini *teŋride kul bolmış* şeklinde gerçekleştirebilir[4]; "Tanrı tarafından var edilmiş" olarak Türkiye Türkçesine aktarabiliriz.

teŋride bol- ve *teŋri yarat-* ibarelerinin var oluşu anlattığını belirlemek var oluş sürecinin kaynağının Tanrı mı yoksa gök mü olduğu sorusunu yanıtlamaya yetmemektedir. Yazıtlar metin dilbilim açısından incelendiğinde karşımıza çıkan şu cümleler o dönemde var edici ile neyin kastedildiğini anlamamızı kolaylaştıracaktır:

• *teŋri yarlıkadukın üçün özüm kutum bar üçün kagan olurtum* "Tanrı lütufkâr olduğu için, benim (de) talihim olduğu için, hakan (olarak tahta) oturdum" (KT G 10 [36, 37] = BK K 7 [58, 59])[5].

• *üze kök teŋri asra yagız yer kılıntukda ekin ara kişi oglı kılınmış* "Üstte mavi gök (yüzü) altta (da) yağız yer yaratıldığında, ikisinin arasında insanoğlu yaratılmış" (KT D 1 [38,39] = BK D 3 [62, 63]).

• *üze türük teŋrisi türük ıduk yiri subı ança etmiş türük bodun yok bolmazun tiyin bodun bolçun tiyin kaŋım ilteriş kaganıg ögüm ilbilge katunug teŋri töpüsinte tutup yügerü kötürmiş erinç* "Yukarıdaki Türk Tanrısı Türk'ün kutsal ülkesini[6] şöyle düzene koymuş: Türk halkı yok olmasın

[3] Hüseyin Namık Orkun ve Ahmet Bican Ercilasun'a göre bu sözleri DLT'de bahsedilen Kulbak adlı din ulusu yazmıştır. Bu bilgiyi dikkate alırsak *teŋri kulı* yazarın adı değil niteliğidir.

[4] Osman Fikri Sertkaya ve Sartkocaulı Harcavbay L (l^1)'nin T (t^1) yerine yazım hatası olabileceğini düşünmüşler ve ifadeyi *teŋride kul (t?) bulmış* şeklinde okuyarak "gökten kut bulmuş" olarak anlaşılabileceğini dile getirmişlerdir (Sertkaya-Harcavbay 2001: 327-328).

[5] Köktürkçe ifadelerin yazı çevrimi ve tercümesi temelde Talat Tekin yayımı esas alınarak yapılmıştır. Gerekli görülen durumlarda başka araştırmacıların yaptığı düzeltmeler ya da kendi görüşlerimiz doğrultusunda okuma ve anlamlandırma katkılarında bulunulmuştur.

[6] Hamilton, Eski Türkçede *yer suv* deyimi ile bir ülke, bir kıta, hatta bütün yeryüzünün kastedilebileceğini belirtmektedir (Hamilton 1998: 123). Deyimin Türk sıfatıyla kullanımı burada ülkenin kastedildiğini düşündürmektedir. Nitekim KT D 19'daki *eçümüz apamız tutmış yir sub idisiz bolmazun teyip* ifadesi Talat Tekin tarafından "Atalarımızın, dedelerimizin zapt ettiği yurt sahipsiz olmasın diye" çevrilmiş ve çeviride *yir sub*'a "yurt" anlamı verilmiştir (KT D

diye, halk (var) olsun diye, babam İlteriş Kağan'ı ve annem İlbilge Hatun'u Tanrı, tepelerinden tutup yukarı götürmüştür" (KT D 10-11 [40, 41] ≡ BK D 9, 10 [64, 65]).

• *teŋri küç birtük üçün kaŋım kagan süsi böri teg ermiş yagısı kony teg ermiş* "Tanrı güç vermiş (olduğu) için, babam hakanın askerleri kurt gibi imiş, düşmanları (da) koyun gibi imiş" (KT D 12 [42,43] = BK D 11 [64, 65]).

• *türük bodunug atı küsi yok bolmazun tiyin kaŋım kaganıg ögüm katunug kötürmiş teŋri il birigme teŋri türük bodun atı küsi yok bolmazun tiyin özümin ol teŋri kagan olurtdı erinç* "Türk halkının adı sanı yok olmasın diye, babam hakanı ve annem hatunu yüceltmiş olan Tanrı, devlet veren Tanrı, Türk halkının adı sanı yok olmasın diye, beni o Tanrı hakan (olarak tahta) oturttu, hiç şüphesiz" (KT D 25, 26 [44,45] ≡ BK D 20-21 [68, 69]).

• *öd teŋri aysar*[7] *kişi oglı kop ölgeli törümiş* "Zamanı Tanrı takdir ettiğinden insanoğlu hep ölümlü yaratılmıştır" (KT K 10: [52,53]).

• *teŋri yarlıkaduk üçün özüm olurtukuma tört buluŋdakı bodunug itdim yaratdım* "Tanrı lütfettiği için, tahta oturduğumda dört bucaktaki halkları tanzim ettim ve düzene koydum" (BK K 9 [58, 59]).

• *teŋri yarlıkaduk üçün illigig ilsiretmiş kaganlıgıg kagansıratmış yagıg baz kılmış tizligig sökürmiş başlıgıg yüküntirmiş* "Tanrı (öyle) buyurduğu için devletliyi devletsiz bırakmış, hakanlıyı hakansız bırakmış, düşmanları bağımlı kılmış, dizlilere diz çöktürmüş, başlılara baş eğdirmiş" (BK D 13 [66, 67]).

• *teŋri yarlıkaduk üçün tört yegirmi yaşımka tarduş bodun üze şad olurtum* "Tanrı (öyle) buyurduğu için on dört yaşımda Tarduş halkı üzerine şad olarak yetkilendirildim" (BK D 14-15 [66,67]).

• *teŋri küç birtük üçün anta sançtım* "Tanrı güç verdiği için orada mızrakladım" (BK D 32 [74, 75]).

• *teŋri yarlıkaduk üçün men kazgantuk üçün türük bodun ança kazganmış erinç* "Tanrı buyurduğu için, ben çalışıp kazandığım için Türk halkı da öylece kazanmış (oldu) şüphesiz" [BK D 33 [74, 75]).

• *içikdük üçün teŋri öl temiş erinç* "(Türk halkı yeniden) bağımlı olduğu için Tanrı 'Öl!' demiş olmalı" (T B 2 [82, 83]).

• *anta kirse teŋri bilig bertük üçün özüm ök kagan kışdım* "Ondan sonra Tanrı akıl verdiği için, (onu) ben kağan yaptım" (T B 6 [82, 83]).

• *teŋri yarlıkadı yanydımız* "Tanrı buyurdu (Oğuzları) bozguna uğrattık" (T G 9 [84, 85]).

• *teŋri yarlıkaduk üçün üküş teyin korkmadımız* "Tanrı buyurduğu için, (düşman) çok diye korkmadık" (T B 5-6 [90, 91]).

Yukarıdaki ifadelerde yeri, göğü ve insanı yaratan; kağan ve soyunu tahta oturtan; orduları muzaffer kılıp devlet veren; ömrü ve ölümü takdir eden; üstün ve lütufkâr bir Tanrı algılaması ortaya çıkmaktadır. Köktürklere ait dil malzemesinin bizlere sunduğu bu algılama tarzını tarihî kaynaklar da desteklemektedir. Örneğin Bizanslı Theophylact'e ait VII. yüzyıldan kalma bir belgede "Türkler olağanüstü bir biçimde ateşe saygı gösterirler, suyu ve havayı ululârlar, toprağa yükünürler. Fakat yalnızca göğü ve yeri yaratana Tanrı derler ve ona taparlar" (Divitçioğlu 2005:

19[42]; BK D 16 [66]). Aynı durum *kögmen yir sub idisiz kalmazun tiyin* "Köğmen ülkesi sahipsiz kalmasın diye…" (KT D 20 [44, 45]; BK D 17 [68, 69]) ifadesinde de gözlenir. *ıduk ötüken* "kutsal Ötüken" (KB D 23 [44, 45], BK D 19 [68, 69]) ibaresi *ıduk yir sub*'ın özelde nereyi karşıladığını anlamamıza yardımcı olmaktadır.

[7] Talat Tekin *ay-* fiilinin burada "emretmek, buyurmak, hükmetmek, takdir etmek" anlamında olduğunu belirtmiş, şart eki –sar'ın köke zarf göreviyle eklendiğini dile getirmiştir (Tekin 1988: 96). Yazıtlardaki Tanrı algılamasını dikkate alınarak çeviride Tekin'den farklı bir tercih ortaya konulmuştur.

79) bilgisi verilmektedir. Dönemin Tanrı anlayışı üzerine buna benzer pek çok veriyi inceleyen Jean Paul Roux "Eski Türk toplumunda çoğu yabancı gözlemcinin gördüğü şey, salt tek tanrıcılıktır" (Roux 1998: 99) yorumunu yapmaktadır. Ortaya çıkan tabloda Bilge Kağan'ın var oluşunu Tanrı dışında bir yaratıcıya dayandırma ihtimali son derece düşüktür.

Tanrı tarafından var edildiğini her fırsatta dile getirip bilgeliğiyle öğünen bir kağanın kendini Tanrı ile kıyaslaması, söylemi ve kitlesiyle çelişmesine yol açacaktır. Üstelik yazıtlar incelendiğinde insanüstü bir kağana dair hiçbir ize rastlanmaz.

• *türük bodun üçün tün udımadım küntüz olurmadım inim köl tigin birle eki şad ölü yitü kazgantım* "Türk halkı için gece uyumadım gündüz oturmadım. Kardeşim Köl Tigin ile ölesiye yitesiye çalıştım, çabaladım " (KT D 27 [46, 47] = BK D 22 [70, 71).

• *inim köl tigin kergek boltı özüm sakıntım körür közüm körmez teg bilir biligim bilmez teg boltı özüm sakıntım öd teŋri aysar kişi oglı kop ölgeli törimiş ança sakıntım közde yaş kelser tıda köŋülte sıgıt kelser yanturu sakıntım* "Kardeşim Köl Tigin vefat etti. Kendim yas tuttum. Gören gözlerim görmez gibi, eren aklım ermez gibi oldu. Kendim düşünceye daldım. Zamanı Tanrı tayin ettiğinden insanoğlu hep ölümlü yaratılmış. Öyle düşündüm. Gözlerimden yaş gelse engel olarak, gönülden feryat gelse geri çevirerek yas tuttum" (KT K 10-11 [52, 53]).

Bu cümlelerde, ölüm karşısındaki hüznünü ve çaresizliğini saklayamayan, başarıyı çok çalışarak yakalayan beşerî bir kağan karşımıza çıkar. Çin kaynaklarının döneme dair verdiği "Türklerde kağanlar şahsi kudrete dayanarak seçilir" (Eberhard 1996: 86) bilgisi yazıtlardaki beşerî kağan tasvirini doğrulamaktadır.

Bilge Kağan, kutun kendisine Tanrı tarafından bahşedildiğini ve bahşedici tarafından geri alınabileceğini bilmektedir. *teŋri yarlıkazu kutum bar üçün ülügüm bar üçün ölteçi bodunug tirgürü igittim* "Tanrı esirgesin, ilahi lütfum olduğu için, kısmetim olduğu için, ölecek halkı diriltip doyurdum" (KT D 29 [46, 47]) ifadesinde durum açıkça gözlenir. Ötüken'deki Maniheist Uygurlar da kutun bahşedildiği inancını sürdürmüşlerdir. Manici Uygur kağanları, Tanrı yerine koydukları ay ve güneşe gönderme yaparak *ay teŋride kut bulmış* ya da *kün teŋride kut bulımış* gibi sıfatlarla anılmışlardır (Çandarlıoğlu 2004: 184). Dolayısıyla yazıtlarda kut ilahi oluşun değil, talihli oluşun göstergesidir.

Köktürklerde kağana ilahî özellikler atfedildiğini iddia edenler, Bilge Kağan'ın oğlunun Tanrı anlamına gelebilen *teŋri* adını almasını fikirlerine delil olarak göstermişlerdir (Giraud 1999: 33). Oysa Türklerde doğaya dair adların kişilere de verilebildiği bilinmektedir. Amcanın *köl* "göl" adını taşıdığı (Sertkaya 1995) bir hanedanda yeğenin "gök" karşılığındaki *teŋri* adını taşıması gayet doğaldır.

Tüm deliller bir araya getirildiğinde Bilge Kağan'ı var eden kaynağın Tanrı olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu doğrultuda *teŋride bolmış* ve *teŋri yaratmış* ibarelerindeki *teŋri* sözünü "Tanrı" olarak anlamak gerekir.

Var oluşun Tanrı'ya dayandırıldığı bir kabulde 'gökten olma' seçeneği hükümsüz kalacaktır. Yazıtlardaki, *üze kök teŋri asra yagız yer kılıntukda ekin ara kişi oglı kılınmış* "Üstte mavi gök (yüzü) altta (da) yağız yer yaratıldığında, ikisinin arasında insanoğlu yaratılmış" (KT D 1 [38, 39] = BK D 3 [62, 63]) cümlesinde göğün yaratılmış olduğu açıklanmaktadır. Var edilenin var ettiğini iddia etmek 'bilgelikle' bağdaşmamaktadır.

Bilge Kağan'a insanüstü bir konum yüklemeyen araştırmacılar onu, kendinden başkasıyla kıyas kabul etmeyen ya da semavî olan Tanrı'nın kulu bir hükümdar olarak değerlendirmişlerdir. Bu yaklaşıma göre *teŋri teg* sıfat olup *türük bilge kagan*'ı değil *teŋri*'yi nitelemekte ve "gök gibi (semavî) Tanrı" ya da "Tanrı gibi Tanrı (yalnızca kendine benzeyen Tanrı)" anlamlarında tamlama kurmaktadır. Bilge Kağan'ı ilahî bir konum yüklemeyen yaklaşımlar yazıtların içeriği ve tarihî verilerle çelişmemektedir. Ancak Tanrı kelamı, belirtilen satırlar haricinde Türkçenin hiçbir metninde *teŋri teg* sıfatıyla nitelenmemiştir. Bu durum *teŋri teg* ifadesini Tanrı'nın sıfatı olarak

gören yaklaşımların önünde önemli bir engeldir. Üstelik yazıtlarda Tanrı'nın göklerdeki varlığı için *üze* niteleyicisinin yeğlendiği görülür. *üze türük teŋrisi türük ıduk yiri subı ança etmiş* "Yukarıdaki Türk Tanrısı Türk'ün kutsal ülkesini şöyle düzene koymuş" (KT D 10-11 [40] ≡ BK D 9-10 [64]); *üze teŋri erklig ///* "Yukarıda Tanrı kudretli…." (BK K 12 [60, 61]) ifadelerinde bu durum gözlenmektedir. Dolayısıyla yazıtlardaki semavî Tanrı anlayışını belirten niteleyici *teŋri teg* değil *üze* olmalıdır. Ayrıca yaratan Tanrı'yı yarattığı göğe benzeterek ululamak benzetme mantığı açısından soru işaretleri içermektedir.

5. Öneri

Görüldüğü gibi *teŋri teg* ibaresini Bilge Kağan'ın ya da Tanrı'nın sıfatı olarak gösteren yaklaşımlar yazıtlardaki Tanrı anlayışıyla değişik açılardan çelişmektedir. Bizce *teŋri teg teŋride bolmış türük bilge kagan* ve *teŋri teg teŋri yaratmış türük bilge kagan* ifadelerindeki *teŋri teg*, sıfat değil *bol-* ve *yarat-* fiillerinin zarfıdır. *teŋride bolmış* ve *teŋri yaratmış* ise bir diğerinin yerine ikamedir. Yazıtlarda böylesi pek çok ikame dil birimine rastlamak mümkündür (Şen 2007).

• **anı** *körüp ança biliŋ* (KT G 13 [38]) ≡ **bunı** *körüp ança biliŋ* (BK K 15 [60]).

• *tabgaç bodunka beglig urı oglın kul* **boltı** *eşilik kız ogılın küŋ* **boltı** (KT D 7 [40]) ≡ *tabgaç bodunka beglig urı oglın kul* **kıltı** *eşilik kız ogılın küŋ* **kıltı** (BK D 7 [64]).

• *beglig urı ogluŋ k*ul **boltı** *eşilik kız ogluŋ küŋ* **boltı** (KT D 24 [44]) ≡ *beglig urı ogluŋın* kul **kıltıg** *eşilik kız ogluŋ küŋ* **kıltıg** (BK D 20 [68])

• *özi* **yanıltı** *kaganı ölti bodunı küŋ kul boltı* [KT D 20 [44]) ≡ *özi* **yazıntı** *kaganı ölti bodunı küŋ kul boltı* (BK D 17 [68]).

• *kanıŋ* ***subça*** *yügürti* (KT D24 [44]) ≡ *kanıŋ* **ügüzçe** *yügürti* (BK D 20 [68]).

• *eçümiz apamız tutmış yir sub idisiz* **bolmazun** *tiyin* (KT D 19 [42]) ≡ *eçümiz apamız tutmış yir sub idisiz* **kalmazun** *tiyin* (BK D 16 [66]).

Bu alıntılar duruma örnek olarak verilebilir. Gelinen noktada *teŋride bolmış* ve *teŋri yaratmış* ibarelerini "Tanrı tarafından var edilmiş" şeklinde anlamak gerekir. Bu var ediliş yaratılmanın ötesinde bir oluştur. Zira yazıtların dilinde yaratılmak karşılığında tercih edilen fiil *kılın-*'tır. Eski Türkçede *yarat-*'ın temelde "düzen vermek" anlamına geldiği göz önünde tutulursa Tanrı'nın var etmesinin yalnızca dünyaya gelişle ilgili olmayıp hayatın tümünü dolayısıyla, kağanlık makamında bulunmayı tayin ettiği düşünülebilir.

6. Sonuç

Parçaları birleştirdiğimizde *teŋri teg teŋride bolmış türük bilge kagan* ve *teŋri teg teŋri yaratmış türük bilge kagan* ifadelerini "(Tıpkı) gök gibi Tanrı tarafından var edilmiş Türk Bilge Kağan" ya da dil içi çeviri ilkelerinden yola çıkarak "Göğü var eden Tanrı'nın var ettiği Türk Bilge Kağan" şeklinde yorumlayabiliriz. Böylesi bir yorum, var oluşu ve var edeni öne çıkardığından özel metinlerdeki kutsallarla başlama geleneğiyle örtüşmektedir. Köktürklerdeki üstün Tanrı inancıyla çelişmemektedir. Yazıtların içeriğiyle uyuşmayan ilahî veya semavî Bilge Kağan algılamasını ortadan kaldırmaktadır. *teŋri teg teŋri* tamlamasının başka metinlerde neden görülmediği sorusunu hükümsüz kılmaktadır. Yaratılmışlık açısından gök ve kağan arasında ilgi kurarak dolaylı yönden Bilge Kağan'ı ululamaktadır. Belki de Köktürklerin kadim düşmanları olan Çin hükümdarlarının kullandığı "göğün oğlu" unvanına gönderme yaparak "sizin babanızı (!) yaratan Tanrı beni de yarattı" mesajıyla bir tür istihzaya kapı aralamaktadır.

7. Kaynaklar

- AYDAROV 1971 Aydarov, Gubaydolla (1971), *Yazık Orxonskix Pamyatnikov Drevnetyukskoy Pis'mennosti VIII veka*, Alma-Ata.
- AYDAROV 1995 Aydarov, Gubeydolla, Aydarov, *Kültegin Eskertişi*, Almatı Ana Tili.
- BARUTÇU ÖZÖNDER 1993 Barutçu- Özönder, F. Sema (1995), *Teŋri Teg Teŋride Bolmış Türük*

Bilge Kagan ve *Teŋri Teg Teŋri Yaratmış Türük Bilge Kagan* İbareleri Üzerine, Türk Kültürü Araştırmaları, Prof. Dr. Zeynep Korkmaz'a Armağan, 89-100.

- BERTA 2004 Berta, Árpát (2004), *Szavaimat jól halljátok.* Szeged: Jate Pres.
- BK Tekin, Talat (1995), "Bilge Kağan Yazıtı", *Orhon Yazıtları –Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk-,* İstanbul: Simurg Yayınları, 56-82.
- CLAUSON 1972 Clauson, Sir Gerard (1972), *An Etymological Dictionary of Pre- Thirteenth- Century Turkish,* Oxford: Clarendon Press.
- Çandarlıoğlu, Gülçin (2004), *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü (Çin Kaynakları ve Uygur Kitabelerine Göre),* İstanbul Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.
- DİVİTÇİOĞLU 1987 Divitçioğlu, Sencer (2005), *Orta-Asya Türk İmparatorluğu VI.-VIII. Yüzyıllar*, Ankara: İmge Kitabevi.
- DOERFER 1965 Gerhard, Doerfer (1965), *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen II*, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.
- EBERHARD, W. (1996), *Çin'in Şimal Komşuları*, Çev. Nimet Uluğtuğ, Ankara: TTK Yayınları.
- ERCİLASUN 1985 Ercilasun, A. Bican (1985) "Köl Tigin Bengü Taşı", *Büyük Türk Klasikleri,* C. 1. İstanbul: Ötüken Neşriyat. 69-74.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican, (2007) "Bilge Kağan Bengü Taşının Kuzey Cephesinin İlk Üç Satırı Üzerinde Bazı Düşünceler", *Makaleler Dil-Destan-Tarih Edebiyat*, Ankara: Akçağ Yayınları, 91-96.
- ERGİN 1970 Ergin, Muharrem (1994), *Orhun Abideleri*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- GIRAUD 1960 Giraud, Rene (1999), *Göktürk İmparatorluğu- İlteriş Kapgan ve Bilge'nin Hükümdarlıkların (680-734),* Çev. İsmail Mangaltepe. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- GULİYEV 1992 Guliyev, E. A. (1992), *Eski Türk Yazılı Abideleri Müntehabatı*, Bakü: Bakı Universitatı Neşriyatı.
- **GÜR**: ORKUN, Hüseyin Namık (1994) "Gürbelçin Yazıtı", *Eski Türk Yazıtları*, Ankara: TDK Yayınları, 354-355.
- HAMİLTON, James R. (1998), *Budacı İyi ve Kötü Kalpli Prens Masalının Uygurcası*, Çev. Ece Korkut-İsmet Birkan, Ankara: Simurg Yayınları.
- **KT:** TEKİN, Talat (1995) "Köl Tigin Yazıtı" *Orhon Yazıtları -Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk-,* İstanbul: Simurg Yayınları, 34-56.
- MALOV 1951-1959 Malov, S., E. (1951), *Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pis'mennosti tekstı i issledovaniya*, Akademiya Nauk, Moskova-Leningrad.
- MALOV, S., E. (1959), *Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pis'mennosti Mongolii i Kirgisii*, Akademiya Nauk, Moskova- Leningrad.
- ORKUN 1936 Orkun, Hüseyin Namık (1994), *Eski Türk Yazıtları*, Ankara: TDK Yayınları.
- ÖGEL 1988 Ögel, Bahaeddin, (2001), *Türk Kültürünün Gelişme Çağları I-II.* Ankara: MEB Yayınları.
- RADLOFF 1894 Radloff, Wilhelm (1894), *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*, St. Petersburg.
- ROUX, Jean-Poul (1998), *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, Çev: Aykut Kazancıgil, İstanbul: İşaret Yayınları.
- SERTKAYA, Osman Fikri (1995), "Kül Tigin mi ~ Köl Tigin mi?", *Göktürk Tarihinin Meseleleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 129-133.
- SERTKAYA, Osman Fikri- Sartkocaulı, Harcavbay (2001), "Hoyto Tamır (Moğolistan)'dan Yeni Yazıtlar (Ön Neşir), *TDAY Belleten 2000*: 313-346.
- ŞEN, Serkan (2007), "Yolluğ Tigin Ne Kadar Unutkandı?", *Journal of Türkish Studies,* 30-III: 175-180.
- ŞU Árpát, Berta (2004), "Şine-us Felirat (759)", *Szavaimat jól halljátok*, Szeged: Jate Pres, 267-301.
- ŞÜKÜROV – MEHERREMOV 1976 Şükürov, E. Ç. - Meherremov, A.M. (1976), *Gedim Türk Yazılı Abidelerinin Dili*, Bakı.
- TEKİN, Talat (1995), "Tunyukuk Yazıtı", *Orhon Yazıtları -Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk-,* İstanbul: Simurg Yayınları, 82-97.

- TAR Berta (2004), "Tariat Felirat (752 /753)", *Szavaimat jól halljátok*, Szeged: Jate Pres, 241-257.
- TEKİN 1968 Tekin, Talat (1968), *A Grammar of Orkhon Turkic*, Bloomigton: Indıana University.
- TEKİN 1988 Tekin, Talat (1988), *Orhon Yazıtları*, Ankara: TDK Yayınları.
- TEKİN 1995 Tekin, Talat (1995), *Orhon Yazıtları -Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk-*, İstanbul: Simurg Yayınları
- TEMİR, Ahmet (1995), *Moğolların Gizli Tarihi I Çeviri*, Ankara: TTK Yayınları
- TES Árpát, Berta (2004), "Tez Felirat (750)", *Szavaimat jól halljátok*, Szeged: Jate Pres, 227-238.
- THOMSEN 1896: Thomsen, Vilhelm (1896), *Inscriptions de l'Orkhon déchiffées, Helsingfors* / "Çözülmüş Orhon Yazıtları", *Orhon Yazıtları Araştırmaları*, Çev.-Haz. Vedat Köken, Ankara: TDK Yayınları. 2002. 19-302.
- THOMSEN 1922: "Gammel-tyrkise irdskrifer fra Monogoliet, i oversaettelse og med indlening", *Samlede Afhandlinger*, II: 465- 516 / Almancaya Çeviren: Schaeder, H.H. (1924) "Alttürkische Inschriften der Mongolei in Übersetzung und mit Einleitung", *Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesselschaft*, 78: 121-175 / Almancadan Çevirisi: Özden, Ragıp Hulusi (1935), "Moğolistan'daki Türkçe Kitabeler", *Türkiyat Mecmuası*, 3: 81-118.
- YILDIRIM 1992 Yıldırım, Dursun (1998), "Köktürk Çağında Tanrı mı Tanrılar mı Vardı?", Türk Bitiği, Ankara: Akçağ Yayınları, 112-124.
- YILDIRIM, Dursun (1998), "Köktürk Yazıtlarında Öd Teŋri Aymaz, Ya(gıl) , 'Katıl' Olmaz", *Türk Bitiği*, Ankara: Akçağ Yayınları, 124-134.

YENİSEY YAZITLARININ OKUNMA VE ANLAMLANDIRILMASI ÜZERİNE YENİ ÖNERİLER –I-

Hatice Şirin USER [*]

Özet

Bu bildiride 1. Altın Köl (Ye 28) Yazıtı, ön yüz 1. satırda kayıtlı y(e)rd(ä)ki b(a)rs 𐰚𐰃𐰉𐰴 (ä)rd(ä)ml(i)g(i)m-ä bökm(ä)d(i)m; aynı yazıtın Sol 1. satırında kayıtlı on (a)y : iltdi : ög(ü)m ä : k(ä)l(ü)rti : il(i)mkä : (ä)rd(ä)m üç(ü)n m[(ä)n 𐰚𐰃𐰇𐰞𐰆𐰑 ve Kızıl Çıraa (Ye 43) Yazıtı 4. satırda kayıtlı 𐰃𐰍𐰞𐰋𐰆𐰞𐰴𐰃𐰺 :𐰉𐰆𐰆𐰆𐰞𐰴𐰃𐰺: 𐰋𐰇𐰋 𐰃𐰞𐰃𐰴 cümlelerindeki Runik yazımlı kısımların okuma ve anlamlandırmaları gözden geçirilerek, söz konusu mezar taşlarının bu satır ve ibareleri için yeni okuma ve anlamlandırma tekliflerinde bulunulacaktır.

Anahtar Sözcükler: Yenisey Yazıtları, Altın Köl, Eski Türkçe.

1. Giriş

İlk kez XVII. yüzyılda, bölgeden geçen gezginler tarafından dile getirilen Yenisey Yazıtları Lena, Yenisey, Abakan, Kemçik, Kem, Oya, Elegest ırmakları boyunca bugünkü Hakasya, Tuva, Altay, Krasnoyarsk bölgelerinde bulunmuş ve sayıları günümüzde 184'e ulaşmıştır (Sertkaya 2008: 14). Yazıtlarla ilgili ilk bilgiler, fotoğraflar, kopyalar ve neşir denemeleri XVIII-XIX. yüzyıllarda Messerschmidt, Aspelin, Heikel, Donner, Klements, Castren, Adrianov ve Radloff tarafından gerçekleştirilmiştir.

Yenisey yazıtlarının metin yayımlarında herhangi bir yazıtın gerek Runik yazımının, gerek harfçevrimi ve yazıçevriminin, gerekse anlam ve yorumların birbirinden çok farklı olabildiği, bu farklanmaların okuma ve anlamlandırma denemelerine bağlı bir çoğalma gösterdiği dikkatlerden kaçmamaktadır. Yazıtların bulunduğu arazinin sert iklim koşulları ve yüzyıllar boyunca korunmasız kalmaları harflerin aşınmasına neden olduğu için, okunaksız durumda olan bazı yazıtların güvenilir yayımları, tarihsel-karşılaştırmalı dilbilimi yöntemlerinden olduğu kadar ortak söz varlığına sahip ve nispeten az zarar görmüş yazıtlardan da yardım alınarak yapılmaktadır.

Bu çalışmada 1. Altın Köl (Ye 28) ve Kızıl Çıraa (Ye 43) yazıtlarında daha önceki okuma ve anlamlandırmalar gözden geçirilerek, söz konusu mezar taşlarının bazı satırları ve ibareleri için yeni okuma ve anlamlandırma tekliflerinde bulunulacaktır.

1.1. 1. Altın Köl (Ye 28), yeryüzündeki yiğitliklerine doyamadan ölmüş, komutanlık yapmış olması muhtemel bir beyin mezar taşıdır. Bu kişinin yaklaşık on ay anne karnında kaldığı[1], dört erkek kardeşten biri olduğu[2], kahramanlıkları ve erkek kardeşlerinin erkinden dolayı *bengü*sünün dikildiği[3] yazıtta dile getirilmektedir. Yazıtın son satırında, *Altun Yış* ve *Soŋa Yış*'taki yaban geyiklerine artması yönünde yapılan çağrıdan[4], yazıt sahibinin bu arazilerde avlanan okçulukta mahir usta bir avcı olduğu da anlaşılmaktadır.

Yazıtın Sol 1. satırında yer alan ikinci cümlenin yüklemi tartışmalıdır. Yazıtın bugünkü durumu, söz konusu ögenin okunuşunu olanaksız kılsa da, Radloff 1895'te ve onu izleyen yayınlarda bu kısımda 𐰚𐰃𐰇𐰞𐰆𐰑 yazımının olduğuna dair veri elde etmek mümkündür. Orkun, Malov, Batmanov-Subrakova ve Klyaştornıy bu imlayı *yerledim* "yerleştim"; Mori *yerildim*, Tekin *yırıldım*, Kormuşin *erledim* "olgunlaştım" biçiminde okumuştur (Radloff 1895: 334; Orkun 1994:

[*] *Doç. Dr., Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Hatice101@yahoo.com.*

[1] on (a)y : iltdi : ög(ü)m-ä : k(ä)l(ü)rti : il(i)mkä : (ä)rd(ä)m üç(ü)n (sol 1)

[2] tört in(i)l(i)gü: (ä)rt(i)m(i)z (sağ 2)

[3] (ä)r (ä)rd(ä)m üç(ü)n : in(i)m (e)ç(i)m : uy(u)r(ı)n üç(ü)n : b(ä)ŋgüm(i)n: tikä : b(ä)rti (sağ 3)

[4] (a)lt(u)n soŋa yış : k(ä)y(i)ki : (a)rtg(ı)l : t(a)şg(ı)l (sağ 1)

513; Malov 1952: 55; Batmanov-Subrakova 1070: 29; Klyaştornıy 1976: 261; Tekin 2004: 538; Kormuşin 2008: 119). Vasilyev'de, harf çevrimi kısmında bu bölümü boş bırakmıştır (1983: 25).

Söz konusu tartışmalı sözcük dışında, sol 1. satırı, yazıt yayımcılarının tamamının okuma ve anlamlandırması ortaktır: on (a)y: iltdi : ög(ü)m ä : k(ä)l(ü)rti : il(i)mkä : (ä)rd(ä)m üç(ü)n m[(ä)n 𐰋𐰺𐰖𐰃𐰣.

Tartışmalı yüklemin okunması noktasında 2. Altın Köl Yazıtı (Ye 29) 1. satırın ve 1. Uybat Yazıtı (Ye 30), 3. satırın önemli ipuçları içerdiğini düşünüyoruz: Ye 29: on (a)y : iltdi : ög(ü)m ogl(a)n togd(u)m: (ä)r(i)n ulg(a)t(tı)m ; Ye 30: (ä)rd(ä)m k^{1}ŋ toga b(e)rm(i)ş ä (Vasilyev 1983: 25).

Uybat Yazıtı'nın ilgili satırına dair Kormuşin tarafından önerilen *ärdäm üçün toga berdim* okumasına göre, *erdem üçün* zarfı *tog-* eylemini niteleyebilmektedir. 2. Altın Köl Yazıtı'nda, mezar taşı sahibinin on ay anne karnında kaldıktan sonra dünyaya gelmesi dile getirilmektedir. Bu noktada Yenisey yazıtlarının dilinde "dünyaya gelmek" karşılığında *tog-* eyleminin tercih edildiği açıkça görülebilir. Ancak *tog-* ve *yaral-* eylemlerinin eşanlamlı olarak, günümüzde birçok Türk dilinde yan yana kullanıldığını da bilmekteyiz: Tat. *yaral-* "doğmak, dünyaya gelmek"; Tat. *tuv-* aynı; Kzk. *jaral-*, Kzk. *tov-* aynı; Bşk. *yarılıv* aynı[5]. Eski Türkçe eserlerde "doğmak" anlamında *yaral-* eylemine rastlamamamız, bu eylemin eski Türkler tarafından bilinmediğinin bir kanıtı değildir.

Eski Kırgız ağırlıklı çeşitli Türk boylarının egemen olduğu bölgede dikilen Yenisey yazıtlarında dil ve imlanın değişkenlik gösterebildiğini bilmekteyiz. Dolayısıyla incelediğimiz satırı on (a)y : iltdi : ög(ü)m ä : k(ä)l(ü)rti : il(i)mkä : (ä)rd(ä)m üç(ü)n m[(ä)n y(a)r(a)ld(ı)m olarak kurup "On ay (karnında) taşıdı annem ah! Getirdi dünyaya. Yiğitlik için ben doğdum." biçiminde anlamlandırıyoruz.

1.2. Yazıtın ön yüzünün 1. satırı alan uzmanları tarafından şöyle okunup açıklanmıştır:

Orkun: *y^{e}rd^{e}ki b^{a}r ^{e}rt^{i}k^{i}mä ^{e}rd^{e}ml^{i}g^{i}mä bükm^{e}*? "yerdeki var olduğuma, erdemliğime doyma." (1994: 511); Malov: *yärdäki bar ärtigimä (veya bars tägimä) ärdämligimä bökmä(dim)* "Ya ne nasladilsya (umer) moim bıtiyem i (vsem) moim doblestnım *ili* moim zemnım rodom 'bars'" (1952: 53); Batmanov-Subrakova: *yärdäki bars tägimä ärdämligimä bökmä(dim)* "Magaa çir üstünde çohır aŋnarga aŋnaanım paza pozımnıŋ çurtazı hılıgıma kirbedi." (1970: 27); Vasilyev: j^{2}r^{2}d^{2}ki:b^{1}r^{1}st^{2}g^{2}m/ä/:r^{2}d^{2}ml^{2}gm/ä/ b^{2}ükm.. (1983: 25); Klyaştornıy: *jerdeki bars etigim a erdemligime a bökme(dim)* "Tem, çto bılo na zemle – moimi deyenimyami i moyey doblest'yu–ya, Bars, ne presıtilsya!" (1976: 261); Mori: *Bars ätigim a ärdämligim a* "Yeryüzündeki Bars, Benim davranışım, ah! Benim cesurluğum, ah!" (Tekin 2004: 550'den); Tekin: y*(e)rd(ä)ki b(a)rs t(ä)g(i)m ä : (ä)rd(ä)ml(i)g(i)m ä bökm[(ä)d(i)m]* "O my tiger-like one on the earth! O, my virtuous one! (I did) not have enough of (you)" (2004: 538-539); Kormuşin *järdäki barstigim-ä ärdämligim-ä bökm* "Tem, çto na zemle ya prinadlejal (k rodu) Bars i obladal otvagoy, ya ne nasladilsya!" (1997: 80; 2008: 119).

Burada *bars* sözcüğünden sonra gelen ögenin okunması ve anlamlandırılması noktasında yazıt yayımcılarının birbirinden son derece farklı yorumları dikkati çekmektedir. Malov ve Kormuşin *Bars* sözcüğünü kavim adı olarak değerlendirmiş; Klyaştornıy *Bars*'ı kişi adı olarak anlamış; ama bir sonraki sözcüğü *et-* eyleminden türemiş *etig* "etkinlik" okumuştur. Tekin ise *bars*ı cins ad kabul edip cümleyi "Yeryüzündeki kaplancasına varlığım!" olarak anlamlandırmıştır.

Radloff Atlası'nda bu satırın yazımı 𐰋𐰚𐰼 𐰋𐰺𐰀𐰖𐰋𐰖 : 𐰋𐰺𐰀𐰴 𐰖𐰇𐰣 : 𐰆𐰋𐰖𐰃 biçimindedir (1896: XC). Yazıtta *bars* sözcüğü incelediğimiz satırla birlikte toplam üç satırda geçmektedir. Yayımcıların büyük bir kısmı incelediğimiz satırdaki bu sözcüğü cins ad veya etnonim olarak

[5] Hiç kuşkusuz *yaral-* "doğmak" eyleminin etimolojisi, ayrı bir çalışma gerektirmektedir. Eski Türk yazıtlarında *yarat-* eylemi "(*teŋri*) yaratmak, vücuda getirmek" anlamıyla BK D 1 ve KT G 13'te kayıtlıdır. *törüt-* (<*törü-t-*) eyleminin eşanlamlısı olan *yarat-*'ın kök biçimi *yara-*, eski Türkçe sözlüklerde "yaramak, uygun olmak, elverişli olmak" anlamıyla kaydedilmiş olup asıl anlamı olan "doğmak, vücuda gelmek" zikredilmemiştir. Eylemin semantik katmanını "yapmak" > "yaratmak" > "oranlamak, orantılamak" > "uygun hale getirmek" olarak biçimlendirmek mümkündür.

değerlendirseler de, ön 1. satırın *(a)ts(a)r (a)lp : (e)rt(i)ŋ(i)z tuts(a)r küç : (e)rt(i)ŋ(i)z* cümlesini izleyen $n^2l^2g^2$ *bört opa b(a)rs : (a)drıld(ı)m*[6] ve yazıtın son satırındaki *(a)lt(u)n : soŋa yış : k(e)y(i)ki (a)rtg(ı)l t(a)şg(ı)l (a)td(a)çı opa b(a)rs(ı)m (a)dr(ı)lu b(a)rdı : y(ı)ta* cümlesi, 1. Altın Köl'ün *opa bars* ad/unvan grubuyla anılan bir beye ait olduğunu belgelemektedir (krş. Barutcu Özönder 1999: 83). Son cümlede *adrılu bar-* birleşik eylemiyle kurulan yüklemin öznesi *atdaçı opa bars*'dır. Bu cümleyle, *ok atacak alp*ın (Opa Bars'ın) öldüğü bildirilmekte; dolayısıyla Opa Bars'ı özel ad veya unvan öbeği olarak değerlendirmemiz kaçınılmaz hale gelmektedir.

Bars, M.S. 711'de Türgiş kağanı ilan edilen Köktürk beyinin adı olarak KT D 20 ve BK D 16-17'de geçtiği gibi, 14 no.lu Yenisey yazıtında (1. Çaa-Köl) *el iç çor küç b(a)rs*; 17 no.lu yazıtta (2. Çaa-Köl) *tüz b(a)y : küç b(a)rs : kül(ü)g*; 98 no.lu yazıtta *ŋç b(a)rs t(i)r(i)g : b(ä)g(i)m* ad/unvan öbeklerinde de görülür (Vasilyev 1983: 21, 22, 27; Kormuşin 2008:107, 109, 158).

1. Altın Köl Yazıtı'nın incelediğimiz satırı üstüne okuma önerimizdeki temelin, *Bars* adıyla ilintili olduğunu vurgulayarak bu satırı y(e)rd(ä)ki b(a)rs t(e)gmä (ä)rd(ä)ml(i)g(i)m-ä bükm(ä)d(i)m "Yeryüzündeki (yaşamımda) Bars denilen yiğitliğim! Doymadım." olarak okuyup anlamlandırılmasının doğru olduğunu düşünüyoruz[7].

te- + *-gmA* (*tegme*) biçimi, Budist Uygur yazmalarında sık sık "denen, adlanan" anlamıyla geçer: *darni tegme kapıg* "*dhāranī* denen (adlı) kapı" vb. (Krş. Erdal 2004: 283); *raçaşast(ı)r tigme törü <bitig>*; *raçaşast(ı)r tigme begler törüsin okıtmak* (Kaya 1994: 547/37, 568/14)

Bu kuruluşun morfolojik ve semantik dengi olan *ayt-ı-gmA* biçimi T 44-45'de[8] de karşımıza çıkar (krş. Şirin User 2009: 95-96).

1.3. Tuva bölgesi yazıtlarından 1. Kızıl Çıraa (Ye 43), 4. satırı yazıt yayımcıları şöyle okumuştur:

Malov *kolmıs üçün bir erig ukbirlbirlis niüm* "Radi pros'bı, odnogo muja"; Orkun *tolmış üçün bir erig ot bir l bir*… niüm "Tolmış (?) için bir adamı… bir …" ; Batmanov-Kunaa *kulım alp üçün bir erig u t bir el birle* "Radi moyego raba-silaça odnogo muja…vmeste s odnim gosudarstvom …"; Kormuşin *kop malı üçün bir erig ok birle esinim* "Radi vsego imuşçestva [ya ne porazil] streloy [ni] odnogo muja-voina (vraga), -o,…" (Malov 1952: 79; Orkun 1994: 467; Batmanov-Kunaa 1963: 54; Kormuşin 2008: 132).

Vasilyev, Korpus'ta satırın harfçevrimi $qul^1ml^1pčn^2$: $b^2ir^2r^2g^2$:$uqb^2r^2l^2äs^2ün^2m$ biçimindedir. Yazıt fotoğrafı da Vasilyev'in harfçevrimini doğrulamaktadır. Korpus'ta yazıtın fotoğrafında cümlenin yüklemi görülmemekte ise de, kopyalarda şu yazım bulunmaktadır: 𐰴𐰺𐰼𐰇𐰚𐰀𐰆𐰲 :𐰋𐰚𐰚𐰀𐰆: 𐰽𐰉𐰇𐰾 𐰴𐰀𐰲𐰽.

Yenisey yazıtlarındaki harflerin Moğolistan yazıtlarına göre çeşitlendiğini, harflerin bir çok mezar yazıtında çok biçimli olduklarını, kimilerinin vektörel açıdan tam zıt, kimilerinin ters

[6] Bize göre bu cümle "(Ben dört) kardeşli Opa Bars! Ayrıldım (Öldüm)!" biçiminde açıklanabilir.

[7] Barutcu Özönder, "Yenisey Kitabeleri ve Yer-Sular" adlı makalesinde *yer* sözcüğünün geçtiği yazıtlardan örnekler sunarken, bu cümleyi y(e)rd(ä)ki b(a)rs t(e)gm/ä/ (ä)rd(ä)ml(i)g(i)m/ä/ bökm(ä)d(i)m olarak okuyup "yerdeki bars denen (erlik) erdemliliğime doymadım" olarak anlamlandırmış (1998: 178); ancak gerekçelendirmemiştir. Biz, bu yazıda Barutcu Özönder'e ait olan *t(e)gmä* okuyuşunun doğruluğuna gerekçeler sunmaya çalıştık; ancak cümledeki (ä)rd(ä)ml(i)g(i)m-ä sözcüğündeki iyeliği izleyen –ä'yi Özönder'den farklı olarak ünlem edatı kabul ettik.

[8] T 44-45'de 𐰚𐰇𐰾𐰃 biçimindeki üçüncü sözcük, yayıncıların hemen hepsi tarafından *y(a)t(ı)gma* "yatan" olarak okunur. İlk kez Grønbech, sözcüğün *(a)yt(ı)gma* okunması gerektiğini ileri sürer. Grønbech'in önerisi, Tekin, Rybatzki ve Berta tarafından benimsenir (Tekin 1994: 19; Rybatzki 1997: 68; Berta 2004: 69). *y(a)t(ı)gma* önerisini benimseyen uzmanlar, ilk üç sözcüğü "Göğün oğlunun yattığı (gömülü olduğu) dağ" biçiminde yorumlar. Sertkaya, buradaki *tinsi*nin Soğut hükümdarının unvanı olduğu görüşündedir (Giraud 1999: 73; Sertkaya 1993: 596). Bu cümlede *yat-* "yatmak"+*gmA* (*yatıgma*) kuruluşlu bir yapıdan söz edilemez; bunun nedeni –*gmA*'nın, edilgen değil etken bir sıfat-fiil olmasıdır. Ekin bu özelliğinden dolayı *yatıgma* ögesi "yatan" anlamı taşır ve bu anlam cümle bağlamına ters düşer. Burada *tinsi oglı*, Köktürklerin *äk tag* olarak adlandırdıkları dağa farklı boylarca verilen başka ad olmalıdır. Bu nedenle de yazıt *bitigci*si, *tinsi oglı aytıgma* ibaresini *ek tag* toponiminin niteleyicisi olarak kullanmıştır. Bu cümledeki *(a)yt(ı)gma* sözcüğü, "demek, söylemek" anlamlı hareket adlarının "ad vermek" anlamında kullanılmasının en eski örneklerinden birini sunar (Şirin User 2009: 95-96).

çevrilmiş, kimilerinin de ileri ölçüde stilize edilmiş durumda yazıldıklarını bilmekteyiz. Bu nedenle cümle zarfını oluşturan ilk üç sözcüğü *kol(ı)m (a)lp üç(ü)n* okuyan Amanjolov'un (2003: 126) özgün cümleyi bulduğu kanısındayız. 2. Kızıl Çıraa Yazıtı 1. satırdaki (a)lp kol(ı)m : (ä)rd(ä)m yür(ä)k(i)m ibaresi, *alp* sözcüğünün *kol* ile niteleyen-nitelenen ilişkisi kurulduğunu kanıtlamaktadır.

Cümle Amanjolov'a göre *kol(ı)m (a)lp üç(ü)n bir (ä)r(i)g ok birlä birli (?)* şeklindedir. Burada yazıt bitigcisinin, ilk yazımın okunaksız kalması nedeniyle *birle* sözcüğünü iki kez kaydettiği anlaşılmaktadır. Korpus'taki yazıt kopyasında cümlenin yüklemi 𐰴𐰍𐰺 biçimindedir. Kormuşin bunu *esinim* okuyup … anlamlandırır. Radi vsego imuşçestva [ya ne porazil] streloy [ni] odnogo muja-voina (vraga), -o "Bütün mal varlığı için ben bir yiğidi - askeri (düşmanı) (bile) okla (yaralamadım)".

Biz bu kopyadaki 𐰴𐰍𐰺 yazımının 𐰴𐰏𐰺 olarak düzeltilmesi ve *süŋd(ü)m* okunmasının cümleyi mantıklı ve anlaşılır kılmaya yeteceğini düşünüyoruz. 𐰴 harfi içinde $d^{2'}$nin (𐰍) açıkça görülmesi ve bu harfin *ärdäm*'in *däm*'i için ve görülen geçmiş zaman birinci kişi ekinin (*-dIm*) yazılmasında kullanıldığı Barutcu Özönder tarafından belirlenmiştir (2006:114-115).

Dolayısıyla cümleyi *kol(ı)m (a)lp üç(ü)n bir (ä)r(i)g ok birlä süŋd(ü)m* "Kolum güçlü olduğu için bir eri (askeri) ok ile vurdum." biçiminde okunup anlamlandırılmasını önermekteyiz. Böylece 1. Kızıl Çıraa Yazıtı'nın *süŋüş-*; *süŋüş*, *süŋüg* sözcüklerinin kökü *süŋ-* eyleminin kayıtlı olduğu ilk eski Türkçe belge olduğunu da ileri sürebiliriz.

Sonuç

- 1. Altın Köl Yazıtı'nın Sol 1. satırda yer alan ikinci cümlesine dair okuma ve anlamlandırma önerimiz doğruysa, bu yazıtta *yaral-* "doğmak, dünyaya gelmek" eyleminin en eski örneği geçmektedir.
- Aynı yazıtın ön yüzünün 1. satırı üstüne okuma önerimiz doğruysa (*te-* + *-gmA* → *tegme*),bu yazıtta *te-* "demek" eyleminin "ad vermek" mecazıyla kullanımının en eski örneği geçmektedir.
- Kızıl Çıraa (Ye 43), 4. satıra ilişkin okuma önerimiz doğruysa, bu yazıt *süŋ-* eyleminin geçtiği ilk eski Türkçe belge olabilir.

Kaynaklar

- AMANJOLOV, A. (2003), *İstoriya i teoriya Drevnetyurkskogo pis'ma*, Almatı: Mektep.
- BARUTCU ÖZÖNDER, F. Sema (1998), "Yenisey Kitabeleri Ve Yer-Sular", *Journal of Turkish Studies 22*, (Tuba/Türklük Bilgisi Araştırmaları), Hasibe Mazıoğlu Armağanı, Cambridge: Harvard UP, 171-184.
- _____, (1999), "Türkler Ne Zaman Bir Millet İdi? I. Ortak Bir Köken Mitleri Vardı: Bir Dişi-kurttan Türemişlerdi", *KÖK Araştırmalar I/2, KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*, (Güz 1999), Ankara: KÖKSAV Yayınları, 65-92.
- _____, (2006), "Çöyr Yazıtı", *MTAD 3/3*, 108-124 (Erişim Tarihi: 20.09.2000; Genel Ağ Adresi = http://mtad.humanity.ankara.edu.tr/III-3Eylul2006.php.)
- BATMANOV, İ. A. - KUNAA, A. Ç. (1963), *Pamyatniki drevnetyurskoy pis'mennosti Tuvı*, Vıpusk I-II, Kızıl.
- BATMANOV, İ.A.-SUBRAKOVA, O.V. (1970), *Drevniye pis'mena Hakasii*. Vıp I. Abakan.
- BERTA, Á. (2004), *Szavaimat jól Halljátok... Türk és Ujgur Rovásirásos Emlékek Kritikai Kiadása*, Szeged: Jatepress.
- GIRAUD, R. (1961), *L'inscription de Baïn Tsokto, Édition Critique*, Paris: Librairie d'Amérique et d'Orient Adrien-Maisonnevue.
- _____, (1999), "*Gök Türk İmparatorluğu. İlteriş, Kapgan ve Bilge'nin Hükümdarlıkları (680-734)*, (Çeviren: İ. MANGALTEPE), İstanbul: Ötüken Yayınları.
- KAYA, C. (1994), *Uygurca Altun Yaruk. Giriş, Metin ve Dizin*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- KLYAŞTORNIY, S. G (1976), "Stelı Zolotogo ozera (k datirovke yeniseyskih runiçeskih pamyatnikov)": *Turcologica*, Leningrad: İzdatel'stvo Nauka. 258-267.
- KORMUŞİN, İ. V. (1997), *Tyurskie yeniseyskie epitafii. Tekstı i issledovaniya*, Moskva: Nauka.
- _____, (2008), *Tyurkskie yeniseyskie epitafii. Grammatika. Tekstologiya*, Moskva: Nauka.
- MALOV, S. Ye. (1952), *Yeniseyskaya pis'mennost tyurkov, textı i perevodi*, Moskva- Leningrad: Akademiy Nauk SSSR, 47-51.
- NADELYAYEV, V. M.- NASİLOV, D. M. - TENİŞEV, E. R.–ŞÇERBAK, A. M. red. (1969), *Drevnetyurkskiy slovar*, Leningrad: Izdatel'stvo Nauka (=DTS).
- ORKUN, H.N. (1994), *Eski Türk Yazıtları I-IV*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- RADLOFF, W. (1892), *Atlas der altertümer der Mongolei*, St. Petersburg: Buchdruckerei der Akademie Wissenschaften.
- _____, (1895), *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*, St. Petersburg.
- _____, (1896), *Atlas drevnostey Mongolii. Trudı Orhonskoy expeditsii*, C. 3, St. Petersburg.
- SERTKAYA, O. F. (1993), "Göktürk Yazıtlarında İsim ve Unvan Söyleme Geleneği", *Uluslararası II. Türk Kültürü Kongresi 25-29 Eylül 1993*, Cilt 2, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 593-600
- _____, (2008), "Göktürk (Runik) Harfli Yazıtların Envanter, Alfabe ve Bibliyografya Problemleri Üzerine", **Dil Araştırmaları**, Sayı 2, Bahar 2008, 7-34.
- ŞİRİN USER, H. (2009), *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları. Söz Varlığı İncelemesi*. Konya: Kömen Yayınları.
- VASİLYEV, D. D. (1983), *Korpus tyurkskih runiçeskih pamyatnikov basseyna Yeniseya*, Leningrad
- TEKİN, T. (1994), *Tunyukuk Yazıtı*, Ankara: Simurg Yayınları.
- -(2004), "The First Altınköl Inscription", *Makaleler II. Tarihi Türk Yazı Dilleri*, Yayıma Hazırlayanlar: E. YILMAZ-N. DEMİR, Ankara: Öncü Kitap, 537-554.
- RYBATZKI, V. (1997), *Die Toñuquq-Inschrift*, Szeged, Studia Uralo-Altaica 40.

TİEN-ŞAN BÖLGESİNDE BULUNAN ESKİ TÜRKLERE AİT YAZILI YENİ ANIT: *ÇİYİN-TAŞ* KAYA YAZITLARI

Kubat TABALDİEV[*]
Rysbek ALİMOV[**]
Kayrat BELEK[***]

Özet

Bildiride Kırgızistan'ın Isık-Göl vilayetine bağlı Ton ilçesi Ak Ölön köyüne yakın bir mevkide bulunan Erken Ortaçağ dönemine ait Türk runik harfli yeni yazılı anıt konu edilmektedir. Anıt K. Tabaldiev ve K. Belek tarafından bulunmuş ve literatüre *Çiyin Taş I* ve *Çiyin Taş II* olarak geçmiştir. Yazıtlardan ilki dağınık ve intizamsız bir şekilde kazınmış toplam 26 işaretten oluşmaktadır. İkinci yazıt kaya parçasının güney uzantısının üst kısmında bulunmaktadır. Tek satırdan oluşan bu yazıt 32 runik işaretten ibarettir.

Bildiride ayrıca Tien-Şan (Tanrı Dağları) bölgesinde bulunan 35 ve 36 numaralı bu iki yazıtın okuma denemesi ve işaretlerin paleografik tahlili yapılmaktadır. Hem içerik, hem çizim özellikleri bakımından Çiyin-Taş yazıtları bulunduğu Tien-Şan bölgesi yazılı anıtlarından ziyade Güney Sibirya'daki benzerlerine daha yakındır.

Anahtar Kelimeler: Tien-Şan, Eski Türk Yazıtları, Çiyin-Taş Kaya Yazıtları

1. Giriş

2008 yazında Kırgızistan'ın Isık-Göl vilayetine bağlı Ton ilçesi Ak-Ölön köyüne yakın bir mevkide Eski Türklere ait runik harfli yeni kaya yazıtı bulundu. Burası coğrafî bakımdan Isık-Göl'ün güneyindeki Teskey Ala-Too dağ silsilesinin batı ucunda yer alan bir dağ geçididir. Ak-Ölön aynı zamanda 1998 ve 2002 tarihlerinde bulunan ve literatüre *Koçkor yazıtları* olarak geçen runik yazıtların bulunduğu Köksay bölgesine giden yol üzerindedir. Kaya yazıtının bulunduğu mevki yerli halk tarafından *Çiyin-Taş* "resimli taş" olarak bilinir.

Burada bulunan ve güneş ışınlarından dolayı yüzeyi yanmış büyük sapkın kayanın üzeri, adından da anlaşılacağı üzere, çeşitli tasvirle doludur. Bu satırların yazarlarından arkeolog K. Tabaldiev söz konusu tasvirleri çizim tekniği özellikleri bakımından inceleyerek bölgede daha önceleri bulunan benzerleriyle mukayese etmiş ve sonuç olarak onların bir kısmının Bronz ve Erken Demir Çağlarına, diğer bir kısmının ise nispeten yeni zamanlara ait olabileceği tespitinde bulunmuştur.

Kaya yüzeyindeki tasvirler arasında, özellikle, dövme tekniğiyle yapılmış ve sürek avının temsil edildiği sahneler, yani avcı, avcı köpeği ve dağ keçilerinden oluşan figürler ön plana çıkmaktadır (bk. Resim 1). Bununla birlikte çizgi tekniğiyle yapılmış iki damga tasviri de ayrıca dikkat çekmektedir (bk. Resim 2). Ana gövdesi Greklerin müzik aleti liri anımsatan bu damganın benzerleri bir taraftan Türgiş sikkelerinde, diğer taraftan Talas ve Koçkor yazıtlarının bir kısmında da yer almaktadır (bk. Alimov:2004).

2. Yazıtın Özellikleri

İri sapkın kayanın merkezi ve güney yönündeki uzantısında iki yazıt tespit edilmiştir. İlki dağınık ve intizamsız bir şekilde kazınmış toplam 26 işaretten ibarettir (bk. Resim 3). Yazıtın, boyları 1 cm.den 5 cm.ye kadar değişen işaretleri kendi içerisinde küme halinde durmasına rağmen ikna edici bir okunuşa sahip değildir. Yazarlar buradaki işaretlerin esasen ikinci yazıtı yazmak için yazıcı tarafından deneme ve alıştırma yapmak amacıyla hak ettiğini düşünmektedirler. Yazıtın başlangıç kısmının üzerinde yakın bir zamana ait Kiril harfleriyle çizilmiş harfler bulunmaktadır.

[*] *Prof. Dr., Manas Üniversitesi, Kırgızistan, tabaldievk@yahoo.com.*
[**] *Yrd. Doç. Dr., Doğu Akdeniz Üniversitesi, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, rysbek.alimov@emu.edu.tr.*
[***] *Arş. Gör., Manas Üniversitesi, Kırgızistan.*

Bir ziyaretçinin ismi olduğu anlaşılan harfler bazı runik işaretlerin üzerini de örtmekte, bu yüzden altta kalan işaretleri teşhis etmek, maalesef, mümkün olmamaktadır.

İkinci yazıt kaya parçasının güney uzantısının üst kısmındadır. Tek satırdan oluşan bu yazıt 32 runik işaretten ibarettir (bk. Resim 4). Kaya yüzeyinin çatlaklarla dolu olmasına rağmen, yazıtın çizgi tekniğiyle kayanın düz ve hemen hemen pürüzsüz kısmına titiz bir şekilde uygulandığı söylenebilir. Yazıtın 6. ve 7., 12. ve 13., 19. ve 20., 22. ve 23. ve son olarak 29. ile 30. işaretleri arasında çatlaklar mevcuttur. İşaretlerden bazılarının zarar gördüğü dikkate alındığında, söz konusu çatlakların yazıt hâkkedildikten sonra meydana geldiği anlaşılmaktadır. Yazıtın başlangıcının bulunduğu noktada ise kayanın bir parçası kopuktur. Tahminimize göre, önceden burada yazıtın başlangıcı yer almaktaydı. Yazıt işaretlerinin boyu ufak olup 3 - 5 cm arasında değişmektedir.

3. Yazıtın Paleografik Özellikleri

Yazıt Tien-Şan bölgesinde bulunmasına rağmen, bazı işaretlerin çizim özellikleri onu bölgedeki Talas ve Koçkor yazıtlarından ziyade Yenisey bölgesi yazıtlarına yaklaştırmaktadır.

İlk göze çarpan farklılık G^1 işaretiyli ilgilidir. Bu işaret (Д) Yenisey havzasındaki 10., 13., 20., 40., 42. vs. yazıtlarda geçen işarete benzer (krş. Vasilyev:1983, 108), oysa G^1 için Talas ve Koçkor yazıtlarında yaygın kullanılan allograf Г ve E işaretleridir (krş. Vasilyev:1983, 108, Alimov:2004, 39-40).

İlave kısmının ana gövdeyle onun orta kısmında birleştiği Ẅ (ó) işareti de Yenisey yazıtlarında (örneğin; 5., 7., 17., 20. vd. yazıtlar) geçer, halbuki Tien-Şan yazıtlarında ise Ẅ ünlüsü için ilave kısmının ana gövdeyle onun üst uç kısmında birleştiği C allografı kullanılır (bk. Vasilyev:1983, 98).

Aynı şey T^2 (ũ) işareti için söylenebilir; Ak-Ölön yazıtındaki işaret Yenisey yazıtlarının pek çoğunda geçen klasik işarettir, hâlbuki söz konusu ünsüz için Tien-Şan yazıtlarında (Talas-5, Talas-6) geçen şekil (ű) ondan oldukça farklıdır (krş. Vasilyev:1983, 138).

G^2 (Å) işareti de aynı şekilde Tien-Şan yazıtlarından ziyade Yenisey yazıtlarında geçen allograflarını hatırlatmaktadır.

Diğer işaretler çizim özellikleri bakımından hem Tien-Şan, hem Yenisey yazıtları için ortaktır. N^2 (Ô) harfi hem Talas 9, hem Yenisey (24, 41, 46, 51, 108) yazıtlarındaki işaretlere benzer. Z (ń) işareti de hem Talas, hem Yenisey yazıtlarındaki allografları andırır.

A (a) işareti ayırıcı işaret olarak kullanılmaktadır. Benzer durum Talas-2 ve Yenisey yazıtlar için söz konusudur. D^1 (Ÿ) işareti Talas yazıtlarından T-3 ve T-11'de ve Yenisey yazıtlarından E-2, E-11, E-18, E-24, E-46 vs.da geçmektedir.

Anıtın ilginç özelliklerinden biri metinde Tien-Şan yazıtlarında bugüne kadar hiç rastlanmayan iki işaretin bulunmasıdır. Bunlardan biri $^{\ddot{w}}K$ (ō) işaretidir. Aynı işaret Yenisey yazıtlarından E-24 ve E-49'da geçer. Diğer ilginç işaret ise E-2, E-49, E-94 ve Tonyukuk yazıtında geçen ve fonetik değeri konusunda hâlâ araştırmacılar arasında fikir birliği sağlanılamayan "papyon" (Џ) işaretidir.

4. Yazıtın Transliterasyonu, Transkripsiyonu Ve Çevirisi

4.1. Yazıtın Transliterasyonu

[…] T^2ЈR$^2D^2K^2Y$ $T^2G^2L^{2\ddot{w}}K$ $T^2G^2N^2$ A $J^2R^2D^2K^2Y$ Y^2G^2 R^2N^2 D^1G^1LïQ ẄN^{2}Y ẄZY B^2R^2 A

4.2. Yazıtın Transkripsiyonu

[*kök* (?)] *teŋrideki teglük tėgin: yerdeki yeg erin adıglık üni özi bir:*

4.2. Yazıtın Çevirisi

Gökyüzündeki kör şehzade(nin) yeryüzündeki en iyi er ile ayıya ait sesi ve kendisi bir.

5. Yazıtın İmlasıyla İlgili Bazı Açıklamalar

1.-6. işaretler: $T^2ŋR^2D^2K^2Y$. Bu işaret grubu tarafımızcı *teŋrideki* olarak okundu. Benzer ibare Güney Sibirya'daki E-7/3 ve E-149/3'te geçer. Ancak hem bu, hem diğer yazıtlarda *teŋri* kelimesinin sonses ünlüsü ister ek alsın, ister yalın halde kullanılsın yazıda aksettirilir. Kanaatimizce, söz konusu ünlü bulunma ve aitlik eklerinden dolayı içses durumuna geçtiği için yazılmamış olabilir.

7.-10. işaretler: $T^2G^2L^{2\ddot{w}}K$. Kanaatimizce, bu dört işaret yazıt sahibinin ismini göstermektedir. "Kör" anlamındaki *teglük* kelimesi Irk Bitig'in 24. ırkında ve Uigurica III:76-13'te geçmektedir (bk. VATEX, Müller:1922, 2).

11.-13. işaretler: $T^2G^2N^2$. Bu işaret kümesi, tarafımızca, önceki dört işaretin karşıladığı ismin *tėgin* "prens, şehzade" şeklindeki unvanı olarak değerlendirilmektedir. Bilindiği gibi, Moğolistan'daki yazıtlarda (örneğin; KT, BG, Ton., Şine-Usu) söz konusu kelimenin imlası $T^2YG^2N^2$ olup, ilk ünlüsü yazıya aksettirilmektedir. Eski Uygurca metinlerde ise kelimenin hem *tigin* (TYKYN), hem de *tėgin* (T'KYN) şeklinde okunan imlası mevcuttur (bk. Hamilton:1986, 253). Üzerinde durduğumuz yazıtta, kanaatimizce, kelimenin ikinci imla şekli söz konusudur.

14. işaret: A. Bu işaretle yazıtın sonuncu işaretinin birer kelime ayırıcı işaret olduğu aşikârdır.

15.-19. işaretler: $J^2R^2D^2K^2Y$. Bu işaret grubu tarafımızca *y(e)rd(e)ki* olarak okunmuştur. Benzer imlaya sahip aynı kelimeyi E-7/3'te de görmekteyiz. Bu yazıtla birlikte Yenisey havzasında buluna E-7, E-147 ve E-149 yazıtlarında söz konusu yazıttakine benzer *teŋride(ki) yerde(ki)* paralel kullanımı görülmektedir (bk. Kormuşin:1997).

20.-23. işaretler: $Y^2G^2\ R^2N^2$. Söz konusu işaret kümesi tarafımızca *yeg erin* olarak okunmuştur, ancak bu işaretler müteakip *adıg* kelimesinin bir niteleyeni olarak *yegren* "kahverengi, kestane rengi" olarak da okunabilir.

24.-26. işaretler: D^1G^1LïQ. Burada üzerinde durulması gereken işaret sonuncu işarettir. Bu ligatürün fonetik değeri konusunda şimdiye dek fikir birliği oluşmamıştır, ancak bu yazıtta işareti Ramstedt (bk. Amanjolov:1980), Rybatzki (1997) ve Kormuşin'in (1997) önerdiği gibi LïQ olarak değerlendirmek daha doğru olacağı kanaatindeyiz.

33.-34. işaretler: B^2R^2. Bu iki işaret tarafımızca *bir* "bir" olarak okunmuştur. Runik yazıtlarda ilk hecedeki dar düz ünlüler (ı/i)yazıda gösterilir, buradaki durum yine *tėgin* örneğinde olduğu gibi kelimenin yerel imla versiyonu fikriyle açıklanabilir.

6. Sonuç

Çiyin-Taş yazıtları Tien-Şan bölgesinde bulunan 35. ve 36. yazıtlardır, ancak hem paleografik, hem içerik yönüyle Talas ve Koçkor yazıtlarından ziyade Yenisey bölgesi yazıtlarına yakın durmaktadır. Bu özellikle G^1, T^2 ve Ẅ işaretlerinin çizim özelliklerinde göze çarpmaktadır. Yenisey yazıtlarında yine sıkça geçen *teŋride(ki) yerde(ki)* paralel kullanımının üzerinde durduğumuz yazıtta yer alması yine bu görüşü desteklemektedir.

Sonuç olarak Çiyin-Taş yazıtlarının Güney Sibirya ve Tien-Şan yazıtları arasında bir ara öğe olduğu söylenebilir. Bu onların Türk runik yazısının yayılımı ve Tien-Şan yazıtlarının paleografyası üzerine yapılacak araştırmalarda önemli kaynak olabileceğini göstermektedir.

Kaynakça

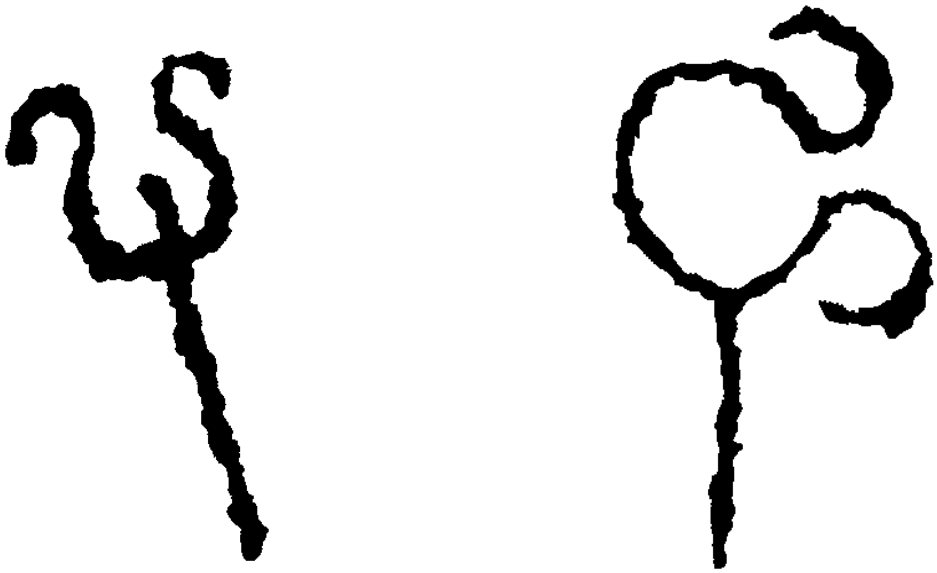
- Amanjolov, A. S. *Tyurskaya Runiçeskaya Grafika (Metodiçeskaya Razrabotka)*, Alma-Ata, 1980: İzdanie KazGU
- Alimov, R. "Koçkor'daki Türgeş Yazıtları", *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 2004/1, s. 10-40.
- *Drevnetyurkskiy Slovar*, Leningrad, 1969: Nauka

- Hamilton, J., *Manuscrits Ouïgours du IXe-Xe Siècle de Touen-Houang, Tome I*, Paris, 1986: Peeters
- Kormuşin, İ. V., *Tyurkskiye Yeniseyskiye Epitafii. Tekstı i İssledovaniya*, Moskva, 1997: Nauka
- Müller, F.W., *Uigurica III. Uigurische Avadana-Bruchstücke (I-VIII), APAW*, 1922/2
- Rybatzki, V., *Die Toñuquq-Inschrift, Studia Uralo-Altaica 40*, Szeged,1997. Vasilyev, D. D. *Grafiçeskiy Fond Pamyatnikov Tyurkskoy Runiçeskoy Pismennosti Aziatskogo Areala (Opıt Sistematizatsii)*, Moskva, 1983: Nauka

Resimler

Resim 1: Kaya üzerindeki av sahnesi tasviri

Resim 2: Lir benzeri damga tasvirleri

Resim 3: I. Çiyin-Taş Yazıtı

Resim 4: II. Çiyin-Taş Yazıtı

YAZITLARDA YENİ OKUYUŞ VE ANLAMLANDIRMA ÖNERİLERİ

Semih TEZCAN*

Özet

Bu bildiride runik harfli eski Türk yazıtlarında daha birçok okuma ve anlamlandırma sorunları bulunduğu ileri sürülmekte, bunlardan bazıları ele alınıp tartışılmakta, bunların çözümüne ilişkin yeni öneriler getirilmektedir.

Anahtar Sözcükler: Eski Türkçe, Orhon Türkçesi, Runik harfli yazıtlar.

Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde asistanlığa atandığım 1974 yılından bu yana eski Türk yazıtlarını hemen her yıl bir kere okuturum. Doğal olarak başlangıçta hocaların çözümlerini iyice anlamak, kavramak, onları öğrenciye iyi aktarabilmek ve açıklayabilmek kaygısını taşıyordum. Yıllar geçtikçe pek çok yerde çözümlerin iyi olmadığını, tatmin edici olmadığını, anlaşılmaz şeyleri anlaşılır gösterebilmek için pek çok zorlama yapılmış olduğunu gördüm. Şüpheli olan veya başka türlü ifade edeyim, doğru çözülmüş olduğu bana şüpheli görünen yerlerin sayısı gittikçe arttı. Kendim çözümler aradım, kimi kez buldum, kimi kez bulamadım. Kimi kez kendi bulduklarımdan da tatmin olmadım. Kısacası, yazıtlarda çözüm bekleyen daha birçok bilmece var.

Aslında kronolojik sıra gözeterek Türkoloji öğretimine runik yazılı yazıtlarla başlamak benim için olduğu kadar öğrenciler için de zorluk yaratmaktadır, aynı zorluğu başka hocaların da çektiğini sanıyorum. Çünkü bu metinlerde, daha ilk satırdan başlayarak çözülmemiş ya da çözümü tahmin ve varsayımlara dayalı sorunlarla karşılaşılır. Henüz Eski Türkçeyi öğrenmemiş olan öğrenci için, hocanın yaptığı çoğu kez karmaşık ve bulanık açıklamaların fazla bir yararı olmaz. Eski Türkçe öğretimine başlarken kronolojik sıraya bağlı kalmaksızın her kelimesi anlaşılan, kısa ve yapısı açık cümlelerden oluşan Eski Uygurca metinler seçmek, giderek daha karmaşık metinlere yönelmek ve runik harfli metinleri en sona bırakmak belki çok daha uygun olacaktır. Ancak bildiri sunmak üzere bana verilen süreyi iyi kullanabilmek için bu giriş sözlerini kısa kesmek zorundayım.

Bugün şu noktaları belirlemiş durumdayım:

1) Yazıtlarda doğru çözülmemiş (yani doğru okunmamış ve doğru anlaşılmamış) birçok yer vardır. Biz bunlardan bir kısmının farkında bile değiliz, bunlara "gizli sorunlar" diyorum. Eski Uygurca metinlerde ise korpus genişledikçe çözülemeyen hemen hiçbir sorun kalmıyor.

2) Yazıtlardaki sorunlar, sadece runik yazının güçlüklerinden, yerine göre değişik okumalara olanak vermesinden kaynaklanmıyor. Sorunların çoğu, metinlerin taş üzerine kazılışı sırasında atlanmış ya da yanlış yazılmış işaretlerden kaynaklanıyor. Bununla yazıtların özensiz biçimde hazırlandığını söylemek istemiyorum. Aksine, yazıların kazılışında oldukça özen gösterilmiş olduğunu söyleyebilirim. Öyle olmasaydı, çok daha büyük sorunlarla karşı karşıya kalacaktık. Burada bununla bağlı olan üçüncü belirlemeye geçelim:

3) Şunu her zaman hatırımızda tutmalıyız: Taş üzerine kazılan bir işaretin yanlış olduğu sonradan fark edilse bile, bunu düzeltmek olanağı yoktur. Yazıcı, daha doğrusu kazıcı, yanlışını öylece bırakmak zorundadır. Kaldı ki yazıcı, çoğu zaman yanlışının farkına varmadan bir sonraki işareti kazımaya geçmiştir. Burada bununla ilgili ayrıntılara giremeyeceğim. (Aslında şu gibi soruların sorulması, tartışmaya açılması gerekmektedir: Yazıcının yazdığını anlayıp anlamamış olduğu. Yazıcı dediğimiz kişinin gerçekten yazıcı mı, yoksa taş ustası mı olduğu. Türkçe bilip bilmediği (açıkça söylersek: Türk mü, yoksa Çinli mi olduğu). Belki şöyle örnekler üzerinden düşünmeliyiz: Çavuştepe kazı yerinde (Van / Gürpınar) uzun yıllardır bekçilik yapan oralı bir köylü, Urartu dilinin tek kelimesini bilmediği halde çivi yazısını öğrenmiş, küçük bir ücret karşılığı turistik eşyalar

* *Prof. Dr., Bilkent Üniversitesi, İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, Türk Edebiyatı Bölümü, Ankara-Türkiye, stezcan@bilkent.edu.tr.*

bu yazıyla üzerine orayı ziyaret edenlerin adlarını yazıyor. Bugün mezar yazıtları üzerine Arapça dualar veya ibareler kazıyanların çoğu, bu işi ne yazdıklarını bilmeden yapmaktadır. Eskiden çekimciler (müstensihler) arasında okuma yazma bilmeyenlerin de bulunduğu, bunların yazıyı bir resim kopye eder gibi çekimledikleri bilinmektedir.

Yazıtlar aslında okunmak için dikilmiş değildi. Bunlar bugünün deyimiyle prestij (itibar) yazıtlarıydı. Diktiren de, yazılmasına nezaret eden de, üzerine yazıları yazan / kazan da bunları kimsenin okumayacağını zaten bilmekteydi. Sağdan sola yazılan Eski Türk runik yazısının, yazıtlar üzerindeki satırların yönü yukarıdan aşağı olmak yazılı / kazılı bulunması, bu söylediklerimin en açık kanıtıdır. 19. yy.a kadar -yani bu yazıtlarda ne anlatıldığını merak eden filologlar, tarihçiler gelinceye kadar- bu yazıtları okumuş, hatta okumaya çalışmış kimselerin bulunduğunu tasavvur etmek güçtür.[1] Bugünü düşünelim, herhangi bir anıta, okunması kolay bir yazıyla, bilinen bir dille eklenen uzunca bir metni veya duvarları yazılarla kaplı muhteşem yapılardaki yazıtları okuyanların sayısı belki binde bir bile değildir.

Demek istediğim şu: Elbette yazıt heybetli görünmeli, üzerinde düzgün satırlar bulunmalı, işaretlerin hepsi aynı büyüklükte olmalıydı. Fakat yazıtta hiçbir yanlış, hiçbir eksik bulunmaması gibi bir amaç yoktu ve zaten olamazdı.

Şimdi düzeltme önerilerime geçiyorum. Bunlardan bir kısmını daha önce Almanca olarak yayınladım. Bir kısmını Mayıs 2009'da Dağlık Altay'daki sempozyum'da sundum.[2] Bunlar arasında yıllardan beri öğrencilerimle paylaşmakta olduklarım da var. Birkaç tanesi aranızda bazıları için tekrar edilmiş olacak, kusura bakmasınlar.

kök türk

Kök Türk / *Gök Türk* (veya birleşik yazılmış olarak *Köktürk* / *Göktürk*) adlandırması filolojik bir yanılgıya dayanmaktadır. Karşılaştırmalı Türkolojinin kurucusu büyük usta Willy Bang, bir dikkatsizlik sonucu *Kök Türk* adınının birçok kez ve pek kesin bir biçimde Orhon devletinin adı olarak geçtiğini yazmıştı. Özellikle Türkiye'de pek beğenilen bu adlandırma, pek büyük bir yaygınlık kazanmıştır. Örneğin Berlin Üniversitesi'nde hukuk doktorası yapmakta iken bir süre Bang'ın derslerine de devam etmiş olan Hüseyin Avni Bey[3] ve onun gibi daha birçok kişi, 1934'te soyadı yasası yürürlüğe girince "Göktürk" soyadını almıştır. Bugüne değin "Göktürk" veya "Köktürk" adı ile sayısız kitap, makale, ansiklopedi maddesi vb. yazılmış olsa da "Yanlış yanlıştır", "Her yanlış düzeltilmelidir", "Yanlışın neresinden dönülse kârdır". Hele bilimde bir yanlışı sürdürmek kesinlikle olmaz.

Daha önce ayrıntılı olarak yazdığım[4] bu konu üzerinde fazla durmayacağım. Bu iki kelime, yani *kök* ve *türk* kelimeleri, yazıtlarda birçok kere değil, sadece bir kere yanyana gelmiştir. Orada da *kök* "büyük aile, soy, klan", *türk* ise "beylerin siyasi örgütü, beyler birliği, askeri aristokrasi" anlamınadır. Söz konusu cümle şudur: Köl Tėgin Yazıtı, doğu yüzü, 3. satır *ekin ara* **:** *idi oksuz* **:** *kök* **:** *türk* **:** *ança* **:** *olurur ermiş* = Bilge Ḫaġan Yazıtı, doğu yüzü, 4. satır **:** *ekin ara* **:** *idi oksuz* **:** *kök* **:** *türk* **:** *ėti* **:** *ança* **:** *olurur ermiş*.

---

[1] Runik yazılı bazı taşları 18. yüzyılda görmüş olan Avrupalılar (Messerschmidt, Strahlenberg ve bşk.) bunları okumalarının mümkün olmadığını anlamış olmalılar ki herhangi bir yazı çözme (déschiffrement) girişiminde bulunmamış, yazıtların resmini yapmakla, işaretleri kopye etmekle yetinmişlerdir.

[2] 20-25 Mayıs 2010 arasında Altay Cumhuriyeti'nin başkenti Dağlık Altay'da (Tuulu Altay, Gorno Altaysk) "Interpreting the Turkic runiform sources and the position of the Altay corpus" adı altında gerçekleştirilen bu sempozyum, Frankfurt, J.W. Goethe Üniversitesi ile Dağlık Altay Devlet Üniversitesi tarafından düzenlendi.

[3] Hüseyin Avni Göktürk (1901-1983), Bang'ın öldüğü ve Türkiye'de soyadı yasasının çıktığı 1934 yılında öğrenimini bitirip Berlin'den dönmüş, 1954'e kadar yüksek devlet memurluklarında bulunmuş, daha sonra milletvekili seçilmiş, adalet bakanı, içişleri bakanı ve milli emniyet hizmeti reisi olarak görev yapmıştır.

[4] Bu sorunu 1987'de Birinci Alman Türkologları Kongresi'ne sunduğum bir bildiride ele almıştım. Bu bildiri genişletilmiş biçimiyle o kongrenin bildiriler derlemesinde yayınlandı: "Gibt es einen Namen Kök-türk wirklich?" {Kök-Türk diye bir ad gerçekten var mı?}. *Türkische Sprachen und Literaturen, Materialien der ersten Deutschen Turkologen Konferenz.* Yayınlayanlar: I. Baldauf, K. Kreiser, S. Tezcan. Wiesbaden 1990. 357-376. Bu yazıyı daha da genişletip Türkçe olarak yayımlamam gerekiyor.

Köl Tėgin Yazıtı'ndaki cümlede *ėti* "düzene sokarak, düzenleyerek" eksiktir, yani yazının taşa kazılması sırasında bu kelime unutulmuştur.[5] Cümlenin tam ve doğru biçimi Bilge Ḫaġan Yazıtı üzerindeki biçimidir. Bu cümleyi şöyle anlıyorum: "[Atalarım Bumın Ḫaġan ve İstemi Ḫaġan] o zamanlar (*ekin ara*), sürekli olarak (*idi oḳsuz* "hiç aralıksız") soyları (*kök*) ve beyler örgütünü (*türk*) düzene sokarak (*ėti*) o surette hüküm sürerlermiş (*ança olorur ermiş*)."

Şimdi burada bir müjde verebilirim: 1981 yılında Turfan yakınındaki buluntu yerlerinden Bezeklik'te yapılan bir kazıda elde edilmiş Eski Uygurca bir belge, direktörü olduğum Berlin-Brandenburg Bilimler Akademisi Turfan Araştırmaları Projesi'nin Çin bilim kurumlarıyla yaptığı işbirliği çerçevesinde, incelenmek üzere bundan kısa bir süre önce Berlin'e gönderildi. Meslektaşım ve arkadaşım Prof. Peter Zieme tarafından incelendi ve yayınlandı.[6] Bu belgede, Uygur Kağanlığı döneminde, M.S. 762'de Uygurların Maniheizmi kabul etmeleri üzerine çok önemli bilgiler bulunmaktadır. Bu arada *Ėl Orḳun* özel adı geçmektedir, Zieme haklı olarak bu adı, 745-840 arasında bugünkü Moğolistan topraklarında egemen olan "Uygur Kağanlığı"nın adı olarak yorumlamıştır, (*ėl* 'düzen içerisinde ülke', *Orḳun* veya *Orḳon* 'Orhon nehrinin aktığı bölge').[7] Hatırlatmakta yarar var: Bazı araştırmacılar, öteden beri *Kök Türkçe, Gök Türkçe* adlandırmalarını değil, yanlış olması ihtimali bulunmayan *Türk Kağanlığı, Orhon Türk devleti, Orhon Türkçesi, Runik yazılı Eski Uygur yazıtlarının dili, Yenisey Türkçesi, Eski Kırgız Türkçesi* gibi coğrafyayı veya etnik aidiyeti esas alan adlandırmaları tercih etmişlerdi.

Bu münasebetle eklemek istiyorum: *türk* kelimesi yazıtlarda birçok yerde "askeri aristokrasi, beyler sınıfı, asiller" anlamına gelir, *bodun* her yerde "halk, bey soylu olmayan halk, avam" anlamına gelir; *türk bodun* "Türk halkı" demek değildir, "beyler ve halk", yani "hâs u âm", yani "bütün halk" demektir.

Her iki kelimenin (*türk* ve *bodun*) kökenleri ve anlamları üzerine değişik görüşler vardır. Burada bu güç ve karmaşık sorunları derinlemesine ele almam mümkün değil. Yalnızca şunu belirteyim: Ben, bir bildirimde Eski Türkçede 'halk' anlamına gelen *bodun* kelimesinin büyük bir ihtimalle eski bir İranî dilden Eski Türkçeye girmiş bir kelimeye (**pāda*) bağlanabileceğini ve o İranî dildeki anlamının 'sürü' olduğu görüşünü savunmuştum,[8] bu görüşüm değişmiş değildir.

ewireki (veya ***bėrki*** **veya** ***bėrreki***)

Bugüne kadar *biriki* okunmuş ve "müttehit, birleşik" olarak anlaşılmış olan kelime, bir gölge kelimedir (ghost word). Böyle bir kelime, eski ve yeni Türk dil ve lehçelerinin hiçbirinde ortaya çıkmamıştır ve herhalde hiçbir zaman da çıkmayacaktır. Şu halde iki kez $b^2ir^2k^2i$ yazılışıyla görülen bu kelime için başka bir çözüm bulunmalıdır.

Ben üç çözüm öneriyorum, aşağıda bunları sırasıyla sunacağım:

$b^2ir^2k^2i$ yazılmış kelimeyi *ewireki* okumak mümkündür, bu: *ew+i+re+ki* "çadırındaki" / "çadırlarındaki" olarak anlaşılabilir. Köl Tėgin Yazıtı, güney yüzü, 1. satır (= Bilge Ḫaġan Yazıtı, kuzey yüzü, 1. satır) *ewireki uġuşum bodunum* "Çadırlarındaki akrabalarım, halkım" olarak yorum-

[5] İki yazıtı, yani Köl Tėgin ve Bilge Ḫaġan Yazıtlarını birbiriyle karşılaştıran çok iyi bir yazı vardır: Even Hovdhaugen, "The Relationship between the two Orkhon Inscriptions". *Acta Orientalia* ediderunt Societates Orientales Danica Norvegica Svecica. Apud Ejnar Munksgaard, Havniae, vol. 36, 1974, 55-82; bkz orada s. 75 ve Vilhelm Thomsen, *Turcica* (Helsinki, 1916) s. 17-26.

[6] Peter Zieme'nin söz konusu makalesi Çinceye çevrilerek yayınlanmıştır: "Yǒuguān Móníjiào kāi jiào Huíhú de yījiàn xīn shǐliào" {Maniheizmin Uygurlar arasına girişi hakkında yeni bir belge / A New Document on the Introduction of Manichaeism among the Uighurs}. *Dunhuangxue jikan* {Dunhuang Araştırmaları Dergisi / Journal of Dunhuang Studies} 3/2009. Yazının, Almanca aslından yaptığım Türkçe çevirisi yakında yayınlanacaktır.

[7] Zieme, *Ėl Orḳun* ile *Ėl Ötüken* ve *Ėl Asmış* (*balıḳ*) özel adlarını karşılaştırır.

[8] Semih Tezcan "Über die ursprüngliche Bedeutung von *bodun*". *Turfan Revisited - The First Century of Research into the Arts and Cultures of the Silk Road*, yayınlayanlar: Desmond Durkin-Meiserernst, Simone Christiane Raschann, Jens Wilkens, Marianne Yaldiz, Peter Zieme. Monographien zur indischen Archäologie, Kunst und Philologie Band 17, Berlin 2004, s. 349-350.

lanabilir. Köl Tėgin Yazıtı, doğu yüzü, 27. satırda (= Bilge Ḫaġan Yazıtı, doğu yüzü, 22. satır) *ewireki bodunuġ ot suw ḳılmadım* "Çadırlarında bulunan halkı güç durumda bırakmadım" demek olabilir.

Eski Uygurcada 3. kişi iyelik eki üzerine *+rA* yön gösterme (directivus) eki gelmesi için açık seçik bir örnek bulunmuyor, fakat *kesre* 'sonra, peşinden' < **ke+si+re* bunun mümkün olabildiğini gösterir.[9] Eski Anadolu ve Rumeli Türkçesinde *aġzıra, başıra, boynıra, ḳarnıra, yüzire* örnekleri var.[10]

İkinci olanak b^{2}ir^{2}k^{2}i yazılmış olan kelimeyi **bėrki* 'güneydeki', üçüncü olanak da (r^{2} harfinin tekrar edilmemiş olduğunu kabul edip) **bėrreki* 'güney yönündeki' olarak yorumlamaktır. Bu çözümlerin makul tarafları ve zayıf tarafları var, burada bunları sadece bir ihtimal olarak duyurmak istedim, ayrıntılı biçimde tartışmayacağım.

ulam tı (veya ***ulamtı***)

Köl Tėgin Yazıtı, güney yüzü, 3. satırda (= Bilge Ḫaġan Yazıtı, kuzey yüzü, 2. satır) bugüne kadar *ol amtı* okunmuş, anlaşılamamış olan sözneyi *ulam tı* okuyorum ve "sürekli" olarak diye yorumluyorum, *ulam* için bkz. EDPT 146 *ulam* 'continuosly, lasting, permanent' özellikle Ḳutadġu Bilig 31 *kesüksüz tutaşı ulam* "kesintisiz, sürekli, devamlı".

Buradaki *tı*'nın ne olduğuna gelince: bunun başlı başına bir kelime olması ihtimali, en kuvvetli ihtimaldir, bkz. EDPT 433 *tı*. Clauson, pek nadir görülen bu kelimenin 'continuously'{sürekli} anlamına veya buna yakın bir anlama geldiği tahmin etmiştir, bütünüyle haklıdır. İkinci ihtimal, buradaki *tı*'nın *edgüti*'de olduğu gibi pekiştirme olmasıdır,[11] A. von Gabain bu pekiştirmeyi Çince *ting* < *d'ieng* 'daima' kelimesinden açıklardı.[12]

ulam tı aṅıġ yoḳ "Sürekli olarak fitne yok" demektir.

ėwşük (veya ***ėwişük***)

Köl Tėgin Yazıtı, güney yüzü, 6. satır da bugüne değin *bisükiŋe tegi ıḳıdmaz ermiş* veya *ebi eşikiŋe tegi ḳıdmaz ermiş* vb. biçimde okunmuş[13], değişik biçimde anlamlandırılmış olan söznenin doğru okunuşu *ėwşükiŋe tegi aḳı ıdmaz ermiş* olsa gerek. Cümlenin tamamı şöyledir: *bir kişi yaŋılsar uġuşı bodunı ėwşükiŋe tegi aḳı ıdmaz ermiş*. Anlam: "Bir kişi yanılsa (yani Çin egemenliğinde bulunan topraklara gitse), onun akrabaları ve ona tabi olan *bodun* ("halk") kargaşaya düşünceye kadar Çin yöneticileri ona bol (mal) göndermez imiş." Hatırlayacaksınız, yazıtta, bundan önce Çinlilerin insanları "Yakın gelirseniz iyi mal alırsınız" diye kandırdıkları anlatılmıştır. "Bir kişi" denilen, elbette her hangi bir birey değil, "beylerden biri"dir. İşte o bey'in bütün akrabaları ve ona tabi olan "avamdan kişiler"in kargaşaya (*ėwşük*) düşmesinden söz ediliyor. Dīvān luġāti't-türk'te *ewşük* vardır, fakat kapalı *ė* ile değil, açık *e* ile *ewşük* okunacak biçimde harekelenmiş-

[9] Marcel Erdal, *A Grammar of Old Turkic*, Leiden 2004,179, dipnot 308'de **kė+sin-re > kėsre* gelişimini kabul ederken, galiba arada bir de adıl *n*'si bulunmuş olması gerektiğini varsaymıştır.

[10] Bunlar için bkz. *Tarama Sözlüğü* cilt VII (*Ekler*), 241-2.

[11] Marcel Erdal, *Old Turkic Word Formation* başlıklı kitabında (Wiesbaden 1991) bu *+ti* (*edgüti*), *+dı* (*ḳatıġdı*) pekiştirmelerini ayrıca ele almamış ise de I. cilt, 406 ve devamında birleşik bir ek olan *+lAtI* (*+latı* / *+leti*) için örnekler vermiştir: *birtemleti* 'en sonunda, nihayet', *neçükleti* 'nasıl, nasılsa', *köz körügleti* 'göz göre göre'.

[12] Bkz. A. von Gabain, *Alttürkische Grammatik*, ^{3}1974, 370.

[13] Bilge Ḫaġan Yazıtı, kuzey yüzü, 4-5. satırlarda, bu cümlenin bulunduğu kısım tahrip olduğundan birçok kelime okunamamaktadır.
Bu cümlenin okunması ve yorumlanması hakkındaki denemeler için bkz. Ahmet B. Ercilasun, "*Bir kişi yañılsar oġuşı bodunı bişükiñe tegi ḳıdmaz ermiş* (KT, G, 6 = BK, K, 4) İbaresi Üzerine", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten* 1993, 83-89. Ercilasun *ebi eşükiŋe tegi ḳıdmaz ermiş* okuyup "evine eşiğine kadar sınır, hudut tanımazmış" diye yorumlamayı önermiştir.

tir.[14] Bu harekelemenin yanlış olduğunu sanıyorum. Maḥmūd, kelimeyi, Arapça '*āriża* ile çevirmiştir, bu herhalde 'düzensizlik, kargaşa' olarak anlaşılmalıdır.[15] Eğer bu kelime, *ėwiş-mek* 'hep birden acele etmek, kaçışmak' (< *ėv-iş-*) fiilinden türemiş ise, gerek Orhon Türkçesinde, gerekse Dīvān luġāti't-türk'te kapalı e (*ė*) ile *ėwişük* (veya vurgusuz orta hece düşmesiyle > *ėwişük*) olması beklenirdi. Galiba burada, yazının taş üzerine geçirilişi sırasında bir yanlış yapılmıştır: Önce *kapalı ė*'yi gösterecek olan *i* harfinin kazılması gerekirken, *w* ünsüzünü göstermek için kullanılan b^2 harfi kazılmıştır. Yukarıda açıklamaya çalıştığım üzere, böyle bir yanlışın farkına varılmış olsa bile taş üstünde düzeltilmesi mümkün olmamıştır. Sonuç olarak $ib^2s^{2ü}k$ harfleriyle yazılması gereken *ėwşük* kelimesi, $b^2is^{2ü}k$ harfleriyle ilk iki harfin yeri yanlış yazılmış olduğu için araştırmacılar bunu *bėşük*, *bisük* vb. biçimlerde okuyup çözümler üretmeye gayret etmişlerdir.

Öte yandan söz konusu fiilin yalın kökü (simplexum), Türkmencede uzun ve açık *e* ile *ēv-mek* biçiminde bulunur; Osmanlıcada da bazen sadece *elif* ile *ev-mek* okunacak biçimde, bazen de *elif + ye* ile *ėv-mek* okunacak biçimde yazıldığı ve harekelendiği görülür. [16]

Bu cümlenin anlaşılmamasının bir başka sebebi, *aḳı ıdmaz ermiş* söznesinin ilk kelimesinin doğru okunmamış olmasıdır. Burada telaffuzu *ḳı* olan runik harfi *aḳı* diye okumak ve 'cömert' diye anlamlandırmak gerekiyor. Başka türlü ifade edelim: *aḳı* kelimesinin önsesindeki ünlünün yazılmamış olması Eski Türk yazısı için bütünüyle normaldir. Ben, *aḳı ıdmaz ermiş* söznesini "bol (mal) göndermez imiş" diye yorumluyorum; *aḳı* için bkz. EDPT 78 *akı* 'generous, openhanded' {cömert, eli açık}.

ekin ara

Bu deyim, çok kuvvetli bir ihtimalle "ikisi arasında" anlamına gelmiyor, "o sırada, o esnada, o zamanlar" anlamına geliyor; Eski Uygurcada *ėkin ara* deyiminin bu kullanılışı için örnekler vardır.

Köl Tėgin Yazıtı, doğu yüzü, 1. satır: *üze kök teŋri asra yaġız yėr ḳılıntuḳda ekin ara kişi oġlı ḳılınmış* "Yukarıda mavi gök, aşağıda yağız yer meydana geldiğinde, (işte) o zaman insan oğlu da meydana gelmiş."[17]

Köl Tėgin Yazıtı, doğu yüzü, 2. satır: ekin *ara idi oḳsuz kök türk ança olorur ermiş*, bu yazıtta *türk* kelimesinden sonra *ėti* bulunması gerekirken, bu kelime unutulmuş, sözne eksik yazılmış, bu da çok önemli yanlış anlamalara yol açmıştır.[18] Eksiksiz yazılışı, Bilge Ḫaġan Yazıtı, doğu yüzü, 4. satırda buluyoruz: *ekin ara idi oḳsuz kök türk ėti ança olorur ermiş* "(Atalarım olan hakanlar), o zamanlar (*ekin ara*) sürekli olarak (*idi oḳsuz*), soyları (*kök*) ve beyler örgütünü (*türk*) düzene sokarak (*ėti*) öylece hüküm sürer imiş (*ança olorur ermiş*)."

Ongin Yazıtı, sağ yüzü 2. satır: *ekin ara atig yaġı bolmuş* "O sırada Atig düşman olmuş."[19]

---

[14] اَڤشُكْ

[15] Atalay çevirisinde '*āriża*'yı 'bir kimsede eskiden bulunmayıp sonradan gelen hal, hastalık ve buna benzer şeyler, ârıza' ile karşılamışken (cilt I, Ankara 1939, 105), dizin cildinde 'evin merteği, direği' anlamını da eklemiş ve oradaki dipnotunda çeviride unutulan bu anlamın buraya en uygun gelen anlam olduğunu belirtmiştir (*Endeks*, Ankara 1943, 208). Clauson da ona uymuş, EDPT 16 *evşük* maddesinde, Arapça '*āriża*'nın birbirinden çok farklı anlamları olduğunu yazdıktan sonra, sebep göstermeksizin bunlardan 'cross-beam, lintel' {kapı veya pencerenin üstündeki söve, lento} anlamını uygun görmüştür. Arapça kelimenin öteki anlamları 'hastalık, talihsizlik, sakatlık'.

[16] Örnekler için bkz. *Tarama Sözlüğü* III, 2130-38.

[17] Bu cümleyi bir başka yazıda ayrıntılı olarak ele almak niyetindeyim.

[18] Buna, yukarıda *kök* ve *türk* kelimeleri üzerinde dururken de değindim.

[19] Daha önceki araştırmacılar da burada *ekin ara* deyimini "bu arada" diye anlamışlardı; örn. Tekin şöyle çevirmiştir: "Meanwhile, the Atig started hostilities." (*A Grammar of Orkhon Turkic*, Bloomington 1968), 292.

bolun ve ***bolna-maḳ***

Bugüne değin *bulun* okunmuş olan kelime *bolun*, dolayısıyla bundan türeme olan fiil de *bulna-maḳ* değil, *bolna-maḳ* okunmalıdır.

Köli Çor Yazıtı, batı yüzü, 5. satır: *sançıp ölürüp oġlın kisisin bolun ḳıltı* "Mızraklayıp öldürüp oğlunu ve eşini esir etti."

Köli Çor Yazıtı, doğu yüzü 10. satır: *süŋüşüp süsin sançdı ėlin aldı oġlın kisisin bo[ln]adı* "Savaşıp askerlerini mızrakladı, yurdunu ele geçirdi, oğlunu ve eşini tutsak etti."

Söz konusu *bolun* kelimesi, şimdiye değin sanıldığı gibi Türkçe *bul-maḳ* fiilinden türemiş değildir. Moğolcadan alıntıdır. Moğolca *boġol* 'tutsak' anlamına gelir. Bu kelime Türkçeye girince hem büzülmeye uğramış, hem de topluluk (collectiv) eki *+(A)n* ile genişlemiştir: *boġol* > **bōl, bōl+ăn* > *bolun.* Fakat tıpkı aynı yapıda olan *eren* gibi tekil anlamda kullanılmıştır. Bu kelime Eski Uygurca, Karahanlıca ve Eski Osmanlıcada da bulunur. Türkçe *bul-maḳ* eyleminden türemiş olduğu varsayıldığı için her zaman yanlış okunmuştur. Yayına hazırladığım Topkapı Sarayı Oğuz-namesi'nde bu kelime üzerine uzun bir not bulacaksınız.

yort-maḳ

Bugüne değin *yorıt-maḳ* 'yürütmek' okunmuş olan kelimeye ait verilerin bir kısmı *yort-maḳ* 'at sürüp gitmek, sefer etmek' olarak düzeltilmelidir. Örneğin Köl Tėgin Yazıtı, güney yüzü, 4. satır: *bunça yėrke tegi yortdum* "Bunca memleketlere kadar sefer ettim." Meslektaşım Prof. Marcel Erdal, bana kendisinin *yort-maḳ* eyleminin zaten *yorıt-maḳ* eyleminden geldiği görüşünde olduğunu bildirdi (yani: *yorı-t- maḳ* > *yorıt-maḳ-* 'atı yürütmek' > *yort-maḳ* 'at sırtında sefer etmek'). Bu noktada tam tatmin olmuş değilim.

ḳuntur-maḳ

Bugüne değin *ḳontur-maḳ* "yerleştirmek, iskân etmek" okunmuş olan kelimeye ait verilerin bir kısmı belki *ḳuntur-* "talan etmek, yağmalatmak" olarak düzeltilmelidir. Örneğin Köl Tėgin Yazıtı, doğu yüzü, 2. satır: *ilgerü Ḳadırḳan yışḳa tegi kėrü Temir Ḳapaġḳa tegi ḳunturmuş* "Doğu yönünde Kadırkan yaylasına kadar, batı yönünde Demir Kapı'ya kadar yağma ettirmiş." Krş. EDPT 632 *kun-* 'to steal, carry off' {çalmak, kapıp götürmek} Clauson "sadece aşağıdaki veriler bulunmaktadır" anlamına gelen n.o.a.b. kısaltmasıyla Eski Uygurcadan 8, DLT'ten 2 veri gösterir, Kıpçakça sözlüklerdeki *ḳunuş* 'yağma' türemesine değinmamiştir.[20]

Tıvaca *xunaar* 'otbirat´ siloy'[21] (= güç kullanarak almak, zorla almak).Tofalarca *ḳun-* 'otni-mat´, otbirat´' {almak, elinden almak}.[22] Atlı kavimlerin düşman varlıklarını talan etmeleri onların belirleyici özelliklerinden biridir. Yazıtlarda *yulı-maḳ* eylemi de bu anlamda kullanılmıştır.

böleşser (veya ***bölesser***)

Tonyukuk Yazıtı'nda bugüne değin *böŋser* veya *bülser* okunmuş olan kelime *böleşser*, fakat belki de ünsüz benzeşmesi olduğu düşünülerek *bölesser* okunmalıdır: *böle-* 'böğürmek' eyleminden işteşlik çatısıyla *böle-ş-mek* 'karşılıklı böğürmek, hep birden böğürmek' demektir. Tonyukuk Yazıtı I, batı yüzü, 5. satır: *toruḳ buḳalı semiz buḳalı ıraḳda böleşser* (veya oku:

[20] *Ettuhfet-üz zekiyye fil-lûgat-it-türkiyye* (çev. Besim Atalay), TDK İstanbul 1945, 204 *konuş* (oku: *ḳunuş*) 'yağma'. Ananiasz Zajączkowski. *Vocabulaire Arabe-Kiptchak de l'époque de l'État Mamelouk Bulġat al-muštāq fī luġat at-turk wa-l-Qifžāq*, Warszawa 1958, 40 *qonuš* (oku: *ḳunuş*) 'attaque, incursion' {hücum, akın}. Bu kelime için Clauson zamanında bilinmeyen Eski Uygurca bir veri de vardır, bunu Marcel Erdal, *Old Turkic Word Formation* başlıklı kitabında (Wiesbaden 1991; I, 318) göstermiştir: *ḳunuş ḳırma ḳılurlar* "they practise robbery and pillage." Bu sözne, Stockholm'de bulunan bir Altun Yaruḳ yazmasında (SuvStockh.72) geçer.

[21] *Tıva-orus slovar´*, Moskva 1968, 494.

[22] V. İ. Rassadin, *Fonetika i leksika tofalarskogo yazıka*, Ulan-üde 1971, 222.

bölesser) *semiz buḳa toruḳ buḳa tėyin bilmez ermiş* "Cılız boğa(lar) ve semiz boğa(lar) uzaktan böğrüşse, (insan) hangisi semiz boğa, hangisi cılız boğa diye ayırt edemez imiş." Bunun bir atasözü olduğu bellidir.[23]

Türkiye Türkçesinde sığırların bağırması için *mola-mak* / *molaş-mak*, *möle-mek* / *möleş-mek* ve *böğür-mek* / *böğrüş-mek* yansılamalı fiileri kullanılır. Tıvacada boğanın çıkardığı ses için *möö* yansılaması kullanılmaktadır.[24] Türkmencede *mōleş-mek* 'böğrüşmek' anlamına gelir.[25]

Yine buna benzer biçimde Tonyukuk Yazıtı I, güney yüzü, 5. satır'da bugüne değin *ḳabsar* vb. okunmuş olan kelime[26] *ḳawuşsar* veya burada da gerileyici ünsüz benzeşmesi olduğu kabul edilerek *ḳawussar* okunmalı , "bir araya gelirse, kavuşursa" olarak anlamlandırılmalıdır.

Runik harfli yazıtlarda, ünsüzleri gösteren işaretlerin (bizim mantığımıza göre) ardarda iki kere yazılması gereken durumlarda genellikle böyle yapılmadığı görülmektedir, böyle durumlarda o işaret, çoğu zaman sadece bir kere yazılmaktadır. (Bu tür yazılışların ve karşı örneklerin sistematik olarak araştırılması gerekir.) Tonyukuk Yazıtı II, 26. satırda (= kuzey yüzü, 2. satır) da bu yazı geleneği göz önünde tutarak *toġ* yerine *toġuġ* okumak mümkündür: *on tünke yantaḳı toġuġ ewirü bardımız* "On gece boyunca yan taraftaki maniayı (aşılmaz dağı?) dolanarak gittik."

mu

Eski Uygurcada ve daha sonraki Türk dillerinin pek çoğunda soru eki işleviyle kullanılan *mu / mü* için yazıtlarda, soru eki işlevine tanık gösterilebilecek veriler bulunmaz. Tonyukuk Yazıtı'nda iki kez geçen *mu*, metin bağlamına göre her iki veride de soru eki değildir, bir pekiştirme kelimesi olarak kullanılmıştır: Tonyukuk Yazıtı I, batı yüzü, 5. satır: *ḳaġan mu ḳışayın tėdim* "Kağan da ilan edeyim, dedim." Tonyukuk Yazıtı I, güney yüzü, 7. satır: *bar mu ne?* "Var işte, değil mi?" anlamını taşıyor.

Oġuzda ıntın

Tonyukuk Yazıtı I, güney yüzü, 1. satırda şimdiye kadar *Oġuzduntan, Oġuzdantan* vb. okunmuş, değişik biçimlerde yorumlanmış sözne *Oġuzda ıntın* okunmalıdır; "Oğuz'dan bu yana" demektir.

tayġun

Köl Tėgin Yazıtı, güneydoğu yüzünde güç bir cümle vardır: *ıġar oġlanıŋızda tayġunuŋızda yėgdi igidür ertigiz uça bardıġız.* Burada geçen *tayġun* kelimesinin 'akdoğan, toygun' anlamına geldiğini sanıyorum.[27] Akdoğan, doğanların en değerlisidir. Bürhān-ı ḳati' sözlüğü bunun "sultanların avcı kuşu" olduğunu yazar. Cümlenin başındaki *ıġar* anlaşılmıyor, şimdiye kadar bu kelime tatmin edici bir açıklama yapılabilmiş değildir, cümlenin devamını şöyle anlıyorum: "(Halkı) kendi çocuklarınızdan, akdoğanınızdan daha iyi beslerdiniz, (şimdi) öldünüz."

---

[23] Bu söz, içerik bakımından hiç ilgisi yoksa da biçim bakımından Dobruca Tatarcasındaki bir atasözünü çağrıştırıyor: *Uzaktakîlar kişneşír, cuwuktakîlar tíşleşir* "[Hayvanlar / insanlar] uzakta bulunduklarında birbirlerine istekli davranırlar, yakın olduklarında ise birbirlerini ısırmaya başlarlar".

[24] *Tıva-orus slovar´, Moskva 1968, 301 möö* 'zvuk opodracanıe bıka'.

[25] *Türkmen Diliniŋ Sözlügi*, Aşgabat 1962, s. 450 *mōleş-mek* 'ḳop bolup mōlemek, bir topar bolup mōlemek'. Bu tanımda kullanılmış olan *mōle-mek* eylemi ise sözlükte eksiktir.

[26] Talat Tekin *qabıs(s)ar* okumuştur.

[27] Bu kelime hakkında değişik görüşler ileri sürülmüştür. Ceval Kaya, "Köl Tigin Yazıtının Güneydoğu Yüzünde Taygun mu yoksa Ataygun mu Okunmalı?" başlıklı yazısında (*İlmî Araştırmalar* 6, İstanbul 1998, 171-179) bunların hepsini bir araya getirdikten sonra, yeni bir öneriyle *ataygun* 'babacıklar, oğlancıklar' yorumunu önermiştir.

Doğan ve benzeri avcı kuşları ava alıştırıp sürekli yüksek kondisyonda tutabilmek için ağızlarına lokma lokma et vererek beslemek son derecede önemlidir. Özellikle başarılı hücumlardan sonra sahibinin kuşa et yedirip onu ödüllendirmesi gerekir. Moğolistan'da bugün de dünyanın en iyi avcı kuşları yaşar, bu ülkede ve başka Orta Asya ülkelerinde geleneksel avcı kuş alıştırma[28] teknikleri çok iyi bilinmekte ve sürdürülmektedir.

[28] Avcı kuşlar için "eğitmek" dememek gerektiğini, onların hiçbir zaman eğitilemeyeceğini, yapılan işe ancak ve ancak 'alıştırmak' denebileceğini bu işi meslek edinmiş birisinden, bir doğancıdan öğrenmiştim.

KIRGIZ TÜRKÇE'Sİ AĞIZLARINDA KÖKTÜRK HARFLİ YAZITLARA AİT SÖZVARLIĞI

Nurdin USEEV*

Özet

Bilindiği gibi Köktürk harfli yazıtlar Türkçe'nin en eski yazılı metinleridir. Dolaysıyla Türk dillerinin tarihinin araştırılmasında başvurulacak ilk kaynaktır. Bununla birlikte ağızlar da dilin tarihini incelemekte önemli verileri içermektedir. Bildirimizde Kırgız Türkçesinin edebi dilinde kullanılmayan, ancak ağızlarda geçen ve Eski Türkçe'ye de mahsus olan unsurları tespit ederek, incelemek hedeflenmiştir. İnceleme sonucunda Kırgız Türkçesi ağızlarında edebi dilde kullanılmayan ve Eski Türkçe'ye ait olan birçok kelime bulunmuştur. Örneğin, 1. Eski uzun ünlülü kelimeler: aaç- (acıkmak), aat (at) v.b. 2. Hem anlamca, hem de sesçe örtüşen kelimeler: agıl (ağıl), tiz (diz), bök- (doymak), at- (bırakmak) v.b. 3. Ses değişikliğine uğramış kelimeler: Kırg. Agız. cançı – Esk. Türk. yançı (dost, ahbap) v.b. 4. Anlam değişikliğine uğramış kelimeler: erdem v.b. Bu kelimelerde görülen anlam ve ses değişiklikleri hem Eski Türkçe'nin söz varlığını incelemekte, hem dilin tarihini araştırmakta çok yararlı olacaktır. Örneğin, Yenisey yazıtlarında geçen yançı kelimesi cariye, hizmetkâr anlamında okunmuş ve anlamlandırılmıştı: 'urı kadaşım, üç künim, kız kadaşım, üç yançı, kalın kadaşımka bökmedim, ayıta, kinim, eçeli, (ö)gümke bökmedim'. Oysa Kırgız Türkçesi ağızlarında bu kelimenin 'dost, ahbap' olduğu anlaşılmıştır. Aynı yazıtlarda geçen 'biñ sekiz adaklıg barımım, bagışıma terti bökmedim' ve hepsi olarak tercüme edilen terti kelimesinin de hiç anlamına geldiği görülmüştür. Sonuç olarak Eski Türkçe ile Türk dili ağızlarının karşılaştırmalı olarak incelenmesi önerilmiş, bu bağlamda hem Eski Türkçe'nin hem de dil tarihinin araştırılmasında önemli adımlar atılacağı ileri sürülmüştür.

Anahtar Sözcükler: Kırgız Türkçe'si Ağızları, Eski Türkçe'nin Söz Varlığı, Köktürk Harfli Yazıtlar

Giriş

Bilindiği gibi Köktürk harfli yazıtlar Türkçe'nin en eski yazılı metinleridir. Dolaysıyla Türk dillerinin tarihinin araştırılmasında başvurulacak ilk ve önemli kaynaklardan birini oluşturmaktadır. Bununla birlikte diyalektolojik materyaller de Türk dilinin tarihinin araştırılmasında önemli verileri içermektedir.

Çalışmamız Kırgız Türkçesinin edebî dilinde kullanılmayan, ancak ağızlarında geçen ve Köktürk harfli yazıtlara da mahsus olan kelimeleri tespit ederek incelemek amacıyla yapılmıştır.

1. Köktürk Harfli Yazıtlar

Eski Türk yazıtları, Eski Türk runik yazıtları gibi adlarla da anılan Köktürk harfli yazıtlar 6-11. asırlar arasında Moğolistan, Orta Asya, Doğu Türkistan ve Batı Avrupa'ya kadarki coğrafyada Köktürk yazısı ile meydana getirilmiş olan yazıtlardır[1]. Bu yazıtların dili Türkçenin bilinen, yazıya aktarılan en eski metinleri olarak Türkçenin incelenmesinde, dil tarihinin araştırılmasında çok büyük bir önemi vardır.

Kendi içinde Orhon (Moğolistan), Güney Sibirya, Doğu Türkistan, Orta Asya, Kafkas ve Batı Avrupa yazıtlarına ayrılan bu yazıtlar içerik bakımından da kağanlara ait resmî tarih niteliğindeki yazıtlara, boy beyleri, dönemin ileri gelenleri ve ahali tarafından vücuda getirilen epitafik yazıtlara, kayalara kazınmış dini-kült içerikli yazıtlara, kayalara yazılmış ziyaretçi yazılarına, kaya ve taş üzerindeki hukukî yazılara ve kâğıda yazılmış hukukî belgeler ile dini içerikli yazılara ayrılmaktadır.

* *Dr., Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Türkoloji Bölümü, Kırgızistan, nuruseev@gmail.com.*

[1] Köktürk harfli yazıtlar hakkında ayrıntılı bilgi için bk.: Alyılmaz, Cengiz, *(Kök)türk Harfli Yazıtların İzinde*, Ankara, 2007, s. 1-71; Ercilasun, Ahmet Bican, *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Ankara, 2004, s. 130-177.

Bu yazıtlar II. Köktürk Kağanlığından, Yenisey Kırgız devletinden, Ötüken ve Doğu Türkistan Uygur kağanlıklarından, Türgeş boylarından, Bulgarlar ve Peçeneklerden kalma yazıtlardır. Bu yazıtlar dönemin bütün Türk boylarına ortak edebi dille vücuda getirilmiş olup, Türkçe'nin bütün lehçelerinin tarihini incelemede kaynak olacak niteliktedir.

2. Kırgız Türkçesi Ağızları

Kırgız Türkçesi'nin ağızları bazı bilim adamları tarafından ikiye; bazı bilim adamları tarafından da üçe ayrılmaktadır. Yudahin ve Batmanov başta olan bilim adamları Kırgız Türkçesi ağızlarını Güney ve Kuzey olarak ikiye (Bakinova, 1958: 99), Yunusaliev başta olan diğer bilim adamları Kuzey, Güney-Batı ve Güney-Doğu olarak üçe ayırmaktadırlar (Yunusaliev, 1985: 88-93). Bu ağızlar kendi içinde de 'govor' adı verilen küçük ağızlara ayrılmıştır. Örneğin, Kuzey ağzında Talas, Isık-Köl, Çüy….. gibi govorlar vardır (Yunusaliev, 1985: 88-93).

3. Kırgız Türkçesi Ağızlarında Köktürk Harfli Yazıtlara Ait Söz Varlığı

Köktürk harfli yazıtlardan bugüne 700-900 kelimelik bir söz varlığı kalmıştır (Aksan, 2006: 82; Ercilasun, 2004: 191). Ancak, yazıtların söz varlığı yazıtların içeriği kadar kullanılmış, yani seçilmiş kelimelerden oluşarak o dönem Türk dilinin bütün kelimelerini kapsamamaktadır.

Ceembay Mukambaev tarafından hazırlanan Kırgız Tilinin Diyalektologiyalık Sözdügü'nde yaklaşık 32 000 kelime bulunmaktadır (Mukambaev, 2009).

3. 1. Kelimeler

Kırgız Türkçesi ağızlarında Köktürk harfli yazıtlara ait, ancak Kırgız Türkçesinin edebi dilinde bulunmayan 64 kelime geçtiği tespit edilmiştir. Bunları ses yapısında ve anlamında olan değişikliklere göre aşağıdaki gibi tasnif etmek mümkündür:

3.1.1. Hem ses hem de anlam bakımından örtüşen kelimeler

Böyle kelimeler Köktürk harfli yazıtlarda ve Kırgız Türkçesi ağızlarında hemses yapısı hem de anlam bakımından aynı kullanılmaktadır. Örneğin, **aaç** kelimesi yazıtlarda uzun ünlülü olarak *karnı aç* anlamında kullanıldığı gibi, Kırgız Türkçesinin Pamir ağzında da uzun ünlülü şekilde *karnı aç* anlamında geçmektedir.

Köktürk harfli yazıtlarda ve Kırgız Türkçesi ağızlarında hem ses yapısı hem de anlam bakımından örtüşen kelimelerin sayısı 32'dir.

1. aaç (Pamir) aç

Kursagı cüda **aaç** boldu: *Karnı çok aç oldu, acıktı* (Mukambaev, 2009: 70).

Türük bodun **aaç** erti: *Türk halkı aç idi* (Bilge Kagan, doğu 38).

2. **aç** () nikâh töreninde kızın yengesinin iğneye ip bağlayıp ucunu bağlamadan Sırt giysileri dikme geleneği (Mukambaev, 2009: 144).

Açda egin: *Aç töreninde giysi* (E 2, 4).

3. **adaş** (Isık-Köl) dost, ahbap

Adaşıñ kim, atıñ uykaşıñ kim?: *Dostun kim, adaşın kim?* (Mukambaev, 2009: 78)

Antlıg **adaşıma**, antsız da edgü eşime adırıldım: *yeminli dostlarımdan, yeminsiz de (olsa) iyi arkadaşlarımdan ayrıldım* (E 11, 9).

4. **adık** (İçkilik) ayı

Adık, aksak böörü, aksak koy, ak eçki, dövöt degen uruwlar bolgon: *Ayı, aksak kurt, aksak koyun, beyaz keçi, köpek adlı boylar olmuştur* (Mukambaev, 2009: 79)

Tagdakı kara **adıgıg** eligin at(t)ım: *Dağdaki siyah ayıyı el ile vurdum* (E 68, 20).

5. **agıl** (Cerge-Tal, Pamir, Batken, Özgön, Suzak) ağıl

Uydu **agılga** baylap koy: *İneği ağıla bağlayıver* (Mukambaev, 2009: 77)

Agılım on, yılkım sansız erti: *Ağılım on, atım sayısız idi* (E 47, 5).

6. **agız** (Suzak) ağız

Ayak cügürügü aşka, **agız** cügürügü başka: *Ayak yürümesi başka, ağız yürümesi başka* (Mukambaev, 2009: 77)

Semiz at **agzı** katıg boltı: *Semiz atın ağzı katı oldu* (Irk Bitig, 100)

7. **arı-** (Cerge-Tal, Suzak) yorul-, bitap düş; öl-

Cerden **arıp** çıgat, onon aşık boldum geviñe dep şaşıp çıgat: *Yerden yorgun çıkar, aşk oldum sözüne diye acele çıkar* (Mukambaev, 2009: 131)

Özlük at öñ yirde **arıp** oñup turu kalmış: *Bir binek atı güneşin altında yorgun argın kalakalmış* (Irk Bitig, 17)

8. **art** (Pamir) dağ geçidi, beli

Şol **arttı** aşkança tün kirip ketti: *O geçidi geçince gece oldu* (Mukambaev, 2009: 129)

Adıglı toñuzlı **art** üze sokuşmış ermiş: *Ayı ile domuz dağ geçidinde kapışmışlar* (Irk Bitig, 6)

9. **ayın-** (İçkilik) utan-, çekin-

Üygö kirvey **ayındı**: *Eve girmeyerek çekindi* (Mukambaev, 2009: 92)

Korkma, edgüti ötün, **ayınma**, edgüti yalbar tir: *Korkma, iyice rica et, çekinme, iyice yalvar demiş* (Irk Bitig, 29)

10. **azman** (İçkilik) öküz

Azman aydap cüröt: *Öküz sürmektedir* (Mukambaev, 2009: 81)

Köl Tigin **azman** akıg binip oplayu tegdi: *Köl Tigin Azman'ın ak atına binip sabırsızca hücüm etti* (Köl Tigin, kuzey 5)

11. **bakır** (Güney) bakır, (Isık-Köl) para

Bar-bar etken ünü bar, **bakırdan** tayagı bar: *Bar bar çıkan sesi var, bakırdan yapılan dayağı var* (Mukambaev, 2009: 187)

Sek(iz) **bagır közüñi**n on kara körmez irtiñiz: *Sekiz bakır ayna ile on kötülük görmezdiniz* (E 25, 11).

Attın oozdugun salıp koyçu **bakır** bereyin: *Atın gemini takıver, para vereceğim* (Mukambaev, 2009: 187)

...k **bakırı** buñsız erti kara saçın teg: *..k parası çok idi, kara saçı gibi* (E 26, 7).

12. **ben** (İçkilik) ben

Sen kegençe **ben** kütüp turayın: *Sen gelinceye kadar ben bekleyeyim* (Mukambaev, 2009: 228)

Arslan külig tirig oglı **ben**: *Arslan Külig Tirig'in oğluyum* (E 44, 6).

13. **birle** (Batken, Suzak) birlikte, beraber

Birle barıp keleli: *Birlikte gidip gelelim* (Mukambaev, 2009: 238)

Eçim kagan **birle** ilgerü yaşıl ögüz şantuñ yazıka tegi süledimiz: *Amcam hakan ile doğuda Sarı Irmağa ve Şantung ovasına kadar sefer ettik* (Köl Tigin, doğu 17)

14. **boguz** (Zamin) boğaz

Otor akenin **boguzu** kımıldap turat: *Otor ağabeyin boğazı hareket halindedir* (Mukambaev, 2009: 239)

Bodun **boguzı** tok erti: *Halkın karnı tok idi* (Tonyukuk, 8)

15. **bök-** (Kuzey) doy-, çok doy-

Mayga **böktüm**: *Yağa doydum* (Mukambaev, 2009: 253)

Teñri elimke, başda begimke **bökmedim**, esizime: *Kutsal devletime, başdaki beyime doymadım, zavallılarıma* (E 14, 5).

16. **bört** (Çüy) orta mesafe

Katagandın Kart Manas, Bököy handın **bört** Manas, Cakıp handın caş Manas: *Katagan'ın yaşlı Manas, Bököy hanın orta Manas, Cakıp hanın genç Manas* (Mukambaev, 2009: 256)

Atsar alp ertiñizin, utsar küç ertiñizin elig **bört** opa bars adırılım yıtu: *Vurduğunda iyi nişancı olan, savaştığınızda güçlü olan Elig Bört Opa Bars (sizden) ayrıldık, ne yazık* (E 28, 2).

17. **çayan** (Isık-Köl) kadınların saç süsündeki ipekten yapılmış boncuk

Ecem özünö **çayan** tüydü: *Ablam kendine boncuk yaptı* (Mukambaev, 2009: 1011).

Bin **çayan** bir akça: *Bin çayan bir paradır* (E 78).

18. **ege** (Çatkal, Canı-Col, Leylek, Zamin) sahip

Ol üydün **egesi** kıldı: *O evin sahibi yaptı* (Mukambaev, 2009: 1162)

Ege, ay, külüg, az a, irbis a!: *Ey sahip, ünlü, irbis*!(E 123)

19. **egin** (Pamir) giysi

Eginiñdi köp cırtpa: *Giysini çok yırtma* (Mukambaev, 2009: 1164)

Egni ne teg?: *Çadır çatısı nasıl?* (Irk Bitig, 27)

Açda **egin:** *Aç töreninde giysi* (E 2, 4).

20. **er-** (Leylek) imek fiili

Cürögü çıga cazdap kaçıp **erdi**: *Az kalsın kalbi yerinden oynayarak kaçtı* (Mukambaev, 2009: 1172)

Tokuz Oguz bodun kentü bodunum **erti**: *Toguz Oguz halkı kendi halkım idi* (Köl Tigin, kuzey 4)

21. **ermiş** (Çüy) imiş, ken

Bir enesi bar **ermiş**: *Bir annesi varmış* (Mukambaev, 2009: 1174)

Yogım ança **ermiş**, adırıldımız: *Cenaze törenim öyle imiş, ayrıldık* (E 25, 7).

22. **eşit-** (Cerge-Tal, Pamir, Batken, Leylek) duy-, işit-

Eşigi açık dep **eşitkem**: *Kapısı açık diye duymuştum* (Mukambaev, 2009: 1178)

Taşra yorıyur tiyin kü **eşidip** balıkdakı taşıkmış, tagdakı inmiş: *'(İlteriş) baş kaldırıyor' diye haber alıp şehirdekiler dağa çıkmış, dağdakiler (şehire) inmiş* (Bilge Kağan, doğu 10-11)

23. **kap-** (Canı-Col) kap-, tut-

Ce koluna arbınıraak pul **kappadı**: *Ya eline fazla para tutmadı* (Mukambaev, 2009: 1282)

Togan kuş teñridin kodı tabışgan tipen **kapmış**: *Kartal gökten aşağıya (inerek) tavşanı kapmış* (Irk Bitig, 66)

24. **kara tut**- (Pamir, Alay) destek tut-, destek bul-

Eptep uşunu **kara tutup** oturam: *İşte bunu kendime destek tutuyorum* (Mukambaev, 2009: 1282)

Yeti yegirmi yaşımta men teñri elimke **kara boldım**, bökmedim, ayıta, esni: *On yedi yaşımda ben kutsal devletime (er ad alarak) erleşdim, (buna) doymadım, ne yazık!* (E 148, 1).

25. **sür-** (Batken) sür-, kaçır-

At **sürüp** ketti: *At kaçıp gitti* (Mukambaev, 2009: 833)

Çibiligde, bir tegimde sekiz er **sürdim**: *Çibilig'de, bir savaşta sekiz er öldürdüm* (E 10, 8).

26. **tap** (Cañı-Col) taraf, yön, yan

Aldın tosup çıgıp, anın **tabına** ötüp ketti: *Önünden çıkarak, onun tarafına geçti* (Mukambaev, 2009: 861)

Eki otuz yaşıma tabgaç **tapa** süledim: *Yirmi iki yaşımda Çin'e doğru sefer ettim* (Bilge Kağan, doğu 25-26)

27. **tañsık** (Özgön) az, yok

Al cok, **tañsık**: *O yok, az* (Mukambaev, 2009: 861)

...dag **tañsık** töremiş: ...*dag az doğmuş* (E 68, 11).

28. **toz** (Cerge-Tal) ağacın en küçük kabuğu

Ak kayıñdın **tozuday**: *Ak kayının tozu gibi* (Mukambaev, 2009: 912)

Tuymatın **tozka** ilinmiş uça umatın olurur tir: *Ak ağaç kabuğuna bağlanmış, uçamadan oturuyor der* (Irk Bitig, 20).

29. **töz** (Isık-Köl) töz

Törkünü kim, **tözü** kim: *Yeri kim, tözü ne?* (Mukambaev, 2009: 928)

Elim ogrıña **tözüm** kazganmışım: *Devletimin uğuruna tözümü kazanmışım* (E 100, 2)

30. **tur-** (Nookat) selam verdikte kullanılan kelime, yaşıyor musunuz anlamına gelir

Turasızbı, barsızbı?: *Yaşıyor musunuz, var mısınız?* (Mukambaev, 2009: 939)

Ol tagda **turupan** meñleyür men: *O dağda otururak neşeleniyorum* (Irk Bitig, 79)

31. **una-** (Pamir, Suzak) doğru bul-, onayla-, tasvip et-

Ol maña **unadı**: *O beni onayladı* (Mukambaev, 2009: 969)

Sü yoralım tideçi. **Unamañ**: *Ordu gönderelim diyecek. Onaylamayın* (Tonyukuk, 35)

32. **üz** (Cerge-Tal) hakkında, üzere

Mal **üzüde** aytılat: *Hayvanlar hakkında söylenir* (Mukambaev, 2009: 978)

Ol törüde **üze** eçim kagan olurtı: *O (zamanki) töreye göre amcam hakan (olarak tahta) oturdu* (Bilge Kağan, doğu 14)

3.1.2. Anlam bakımından aynı; ses bakımından değişikliğe uğrayan kelimeler

Bu tür kelimelerin anlamları Köktürk harfli yazıtlarda ve Kırgız Türkçesi ağızlarında da aynıdır. Ancak bu kelimelerin ses yapısında değişiklikler mevcuttur. Örneğin, Köktürk harfli yazıtlarda *tavşan* anlamına gelen **tabısgan** kelimesi Kırgız Türkçesinin Pamir ağzında **tavıskan** şeklinde geçmektedir. Yani kelime ortasındaki **b** sesi incelerek **v** sesine (-b- > -v-) dönmüştür.

Köktürk harfli yazıtlarda ve Kırgız Türkçesi ağızlarında anlam bakımından aynı ses bakımından değişikliğe uğrayan kelimelerin sayısı 18'dir.

1. **avır-** (Kaşkar) çevir-

Sol tarapka **avır**: *Sol tarafa çevir* (Mukambaev, 2009: 75)

….. **ebirü** kelürtim: *çevirip getirdim* (Bilge Kagan, doğu 25)

2. **badırek** (Cerge-Tal) hızlı, çabucak

Oh, **badırek** balasıñ ee?: *Ey, hızlı çocuksun değil mi*? (Mukambaev, 2009: 177)

Üç yüz **bodrak** yontımka bökmedim: *Üç yüz hızlı atıma doymadım* (E 55, 3).

3. **bunça** (Talas) bu kadar

Bunça kazganıp kañım kagan it yıl onunç ay altı otuzka uça bardı: *Bu kadar çok kazanıp babam hakan köpek yılının onuncu ayının yirmi altısında vefat etti* (Bilge Kağan, güney 10)

4. **cançı** (Cerge-Tal) sağdıç

Cançı cürgöndördün kulagını çozgula: *Sağdıçların kulaklarını çekin* (Mukambaev, 2009: 371)

Urı kadaşım, üç künim, kız kadaşım, üç **yançı**, kalın kadaşımka bökmedim, ayıta, kinim, eçeli, (ö)gümke bökmedim, buña: *Erkek kardeşlerim, üç cariyem, kız kardeşlerim, üç sağdıç, kalın akrabama doymadım* (E 59, 7-8-9)

5. **caylak** (Tyan-Şan) yayla

At **caylak** cayloosuna ketti: At **yaylak** yaylasına gitti (Mukambaev, 2009: 361)

Yaşıl kaya **yaylagım**: *Yaşıl kaya yaylam* (Irk Bitig, 78)

6. **elik** (Güney) elli

Teetigi çalçakta **elik** kiyik cüröt: *Ta uzaktaki yamaçta elli geyik otluyor* (Mukambaev, 2009: 1168)

Elig yıl işig küçig bermiş: *Elli yıl hizmet etmişler* (Köl Tigin, doğu 8)

7. **en-** (Cerge-Tal) in-

Towdon **enip** tüştü: *Dağdan inerek düştü* (Mukambaev, 2009: 1170)

Taşra yorıyur tiyin kü eşidip balıkdakı taşıkmış, tagdakı **inmiş**: *'(İlteriş) baş kaldırıyor' diye haber alıp şehirdekiler dağa çıkmış, dağdakiler (şehire) inmiş* (Bilge Kağan, doğu 10-11)

8. **kavış-** (Zamin) birlikte yaşa-, birik-, kavuş-

Kovşak aga agası menen karıgança birge **kavıştı**: *Kovşak Aga ağabeyi ile yaşlanıncaya kadar birlikte kaldı* (Mukambaev, 2009: 424)

kem katun **kabışıp**, yeg şıg kılur biz, at yir biz**:** *Kem Katun'da kavuşup, çok eğleniyoruz, at (eti) yiyoruz* (E 144, 1).

9. **kazan-** (Zamin) yetiş-, kazan-

Turmuşta **kazanganım** şu: *Hayatta kazandığım şu* (Mukambaev, 2009: 426)

er erdemim üçün alpun altun-kümüşig, egri tebe, elde kişi **kazgandım**: *Erlik erdemimin sayesinde çok altın-gümüş, eğri hörgüçlü develer, (Çin) ülkesinden kişiler kazandım* (E 11, 3).

10. **keçik** (Canı-Col) geçit

Keçik izdep cürüppüz: *Geçit arıyoruz* (Mukambaev, 2009: 503)

tebsey **keçig**, kutlug **keçig**: *Tebsey Keçig kutlu geçittir* (E 114, 2).

11. **kovu** (Çüy) meskun olmayan tarla, çöl

Kovu çöl, talaa çöl dep da koyuşçu ele: *Kovu çöl, tarla çöl diyorlardı* (Mukambaev, 2009: 511)

Kobı atlıg korkınçıñ yok: *Kobı adlı tehliken yoktur* (Irk Bitig, 54)

12. **kökmön** (Çüy) iki yaştaki erkek geyik (kulca)

Kökmöndü körüp kubanıp ketet eken: *Geyiği görüp sevinmiş* (Mukambaev, 2009: 535)

Yeti böri ölürdim, barsıg, **kökmekig** ölürmedim: *yedi kurt öldürdüm, kaplan ve sığunu öldürmedim* (E 11, 4).

13. **tavıskan** (Pamir) tavşan

Uzun kuyruk sagızgan, kıska kuyruk **tavıskan**: *Uzun kuyruklu sagızgan, kısa kuyruklu tavşan* (Mukambaev, 2009: 847)

Keyik yiyü, **tabışgan** yiyü olurur ertimiz: *Geyik (eti) yiyerek, tavşan (eti) yiyerek oturuyorduk* (Tonyukuk, 8)

14. **tek-** (Zamin) değ-, saldır-, dokun-

O beçaraga **tekpe**, tek koyuñ: kele bersin: *O biçareye dokunma, rahat bırak, gelsin* (Mukambaev, 2009: 888)

İlim ökünçiñe kalın yagıka kaymatın **tegipen** adırıldım, ayıta: *Halkımın acısına, kalabalık düşmana geri dönmeden saldırarak ayrıldım, ne yazık!* (E 28, 5).

15. **tıñda-** (Güney) dinle-, sözü iyice dinle-, anla-

Ekelik sözümdü **tıñda**: *Babalık sözümü dinle* (Mukambaev, 2009: 956)

Tokuz oguz begleri bodunı bu sabımin edgüti eşid katıgdı **tıñla**: *Dokuz Oğuz beyleri (ve) halkı, bu sözlerimi iyice işitin (ve) sıkıca dinleyin* (Köl Tigin, güney 2)

16. **tirik** (Pamir, Leylek, Cerge-tal, Özgön) diri

Söñgöktörü tilim-tilim, saysa kanı çıkpayt, adamdı **tirik** cutat: *Kemikleri dilim dilim, vursan kan çıkmaz, insanı diri yutar* (Mukambaev, 2009: 904)

Ögüm katun ulayu öglerim ekelerim keliñünüm kuunçuylarım bunça yeme **tirigi** küñ boltaçı erti, ölügi yurtda yolta yatu kaltaçı ertigiz: *(Köl Tigin olmasaydı) annem Hatun başta olmak üzere (diğer) annelerim, ablalarım, prenseslerim, bunca hayatta kalanlar cariye olacak idi, ölenler de yazıda yabanda yata kalacak idiniz* (Köl Tigin, kuzey, 10)

17. **töwö** (Cerge-Tal, Pamir) deve

Töwönü çöyçök menen sugarva: *Deveyi fincanla sulama* (Mukambaev, 2009: 926)

Er erdemim üçün alpun altun-kümüşig, egri **tebe,** elde kişi kazgandım: *Erlik erdemimin sayesinde çok altın-gümüş, eğri hörgüçlü develer, (Çin) ülkesinden kişiler kazandım* (E 11, 3).

18. **təti** (Zamin) hiç

Men onu **təti** bilveyt ekenmin: *Ben onu hiç tanımıyor muşum* (Mukambaev, 2009: 1346)

Biñ sekiz adaklıg barımım, bagışıma **terti** bökmedim: *Bin sekiz ayaklı varlığıma hiç doymadım* (E 42, 4).

3.1.3. Ses bakımından aynı, anlam bakımından biraz değişikliğe uğrayan kelimeler

Bazı kelimeler Köktürk harfli yazıtlarda ve Kırgız Türkçesi ağızlarında ses bakımından aynı, ancak, anlam bakımından değişikliğe uğrayarak geçmektedir. Örneğin, **tezi-/tez-** fiili Köktürk harfli yazıtlarda *kaç-* anlamında kullanılmışsa, Kırgız Türkçesinin Nookat ağzında *yer-*, *tezi-* anlamında geçmektedir.

Köktürk harfli yazıtlarda ve Kırgız Türkçesi ağızlarında ses bakımından aynı anlam bakımından biraz değişikliğe uğrayan kelimelerin sayısı 8'dir.

1. **az-** (İçkilik) az-, gönlü kayt-

Cüda caman boldum, köñülüm **azdı**: *Çok kötü oldum, gönlüm azdı* (Mukambaev, 2009: 80)

Kuş oglı uça **aztı**: *Kuşlar uçarak yolunu şaşırdı* (Irk Bitig, 15)

1. **bagış**- (Güney) ulan-, devam et-

Ay ayga **bagışat**, kün küngö **bagışat**: *Ay ayla devam eder, gün günle devam eder* (Mukambaev, 2009: 175)

Bagışı ne teg? *İpi nasıl?* (Irk Bitig, 27).

2. **baz** (Çüy) alçak, yazı

Baz böltök: *Alçak tepe* (Mukambaev, 2009: 177)

Tört buluñdakı bodunug **baz** kıltım: *Dört bucaktaki halkları tabi kıldım* (Bilge Kağan, kuzey 10).

3. **elt** 1. (Cerge-Tal) devirerek götür-, 2. (Leylek) sığdır-

Owur taştı suw **eltpes**: *Ağır taşı su devirerek götüremez* (Mukambaev, 2009: 1169)

Bir çukurga bir sintinerden şalı **eltet**: *Bir çukura yüz kilo pirinç sığar* (Mukambaev, 2009: 1169)

Süñüglüg kantan kelipen süre **eltdi**? *Mızraklı (düşman) nerden gelip (seni yerinden yurdundan) sürüp kaçırttı* (Köl Tigin, doğu 23)

4. **erdem** (Tyan-Şan) cambının değerini biçmekte kullanılan kıymetli taş

Tonun başınan endik anıp kelse, **erdem** berem degen deyt: *Dağ başından boya getirirse, kıymetli taş vereceğim demiş* (Mukambaev, 2009: 1173)

alp kolum, **erdem** yürekim, esize ayıta: *Güçlü ellerim, erdemli kalbim, ne yazık!* (E 44, 1).

6. **kuz** (Çüy) yar

Kuzda sooluk koy catat: *Yarda dişi koyunlar yatıyor* (Mukambaev, 2009: 554)

Çugay **Kuzın** Kara Kumug olurur ertimiz: *Çugay Kuz'u, Kara Kum'u yerlemiştik* (Tonyukuk, 7).

7. **talımsın-** (Özgön) cesur görün-, kendini iyi göster-

Takımdan suwurtpay **talımsınat**: *Ayağına vurdurmadan kendini iyi gösteriyor* (Mukambaev, 2009: 856)

Altun kanatlıg **talım** kara kuş men: *Altın kanatlı cesur kara kuşum* (Irk Bitig, 3).

8. **tezi-** (Nookat) tezi-, yer-

Ol eçkiñ ulagını **tezip**, tevelep ketti: *O keçin yavrusunu yererek, tepeledi* (Mukambaev, 2009: 887)

Otuz artukı tört yaşıma oguz **tezip** tabgaçka kirti: *Otuz dört yaşımda Oğuzlar kaçıp Çin'e gittiler* (Bilge Kağan, doğu 38).

3.1.4. Hem ses, hem de anlam bakımından biraz değişikliğe uğrayan kelimeler

Bu tür kelimeler Köktürk harfli yazıtlarda ve Kırgız Türkçesi ağızlarında hem ses hem de anlam bakımından ses değişikliğine uğramış şekilde kullanılmaktadır. Örneğin, Köktürk harfli yazıtlarda geçen ve *geri dön-* anlamında kullanılan **yan-** fiili Kırgız Türkçesinin Pamir ağzında **can-** şeklinde ve *geri söz söyle-* anlamında kullanılmaktadır.

Köktürk harfli yazıtlarda ve Kırgız Türkçesi ağızlarında ses bakımından aynı anlam bakımından biraz değişikliğe uğrayan kelimelerin sayısı 6'dır.

1. **açık** (İçkilik) acı

açık alma eken, cevedim: *Acı elmaymış* (Mukambaev, 2009: 145)

buñ buña adırıldıñız, **açığ**a, kırk erig kañsız kıldı(ñız): *Keder içinde ayrıldınız, ne acı, kırk eri babasız bıraktınız* (E 98, 2)

2. **can-** (Pamir) geri söz söyleyerek gönül kır-

Balası atasıga **cangan** eken, şonon beri balasın caman köröt: *Çocuğu babasına söz söyleyerek karşılık vermiş, ondan itibaren çocuğuna içi açılmıyor* (Mukambaev, 2009: 369)

Men özüm kagan olurtukuma yir sayu barmış bodun ölü yitü yadagın yalañın **yana** kelti: *Ben kendim hükümdar olduğumda, her yere gitmiş olan halk, öle yite, yayan yapıldak dönüp geldi* (Köl Tigin, doğu 27-28)

3. **kamşak** (Talas) çiğ, pişmemiş

Senin daamsızıraak casagan owkatıñ **kamşak** bolup kaldı: *Senin tatsız hazırladığın yemek çiğ olmuş* (Mukambaev, 2009: 445)

Eçim kagan ili **kamşag** boltukınta bodun ilig ikegü boltukınta izgil bodun birle süñüşdümiz: *Amcam hakanın devleti sarsıldığında, halk ve hükümdar ikiye ayrıldığında, İzgil halkı ile savaştık* (Köl Tigin, kuzey 3)

4. **kinizek** (Cerge-Tal) hizmetçi

Kinizek kulga karaganda başı açık bogon, cılıga bir koy ce kozu, onço-munça owkat agan: *Kinizek köleye göre daha özerk olarak her yıl bir koyun ya da kuzu, biraz da yemek almıştır* (Mukambaev, 2009: 506)

kadaşıma, **kinime**, ıduk atıma, ayıta, kara bodunıma adırıltım, ayıta men: *Akrabalarımdan, hizmetçilerimden, kutsal adımdan, ne yazık, güçlü çok halkımdan ayrıldım, ne yazık, ben* (E 10, 12).

5. **sıyıt** (Zamin) cenaze töreninde insanların öksürmesi, ağlaması

Sıyıtta cigerim oy, ekem oy deşet: *Cenaze töreninde ciğerim oy, babam oy diye ağlarlar* (Mukambaev, 2009: 839)

Közde yaş kelser tida köñülte **sıgıt** kelser yanturu sakıntım: *Gözlerimden yaş gelse engel olarak, gönülden feryat gelse geri çevirerek yas tuttum* (Köl Tigin, kuzey 11).

6. **urat** (Isık-Köl) torun, nesil

Tuugan-tuuşkan, **urat**-curatı bar degendey: *Akrabalar, torunlar gibiler* (Mukambaev, 2009: 1352)

Beglik **urı** ogluñ kuul boltı, eşilik kıız ogluñ küñ boltı: *Bey olacak erkek evladınız köle oldu, hanım olacak kız evladınız cariye oldu* (Köl Tigin, doğu 24)

3.2. Edebi dilde değişik şekilde kullanılıp kullanılmayışı bakımından kelimeler

Ağızlarda geçen ve Köktürk harfli yazıtlara da benzerlik gösteren kelimelerin bir bölümü Kırgız Türkçesinin edebi dilinde değişik ses yapısında ya da anlam farklılığında bulunmaktadır. Bu bakımdan ele alınan kelimeleri aşağıdaki gibi ikiye ayırmak mümkündür:

a) Edebi dilde bulunmayan kelimeler. Bu kelimeler Kırgız Türkçesinin edebi dilinde geçmeyen, yerine eş anlamlı başka kelimeler kullanılan kelimelerdir: **avır-** (Kaşkar) cevir-, **ayın-** (İçkilik) utan-, çekin-, **azman** (İçkilik) öküz, **badırek** (Cerge-Tal) hızlı, çabucak, **boguz** (Zamin) boğaz, **bök-** (Kuzey) doy-, çok doy-, **bört** (Çüy) orta mesafe, **bunça** (Talas) bu kadar, **cançı** (Cerge-Tal) sağdıç, **egin** (Pamir) giysi, **elt** 1. (Cerge-Tal) devirerek götür-, 2. (Leylek) sığdır-, **erdem** (Tyan-Şan) cambının değerini biçmekte kullanılan kıymetli taş, **kamşak** (Talas) çiğ, pişmemiş, **kap-** (Canı-Col) kap-, tut-, **kavış-** (Zamin) birlikte yaşa-, birik-, kavuş-, **kazan-** (Zamin) yetiş-, kazan-, **kinizek** (Cerge-Tal) hizmetçi, **kuz** (Çüy) yar, **sıyıt** (Zamin) cenaze töreninde insanların ökürmesi, ağlaması, **talımsın-** (Özgön) cesur görün-, kendini iyi göster-, **tavıskan** (Pamir) tavşan, **tezi-** (Nookat) tezi-, yer-, **toz** (Cerge-Tal) ağacın en küçük kabuğu, **töz** (Isık-Köl) töz, **təti** (Zamin) hiç, **una-** (Pamir, Suzak) doğru bul-, onayla-, tasvip et-, **urat** (Isık-Köl) torun, nesil, **üz** (Cerge-Tal) hakkında, üzere.

Yukarıda verilen kelimelerin yerine Kırgız Türkçesinin edebî dilinde eş anlamlı başka kelimeler kullanılır. Örneğin, *kavuş-* anlamına gelen **kavış-** fiilinin yerine edebî dilde **coluguş-** fiili kullanılmaktadır.

Belirtilmesi gereken nokta bu kelimelerin bazıları başka Türk lehçelerinde kullanılarak o ağızda konuşanların etnik yapısından da haber vermektedir. Örneğin, **kavış-** (Zamin) birlikte yaşa-, birik-, kavuş-, **kazan-** (Zamin) yetiş-, kazan-, **üz** (Cerge-Tal) hakkında, üzere kelimeleri Türk dilinin Oğuz grubuna giren Türkiye Türkçesinin edebi dilinde kullanılırken, **egin** (Pamir) giysi kelimesi ise Isparta ağzında geçmektedir (http://tdkterim.gov.tr/ttas/?kategori=derlay&kelime=eyin). Bundan hareketle, Köktürk harfli yazıtların dilinin o dönem bütün Türk boylarının dil özelliklerini barındıran bir edebi dil olduğunu ve çağdaş Türk lehçelerinin ağızlarının karmaşık boy yapısına sahip olduğunu söyleyebiliriz.

b) Edebî dilde değişik ses ve anlam yapısında geçen kelimeler. Bu tür kelimeler edebi dilde de geçmektedir. Ancak, ses ya da anlam yapısında farklılıklar mevcuttur. Örneğin, Suzak ağzında g'li şekilde geçen **agız, agıl** kelimeleri edebi dilde y'li ve uzun ünlüye dönmüş şekilde kullanılmaktadır: **ooz, ayıl**. Bu kelimelerdeki ses ve anlam değişikliklerini inceleyerek dilin tarihini tespit etmek mümkündür.

3.3. Anlam Değişikliğine Uğrayan Kelimelerdeki Anlam Değişiklikleri

Kırgız Türkçesi ağızlarında 14 kelime anlam bakımından biraz değişikliğe uğramış şekilde bulunmaktadır. Örneğin, **tezi-** fiili Köktürk harfli yazıtlarda *kaç-* anlamında kullanılmışsa 'Otuz artukı tört yaşıma oguz **tezip** tabgaçka kirti: *Otuz dört yaşımda Oğuzlar kaçıp Çin'e gittiler* (Bilge Kağan, doğu 38)', Kırgız Türkçesinin Nookat ağzında *yer-, dışla-* anlamında kullanılmaktadır 'Ol eçkiñ ulagını **tezip**, tevelep ketti: *O keçin yavrusunu yererek, tepeledi* (Mukambaev, 2009: 887)'.

3.4. Kelimelerde Görülen Ses Özellikleri

Hem Kırgız Türkçesi ağızlarında hem de Köktürk harfli yazıtlarda geçen kelimelerdeki ses özelliklerini iki yönden incelemek mümkündür. Birincisi, ses farklılıklarından yola çıkarak, ikincisi, benzerliklerden hareketle ses değişimlerini incelemektir.

1. Farklılıklar

Kırgız Türkçesi ağızlarındaki ve Köktürk harfli yazıtlarda geçen kelimelelerdeki ses farklılıkları aşağıdakilerdir:

a) Kelime başı **y** sesinin **c** sesine dönüşmesi. Bilindiği gibi Köktürk harfli yazıtlardaki kelime başı y sesi Türk dilinin Kıpçak grubuna giren dillerde c sesine dönmüştür. Bu ses değişimi ele alınan kelimelerde de görülmektedir: *yançı>cançı, yan->can-*.

b) **b** sesinin **v** sesine dönüşmesi. Köktürk harfli yazıtlardaki **b** sesi Eski Uygurcada **w** sesine, Çağdaş Türk lehçelerinin çoğunda ise **v** sesine dönmüştür (Serebrennikov ve Gadjieva, 1986: 40). Aynı ses olayı ele alınan kelimelerde de görülmektedir: ebir- > *avır-, kabış- > kavış-, tabısgan>tavıskan.*

c) **e>i** veya **i>e** değişkliği. **e>i** veya **i>e** değişikliği Köktürk harfli yazıtlarda da görülmekte ve bir ağız özelliği olarak da açıklanmıştır (Batmanov, 1959: 118). Ele alınan kelimelerde de bu değişiklik bulunmaktadır: *in- > en-*.

d) İkinci ve daha sonraki hecelerin başında bulunan **g** sesi düşmüştür: *kazgan- > kazan-*.

2. Benzerlikler

Yukarıda farklılıklar kısmında verilen ses özellikleri Kırgız Türkçesinin hem edebi dili hem de ağızları için geçerli olan ses özellikleridir. Ancak ele alınan kelimelerdeki ses benzerlikleri sadece ağızlar için geçerlidir. Örneğin, asıl uzun ünlülüler edebi dilde bulunmadığı halde Pamir ağzında bulunmaktadır. Böyle ses özellikleri Kırgız dilinin tarihi ses yapısını incelemede önemlidir. Aşağıda Köktürk harfli yazıtlarda ve Kırgız Türkçesi ağızlarında geçen ortak kelimelerdeki ses benzerlikleri verilmiştir:

a) Asıl uzun ünlülerinin bulunması. Köktürk harfli yazıtlarda ve Çağdaş Türk lehçelerinden Türkmen, Saha lehçelerinde bulunan asıl uzun ünlüler Kırgız Türkçesinin edebi dilinde bulunmamaktadır. Ancak, Pamir ağzında asıl uzun ünlüler görünmektedir (Mukambaev, 2009: 44-45; Pekacar, 2000: 75-85).

b) **d** sesinin korunması. Bilindiği gibi Köktürk harfli yazıtlardaki kelime içi **d** sesi Çağdaş Türk lehçelerinin çoğunda, onun içinde Kırgız Türkçesinde **y** sesine dönmektedir. Ancak, Kırgız Türkçesinin ağızlarında bu ses korunmaktadır: *adaş (Isık-Köl) > ayaş (edebi dil), adık (İçkilik) > ayuu (edebi dil).*

c) Kelime başındaki **b** sesinin korunması. Daha Köktürk harfli yazıtlarda, özellikle Yenisey yazıtlarında kelime başında **b-m** (*ben-men*) değişikliği vardı. Bu durum bazı bilim adamları tarafından ağız özelliği olarak da açıklanmıştır (Batmanov, 1959: 119). Kırgız Türkçesinin edebi dilinde **men** kelimesi **m**'li şekilde kullanırken, İçkilik ağzında **b**'li şekilde geçmektedir: *men (edebi dil) – ben (İçkilik).*

d) Kelime içi ve sonu **g** sesinin korunması. Köktürk harfli yazıtlardaki kelime içi **g** sesi Kırgız Türkçesinin edebi dilinde **y** sesine dönmüştür: *agıl>ayıl, egin>iyin.* Ancak, bazı ağızlarda **g** sesi korunmuştur: *agıl (Cerge-Tal, Pamir, Batken, Özgön, Suzak) > ayıl (edebi dil), egin (Pamir) > iyin (edebi dil).*

e) Kelime içi **g** sesinin korunması. Bilindiği gibi Köktürk harfli yazıtlardaki kelime içi ve sonu **g** sesi Kırgız Türkçesinin edebi dilinde ikincil uzun ünlü sesine dönmüştür: agız > ooz. Ancak, bazı ağızlarda bu ses korunmuştur: *agız (Suzak) > ooz.*

Yukarıdaki özellikler diğer Türk lehçelerinde de görülen özelliklerden olarak, Kırgız Türkçesinin tarihini incelemekte önemli verileri içermektedir. Belirtilmesi gereken diğer bir husus her bir Türk lehçesinin ağızları genel Türkçe'ye mahsus olan ses değişikliklerini barındırarak Türk halklarının karmaşık ve çeşitli etnik yapısından haber vermektedir.

3.5. Köktürk Harfli Yazıtlardaki Kelimelerin Anlamlarını Açıklayan Kelimeler

Yazıtlarda anlamı daha açıklanmayan ya da açıklaması tam olmayan kelimeler de vardır. Bu kelimelerin anlamlarını Türk dillerinin ağızlarında geçen kelimeleri inceleyerek açıklamak mümkündür. Bu hakkında Meliyoranskiy de şöyle demiştir: '… *çağdaş ağızlarda yeni yazıtlarda bulunmayan birçok eski şekiller ve kelimeler bulunmaktadır. Dolaysıyla ağızlardaki bu kelimeler eski yazıtları anlamada ve dil bakımından araştırmada çok değerli, bazen de değiştirilmez verileri oluşturmaktadır*' (Meliyoranskiy, 1900: 2). Zayançkovskiy de ağızlarda çok eski kelimelerin bulunduğunu, eski yazıtlarda geçen bazı kelimelerin ağızlardaki eski kelimelerden haberdar olmadan açıklanamayacağını ve böylece ağızların söz varlığının tarihi-karşılaştırmalı olarak incelenmesinin çok önemli olduğunu ifade etmiştir (Zayançkovskiy, 1958: 133).

Yukarıdaki ifadelerden hareketle aşağıda yazıtlardaki anlaşılmayan ya da iyi anlaşılmayan kelimeleri açıklamada ve anlamlarının daha da iyi anlaşılmasında yararlı olacağı düşünülen kelimeler verilmiştir:

1. aç

Yenisey yazıtlarından E 2 Uyuk-Arcan yazıtının 5. satırında ng aDca kelime işareti bulunmaktadır. Bu kelime Malov tarafından *erdem, erdemlik* olarak tercüme edilmiştir. Ancak, söz konusu bilim adamı bu kelimeden sonraki kelime işaretini **ben** okuyarak yanlışlık yapmıştır (Malov, 1952: 14-15). Böylece *erdemde ben* diye okuyarak gerçeği zorlamıştır. Oysa, **aç** kelimesinden sonraki harfler kümesinin **egin** şeklinde okunacağı yazıtın resminden bellidir ve Kormuşin de **egin** şeklinde okumuştur. Ancak, Kormuşin de **aç** ve **egin** kelimelerini tercüme etmemiş ve herhangi bir açıklamada bulunmamıştır (Kormuşin, 1997: 259).

Mukambaev'in *Kırgız Tilinin Diyalektologiyalık Sözdügü*'nün 144. sayfasında **aç** maddesi vardır. Orda da açın nikah töreninde kızın yengesinin iğneye ip bağlayıp ucunu bağlamadan sırt giysileri dikme geleneği olduğu ifade edilmiştir (Mukambaev, 2009: 144). Aşağıda ilgili maddede göreceğimiz gibi **egin** de *giysi* anlamına gelen bir kelimedir. Dolaysıyla E 2 Uyuk-Arcan yazıtında geçen ve bulunma hali eki almış bu kelimeyi Kırgız Türkçesi ağzındaki kelimeden hareketle nikah töreninde kızın yengesinin iğneye ip bağlayıp ucunu bağlamadan sırt giysileri dikme geleneğini karşılayan kelime olarak açıklayabiliriz. Böylece **açda egin** kelimeler kümesini *Aç töreninde giysi* şeklinde anlayabiliriz.

aç () nikah töreninde kızın yengesinin iğneye ip bağlayıp ucunu bağlamadan sırt giysileri dikme geleneği (Mukambaev, 2009: 144)

Açda egin: *Aç töreninde giysi* (E 2, 4).

2. azman (İçkilik) öküz

Azman kelimesi Köktürk harfli yazıtlardan Köl Tigin yazıtında iki yerde geçmektedir. Bu kelime Tekin tarafından sarımtırak şeklinde tercüme edilerek, Köl Tigin **azman** akıg binip oplayu tegdi cümlesi *Kül Tigin Azman kır 'at'ına binip sabırsızca hücüm etti* (Köl Tigin, kuzey 5) şeklinde okunmuş ve Azman'ın bir kişi adı mı yoksa renk bildiren kelime mi olduğu açık değildir. Kül Tigin azman akıg binip tegdi sançdı cümlesi ise *Kül Tigin kır 'at'ına binip hücum etti, mızrakladı* şeklinde okunarak azman kelimesi tercüme edilmemiştir (Tekin, 2008: 36-37; 125). Orkun bu cümlelerin ikisini de Azman akı diye okumuş ve sözlükte tercümesini vermemiştir (Orkun, 1994: 48-50). Ancak, bir özel ad olarak açıkladığını büyük harfle yazıldığından hareketle düşünebiliriz. Malov da **azman** kelimesini bir kişi adı olarak açıklamıştır (Malov, 1951: 42).

Bu kelime Divanü Lügati't-Türk'te *iğdiş edilmiş koyun* anlamında olduğu ifade edilmiştir (DLT, I, 130). Ancak yukarıdaki cümlelerde kişi adı olan azmanın bu anlama gelmesi Eski Türklerin ad koyma geleneğine aykırı olmaktadır. Dolaysıyla söz konusu kelimenin anlamını başka yerden aramak lazımdır. Kırgız Türkçesinin İçkilik ağzında **azman** kelimesi *öküz* anlamına gelmektedir (Mukambaev, 2009: 81). Kelimenin bu anlamından hareketle Köktürk harfli yazıtlardaki azmanı da öküz anlamında açıklamak mümkündür. Eski Türklerde *arslan, bars,*

koçgar ve başka hayvan adlarının kişi adlarında kullanıldığını göz önünde bulundurursak önerdiğimiz açıklamanın daha doyurucu olduğunu düşünmekteyiz.

Azman aydap cüröt: *Öküz sürmektedir* (Mukambaev, 2009: 81)

Köl Tigin **azman** akıg binip oplayu tegdi: *Köl Tigin Azman'ın ak (atı)na binip sabırsızca hücüm etti* (Köl Tigin, kuzey 5).

3. badırek (Cerge-Tal) hızlı, çabucak

Yenisey yazıtlarında birkaç yerde geçerek atın belli bir özelliğini gösteren **bodrak** kelimesi Malov tarafından *dağılmış, serbest otlayan* şeklinde açıklanmıştır (Malov, 1952: 82). Kormuşin de *serbest otlayan* şeklinde açıklanmıştır (Kormuşin, 1997: 219, 228).

Kırgız Türkçesinin Cerge-Tal ağzında *hızlı, şamdagay* anlamına gelen **badırek** kelimesi bulunmaktadır (Mukambaev, 2009: 177). Türkçenin ses değişimi **bodrak**ın **badırek** şeklinde değişmesine olanak sağlayabileceğini göz önünde bulundurursak Yenisey yazıtlarındaki **bodrak**ın *hızlı, çabucak* anlamına gelerek atların bu özelliğini göstermesi daha mantıklıdır. Çünkü Türklerde at daha çok hızlı, çabuk olması ile sevilmiştir.

oh, **badırek** balasıñ ee?: *Ey, hızlı çocuksun değil mi*? (Mukambaev, 2009: 177)

Üç yüz **bodrak** yontımka bökmedim: *Üç yüz hızlı atıma doymadım* (E 55, 3).

4. **baz** (Çüy) alçak, yassı

Baz kelimesi Köktürk harfli yazıtlarda **baz kıl-** birleşik fiilinin isim unsuru

olarak geçmektedir. Clauson tarafından *sakin, sessiz*, Tekin tarafından **baz** kelimesi *bağımlı, tabi* şeklinde tercüme edilmiştir (Clauson, 1972: 388; Tekin, 2008: 127). Söz konusu kelime Kırgız Türkçesinin Çüy ağzında *alçak, yassı* anlamında kullanılmaktadır (Mukambaev, 2009: 177). Bu anlamlardan hareketle Köktürk harfli yazıtlarda geçen **baz** kelimesinin de *alçak* anlamına geldiğini, **kıl-** yardımcı fiili ile *baş eğdirmek, tabi kılmak* anlamını verdiğini düşünebiliriz. Yani bu kelimenin düz anlamı *alçak* olup **kıl-** yardımcı fiili ile *baş eğdirmek, tabi kılmak* şeklindeki mecazi anlamda kullanılmıştır.

Baz böltök: *Alçak tepe* (Mukambaev, 2009: 177)

Tört buluñdakı bodunug **baz** kıltım: *Dört bucaktaki halkları tabi kıldım* (Bilge Kağan, kuzey 10)

5. bört (Çüy) orta yaş

Yenisey yazıtlarından E 28 Altın-Köl I yazıtında ve Köktürk harfli hukuk vesikalarında kişi adlarında geçen **bört** kelimesi vardır (Kormuşin, 1997: 83-84; Thomsen, 1912: 219). Kormuşin bu kelimeyi *şapka* anlamına gelen **börk** kelimesinin değişmiş şekli olarak açıklamaktadır (Kormuşin, 1997: 83-84). Mahpirov ise Sanskritçedeki *hizmetçi, bakan, bağımlı* anlamlarına gelen **bhartja** ve *bey, hükümdar; koca* anlamlarına gelen **bhartar** kelimesi ile ilişkili olabileceğini ifade etmektedir (Mahpirov, 1997: 187).

Kırgız Türkçesinin Çüy ağzında **bört** kelimesi Bököy handın **bört** Manas (*Bököy hanın orta yaştaki Manası*) şeklinde geçerek *orta mesafe, orta yaş* anlamını vermektedir (Mukambaev, 2009: 256). Dolayısıyla yazıtlardaki **bört** kelimesini de *orta yaş* olarak okumak daha doğrudur. Üstelik, E 28 Altın-Köl I yazıtında **elig bört opa bars** denilerek **bört** kelimesinden önce *elli* anlamına gelen **elig** kelimesi geçmektedir. Kırgızlarda da 'Er ortosu elüü caş (Erin orta yaşı elli yaş)' denilen bir söz olduğunu dikkate alırsak önerdiğimiz okunuşun daha gerçekçi olduğunu düşünebiliriz.

Katagandın Kart Manas, Bököy handın **bört** Manas, Cakıp handın caş Manas: *Katagan'ın yaşlı Manas, Bököy hanın orta Manas, Cakıp hanın genç Manas* (Mukambaev, 2009: 256)

atsar alp ertiñizin, utsar küç ertiñizin elig **bört** opa bars adırılım yıtu: *Vurduğunda iyi nişancı olan, savaştığınızda güçlü olan Elig Bört Opa Bars (sizden) ayrıldık, ne yazık* (E 28, 2).

6. cançı (Cerge-Tal) sağdıç

Yenisey yazıtlarından E 59 Herbis-Baarı yazıtında **yançı** kelimesi geçmektedir. Bu kelime Kormuşin tarafından *nikahsız karı* olarak tercüme edilmiştir (Kormuşin, 1997: 247). Ancak, söz konusu bilim adamı sözlükte bu tercümenin tam olmadığını soru işareti ile belirtmiştir (Kormuşin, 1997: 287). Amancolov da bu kelimeyi *akraba, kardeş* şeklinde tercüme etmiş, ama söz konusu bilim adamı da tercümesinin tam olmadığını soru işareti ile ifade etmiştir (Amancolov, 2003: 140). Kırgız Türkçesinin Cerge-Tal ağzında *sağdıç* anlamına gelen **cançı** kelimesi vardır (Mukambaev, 2009: 371). Kırgız Türkçesinde Eski Türkçedeki kelime başı y'lerin c sesine dönüştüğünü göz önünde bulundurursak **yançı** ile **cançı**nın aynı kelime olduğunu, yazıtlarda da *sağdıç* anlamında kullanıldığını düşünebiliriz.

Cançı cürgöndördün kulagını çozgula: *Sağdıçların kulaklarını çekin* (Mukambaev, 2009: 371)

Urı kadaşım, üç künim, kız kadaşım, üç **yançı**, kalın kadaşımka bökmedim, ayıta, kinim, eçeli, (ö)gümke bökmedim, buña: *Erkek kardeşlerim, üç cariyem, kız kardeşlerim, üç sağdıç, kalın akrabama doymadım* (E 59, 7-8-9).

7. **çayan** (Isık-Köl) kadınların saç süsündeki ipekten yapılmış boncuk

E 78 yazıtı bir sikke üzerine yazılmış bir cümleden oluşmaktadır: **bin çayan bir akça**. Bu cümle dört kelimeden oluşarak **bin** ve **bir** kelimeleri sayıları bildiriyorsa, son kelimesi, yani **akça** kelimesi *para* demektir. Ancak, ikinci kelime olan **çayan**'ın anlamı bu yazıt üzerinde çalışanlar tarafından net bir şekilde açıklanmamıştır.

Kırgız Türkçesinin Isık-Köl ağzında kadınların *saç süsündeki ipekten yapılmış boncuk* anlamına gelen **çayan** kelimesi bulunmaktadır (Mukambaev, 2009: 1011). Para üzerindeki Köktürk harfli yazıtların içeriği gereği E 78 yazıtındaki **çayan** kelimesinin de *saç süsündeki ipekten yapılmış boncuk* anlamına geldiğini düşünmek mümkündür. Böyle olunca yazıt '*Bin boncuk bir paradır*' şeklinde tercüme edilerek sikkenin fonksiyonunu bildiren pratik içerikli yazıt olduğu anlaşılır.

Ecem özünö **çayan** tüydü: *Ablam kendine boncuk yaptı* (Mukambaev, 2009: 1011).

Bin **çayan** bir akça: *Bin çayan bir paradır* (E 78).

8. **egin** (Pamir) giysi

Aç maddesinde de ifade edildiği gibi **açda egin** kelime grubundaki egin kelimesi ilgili çalışmalarda tercüme edilmemiştir. Bu kelime Irk-Bitig'de de geçmektedir. Thomsen bu kelime *çadır çatısı* olarak tercüme etmiş, ancak soru işareti ile tam olmadığını belirtmiştir (Thomsen, 1912: 200). Bu kelime Kırgız Türkçesinin Pamir ağzında *giysi* anlamında geçmektedir (Mukambaev, 2009: 1164).

Aç kelimesinin nikâh töreninde kızın yengesinin iğneye ip bağlayıp ucunu bağlamadan sırt giysileri dikme geleneği olduğunu kabul edersek cümlenin anlamı gereği **egin** kelimesinin de Pamir ağzında olduğu gibi *giysi* anlamını karşıladığı açıktır.

Eginiñdi köp cırtpa: *Giysini çok yırtma* (Mukambaev, 2009: 1164)

Egni ne teg?: *Çadır çatısı nasıl?* (Irk Bitig, 28)

Açda **egin:** *Aç töreninde giysi* (E 2, 4).

9. **talımsın-** cesur görün-, kendini iyi göster-

Köktürk yazısı ile yazılan Irk-Bitig'de kendinden sonraki kara kuşun ve erkek oğlun belli bir sıfatını bildiren **talım** kelimesi vardır. Bu kelime *yırtıcı: cesur, cüretkâr* şeklinde tercüme edilmiştir (Thomsen, 1912: 196, 200; DS, 1963: 529; Tekin, 2003: 253). Ancak, söz konusu kelimenin *cesur, cüretkâr* anlamları DS'de soru işareti ile verilmiştir. Yani tercümenin tam olmadığı belirtilmiştir. Kırgız Türkçesinin Özgön ağzında **talım** köküne /**–sın/** isimden fiil yapım eki eklenerek yapılan **talımsın-** fiili vardır. Bu fiil *cesur görün-, kendini iyi göster-* anlamlarını verir (Mukambaev, 2009: 856). Demek ki **talım** kelimesinin gerçekten de *cesur, cüretkâr* anlamlarına geldiği ortaya çıkmış olmaktadır.

Takımdan suwurtpay **talımsınat**: *Ayağına vurdurmadan kendini iyi gösteriyor* (Mukambaev, 2009: 856)

Altun kanatlıg **talım** kara kuş men: *Altın kanatlı cesur kara kuşum* (Irk Bitig, 3)

Talım urı……..: *Cesur erkek oğul*…….. (Irk Bitig, 59)

10. **təti** (Zamin) hiç

E 42 Bay-Bulun I yazıtının 4. satırında **terti** kelimesi vardır. Bu kelime Kormuşin tarafından *hepsi* diye tercüme edilmiştir (Kormuşin, 1997: 287). Kırgız Türkçesinin Zamin ağzında ise *hiç* anlamına gelen **teti** kelimesi bulunmaktadır (Mukambaev, 2009: 1346). R sesinin düştüğünü kabul edersek yazıtlardaki **terti** kelimesinin *hiç* anlamına geldiği daha doğrudur. Çünkü, satırın anlamına *hiç* daha uygundur.

Men onu **təti** bilveyt ekenmin: *Ben onu hiç tanımıyor muşum* (Mukambaev, 2009: 1346)

biñ sekiz adaklıg barımım, bagışıma **terti** bökmedim: *Bin sekiz ayaklı varlığıma hiç doymadım* (E 42, 4).

3. 6. Kırgız Türkçesi Ağızlarındaki Kelimelerin Anlamlarını Açıklayan Kelimeler

Sadece ağızlardaki kelimeler yazıtlardaki kelimelerin daha anlaşılması için yeterli değildir. Tam tersine yazıtlardaki bazı kelimeler ağızlardaki anlamı unutulan kelimelerin anlaşılmasında büyük katkı sağlamaktadır. Örneğin Kırgız Türkçesinin Isık-Köl ağzında eskimiş sözler içine alınarak anlamı unutulan töz kelimesi vardır (Mukambaev, 2009: 928). Mukambaev bu kelimeni tez diye tercüme etmiş, ancak tezin ne olduğu açık değildir. Oysa bu kelime yazıtlarda bir iki yerde geçen ve *kök, cevher* anlamlarına gelen bir kelimedir (Gabain, 2000: 302). Dolaysıyla Isık-Köl ağzındaki **törkünü kim, tözü kim**? tabirini de *yeri ne, kökeni kim*? şeklinde tercüme ederek **töz** kelimesinin **köken** anlamına geldiğini düşünebiliriz.

töz (Isık-Köl) töz, asıl, kök

Törkünü kim, **tözü** kim: *Yeri ne, tözü ne?* (Mukambaev, 2009: 928)

elim ogrıña **tözüm** kazganmışım: *Devletimin uğuruna tözümü kazanmışım* (E 100, 2)

Sonuç ve Öneriler

İnceleme sonucunu ve önerileri maddeler şeklinde aşağıdaki gibi vermek mümkündür:

1. Köktürk harfli yazıtlarda ve Kırgız Türkçesi ağızlarında ortak kelimeler vardır ve bunların sayısı 64'e ulaşmaktadır.

2. Bu kelimeleri anlam ve ses bakımından hem ses hem de anlam bakımından örtüşen kelimeler, anlam bakımından aynı, ses bakımından değişikliğe uğrayan kelimeler, ses bakımından aynı, anlam bakımından biraz değişikliğe uğrayan kelimeler ve hem ses, hem de anlam bakımından biraz değişikliğe uğrayan kelimeler şeklinde tasnif etmek mümkündür.

3. Ağızlardaki kelimeleri yukarıdaki tasniften başka edebi dilde bulunmayan ve edebi dilde değişik ses veya anlam yapısında geçen kelimeler olarak da ayrılmaktadır. Bunlardan bazı kelimeler başka Türk lehçelerinde ve ağızlarında kullanılarak Köktürk harfli yazıtların dilinin o

dönem bütün Türk boylarının dil özelliklerini barındıran bir edebi dil olduğunu ve çağdaş Türk lehçelerinin ağızlarının karmaşık boy yapısına sahip olduğunu göstermektedir.

4. Ağızlardaki bazı kelimeler Köktürk harfli yazıtlarda geçen ve anlamı açıklanmayan ya da açıklanması tam olmayan kelimelerin anlamlarını açıklamada çok yararlı olmaktadır. Örneğin, E 28 Altın-Köl I yazıtında ve Köktürk harfli hukuk vesikalarında kişi adlarında geçen ve anlamı açıklanmayan **bört** kelimesinin *orta yaş* anlamına geldiğini Kırgız Türkçesinin Çüy ağzında geçen **bört** kelimesinden öğrenebiliriz.

5. Köktürk harfli yazıtlardaki kelimeler de ağızlarda geçen ve anlamları unutulan kelimelerin anlamlarını açıklamada yararlı olmaktadır. Örneğin, Kırgız Türkçesinin Isık-Köl ağzında *törkünü kim, **tözü** kim* tabirinde geçen **töz** kelimesinin *köken, soy* anlamına geldiğini yazıtlardan hareketle öğrenmekteyiz.

6. Köktürk harfli yazıtlarda ve ağızlarda geçen kelimelerin arasındaki ses ve anlam değişikliklerini tespit etmek dil tarihini araştırmada önemlidir.

7. Dolayısıyla, Eski Türk yazıtlarının dil malzemelerini ağızlardaki dil malzemeleri ile karşılaştırmalı ve karşılaştırmalı-tarihi yönden araştırmak hem Eski Türkçenin hem de Çağdaş Türk lehçeleri ile ağızların incelenmesi için önemlidir.

Kaynaklar

- Aksan, Doğan, *Türkçenin Sözvarlığı*, 4. basım, 2006, Ankara: Engin Yayınevi.
- Amancolov, A. S., *İstoriya i Teoriya Drevnetyurkskogo Pis'ma*, Almatı, 2003: Mektep.
- Bakinova, G. Printsipı Sobiraniya Materiyala Po Kirgizskim Diyalektam, *Voprosı Diyalektologii Tyurkskih Yazıkov*, Bakü, 1958, s. 93-99.
- Batmanov, İ. A., *Yazık Yeniseyskih Pamyatnikov Drevnetyurkskoy Pis'mennosti*, 1959, Frunze: İzdatel'stvo Akademii Nauk Kırgızskay SSR.
- Clauson, Sir Gerard, *An Etymological Dictionary of Pre-Thırteenth-Century Turkish*, Oxford, 1972.
- *Divan-ü Lügat-it-Türk Tercümesi I*, (çev.: Besim Atalay), Ankara, 1941: TDK yay.
- Ercilasun, Ahmet Bican, *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, 2004, Ankara: Akçağ.
- Gabain, A. Von, *Eski Türkçenin Grameri* (çev. Mehmet Akalın), 3. basım, Ankara, 2004: Ankara Üniversitesi Yay.
- Mahpirov, V. U., *İmena Dalekih Predkov*, 1997, Almatı.
- Malov, S. E., *Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pis'monnosti*, 1951, Moskova-Leningrad: İzdatel'stvo Akademii Nauk SSSR.
- Malov, S. E., *Yeniseyskaya Pis'monnost' Tyurkov*, 1952, Moskova-Leningrad: İzdatel'stvo Akademii Nauk SSSR.
- Meliyoranskiy, P. M., *Arab-filolog O Turetskom Yazıke*, Sankt-Petersburg, 1900.
- Mukambaev, Ceenbay, *Kırgız Tilinin Diyalektologiyalık Sözdügü* (yayına haz. Prof. Dr. Kadıralı Konkobaev), Bişkek, 2009.
- Orkun, Hüseyin Namık, *Eski Türk Yazıtları*, 3. basım, Ankara, 1994: TDK yay.
- Pekacar, Çetin, "Pamir Kırgız Türkleri Ağzında Aslî Uzun Ünlüler", *Bilig*, Sayı: 14/Yaz 2000, s. 75-85.
- Serebrennikov, B. A., ve Gadjieva, N. Z., *Sravnitel'no-İstoriçeskaya Grammatika Tyurkskih Yazıkov*, 1986, Moskova: Nauka.
- Tekin, Talat, *Orhon Yazıtları*, 4. basım, Ankara, 2008: TDK yay.
- Thomsen, Vilhelm, Dr. M. A. Stein's MSS. İn Turkish 'Runic' Script From Miran and Tun-Huang, *Journal Of The Royal Asiatic Society*, 1912, Londra, s. 181-228.
- Yunusaliev, B.M., Kırgız Diyalektologiyası, *Tandalgan Emgekter*, Frunze, 1985, s. 11-312.
- Zayançkovskiy, A. A., Tartışma Konuşması, *Voprosı Diyalektologii Tyurkskih Yazıkov*, Bakü, 1958, s. 132-134.

GÜRCİSTAN COĞRAFYASINDA ESKİ TÜRKLER: BUNTÜRKLERDEN KARAPAPAKLARA

Fahri VALEHOĞLU (HACIYEV)

Özet

Bugünkü Gürcistan arazisi eskilerden Türk kavimlerinin meskeni olmuştur. İster arkeoloji kazıntılar ve günümüze gelib çatmış tarihi abideler, isterse de toponimler ve tarihi kaynaklar bunu sübut ediyor. En eski gürcü tarihi belgesi sayılan "Moktsevai Kartlisa"dan (VII yüzyıl) miladdan önce IV yüzyılda Msheta kenti yakınlarında Buntürk adlı türk kaviminin ömür sürdüyü belli oluyor. Daha sonra bu coğrafyada tarih sahnesine Hunların, Bulqarların, Kıpçakların, Onoğurların, Sabirlerin, Hazarların, Oğuzların ve d. Türk tayfa birliklerinin çıktığını görüyoruz.

Bildiride Borçalı-Karapapak Türklerinin ve Ahıska Türklerinin etnogenezinde mühüm rol oynamış bu Türk kavim ve tayfalarının Güney Kafkaslarda miniller boyunca baş vermiş etnosiyasi prosesler işığında bugünkü Gürcistan sınırları içinde izleri barede bilgi veriliyor.

1. Əski Gürcü Qaynaqlarında Türk Qövmləri. Buntürk Etnoniminin Açılımı Barədə

İstər arxeoloji qazıntılar ve günümüze gəlib çatmış tarixi abidələr, istərsə də toponimlər və məxəzlər bugünkü Gürcüstan dövləti ərazisinin ta əskilərdən Türk qövmlərinin məskəni olduğunu sübut edir. VII yüzilə aid edilən ən qədim gürcü yazılı qaynağı *«Moktsevai Kartlisa» («Kartlinin xristianlığa keçməsi»)* salnaməsində Makedoniyalı İskəndərin miladdan öncə 330-cu ildə Kartlidə (Gürcüstanda) Kür çayı və onun dirsəkləri boyunda çılğın *Buntürk* və döyüşkən *Hun* tayfaları ilə qarşılaşdığı bildirilir:

«Çar Aleksandr (Makedoniyalı İskəndər - F.V.) ... ilk dəfə Kür çayının axarı boyunca yerləşən dörd şəhərdə və onların ətraflarında yaşayan mərhəmətsiz Buntürk tayfalarını gördü. Bu şəhərlər Sarkine, Kaspi, Urbnis və Odzraxe şəhərləridir, onların qalaları böyük qala Sarkine və hökumət qalaları Kaspi, Urbnis və Odzraxe qalalarıdır.

... Onlarla mübarizə aparmaq gücündə olmayan çar oradan uzaqlaşdı.

Bu zaman Xaldeylərdən aralanmış döyüşkən Hun tayfaları gəldilər və Buntürklərin hökmdarından haqqını ödəmək şərti ilə torpaq istədilər, və onlar Zanavda məskunlaşdılar. Hunlar haqqını ödədikləri bu yerin sahibləri idilər və ora Xerki adlanırdı.

Bir müddət sonra çar Aleksandr bu üç şəhər-qalanı (Kaspi, Urbnis və Odzraxe - F.V.) dağıtdı. Hunlara da zərbə endirdi. Sarkine şəhəri isə on bir ay vuruşdu... Sonra Aleksandr Sarkineni ələ keçirdi: Buntürklərin özləri şəhəri buraxıb getdilər».

Mənbədən göründüyü kimi Buntürklər Gürcüstanda kifayət qədər güclü mövqeyə və hakimiyyətə malik olmuşlar, hətta buraya bir qədər sonra gəlmiş Hunlar məskunlaşmaq üçün Buntürk hökmdarından torpaq istəmişlər. Mətndə adları çəkilən Zanav və Odzraxe qalaları isə Ahıska ərazisində yerləşirlər.

Digər qədim və mötəbər gürcü salnaməsi *«Kartli çarlarının həyatı»*nda (XI əsrdə Leonti Mroveli tərəfindən tərtib edildiyi təxmin edilir) İsgəndərin Qafqaza yürüşündən bəhs edilərkən *Buntürk* və *Qıpçaqların* adı çəkilir:

«Aleksandr bütün yer guşələrini istila etdi. O qərbdən cənuba keçib şimalda Qafqaz dağlarını aşaraq Kartliyə gəldi... Kür çayı qırağında bizim Buntürk və Qıpçaq adlandırdığımız amansız bütpərəst soyları gördü... Aleksandr onları şəhərlərdən çıxarmağa çalışdı, ancaq onların qalaları möhkəm və əzəmətli olduğu üçün o zaman bunun öhdəsindən gələ bilmədi...

Bundan sonra Aleksandr gücləndi və bütün torpaqları ələ keçirib Kartli ölkəsinə gəldi. Və o Kartlidə bu şəhər-qalaları güclü gördü: Tsunda, Kür çayı üzərində Xertvis, Odzrxe, qaya üzərində

tikilmiş Qado, Çorox adlanan Sper (İspir) çayı üzərindəki Tuxaris, Urbnis, Kaspi və Uplistsixe, böyük şəhər Msxeta və onun ətrafları, böyük qala Sarkine və yəhudilərin məskəni Zanav, Rustavi, Anaqala və Samşvilde (Şamşüldə), Xunan adlanan Mtver şəhəri və Kaxet şəhərləri. Bütün bu qala və şəhərlərdə Aleksandr amansız, rəhmsiz döyüşçülərlə üzləşdi. O öz qoşununu bölüb bütün bu qalaları və şəhərləri mühasirəyə aldı, özü isə Msxetada dayandı. Aleksandr qoşunlarını bu və digər tərəfdən, aşağıdan və yuxarıdan düzüb özü Ksanda, Nastakis adlanan yerdə qərar tutdu.

Aleksandr Mtver və Tuxaris qalalarına qarşı getmədi, çünki onları tuta bilməzdi. Digər qala və şəhərləri isə o 6 ay ərzində zəbt etdi. Sarkine sakinləri olan Buntürklər çar Aleksandrı məzəmmət etdilər (pislədilər). Aleksandr qəzəbləndi, onların yalvarışlarına qulaq asmayıb dedi: «Siz məni qəzəbləndirdiniz - mən sizi tamamilə dağıdacağam». O, Sarkine şəhərini elə mühasirəyə aldı ki, oradan heç kəs qaça bilməsin. Sarkine sakinləri çətinlik çəkdilər, çünki onlar 11 ay vuruşdular. Gizlicə qayanın altını qazmağa başladılar və onun boş, yüngül qazılan yerlərindən keçid açdılar. Və Sarkine sakinləri gecə keçidin yanında toplaşdılar. Bu keçid vasitəsilə boşaldılmış şəhəri Aleksandra buraxıb Qafqaza qaçdılar».

Buntürk etnoniminin açıqlanmasına dair fərqli mülahizələr mövcuddur. Prof. Mariam Çxartişvili «Moktsevai Kartlisa» salnaməsinin rus dilinə tərcümə edilmiş variantında verdiyi şərhlərdə qədim gürcü dilində «bun» sözünün «oturaq» mənasını verdiyini yazır və Buntürklərin şəhərlərdə yaşadığı, yəni oturaq həyat tərzi sürdüyü üçün bu mənanın daha uyğun olduğunu vurğulayır[1]. Akademik Ekvtime Takaişvili isə «bun» sözünün ermənicədən «nizə sapı» kimi tərcümə olunduğunu və Buntürklərin nizəli Türk əsgərləri olduğunu yazır. Prof. Mirəli Seyidov «bun» sözünün qədim türk sözü olduğunu yazır və «Buntürk» etnonimini «Türk tayfası» sözü kimi izah edir[2]. Prof. Süleyman Əliyarlı isə «Bun» sözünün «bunalmış», ayrı düşmüş» mənasını ifadə etdiyi və «Buntürklərin» digər Türk tayfalarından aralanmış, ayrı düşmüş türklər olduğu qənaətindədir.

Fransız alimi Mari Brosse (1802-1880), akademik Niko Marr (1864-1934) bu etnonimi «köklü, həqiqi türklər» anlamında qəbul edirlər[3]. Qeyd edək ki, elm aləmində bu sonuncu mülahizəyə daha çox üstünlük verilir.

Daha sonra II-VII yüzillərdə Gürcüstan coğrafiyasında *Hunlar, Bulqarlar, Barsillər//Basillər, Qıpçaqlar, Peçeneqlər, Onoğurlar, Sarıoğurlar, Sabirlər//Savirlər, Xəzərlər* kimi Türk tayfa birlikləri görünürlər. Bu qədim Türk tayfaları Güney Qafqaza yalnız quzeydən axın etmirdilər. Sasani ordusunun tərkibində çoxlu sayda muzdlu hun döyüşçüləri vardı.

V-VI yüzillərdə Gürcüstanda yerləşən *Hun* birlikləri tərkibində *Onoğurlar* və *Sarıoğurlar* da olur. Bu barədə bir sıra müəlliflər, o cümlədən «Tsxovreba Vaxtanq Qorqasalnisa» («Vaxtanq Qorqasərin həyatı») salnaməsinin müəllifi Cuanşer (VIII yüzil) məlumat verir.

Qədim əlyazmalar soraqlayır ki, 568-ci ildə Sasani hökmdarı Keyxosrov (I Xosrov Ənuşirəvan) tərəfindən məğlubiyyətə uğradılan *Sabirlərin* on min nəfərə qədəri Kür-Araz bölgəsinə köçməyə məcbur olur, onların 28 evdən ibarət olan bir bölümü 576-cı ildə Msxetaya qədər gəlir və Kartlidə yerləşirlər[4]. 575-ci ildə *Türkütlərin* köməyi ilə hakimiyyətə gəlmiş Kartli mamasaxlisi (sahibi) çar Quaram Baqarat Sabirləri təntənə ilə qarşılayır[5]. Milliyətcə udin olan görkəmli dilçi-alim Voroşil Qukasyan mənbələrə görə Kür və Araz çayları arasına yerləşmiş 10 min nəfərə qədər *Sabir* türkünün 10 min ailə, Kartliyə yerləşən 28 evin isə 28 boy olduğunu təxmin edir. Rus etnoqrafı və tarixçisi İvan Şopen gürcü çarı VI Vaxtanqın (XVIII əsr) «Kartlis Tsxovreba»sına («Kartlinin həyatı») dair qeydlərində Kartliyə məskunlaşanların *Cin-Bakur*

[1] Bax: Памятники Грузинской Исторической Литературы, VII, *«Обращение Грузии»*, Тб., 1989 (tərcümə edəni E.Takaişvili).
[2] М. Сейидов. *«Опыт этимологического анализа слова Бунтурки/Бунтюрки»*, Доклады АН Азер. ССР, т. XXV, № 8, s. 91-93.
[3] M. Brosset. *Histoire de la Georgie*, I partie, 1849, s. 30-33.
[4] Романовский. *Очерки истории Грузии*, Тифлис, 1902. с. 3.
[5] Bax: Л.Гумилев. *Древние тюрки*, М., 1967, с. 50.

Orbelianilər olduğunu bildirir və Cinlilərin türklərlə (turanlılarla) eyni xalq olduğunu təxmin edir[6]. O, Bizans və Sasani İmperatorluqlarının davası sonucunda Kür sahillərində məskunlaşmış ən güclü tayfalar hesab olunan sabirlərin 585-ci ildən sonra tarix səhnəsində tamamilə görünmədiyini yazır və bunun səbəbini onların Gürcüstanın cənub-qərbindəki Samtsxe (Ahısqa) bölgəsinə köçüb acarlar və çanlarla qarışması ilə izah edir[7].

VI əsrdə Gürcüstanda türklərin yaşadığını sübut edən maraqlı faktlardan biri Q. S. Qordeyev imzalı müəllifin, özünün söylədiyi kimi, monastır məxəzlərinə və digər yazılı qaynaqlara istinad edərək qələmə aldığı və «Tiflisskiye vedomosti» qəzetinin «Səyahətlər» rubrikasında çap etdirdiyi bir məqaləsində əks olunur[8]. Məqalədən aydın olur ki, VI yüzildə Gürcüstanda Kürün sağ sahilində yaşayan türklərin başçısının adı *Babakər* olub və Azərbaycanla Gürcüstan dövlətlərinin sərhəd zolağında ucalan David Qareca (Keşişdağ) monastır kompleksində ilk kilsəni o inşa etdiribdir. Şübhəsiz ki, Borçalıda yerləşən *Babakər* dağının adı da o şəxsin adı ilə ilgilidir.

İran-Bizans müharibəsində iranlılara qarşı çıxış etmək üçün Bizans imperatorunun köməyə çağırışına cavab olaraq şimaldan Dəmirqapı Dərbənd yolu ilə Azərbaycana keçən köçəri türk tayfaları *Xəzərlər* 628-ci ildə Tiflisi ələ keçirirlər. «Moktsevai Kartlisa»dan Tiflisi zəbt edən Xəzər xaqanının adının Cibqo olduğu məlum olur. O dönəmdə Kartlidə yaşayan tayfalar arasında ünsiyyət vasitəsi olan 6 dildən biri xəzərlərin dili idi, kartvellər (gürcülər) də bu dildən geniş istifadə edirdilər. Q.Voroşilə görə, əgər Kartlidə işlənən dillərdən yunan, suriya, yəhudi və erməni dilləri ruhanilərin, şairlərin, alimlərin istifadə etdiyi dil idisə, xəzər dili böyük ehtimal qonşu xalqlarla ünsiyyət dili idi, çünki türk dilləri və Sabir-Xəzər tayfa ittifaqının ləhcələri Dağıstan və Şimali Qafqaz xalqları-qəbilələri arasında əsas əlaqə vasitəsi idi[9]. Xəzərlərin tərkibində Qafqaz güneyinə gələn tayfalar arasında qıpçaqlar da var idi.

Xəzərlər və Sabirlər barədə *«Kartli çarlarının həyatı»* salnaməsinin «Xəzərlərin yürüşü» adlanan bölümündə də geniş məlumat verilir. Sabirlərin Gürcüstanda məskunlaşmaları bu mənbədə belə təsvir edilir:

«...Fars (Sasani -F.V.) hökmdarı Keykavus məşğul idi, o öz atasının öldürülməsinə görə intiqam almaq məqsədilə Türklərlə savaşa başladı...

Bu zaman Keyxosrov tərəfindən qaçqın edilmiş Türklər (Sabirlər - F.V.) peyda oldular. 28 ailədən ibarət onlar Gürgən (Xəzər - F.V.) dənizindən keçib Kür çayı ilə yuxarı Msxetaya gəldilər. Onlar Msxeta hökmdarına müraciət edib farslara qarşı kömək istədilər. Msxeta hökmdarı bu barədə bütün kartlililəri bilgiləndirdi. Onlar Türklərlə dostlaşmaq istəyini ifadə etdilər, çünki farslar qarşısında qorxu içərisində idilər. Qarşılıqlı kömək məqsədilə kartlililər gəlmələrlə - Türklərlə birləşdi və onları şəhərlərinin hamısına dəvət etdilər.

Ancaq Türklərin çoxu Msxetanın qərbində özlərinə qayalarda dərindən oyulmuş yer bəyəndilər və oranı Msxeta hökmdarından istədilər. Msxeta hökmdarı bu yeri güzəştə getdi və Türklər oranı inşa etdilər və əzəmətli hasarla dövrələdilər. Və bu yer Sarkine adlanmağa başladı.

Bu Türklər kartlililərlə uzlaşaraq yaşayırdılar. Onlar ortaq olaraq farslara qarşı qala və şəhərləri gücləndirdilər».

Burada bir məqama xüsusi diqqət yetirmək gərəkir: «Kartli çarlarının həyatı»ndan Makedoniyalı İsgəndərin mühasirəsindən qurtulmaq üçün Sarkine qalasının sakinləri olan Buntürklərin qayaları oyub özlərinə keçid açması və bu yolla qalanı tərk etmələri, on əsr sonra isə Sabirlərin Msxetanın qərbində özlərinə qayalardan oyulmuş yer bəyənib orada məskunlaşmaları və

[6] И. Шопен, *Новые заметки на древние истории Кавказа и его обитателей*, Санкт-Петербург (СПб), 1866, с. 327.
[7] Yenə orada, s. 292.
[8] *«Тифлисские ведомости»*, 1832, yanvar, №2.
[9] В. Гукасян. *Об Азербайджанско-грузинских языковых контактах*, «Советская тюркология», Баку, 1980, № 4, с. 24.

əzəmətli qala divarları ucaldaraq buranı Sarkine adlandırdırmaları bəlli olur. Yəni burada hadisələr bir-birini tamamlayır və bir xalq deyimimizi bizə xatırladır: «Su axan yerdən bir də axar».

Böyük ehtimalla Buntürklərin və Sabirlərin yaşadığı Sarkine (türkcəsi Sarıkan, yəni «Sarlar qalası») şəhər-qalası daha sonra Dmanisi//Dumanis («Kitabi-Dədə Qorqud»dakı Tumanın qalası) adlanan qalanın özüdür və Sarkine toponiminin yaranması VI yüzil - Sabirlər və Sarıoğurlar dövrü ilə bağlıdır. Bu fərziyyəni irəli sürməyimiz aşağıdakı amillərdən qaynaqlanır:

- Qədim Dumanis şəhərinin qalıqları olan ərazidə aparılan arxeoloji qazıntılar (Bu qazıntılara görə şəhərin tarixi miladdan öncə VI yüzilə aid edilir və Avropada ən qədim insanların skeletləri də burada aşkar edilib. Yəni Buntürklər dövründə və ondan xeyli əvvəl bu ərazidə yaşayış məntəqəsi mövcud olmuşdur);
- Qədim Dumanis şəhərinin qalıqları olan ərazidə ucalan möhtəşəm qala divarlarının gürcü alimləri tərəfindən VI yüzilə aid edilməsi, yəni ki, bu qalanın Sabirlər dövründə inşa olunması (Xatırladaq ki, «Kartli çarlarının həyatı»ndan VI əsrdə Türklərin Msxetanın qərbində əzəmətli qala divarları tikmələri və buranı Sarkine adlandırmaları bəlli olur. Əlavə edək ki, Dumanis də Msxetanın qərbində yerləşir);
- Dumanis qalası yaxınlığında Sarkineti adlanan kəndin mövcud olması (Son illərə qədər bu kənddə urumlar (yunanlar) yaşayırdı və kənd Dəmirbulaq adlanırdı. Urumların Gürcüstana XVIII əsrin sonlarında - çar II İraklinin dönəmində və XIX əsrin əvvəllərində - 1828-29-cu illər rus-türk savaşı nəticəsində özlərinə yeni kəndlər salaraq məskunlaşdığını nəzərə alsaq Dəmirbulaq//Sarkineti kəndinin yaranma tarixçəsinin çox da uzaqlara getmədiyini görürük. Kəndin adının XX əsrin ortalarında dəyişdirilərək Sarkineti qoyulması zənnimizcə, təsadüfi addım deyildi və burada gürcü tarixçilərinin çox güman ki, açıqlamaq istəmədikləri fikirləri və bilgiləri də böyük rol oynamışdır. Yəqin ki, əsas məqsəd eyni bölgədə mövcud olmuş *Sarkine* toponimini ona *-eti-* gürcü sonluğunu artırmaqla yaşatmaq olub);
- Dumanis qalasının yerləşim mövqeyi (Qala iki çay arasında yüksəkdə, əlçatmaz bir yüksəklikdə yerləşir, çayların bir tərəfi sıldırım qayalara söykənir. Məhz belə bir coğrafi mövqeyə malik olan qala 11 ay özündən qat-qat üstün olan düşmənə qarşı dirəniş göstərə bilərdi);
- Dumanis qalasında mövcud olan qəbirüstü daş abidələr.

Xəzərlərin Qafqazın güneyini fəth etmələri isə *«Kartli çarlarının həyatı»*nda belə əks olunur:

«O dövrdə Xəzərlər gücləndilər və Lek və Kavkas tayfaları ilə müharibəyə başladılar. Tarqamoslar[*] o zaman sülh şəraitində yaşayırdılar. Kavkasın övladlarının hökmdarı Tiretin oğlu Durdzuk idi. Altı nəfər Tarqamos xəzərlərə qarşı mübarizə aparmaq üçün kömək axtarmağa başladı. Və Tarqamos tayfasından olanların hamısı yığılıb Qafqaz dağını aşdılar, Xəzəreti (Xəzərlər ölkəsini) fəth etdilər və onun girəcəyində şəhərlər tikib geri qayıtdılar.

Bundan sonra Xəzərlər özlərinə hökmdar seçdilər. Onların hamısı bu hökmdara tabe oldular. Onun başçılığı altında Xəzərlər indi Darübənd adlanan dəniz qapılarını keçdilər. Xəzərlər çox olduqları üçün Tarqamoslar onlara müqavimət göstərə bilmədilər...

[*] *Gürcü əfsanəsinə görə, Tarqamos Qafqaz xalqlarının və tayfalarının əcdadıdır. Onun oğlu Kartlos Gürcüstanın dövlət kimi əsasını qoyubdur. Tarqamos dünyanın ilk paytaxtı Babilin ən tanınmış sakinlərindən biri olub. O, Nemrutun (Nimvrodun) və onun boş ideyasının ("Şimal dağlarında"n yüksək bir qüllə ucaltmaq və taxtını göylərə qaldırmaq ideyasının) qulu olmaq istəmir. Buna görə də öz ailə üzvləri və ev adamları ilə birlikdə gizlicə Babili tərk edir və Mesopotomiyadan (İki çayarasından)şimala doğru üz tutur. Tarqamos Asiya və Avropanın birləşdiyi Qafqazda yurd salır - F.V.*

Xəzərlər hər iki yolu tutdular: Dəniz qapıları Dərübəndi və Dəryal adlanan Araqvi qapısını. Xəzərlərin yürüşü tez-tez təkrar olunurdu və heç kəs onlara qarşı dura bilmirdi. Bundan sonra Tarqamoslar Xəzərlərə xərac verməyə başladılar...

Xəzər hökmdarı öz ilk yürüşündəcə Qafqaz dağlarını aşıb xalqları əsarəti altına aldı...

Beləliklə Kartlidə bütün tayfalar qarışmışdı və altı dildə danışırdılar: gürcü, xəzər, erməni, yəhudi, suriya və yunan dillərində. Bu dilləri Kartli çarlarının, kişi və qadınların hamısı bilirdi».

Qədim yazılı gürcü mənbələrindən *«Matiane Kartlisa»* (*«Kartlinin salnaməsi»*, XII əsrdən gec olmayan bir dövrə aid edilir) əsərində artıq VIII yüzildə mövqeləri zəifləmiş Xəzərlərin 764-cü ildə Tiflisi dağıdıb Kartlini əsir etdikləri bildirilir.

IX-XI əsrlərdə Dəryal və Dərbənd keçidlərindən Qafqazın quzeyindən güneyinə türkdilli tayfaların axını davam edir və bunların arasında *qıpçaqlar* çoxluq təşkil edirdi.

XI yüzilliyin 2-ci yarısında Yaxın və Orta Şərq ölkələri, Qafqazın cənubu orta əsrlərin ən güclü dövlətlərindən biri olan Səlcuq Türk sultanlığının tərkibinə qatılır. Alp Arslanın varisi Məlikşahın sultanlığı dövründə (1072-92-ci illər) Borçalı və Qazax bölgələrinə *Türkmən (Oğuz)* topluluqları məskunlaşır.

Gürcü tarixi sənədlərindən aydın olur ki, gürcü çarı Qurucu David (IV David) XII əsrin 18-20-ci illərində vətənini səlcuq türklərindən azad etmək üçün Dəryal dərəsi vasitəsi ilə Şimali Qafqazdan Ətrək xanın başçılığı altında 40 minlik süvari ordusu olan (bunların 5 mini xüsusi döyüşçülər idi) təqribən 230-240 min *Qıpçaq (Kuman)* türkünü Gürcüstana, 4 çay vadisinə köçürür[10]. Hər ailənin çarın ordusuna bir əsgər verməsi şərtilə köçürülmüş bu 40 min qıpçaq ailəsinə torpaq sahələri verilir və bu yolla köçərilər daimi sakinlərə çevrilirlər. «Gürcüstanın çar hakimiyyəti qıpçaqları təsadüfi olaraq seçməmişdi: onlar yaxşı döyüşçü hesab olunurdular, onları dövlət nisbətən asanlıqla saxlaya bilirdi. Bundan əlavə, gürcü çarı qıpçaq knyazının qızı (Ətrəkin qızı Quranduxt - *F. V.*) ilə evlənmişdi və kürəkənlə qayınata arasında razılıq əldə edilməsi asanlaşırdı. Həmin dövrdə qıpçaqlar rus knyazı tərəfindən möhkəm sıxışdırılırdı. Buna görə də Gürcüstanla ittifaq bağlamaq və buraya köçmək onlar üçün əlverişli idi»[11]. Gürcü tarixşünaslığında «yeni qıpçaqlar» adlanan bu qıpçaqların Gürcüstanın yadelli işğalçılardan azad edilməsində və vahid, qüdrətli gürcü feodal monarxiyasının yaradılmasında xidmətləri əvəzsiz idi. Don çayının sağ axarları sahillərində yaşayan Şaruken oğlu Sırçan Rus knyazı Vladimir Monamax öldükdən sonra Gürcüstanda yaşayan qardaşı Ətrəkdən geri, öz doğma düzlərinə qayıtmağı xahiş edir. Bunun üçün o sevimli xanəndəsi Orevi Ətrəkin yanına göndərərək tapşırır ki, ona qıpçaq mahnıları oxusun və Qıpçaq çölündə bitən yovşan otu versin. Mahnılar Ətrəkə ucsuz-bucaqsız çöllərdə qazandığı döyüş şöhrətini, yovşan isə orada keçirdiyi uşaqlıq və gənclik çağlarını xatırlatmalı idi. Orev verilən tapşırığa əməl edir. Gürcüstan çar sarayında əsas simalardan biri hesab olunan Ətrək xan mahnıları dinlədikdən sonra dəbdəbəli həyatdan ayrılıb qayıtmağa əvvəlcə tərəddüd etsə də yovşan ətrini duyduqda dözə bilmir, ürəyi atlanır və qardaşının xahişini yerinə yetirir. O, XII əsrin 20- ci illərinin sonunda özünün ailəsi və ən yaxın döyüçüləri ilə geri köçüb Kuban//Kuman çayı hövzəsində binə qurur. Onunla bərabər Gürcüstana gəlmiş kuman-qıpçaqların çoxu isə burada qalır və bundan sonra da ölkənin ictimai-siyasi həyatında fəal iştirak edirlər. Qurucu Davidin nəticəsi Tamaranın çarlığı dövründə qıpçaqlardan Qubasar bəy əmirsəpehsalar (başbuğ), Kutlu Arslan isə baş xəzinədar vəzifələrini icra edirdilər. Borçalının Loru şəhəri çevrəsiylə birlikdə birbaşa Qubasara tabe edilmişti. Bu dönəmdə, 1177-ci ildən etibarən qıpçaqların bir taqımı boy və oymaq bəylərinin başçılığı altında Taşır-Borçalı bölgəsinə yerləşmişdi[12].

[10] З. Анчабадзе. *Кипчаки Северного Кавказа по данным грузинских летописей 11–14-ых веков*, сб. «О происхождении балкарцев и карачаевцев», Нальчик, 1960, с. 117; М. Лордкипанидзе, *История Грузии XI – начала XIII в.*, Тбилиси,1974, с. 97.

[11] V.Quçua, Ş.Mesxia. Gürcüstan tarixi, Tiflis, 1979, s. 56.

[12] M.F.Kırzıoğlu. Yukarı Kür ve Çoruk boylarında KIPÇAKLAR, Ankara, 1992, s. 130-131.

Novqorod knyazı İqor Svyatoslaviçin 1185-ci ildə qıpçaqlara qarşı həyata keçirdiyi hərbi yürüşü (bu tarixi fakt XII əsrin ədəbi abidəsi «İqor polku dastanı»nda təsvir edilir) zamanı onun ordusunu məğlubiyyətə uğradan və rus knyazının özünü əsir götürən qıpçaq xanı Qonçağın qardaşı da Gürcüstan çar sarayında önəmli vəzifələrdən birini icra edirdi. Qeyd edək ki, çar Tamara Dağıstanda, qıpçaq kəndi yaxınlığında dəfn olunmuşdur[13]. Qonçaq xan həmyerlilərinin yaşadığı Gürcüstan dövləti ilə sıx əlaqələr qurmuşdu. Rus məxəzlərində onun ordusunda xidmət edən əsgərlərdən Gürcüstandan gətirildiyi guman edilən bir müsəlmanın döyüş zamanı heç kəsin görmədiyi canlı od atan silahdan istifadə etməsi faktı xüsusi vurğulanır.

XII yüzildə qıpçaqlar Azərbaycan ərazisində də mühüm mövqeyə malik idilər. Xatırladaq ki, o dövrdə qurulmuş Azərbaycan Atabəylər dövlətinin banisi Şəmsəddin Eldəgəz, eləcə də XII əsr dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəlinin həyat yoldaşı Afaq xanım qıpçaq əsilli idilər.

XI-XIII əsr gürcü mənbələrində Şərqi Gürcüstan əhalisinin əksəriyyəti türk tayfalarından ibarət olduğu üçün «*Didi Turkoba*» («*Böyük Türklük*») adlanırdı. Son köçlə Gürcüstana gələn qıpçaqların bir hissəsi onlardan öncə bu bölgədə yerləşmiş soydaşlarına qarışıb müsəlmanlaşaraq öz milli kimliklərini, türklüklərini qorusalar da, bir hissəsi zaman ötdükcə gürcülərin (kartvellərin) içində əriyirlər. Gürcüləşmiş qıpçaqlar barədə Murad Adcı yazıb: «Onlar əsrlər boyunca gürcü mədəniyyətinin təsiri altına düşdülər, onunla doğmalaşdılar, gürcü və svan adlanmağa başladılar»[14].

XIII-XVIII əsrlər arasında Gürcüstan əraziləri müəyyən zaman ardıcıllığı ilə Xarəzmlilərin, Elxanilərin (moğolların), Teymurilərin, Qaraqoyunluların, Ağqoyunluların, Qızılbaşların (Səfəvilərin), Osmanlıların hakimiyyəti altına keçir. Bu dövrlərdə də bu yerlərə türk tayfalarının köçləri olur.

2. Gürcüstanda Türk Etnik Vahidinin Təkamül Mərhələləri

Ümumiyyətlə, Cənubi Qafqazda minillər boyunca davam edən etnosiyasi proseslər işığında Gürcüstanda Türk etnik varlığının inkişaf dövrünü yuxarıda qeyd olunan faktlara istinadən, şərti olaraq, aşağıdakı 5 tarixi mərhələyə bölmək olar:

1) Miladdan öncəki dövr (Gürcüstanın otoxton sakinləri olan Buntürklər dövrü);

2) I-VIII yüzillər (Bu dövr çoxsaylı Hun-Bulqar, Sabir-Xəzər və onlara qohum olan digər Türk tayfa birlikləri ilə bağlıdır);

3) IX-XIII yüzillər (Qıpçaqların və Oğuzların Gürcüstanda kütləvi məskunlaşması ilə səciyyələndirilə biləcək bir dövr);

4) XIV-XVIII yüzillər (Bu dövrdə çoxsaylı Türk tayfaları özünəməxsus kültürü və dili ilə vahid etnos halında formalaşmasırlar);

5) XIX-XXI yüzillər (Rusiya İmperiyası, Sovetlər Birliyi və Gürcüsanın müstəqilliyi dövrü kimi üç hissəyə bölünən bu zaman kəsiyini Gürcüstan Türklərinin tarixində tənəzzül (geriləmə) mərhələsi kimi də göstərmək olar. Rusların Güney Qafqazı istilasından sonra Türklərin etnik sərhədlərini kiçiltmək məqsədilə buralara, o sıradan Gürcüstanın Türklərin çoxluqda yaşadıqları Ahısqa-Axalkələk və Borçalı bölgələrinə erməni, yunan, rus (duxobor və malakan) və almanlar kimi yad etnik ünsürlər məskunlaşdırılmış, Ahısqa Türkləri öz dədə-baba yurdlarından sürgün olunmuş, Borçalı türkləri sıxışdırılaraq təzyiqlərə məruz qalmışlar).

4-cü tarixi mərhələnin sonlarına, yəni rus hakimiyyətinin başlanğıcı dövrünə 2 etnik qrup halında - Qarapapaq-Tərəkəmə (Qazax-Borçalı) və Ahısqa türkləri adı altında daxil olan Gürcüstan türklərinin hər iki qrupunun təşəkküləndə yuxarıda qeyd olunan Türk qövmlərinin əksəri iştirak etmişdir. Bunu həm Qarapapaq-Tərəkəmə və Ahısqa türklərinin etnogenezi, dil-ləhcə özəllikləri, həm də yaşadıqları ərazilərin toponimikası və digər amillər sübut edir.

[13] М. Аджи. *Европа, Тюрки, Великая Степь*, Москва, 1998, с. 316.
[14] M.Adcı, göstərilən əsəri, s. 256.

Q.Voroşil yazır: «1400 ildən artıq bir dövr ərzində Cənubi Qafqaz xalqlarının dilləri Qıpçaq və Oğuz qrupunun bir çox dilləri və ləhcələri ilə onlardan türk sözləri və sözyaradıcı inventarlar götürməklə əlaqədə idilər. Qətiyyətlə demək olar ki, bunu hər bir leksik qatında Azərbaycan və Türk dillərindən qəbuletmə sözlər olan gürcü dilinin materialı təsdiq edir. Bu qəbuletmə sözlərin bir hissəsi olduqca qədimdir ki, bunu onların qədim gürcü yazılı abidələrində fiksasiyası təsdiq edir»[15].

3. Qarapapaq-Tərəkəmə Türklərinin Etnogenezi

Azman türk tarixçisi M. F. Kırzıoğlu «Yuxarı Kür və Çoruk boylarında Qıpçaqlar» əsərində bugünkü qarapapaqların əcdadları sayılan *Borçalı* və *Qazaxlı* adlı iki igid atlı-köçəri *qıpçaq* (*kuman-xəzər*) uruğunun eramızın II yüzilinin sonları və IV yüzilinin əvvəlləri arasında Şimali Qafqazdan Kür-Araz çayları boylarına dörd dəfə böyük axın etdiklərini və sonuncu axın zamanı *Borçalı* (*Debed*) çayı və mənbəyini Pəmbək dağından götürüb Araz çayına qarışan indiki Ermənistan ərazisindəki *Qazax* (*Abaran//Avaran*) çayı ətrafındakı ərazilərə yerləşdiklərini, bu sulara da elə o vaxtdan öz adlarını verdiklərini iddia edir[16]. Digər bir mənbədə qıpçaq mənşəli etnik birlik olan qazaxların XI-XII yüzillərdə gürcü çarları II Georgi (1072-89-cu illər), Qurucu David (1089-1125), III Georgi (1156-84) tərəfindən Dəşti Qıpçaqdan (Qıpçaq çölündən) Azərbaycanın günbatarına köçürülərək hərbi qüvvə kimi istifadə olunduğu, XVIII əsrdə onların bir hissəsinin Qarabağa köçdüyü, XIX əsrin ortalarında bir sıra tayfadan (*Qarapapaq, Çoban Qara, Saraclı, Dəmirçili, Qafarlı, Cəfərli, Qarabağlı, Əli Şərurlu, Kərimbəyli, Gödəkli, Kərkibaşlı*) ibarət olduğu, indiki Qazax şəhərinin və Azərbaycanın müxtəlif yerlərində qazax etnonimi ilə əlaqədar bir neçə toponimin qazaxların adı ilə ilgili olduğu göstərilir[17]. Azərbaycan tarixçisi Qiyasəddin Qeybullayev «Azərbaycanlıların etnogenezinə dair» əsərində qazaxların Azərbaycan ərazisində VII əsrdən əvvəl məskunlaşdıqları qənaətinə gəlir[18]. «K. A. Ş.» imzalı müəllif rusdilli «Tiflisskiye vedomosti» qəzetinin 1830-cu il 14 avqustda nəşr olunmuş 65-ci sayında yazıb: «Qarapapaqlar 1078-ci ildə, yəni Gürcüstanda II Georginin çarlığı dövründə Ciqun çayını keçib indiki Qazax distansiyasının ərazisində məskunlaşmış, oradan qonşu əyalətlərə və Ermənistana yayılmış Qazaxlar tayfasına daxildirlər». Qazaxların Qazax bölgəsinə XI əsrdə köçməsi fikrini eyniadlı mətbuat orqanının başqa bir sayında İvan Şopen də təkrarlayır[19].

Ünlü türk tarixçisi Əhməd Zəki Vəlidi Toqan qarapapaqları ərəb mənbələrində *qarabörklü*, rus mənbələrində *çyornıe klobuki* və monqol qaynaqlarında *siyah külahan* adı ilə tanınan bir qıpçaq qəbiləsi hesab edirdi. Türk irqinin ən yaraşıqlı soyundan olan cəsarətli qıpçaq tayfalarından, o cümlədən Qıpçaq çölündəki Dnepr çayı vadisində yaşayan «*çyornıe klobuki*» (qaraşişpapaqlar) qövmündən müxtəlif dövlətlər öz sərhədlərini qorumaq və genişləndirmək üçün istifadə ediblər. *XI-XII əsrlərdə rus knyazlarına xidmətə keçən qıpçaqlar peçeneqlər, berendeylər, türpeylər, kovuylar və oğuz türklərinin şimal qolunu təşkil edən torklarla birlikdə «çyornıe klobuki» ümumi adıyla Kiyev dövlətinin hüdudlarını qoruyurdular*. Rus tədqiqatçısı S. Pletneva özünün «Qıpçaqlar» əsərində yazır: *«Qıpçaqlar Gürcüstanda «çornıye klobuk»ların Kiyev knyazlığında yerinə yetirdikləri vəzifələri həyata keçirirdilər»*[20].

Rus məxəzlərində «çyornıe klobuki»lərin qonşuluğunda yaşayan və Pridneprovyedə (Dnepryanı ərazidə) ən döyüşkən ordudan birinə malik olan qıpçaq tayfa birliklərindən «*burçeviç*»lərin adı çəkilir. S. Pletneva şərq qaynaqlarında *burcoğlu, əl-buri* kimi göstərilən *«burçeviç»lərin* öz adını türkcə qurd anlamı verən börü sözündən götürdüklərini və Dnepr çayının sol axarlarından Volçye çayının (Qurd çayı) adının da onlara bağlı olduğunu ehtimal edir[21]. Türk

[15] V.Qukasyan, göstərilən əsəri, s. 25.
[16] M.F.Kırzıoğlu, göstərilən əsəri, s. 43-46.
[17] *Qazaxlar.* ASE, II cild, s. 570.
[18] Г. А. Гейбуллаев. *К этногенезу азербайджанцев*, Баку, 1991, с.141.
[19] *«Тифлисские ведомости»* qəzeti, 1831, 24 yanvar (№ 6-7).
[20] С. Плетнева. *Половцы*, Москва, 1990, с. 96.
[21] S.Pletneva, göstərilən əsəri, s. 102.

bəlgələri orta əsrlərdə Güney Anadoluda, Diyarbəkir//Diyarbakır tərəflərdə borçoğlu boyunun bulunduğunu göstərir.

Ə. Zəki V. Toqan, Mirzə Bala Məmmədzadə, F. Qırzıoğlu, Q. Qeybullayev kimi tarix bilginlərimiz məxəzlərdə həmçinin *barsıllar* adlanan *burcoğlu//borçoğlu* uruğunun bugünkü borçalıların əcdadları olduğunu və Borçalı toponiminin də onların adından doğduğunu hesab edirlər. Mirəli Seyidov indiki Azərbaycan-Gürcüstan sərhəd ərazisində eramızdan qabaq və eranın ilk yüzillərində Azərbaycan türklərinin soykökündə duran qəbilə birləşmələrindən *Basillərin//Barsılların* yaşadıqları barədə bilgilərin olduğunu yazıb[22].

Toqan ərəb qaynaqlarında müsəlmanların 646-cı ildə Kür çayı boyunda ələ keçirdiyi yerlər arasında göstərilən Tiflis güneyindəki *Barşaliyyə* bölgəsinin Borçalı tayfalarının yurdu olduğunu və onların Xəzər topluluğundakı 10 türk boyundan birini təşkil etdiyini qeyd edirdi. (Əlavə etmək istərdik ki, bu gün Tatarıstan Cümhuriyyətinin sınırları içində olan Kuzembet qəsəbəsinin yerində əskilərdən adını yaxınlıqdan axan çaydan götürmüş Borçalı kəndi olmuşdur).

«XII-XIII yüzillərə gəldiyimizdə Borçalı və Qazaxlı uruqları artıq tərəkəmə olaraq adlandırılırdı. Ozan Əmrah şerlərində tərəkəmə gözəllərindən söz edirdi. Aşıq Qərib Qazax çayı boylarını tərəkəmə yaylaqları deyə öyürdü»[23]. Qıpçaqların yaylaqları olmuş Ağ Araqvi çayı boylarındakı Qaraqalxan dağını Aşıq Qərib Tərəkəmə oylağı deyə vəsf edib.

Bəzi tədqiqatçılar qarapapaqların səlcuqlar dövründə türkmənləşdiyini və tərəkəmə sözünün də türkmənlər mənasına gəldiyini hesab edirlər. Misal üçün, Türkiyəli filoloq, professor Əhməd Bican Ərcilasun tərəkəmələrin aşıq ənənələrini qüvvətli bir şəkildə yaşatmaqlarını və mani yerinə bayatı təbirini işlətmələrini türkmənlərə bağlayır. XVII əsrdə Borçalıya yolçuluq etmiş məşhur türk səyyahı Övliya Çələbinin qeydlərindən: «Dəmirçi Hasan qəsəbəsinə gəldik. Burası əskidən türkmən şəhri imiş. Halən qış aylarında Türkmən qəbilələrinə yurd olur»[24].

1770-74-cü illərdə Şimal-Şərqi və Cənubi Qafqaza səyahət etmiş akademik Hildenştedt buradakı türkmənlərin digər adının tərəkəmə olduğunu vurğulayırdı. O, bu dövrdə Borçalı, Qazax və Pəmbək mahalının əhalisinin böyük əksərinin «tərəkəmə tatarlarından», geridə qalan kiçik hissəsinin isə ermənilərdən ibarət olduğunu, bu «tərəkəmə tatarları»nın asanlıqla Osmanlının təsiri altına düşdüklərini, Nadir şah Əfşarın Qaxetdə Yor çayı qıraqlarında ömür sürən 10 000 tərəkəmə ailəsinin yurdlarını dağıdıb başqa yerlərə səpələdiyini və bu ailələrdən 500-ünü Dəmirçihasanlıya yerləşdirib onlar üçün yeni kəndlər saldığını yazırdı[25].

Qeyd edək ki, qıpçaq mənşəli qumuq türklərinin üç ən böyük qolundan biri tərəkəmə adlanır. Əlavə edək ki, Dərbənd civarındakı, 12 para kənddə ömür sürən yurddaşlarımıza və Azərbaycan türklərinin Şirvanda (Hacıqabul, Şamaxı, Ağsu rayonlarında) yaşayan etnoqrafik budaqlarından *padarlara*, eləcə də Qarabağın Arazqırağı kəndlərində (Füzuli və Cəbrayıl rayonlarında) yaşayanların bir hissəsinə tərəkəmələr deyirlər. M. Adcı: «Dillərinə və mədəniyyətlərinə görə qaraçaylar, balkarlar, qumuqlar, Krım tatarları, qaqauzlar, tərəkəmələr tamamilə eynidirlər…»[26].

Qarapapaq və *tərəkəmə* eyni uruğa verilən cüt addır[27].

Beləliklə, bütün deyilənlərdən və yazılanlardan belə bir məntiqi nəticəyə gəlinir ki, qarapapaq-tərəkəmələr eyni zamanda qıpçaq və oğuz türklərinin maddi-mənəvi dəyərlərini daşıyan və inkişaf etdirən bir türk boyudur. Ərzurum Atatürk Universitetinin doktoru Səmra Alyılmaz da qarapapaqların «həm qıpçaqların, həm də oğuzların Qafqazlardakı təmsilçisi durumunda» olduğu

[22] M.Seyidov. *Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən*, Bakı, 1989, s. 326-327.
[23] O. Yeniaras. *Karapapak ve Terekemelerin siyasi ve kültür tarihine giriş*, İstanbul, 1994, s. 33.
[24] Evliya Çelebi seyhetnamesi, II cild, İstanbul, 1976, s. 553.
[25] И. А. Гильденштедт. *Географическое и статистическое описание Грузии и Кавказа*, СПб, 1809, с. 109.
[26] M. Adcı, göstərilən əsəri, s. 7.
[27] Ahmet Caferoğlu. *Doğu illerimiz ağızlarından toplamalar, I, Kars, Erzurum, Çoruh ilbaylıkları*, İstanbul, 1942, s. XV.

qənaətinə gəlir: «*Qarapapaqların bu torpaqlarda yüzillərdən bəri yaşadıqları, böyük bir qisminin Səlcuqluların Gürcüstanın fəthindən öncə, bir qisminin isə Səlcuqluların Gürcüstanı fəthiylə birlikdə müsəlmanlığı qəbul etdiyi və bu səbəblə də Qıpçaq və Oğuz türkləri (türkmənlər) arasında bir qaynaşmanın yaşandığı, Qarapapaq//Tərəkəmə deyə adlandırılan boyun da bu qaynaşma sonucunda ortaya çıxdığı (doğduğu) söylənə bilir*»[28].

4. Borçalı Və Ahısqa Yörələrinin Toponimlərində Türk Boylarının Izləri

Toponimlər də Ahısqa və Qarapapaq-Tərəkəmə türklərinin təşəkkülündə ta qədimdən müvafiq olaraq Gürcüstanla Türkiyənin və Gürcüstanla Azərbaycanın hüdud bölgələrində ömür sürmüş türk oymaqlarının əksərinin izinin olduğunu sübut edir. Borçalının və ümumiyyətlə Gürcüstanın ən qədim guşələrindən olan Başkeçiddə (Dumanisdə) yerləşən Sarkinet kəndinin adı ilə eramızdan əvvəl IV əsrdə Buntürklərin yaşadığı Sarkine şəhərinin adı arasında toponimik bağlılıq göz qabağındadır. Mənbələr bu ərazilərdə III-IV əsrlərdən başlayaraq 1759-cu ilə qədər *Cinli* adlanan türk tayfasının, IV-V yüzillərdə *hunların* və Qafqazın güneyinə eramızdan əvvəl onlarla bərabər gəlməsi ehtimal olunan *peçeneq* tayfası *kəngərlilərin* bir hissəsinin yaşadığını göstərir. Sınıq körpü yaxınlığında yerləşən, yerli əhalinin Qız qalası adlandırdığı Hunan qalasını hunlar inşa ediblər. XIX yüzildə Borçalı torpaqlarının böyük bir hissəsinin sahibi Sabirlərin bir tirəsi olan gürcüləşmiş Cinbakur-Orbelianlar idilər.

Q. Qeybullayev *Kəpənəkçi* toponiminin peçeneqlərin *kapan//kəpən*, *Ulaşlı* etnotoponiminin xəzərlərin *kulas*, *Qullar* toponiminin isə qədim rus bəlgələrində Qıpçaq çölünün cənubunda yaşayan qıpçaqlar tərkibində göstərilən *qul* boyları ilə bağlı olduğunu təxmin edir[29].

V yüzil erməni yazılı qaynağı «Müqəddəs Qreqorun həyatı»nda IV yüzilin sonlarında Sasani hökmdarı II Şahpurun yardım istəyi ilə Dəryal qapısını keçib Alban ölkəsinə gəlmiş hun hökmdarına tabe olan uruq və boylardan *Tomadağların//Tomaların* adı anılır. Başkeçiddəki *Dumanıs//Tomanıs* toponimi bu hun boyunu yada salır.

IX əsrin ortalarında türk əsilli ərəb sərkərdəsi Böyük Buq (Buğa Türk) 300 xəzər ailəsini Qafqazın quzeyindən gətirib Başkeçid bölgəsində məskunlaşdırır. Başkeçid səmtindəki *Kazret//Xəzəret* toponimini xəzərlərlə əlaqələndirilir. M. Seyidov «Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən» adlı kitabında eyni bölgədə yerləşən *Darvaz* kəndinin şivəsində savir-xəzər türklərinin dillərindəki bəzi səciyyəvi xüsusiyyətlərin olduğu görüşündədir (s. 37). 1877-78-ci illər Osmanlı-rus savaşında şərq cəbhəsində türk qoşunlarının başkomandanı marşal Qazi Əhməd Muxtar Paşa öz xatirələrində Qars könüllü dəstələrinin başçısı Darvazlı Mehralı bəyin cəsarətindən və igidliyindən bəhs edərkən onun «Xəzər xaqanlarına qız verən pək əsil Xəzər boyu borçalılardan, qarapapaq tayfasından» olduğunu vurğulayırdı.

Fəxrəddin Kırzıoğlu Qazax-Borçalıdakı yer-yurd adlarında *Qaracalar, Kəmərli, Kəsəmənli, Qarabulaq, Qaraağac, Axtala, Kəpənəkçi, Çubuqlu, Quşçu, Saral//Sarıel, Saraçlı//Sarıcalı//Sarıhacılı* və Borçalı-Qazaxların ən güclü qolu olan *Padar//Baydar* kimi Qafqazın güneyinə XII əsrdə köçürülmüş və adaşları Qara dəniz quzeyində və Tuna//Dunay boylarında da təsbit edilmiş qıpçaq boylarının izinin qaldığını yazır[30].

Tarixçi-alim Arif Yunus «Ahısqa (Mesxet) türkləri: iki dəfə sürgün olunmuş xalq» başlıqlı məqaləsində Ahısqa türklərinin etnogenezinə ayna tutmaqla yanaşı, onların dədə yurdlarının etnotoponimləri barədə də dəyərli bilgilər vermişdir. O, Ahısqadakı Bozalet köyünün, eləcə də Msxeta yaxınlığındakı Bazaleti köyünün və gölünün adlarını barsillərin digər adı olan *bozal//bazal* etnonimi ilə, Ahısqanın Xona köyünün və Kutais şəhəri yaxınlığındakı Xoni qəsəbəsinin adını *hunlarla*, Ahısqadakı Ude köy adını hun-bulqar tayfa birliyinə daxil olan *udilərlə*, Ahısqanın Onqor köyünün və VI əsrdə Kutais çevrəsində mövcud olmuş Onoquris qalasının adını *onoğurlarla*

[28] S.Alyılmaz, *Borçalılı bilim adamı, eğitimci, şair VALEH HACILAR*, Ankara, 2003, s. 4.
[29] Q. Qeybullayev, *göstərilən əsəri*, s. 107, 109, 140.
[30] F. Kırzıoğlu, *göstərilən əsəri*, s. 137-138.

əlaqələndirir, Ahısqa və Telav bölgələrindəki Azqur köylərini və Ahısqaya qonşu olan Quriya bölgəsinin adını hun-bulqar tayfa birliyinin *gur//qur* etnik komponentinə bağlayır[31].

«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanındakı yer-yurd və qala adlarının çoxunun analoquna da Gürcüstan ərazisində, özəlliklə də Borçalı və Ahısqada rast gəlmək mümkündür.

5. Qədimliyin Maddi Sübutu - Qoç Heykəlləri

Türk tayfalarının Gürcüstanda qədimlərdən məskun olmalarını təsdiqləyən maddi sübutlardan biri də buradakı Türk kəndlərinin qəbiristanlıqlarının vaxtilə zəngin olduğu, ancaq çoxunun baxımsızlıq ucbatından qırılıb parçalandığı və yaxud tarixin izlərini silmək üçün qəsdən sıradan çıxarıldığı qoç heykəlləridir.

Orxon-Yenisey yazıları ilə bağlı qədim türk kültür və mədəniyyətinə dair dərin araşdırma və incələmələr yapan, Orxundan tutmuş Anadoluya qədər (Borçalı da daxil olmaqla) qoç heykəllərini bir-bir təsbit edib CD-lərini hazırlayan türk alimi Cengiz Alyılmaz qoç heykəllərinin tarixini olduqca əskilərə dayandırmaqdadır. C. Alyılmaz igidliyi, qəhrəmanlığı, döyüşkənliyi bildirən qoç heykəllərinin Göytürk və Uyğur dönəmlərində o dövrün daha çox tanımış insanlarının məzarlarının başına qoyulduğu görüşünü müdafiə etməkdədir. Türk boylarına aid qoç heykəllərinin ilk örnəklərinə türklərin qədim ata-dədə yurdu Monqolustanda sıx - sıx rastlandığını qeyd edən Alyılmaz hazırladığı əsərlərdə onların foto şəkillərinə də yer vermişdir (Bax: Osman Fikri Sertkaya, Cengiz Alyılmaz, Tsendiyn Battylqa. Monqolustandakı Türk anıtlar projesi albomu, Ankara, 2001, s. 54-56, 249, 256-259, 262, 263, 271, 300). Akademik Budaq Budaqov da bir çox araşdırıcının bu abidələri Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu tayfaları ilə əlaqələndirmələriylə razılaşmır və hələ eramızdan əvvəl Altay türklərinin qoç daşları düzəltdiklərini qeyd edərək yazır: «Qəribədir, müsəlman dininə görə qəbir elə düzəldilməlidir ki, iki-üç ildən sonra qəbir itib batsın. Ancaq həmin qəbirlərdə qoç daşları sinədaşı qoyulmaqla bu ənənə pozulmuşdur»[32]. M. Acıya görə qədim türklərdə qoç (qoyun) bolluq, varlılıq, rifah; aslan isə güc rəmzini ifadə edirdi və onların şüurunda qoç aslandan yüksəkdə dururdu[33]. M. Seyidov: «Əski türk xalqlarında qoyun verimliyin-məhsuldarlığın, artımın (quzulamanın) zoomorfik onqonu sayılmışdır. Ulu baba Oğuz qağan da oğlanlarının gələcəkdə törəyib-artmaları, firavan dolanmaları üçün onlara elə qoyunu onqon verir… Xaqaslarda əskidən qoyun heykəli - quze-menqir qoyunların döllənməsinə, balalamasına yardım edən onqon imiş. Onun ümumi artıma, məhsuldarlığa da yardım etdiyinə inanırmışlar. Elə buna görə də xaqaslar uğurlu məhsul bayramını (taxıl biçimindən sonra) - toyu quze-menqirin yanında keçirir, şərəfinə qurban kəsir və qurbanlıqdan ona pay verirmişlər»[34].

6. Sonuç

Gürcüstan Türklərindən toplanmış folklor nümunələri də onların qədim türklərlə bağlılığını göstərir. Borçalı və Ahısqa-Axalkələk bölgələrində Türk folklorunun toplanmasında və araşdırılıb nəşr edilməsində müstəsna xidmətləri olan İ.Çavçavadze Tiflis Dövlət Univesitetinin Türkoloji bölümünün rəhbəri Prof. Dr. Valeh Hacıların söylədiyi kimi, «Gürcüstan türklərinin məskunlaşdığı bölgələr qədim türk etnik-mədəni sisteminin elmi-nəzəri cəhətdən şərhi üçün dəyərli mənbələrlə zəngin olan bir ərazidir. Buradan yazıya alınmış etnoqonik miflərdən aydın olur ki, ərazinin bütün toponimik atributları qədim türklərin təfəkkürü ilə bağlı formalaşmışdır. Borçalıdan toplanmış totemizmlə bağlı mifik əfsanəvi süjetlərdə qədim inanışlar öz ilkin cizgilərini olduğu kimi saxlaya bilməsələr də, arxaik-mifoloji səciyyələrini itirməmişlər»[35].

Hər nə qədər bəzi gürcü alimləri Gürcüstan Türklərinin tarixini orta əsrlərə bağlamağa cəhd etsələr də, hər nə qədər Qarapapaq Türklərinin Borçalıda Səfəvilər dövründə məskunlaşması və Ahısqa Türklərinin müsəlmanlaşmış gürcülər olması kimi elmi cəhətdən əsassız, kökündən yanlış

[31] Bax: *ahiskaliyuh.biz/ahiska_tarihi/tarih1.pdf*
[32] B.Budaqov. *Çobankərə eli*, Bakı, 1996, s. 30.
[33] M.Adcı, *göstərilən əsəri*, s. 109.
[34] M.Seyidov, *göstərilən əsəri*, s. 140-142.
[35] V. Hacılar. *Gürcüstanda Türk xalq ədəbiyyatı ənənələri*, Bakı, 2005, s. 293.

fikirlər-mülahizələr irəli sürsələr də bu yöndə aparılan tədqiqatlar, tarixi faktlar və gerçəkliklər tam başqa şeyi diqtə edir. Gürcüstanda Türklərin minillərə söykənən tarixi var, bunu yuxarıda yazılanlardan da göründüyü kimi, ilk növbədə ən qədim və mötəbər gürcü qaynaqları təsdiq edir. Bugünkü Borçalı və Ahısqa Türkləri isə Buntürklərdən tutmuş Qıpçaqlara kimi, Sabirlərdən-Xəzərlərdən tutmuş Oğuzlara kimi Gürcüstan ərazisində yaşayıb ömür sürmüş onlarla Türk qövmünün maddi-mənəvi irsinin daşıyıcılarıdır.

Sonda onu söyləmək lazımdır ki, minillərboyu olduğu kimi, bu gün də Azərbaycan və Türkiye Cümhuriyyətləri arasında körpü-keçid funksiyasını gerçəkləşdirməklə bərabər, yaşadıqları strateji coğrafi məkanda milli varlıqlarını, mədəniyyətlərini, adət-ənənələrini, dillərini və dinlərlini qoruyub inkişaf etdirən Gürcüstan Türkləri Böyük Türk Dünyasının ayrılmaz bir parçasıdır.

ÇALIŞTAY RAPORLARI

ÇALIŞTAY BAŞKANLARI

Prof. Dr. Şükrü H. AKALIN - Prof. Dr. Tuncer GÜLENSOY

ÇALIŞTAY SEKRETERLERİ

Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN – Prof. Dr. Ahmet BURAN

I. ÇALIŞTAY: WİLHELM RADLOFF ÇALIŞTAYI

(KÖK)TÜRK HARFLİ YAZITLAR
(OKUNMA VE YAYIMLANMA SORUNLARI)

Çalıştay Yöneticileri : *Doç. Dr. Cengiz ALYILMAZ*
Prof. Dr. İgor KORMUŞİN

Katılımcılar : *Prof. Dr. Çetin CUMAGULOV*
Prof. Dr. Takashi OSAWA
Prof. Dr. Yong-Sŏng Lİ

YAZIT BİLİMİ VE ESKİ TÜRK YAZIT BİLİMİ

Cengiz ALYILMAZ*

Özet

Yazıtlarla ilgili çalışmalar günümüzde birçok ülkede yazıt bilimi (epigrafi) ile ilgili bölüm, fakülte ve enstitülerde uzmanlık alanı yazıt bilimi olan kişiler tarafından yapılmaktadır.

Türkiye'de ise, yazıt bilimi hâlâ diğer bilim dallarının (filolojinin, tarihin, arkeolojinin...) yan alanı olarak görülmekte ve anılan bilim dalıyla ilgili hiçbir bölüm, birim, kurum... da bulunmamaktadır.

Bu bildiride eski Türk yazıtlarıyla (özellikle de (Kök)türk harfli yazıtlarla) ilgili çalışmaların ve yayınların yazıt biliminin ilkeleri doğrultusunda yapılması; bunun için de eski Türk yazıt bilimiyle ilgili çalışmalara kurumsal bir hüviyet kazandırılması gerektiği vurgulanmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Yazıt, Yazıt Bilimi, Eski Türk Yazıtları, (Kök)türk Harfli Yazıtlar, Yayımlanma Sorunları

Yazıt bilimi (épigraphie / epigrafi / epigrafya), farklı konularda, farklı objeler üzerine yazılmış / işlenmiş yazıtlarla (ve diğer grafiksel dil ögeleriyle (petroglifler, damgalar...)) ilgili araştırma ve incelemeler yapan bilim dalının adıdır. Yazıt bilimci ise, yazıtlar üzerinde çalışan, alanıyla ilgili her türlü akademik bilgi, birikim ve deneyime sahip olup araştırma ve incelemeler yapan kişidir.

Önceleri tarih, arkeoloji ve filolojilerin yan alanı içinde değerlendirilen yazıt bilimi, son yıllarda dünyada büyük bir gelişme göstererek en ciddi, en güvenilir bilim dallarından biri hâline gelmiştir. Ancak yazıt bilimi Türkiye'de ne yazık ki, henüz kurumsal bir yapı bünyesinde bağımsız bir bilim dalı olarak kabul görmüş / yerini almış değildir.

Bu sebeple:

1. Genel anlamda yazıt bilimi; özel anlamda ise, "Eski Türk Yazıt Bilimi" ile ilgili üniversitelerin enstitü ve fakültelerinde bölümler ve ana bilim dalları açılmalıdır. Açılacak bölümlerde alanla ilgili akademik bilgiler yanında eski Türk yazıt bilimi ile ilgili eski ve yeni Türk lehçeleri, şiveleri ((Kök)türk, Uygur, Karahanlı, Çağatay…;, Çuvaş, Başkurt, Saha, Kırgız, Kazak, Özbek....) ile yabancı diller (Çince, Moğolca, Soğdça, Sanskritçe, Tibetçe...) de bilim insanlarının araştırma ve incelemelerinde yol gösterecek / kolaylık sağlayacak kadar öğretilmelidir.

2. Erken dönem Türk kültür ve uygarlığına, Türk yazıt bilimine, Türk tarihine ait çalışmalar Türkiye'de son zamanlarda "Ön Türkler"le ilgilenen ve çoğu yazıt bilimci olmayan kişi / kişiler tarafından "amatörce" yapılmaktadır. İyi niyetli dahi olsa bu çalışmalar, bilimsel ölçütler esas alınmadığı için ciddi hatalara ve tartışmalara neden olmakta ve eski Türk yazıt bilimiyle ilgili bilimsel çalışmaları da gölgelemektedir. Bu yüzden de üniversitelerde "**Ön Türk Araştırmaları Enstitüleri / Merkezleri**" kurulmalı; Türk Dil Kurumu bünyesinde de tıpkı diğer araştırma grupları gibi "**Eski Türk Yazıt Bilimi Çalışma Grubu**" oluşturulmalı; söz konusu çalışmalara kurumsal bir nitelik kazandırılmalıdır. Kurumsallaşamayan bir bilim dalında bilimsel çalışmaların düzeyi, araştırmacıların ufkuyla ve bilgi birikimiyle sınırlı kalır. Şahısların insaf ve inisiyatifine bırakılan bir "bilim dalı"nda da istenilen / arzu edilen "bilimsel düzey"e hiç bir zaman ulaşılamaz.

3. (Kök)türk harfli eski Türk Yazıtları ile ilgili araştırma ve incelemeler eski Türk epigrafisi ile ilgili bilim dallarındaki (tarih, sanat tarihi, coğrafya, lengüistik, paleografi, paleontoloji, arkeoloji, antropoloji, etnoloji, nümismatik, fotogrametri, jeodezi...) bilim adamlarının

* *Doç.Dr., Atatürk Üniversitesi, Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Bölümü Erzurum-Türkiye, acengiz@atauni.edu.tr; calyilmaz@gmail.com.*

/ akademisyenlerin işbirliğiyle (disiplinler arası işbirliğiyle) gerçekleştirilmelidir. Çünkü sağlam bilimsel temele, ortak akla ve tavra dayanmayan yalnızca bireysel bir çabanın, ufkun ve birikimin ürünü olan bilginin, alıcısına / ilgilisine ulaştırılması, davranışa dönüştürülmesi ve kalıcı olması mümkün değildir.

4. Yazıtlarla ilgili materyaller "alan"da (yazıtların bulundukları alanlarda) profesyonel / akademik ekipler tarafından (teknolojik olanaklardan da yararlanılarak) derlenmelidir. Zira yazıt biliminde materyallerin "derlenme evresi", hem yazıtların zarar görmemesi hem de malzemenin amaca ve ihtiyaca uygun şekilde derlenebilmesi için profesyonel bir bilgi, birikim ve deneyimi gerektirir. Yazıtlar üzerinde herhangi bir epigrafik belgeleme yapılmadan önce mutlaka konunun uzmanlarıyla irtibat sağlanıp "koruma" önlemleri alınmalıdır.

5. Derlenen (elde edilen) epigrafik materyaller tasnif edildikten sonra alandaki bilim adamları tarafından belirlenecek bir "**yöntem**"le "**değerlendirilmeli**"dir (yayımlanmalıdır).

6. Bilimsel değerlendirilmesi / incelenmesi yapılan epigrafik materyalin çok dilli olarak basılı ve sanal ortamlarda (web sitelerinde) CD, DVD, kitap, albüm ve kataloglar hâlinde yayımlanması gerekir. Yayımlanacak eserlerde ortak bir terminolojinin kullanımına dikkat edilmelidir.

7. Yayımlanan epigrafik materyalin (fotoğrafların, estampların, video kayıtlarının, haritaların ve çizimlerin...) kopyaları çıkartılarak bilim adamlarının istifadesine sunulmalı; orijinalleri ise, bir merkezde arşivlenmelidir.

8. Eski Türk yazıt bilimiyle ve (Kök)türk harfli yazıtlarla ilgili kongre, sempozyum ve paneller düzenlenerek hem bilgi paylaşımı hem de bilim adamları arasında işbirliği ve dayanışma sağlanmalıdır. Bu bağlamda "**Eski Türkçe Bilgi Şöleni**" (kapsam alanına Ön Türk, (Kök)türk, Uygur ve Karahanlı dönemlerine ait tarih, sanat tarihi, coğrafya, lengüistik, paleografi, arkeoloji, antropoloji, etnoloji, nümismatik, fotogrametri, jeodezi... araştırma ve incelemelerini de dahil ederek) **iki yılda bir yapılmalı**; **geleneksel hale dönüştürülmeli**dir.

9. Düzenlenen bilimsel etkinliklere ait çalışmaları içeren envanter (bilgi, belge, bildiri ve görüntüler) en kısa sürede yayımlanarak konunun uzmanlarına, ilgili kurum ve kuruluşlara (yeni bilgilerin ders kitaplarına girebilmesi için başta Milli Eğitim Bakanlığına ve Yüksek Öğretim Kurulu'na), basın yayın organlarına ve (ilgilendirdiği kadarıyla da) halka ulaştırılmalıdır.

10. (Kök)türk harfli yazıtlarla ve eski Türk yazıt bilimi ile ilgili üç ayda bir basılı ve sanal ortamda yayımlanacak uluslararası hakem heyetli akademik bir dergi çıkartılmalıdır.

Kaynakça

- ALYILMAZ, Cengiz (2005), *Orhun Yazıtlarının Bugünkü Durumu*, Ankara.
- _____ (2005), (Kök)türk Harfli Yazıtların Epigrafik Belgelemelerinde Uygulanacak Yöntemler ve Teknikler, *II. El Aralık Türk Tsivilizatsiyası Kongresi / II. Uluslararası Türk Uygarlığı Kongresi / Second Internatıonal Congress on Turkic Civilization*, Bişkek, 359-365.
- _____ (2007), (*Kök)türk Harfli Yazıtların İzinde*, Ankara.
- JEAN, Georges (2004), *Yazı İnsanlığın Belleği*, İstanbul, Çeviren: Nami Başar.
- ERCILASUN, Ahmet Bican (2002), Türk Uygarlığının Oluşmasında ve Gelişmesinde Yazı Dilinin Rolü, *Orkun*, S. 58, İstanbul, 17-19.
- MALAY, Hasan, *Epigrafi (Yazıtbilimi*), 1987.

I. ÇALIŞTAY W. RADLOFF ÇALIŞTAYI (KÖK)TÜRK HARFLİ YAZITLAR (OKUNMA VE YAYIMLANMA SORUNLARI) RAPORU

Cengiz ALYILMAZ [*]
İgor KORMUŞİN [**]

1. (Kök)türk Harfli Yazıtlar (Okunma ve Yayımlanma Sorunları) Çalıştayı 18 Kasım 2009 tarihinde Çarşamba günü saat 17.00-18.30 arasında Afyon Kocatepe Üniversitesi Atatürk Kongre Merkezindeki Erkmentepe Salonu'nda gerçekleştirildi.

2. Çalıştaya Doç. Dr. Cengiz ALYILMAZ ve Prof. Dr. İgor KORMUŞİN yönetici; (Prof. Dr.) Çetin CUMAGULOV, Dr. Yong Song Lİ ve Prof. Dr. Takashi OSAWA konuşmacı olarak katılmışlardır. Eski Türkçe Bilgi Şöleni'nin yapılacağı son güne kadar Şölen'e ve Çalıştay'a katılacağını bildiren Dr. Napıl BAZILHAN, sağlık sorunlarını gerekçe göstererek her ikisine de katılmamıştır.

3. Çalıştaya konuşmacı ve yönetici olarak katılan bilim adamlarının konuyla ilgili görüşleri aşağıdaki gibidir:

Dr. Yong Song Lİ (Kore)

1. Kore'de (Kök)türk harfli yazıtlarla ilgili yapılan çalışmaların tarihinin yeniliğine dikkat çekti ve Orhun yazıtlarıyla ilgili bilimsel çalışmaların 1991 yılından sonra yapıldığını kaydetti.

2. Orhun yazıtlarıyla ilgili yapılan çalışmalara / kaynaklara ulaşmada yaşanan güçlükleri dile getirdi.

3. Yazıtlarla ilgili yapılan yayınlarda eski yayınların da değerlendirilmesinin yapılıp, uygun görülenlerin / ulaşılması güç olanların yeni yayının sonunda ek olarak verilmesi gerektiğini belirtti.

4. Yazıtların fotoğraflarının esas alınarak yayımlanmasına ihtiyaç duyulduğunu; gelecek nesiller için de bunun gerekli olduğunu kaydetti.

5. Eski Türk yazıtlarının araştırılması ve yayımlanmasıyla ilgili bilimsel bir komitenin gerekliliğine dikkat çekti.

Prof. Dr. TAKASHİ OSAWA(Japonya)

1. Yazıtların orijinal metinlerinin transkripsiyon ve transliterasyonunda yaşanan sorunlara dikkat çekti.

2. (Kök)türk harfli metinlerin yayımlanmasında ortak bir terminolojinin gerekliliğini savundu.

3. (Kök)türk – Uygur harfli metinlerin okunuşu, transkripsiyon ve transliterasyonları yapılırken Uygur alfabesindeki harflerin ses değerlerinin yol gösterici olabileceğini dile getirdi.

4. (Kök)türk harfli yazıtlarda kullanılan imlanın yerleşik kültür ve medeniyetin dile yansıyan bir göstergesi olduğunu; bu nedenle de yapılacak yayınlarda orijinal metinlerde kullanılan imlanın yansıtılması gerektiğini vurguladı.

5. (Kök)türk harfli yazıtlar yayımlanırken yazıtların üzerlerindeki ana ve ara damgaların da yayın sırasında dikkate alınmasının / yayımlanmasının önemli olduğunu kaydetti.

[*] *Doç.Dr., Atatürk Üniversitesi, Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Bölümü Erzurum-Türkiye, acengiz@atauni.edu.tr; calyilmaz@gmail.com.*
[**] *Prof. Dr., Yakın Doğu Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Lefkoşa-KKTC, igorkormushin@yahoo.com.*

(Prof. Dr.) Çetin CUMAGULOV

1. (Kök)türk harfli yazıtlarla ilgili çalışmaların vaktinde yayımlanması gerektiğini vurguladı. Bu bağlamda Kırgızistan, Kazakistan, Özbekistan… bölgesindeki yazıtlarla ilgili olarak kendisi tarafından hazırlanan kitabın TDK tarafından 10 yıldır yayımlanmadığını dile getirdi. (Prof. Dr. İgor KORMUŞİN de (söz alarak) Çetin CUMAGULOV'un bu konudaki görüşlerine aynen katıldığını; kendi kitabının da 12 yıldır TDK'da yayımlanmayı beklediğini söyledi).

2. (Kök)türk harfli yazıtlarla ilgilenen genç bilim adamlarının yetiştirilmesi için alandaki deneyimli bilim adamlarının / hocaların bu hususa azami ölçüde dikkat etmeleri gerektiğini söyledi. Kırgızistan'da son yıllarda Cengiz ALYILMAZ'ın Nurdin USEEV'i; Osman Fikri SERTKAYA'nın da Risbek ALİMOV'u yetiştirmesinin mutluluğunu yaşadıklarını kaydetti.

Prof. Dr. İgor KORMUŞİN (Rusya)

1. Yazıtlarla ilgili yayınların Uluslararası bir komite tarafından araştırılıp incelenmesi ve yayımlanması gerektiğine dikkat çekti.

2. (Kök)türk harfli yazıtlarla ilgili yapılacak yayınların basım, dağıtım ve tanıtımının öncelikle Türkiye Cumhuriyeti tarafından yapılması gerektiğini belirtti.

3. (Kök)türk harfli yazıtlarla ilgili projelerde uluslararası bir işbirliğinin gerekliliğini dile getirdi.

Doç. Dr. Cengiz ALYILMAZ (Türkiye)

(Kök)türk harfli yazıtlarla ilgili çalışmaların yazıt biliminin (epigrafinin) konusu olduğunu kaydederek konuyla ilgili önceden hazırlamış olduğu "Yazıt Bilimi ve Eski Türk Yazıt Bilimi" başlıklı bildiriyi sundu.

II. ÇALIŞTAY: ANNEMARİE VON GABAİN ÇALIŞTAYI

UYGUR HARFLİ YAZITLAR
(OKUNMA VE YAYIMLANMA SORUNLARI)

Çalıştay Yöneticileri : *Prof. Dr. Ahmet B. ERCİLASUN*
Prof. Dr. Sema BARUTÇU-ÖZÖNDER

Katılımcılar : *Prof. Dr. Mehmet ÖLMEZ*
Prof. Dr. Ceval KAYA
Dr. Dilara İSRAFİL
Dr. Raziye NURİ

III. ÇALIŞTAY: SERGEY EFIMOVIÇ MALOV ÇALIŞTAYI

ESKİ TÜRKÇENİN SÖZ VARLIĞI

Çalıştay Yöneticileri : *Prof. Dr. Bilal YÜCEL*
Prof. Dr. Marcel ERDAL

Katılımcılar : *Prof. Dr. M. Fatih KİRİŞÇİOĞLU*
Prof. Dr. Mustafa KAÇALİN
Doç. Dr. İsmail DOĞAN
Doç. Dr. Bilgehan Atsız GÖKDAĞ
Yrd. Doç. Dr. Hatice ŞİRİN USER

III. ÇALIŞTAY: SERGEY EFIMOVIÇ MALOV ÇALIŞTAYI ESKİ TÜRKÇENİN SÖZ VARLIĞI RAPORU

ESKİ TÜRKÇEDE KÖK HECEDEKİ o/u VE ö/ü TERCİHLERİ HAKKINDA

Bilâl YÜCEL*

İki gün boyunca sunulan tebliğlerden bazıları ve bu tebliğler üzerine yapılan tartışmalar şu andaki çalıştayımıza hem katkı sağladı hem de ışık tuttu. Alanın uzmanlarından yeni okuyuş ve anlamlandırma önerilerini, yeni etimolojik açıklama ve düzeltmelerini, bazı kelimelerin görev ve anlamlarıyla ilgili değerlendirmelerini ve metinlerdeki ünsüzleri karşılayan işaretlerin kullanımıyla ilgili irdelemelerini dinledik. Bütün bunlar, Eski Türkçenin söz varlığıyla ilgili bu çalıştayımızın kapsamı çerçevesindedir. Bu nedenle, değerli meslektaşlarıma teşekkür ediyorum. Söz konusu bildirilerden çıkaracağımız sonuçlardan biri, Eski Türkçenin söz varlığı üzerine söylenecek daha çok sözün olduğudur.

Bu arada, Eski Türkçenin söz varlığında ortaya koyarken karşılaştığımız sorunlardan kök hecede o/u ve ö/ü sesleri konusuna hiç değinilmedi. Ben, dikkatlerinizi bu konu üzerine çekmek istiyorum.

Köktürk yazısında /o-u/ sesleri için tek işaret (o), /ö-ü/ sesleri için tek (ö), /ok-uk, ko/ku/ heceleri için tek (œ), /ök-ük, kö-kü/ heceleri için tek işaret ($) kullanılmasından kaynaklanan ikili okuyuşlar önemli bir sorun olarak karşımızda durmaktadır.

Aşağıda, Eski Türkçe üzerine 1936 ve sonrasında çalışmış uzmanlardan Orkun[1], Gabain[2], Tekin[3], Nadalyev[4], Ergin[5], Hamilton[6], Ş. Tekin[7], Ercilasun[8], Erdal[9], Ölmez[10], Kaya[11], Sertkaya[12] ile Barutçu Özönder'in[13] eserlerinden alınmış ikili okuyuş örneklerinden bazılarını sunuyorum:

bo / bu

Eski Türkçe üzerinde çalışan uzmanlardan Gabain, Erdal, Ölmez ile Barutçu Özönder *bo* okurken Orkun, Tekin, Ergin, Hamilton, Ş.Tekin, Ercilasun, Kaya ile Sertkaya *bu* okunuşunu tercih etmekte; DTS'de *bu* maddesinde verilmektedir.

Günümüz lehçelerinde kelimemiz "u" ünlüsüyle (Bşk. *bıl*) kullanılmaktadır (KTLS[14] 82-83).

---

* *Prof. Dr., Cumhuriyet Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sivas-Türkiye, bilalyucel@cumhuriyet.edu.tr.*

[1] H. N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları I-II-III-IV*, TDK Yay., 1936, 1938, 1940, (Sözlük) 1941.

[2] A. v. Gabain, *Alttürkische Grammatik*, Leipzig 1941, 2. bs. 1950, (*Eski Türkçenin Grameri*, 1971'deki 3. baskısından çev. M. Akalın, TDK Yay., Ankara 1988).

[3] T. Tekin, *A Grammar of Orkhon Turkic*, Indiana University, Bloomington 1968 (Türkçesi: *Orhon Türkçesi Gameri*, TDAD, Ankara 2000); T. Tekin, *Orhon Yazıtları*, TDK Yay., Ankara 1988; T. Tekin, *Tunyukuk Yazıtı*, TDAD, Simurg Yay., Ankara 1994.

[4] V. M. Nadalyev (vd.), *Drevnetyurkskiy Slovar* (=DTS), Nauka, Leningrad 1969 (Madde başları için bk. C. Alyılmaz, *Eski Türkçenin Söz Varlığının Düz ve Ters Dizimi*, Kurmay Yay., Ankara 2004).

[5] M. Ergin, *Orhun Âbideleri*, MEB Yay., İstanbul 1970.

[6] J. R. Hamilton, *Le Conte Bouddhuque du Bon et du Mouvais Prince en Version Ouggoure*, Paris 1971 (Türkçesi: *İyi ve Kötü Prens Öyküsü*, çev. V. Köken, TDK Yay., Ankara 1998).

[7] Ş. Tekin, *Uygurca Metinler II: Maytrısimit*, Atatürk Üniversitesi Yay., Ankara 1976.

[8] A. B. Ercilasun, Başlangıcından XIII. Yüzyıla Kadar Türk Nazım ve Nesri, *Büyük Türk Klasikleri*, C. 1, Ötüken- Söğüt Yay., İstanbul 1985.

[9] M. Erdal, *Old Turkic Word Formation I-II*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1991.

[10] M. Ölmez, *Altun Yaruk III. Kitap*, TDAD, Ankara 1991.

[11] C. Kaya, *Uygurca Altun Yaruk*, TDK Yay., Ankara 1994.

[12] O. F. Sertkaya, *Göktürk Tarihinin Meseleleri*, TKAE Yay., Ankara 1995.

[13] F. S. Barutçu Özönder, *Üç İtigsizler*, TDK Yay., Ankara 1998.

[14] A. B. Ercilasun (vd.), *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü* (=KTLS), Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1991.

bodun / budun

Gabain, Tekin, Hamilton, Erdal, Ölmez, Kaya ile Sertkaya *bodun* okumuş; Orkun, Ergin, ŞTekin ile Ercilasun ise *budun* okumuştur. DTS'deki madde başı da *bodun*dur.

boyla / buyla

Tekin, Ergin, Ercilasun ile Sertkaya *boyla* okumuş; Tekin, aynı kelimeyi Tonyukuk'ta *buyla* okumuştur. DTS'de *boyla* biçimindedir.

boz- / buz-

Orkun, Ergin, Ercilasun ile Kaya'daki *boz-* okunuşuna karşılık Gabain, Tekin, DTS, ŞTekin, Erdal ile Ölmez'de *buz-* okunuşu görülmektedir.

Fiilimiz, çağdaş lehçelerimizden Tü., Az., Bşk., Tat., Tkm. Türkçelerinde *boz-*; Kzk., Krg., Özb. ve Uyg. Türkçelerinde *buz-* biçimindedir (KTLS 80-81).

bökli / bükli

DTS ve Ercilasun'da *bökli* biçiminde geçen kelime Orkun ile Tekin'de *bükli*, Gabain'de *bökli (ü?)*, Ergin'de ise *bökli/bükli* biçimindedir.

çoġay / çuġay

Ergin ve Ercilasun *çoġay* okurken Orkun, Gabain ve DTS'de *çuġay* görülmektedir. Tekin, Tonyukuk'ta *çoġay* okumuş, Köl Tigin'de *çuġay* okumuştur.

korġan / kurġan

Tekin ile Ercilasun'da *korġan*, Orkun, Gabain ve DTS'de *kurġan* biçimindedir. Ergin ise her iki okunuşunu da vermiştir.

Çağdaş lehçelerimizden Tü., Az., Bşk., Tat., Türkçelerinde *kurgan*; Tkm., Kzk., Krg., Özb. ve Uyg. Türkçelerinde *korgan* görülmektedir (KTLS 516-517).

köl tigin / kül tigin

Ercilasun, Erdal, Kaya ile Sertkaya *köl tigin* okurken Orkun, Gabain, Tekin, DTS ile Ergin'de *kül tigin* geçmektedir.

oġuş / uġuş

Orkun, DTS, Ergin, Hamilton, ŞTekin ile Ercilasun'da *oġuş*; Gabain, Tekin, Erdal, Ölmez, Kaya ile Barutçu Özönder'de *uġuş* okunuşu vardır.

ögüz / ügüz

Gabain, DTS, Ergin, Hamilton, ŞTekin, Ercilasun ile Kaya'da *ögüz*; Orkun, Tekin ile Ölmez'de *ügüz* geçmektedir.

öküş / üküş

Orkun, Ergin, ŞTekin ve Ercilasun'un *öküş* okuyuşuna karşılık Gabain, Tekin, DTS, Erdal, Ölmez, Kaya ile Barutçu Özönder'de *üküş* görülmektedir.

toġsık / tuġsık

Değişik okuyuşların görüldüğü bu kelimeyle ilgili tespitlerimiz şöyle:

Ergin ile Ercilasun'da *-kün- toġsık*; Gabain, Tekin ile Ölmez'de (*tuġ-*) *tuġsık*; ŞTekin ile Barutçu Özönder'de *toġ-, toġur-*; Orkun'da *toġusık*; DTS ve Sertkaya'da *toġsuk*; Hamilton ile Erdal'da *toġ-/tuġ-* biçimindedir.

Bu kelime çağdaş lehçelerimizde genellikle 'anadan doğmak' anlamıyla paralel olarak kullanılmakta ve şu telaffuzlarla karşımıza çıkmaktadır:

Tü., Az. ve Tkm. Türkçelerinde *doğ-* (Tkm. *gündoğar*); Bşk. *tıvıv*, Kzk. *tuvuv*, Krg. *tū-*, Özb. *tuğıl-*, Tat. *tuu-*, Uyg. *tuğ-*.

tonyukuk / tunyukuk

Orkun, Gabain, DTS, Ergin, Ercilasun ve Sertkaya'da *tonyukuk* biçiminde okunan bu kelime Tekin tarafından *tunyukuk* biçiminde okunmaktadır.

totok / tutuk

Tekin, Hamilton, Erdal ile Sertkaya'nın *totok* okumasına karşılık Orkun, Gabain, DTS, Ergin ile Ercilasun'da *tutuk* okunuşuyla karşımıza çıkmaktadır.

toygun / tuygun

Orkun ile DTS'deki *toyġun, toyġut* okunuşuna karşılık Tekin ile Ercilasun'da *tuyġun, tuyġut* okunuşu görülmektedir. Bu kelimeyi Ergin *toyġun/tuyġun, toyġut/tuyġut* ikili biçimde vermektedir.

tögültün / tügültün

Orkun'da *tügültün*, Gabain'de *tügültin*, Tekin ile Ercilasun'da *tögültün*, Ergin'de ise *tögültün/tügültün* okunuşu vardır.

yoġ / yuġ

Bu kelime ve türevleri Gabain, Tekin, DTS, Ercilasun, Erdal, Kaya ve Sertkaya'da *yoġ, yoġçı, yoġla-, yoġlat-*; Orkun'da *yuġ, yuġçı, yuġla-, yuġlat-*; Ergin'de ise ikili (*yoġ/yuġ, yoġçı/yuġçı, yoġla-/yuġla-, yoġlat-/yuġlat-*) okunuşla karşımıza çıkmaktadır.

yoġur-/yuġur-

Orkun, DTS, Ergin, Ercilasun ile Erdal'da *yoğur-*; Gabain'de *yoġur- (-u-?)*, Tekin'de ise *yuğur-* biçiminde verilmiştir.

Bu kelime çağdaş lehçelerimizden Tü. ve Az. *yoğur-*, Krg. *cūrū*, Özb. ve Tkm. *yuğur-*, Uyg. *juğar-* biçimindedir.

Yukarıda sıralanan ikili kullanımlara başka örnekler de verebiliriz: *bögü/bügü, böke/büke, çor/çur, todun/tudun, toġ/tuġ, töpüt/tüpüt* vb.

Verdiğim örneklerden birkaçını ele alıp irdeleyelim:

İşaret sıfatı ve zamiri "bu", 4 yayında *bo* okunmuştur. Gerekçe olarak da, Brahmi metinlerinden birkaçında /o/ sesinin harfle belirtilmiş olması gösterilmektedir. Bu kelimeyi Brahmi metinlerindeki örnekten hareketle Köktürk ve Uygur metinlerinin tamamında "bo" okumak ne kadar sağlam olacaktır? Günümüz lehçelerinin tamamında dar ünlüyle kullanılan kelimemizdeki değişmeyi nasıl açıklayacağız?

Bana göre, ağız farklılarının açık biçimde görülmeye başladığı Uygur metinlerindeki "bo" okunuşunu bir ağız özelliği kabul etmek veya belirli metinlere özgü bir tasarruf olarak belirlemek yerinde olacaktır.

Yayınlardan dördünde "boz-", altısında "buz-" okunan fiilimiz çağdaş lehçelerimizin yarısından fazlasında "o" iledir. Farklı kullanılışları Oğuz, Kıpçak veya Karluk kollarına göre ayırmanın mümkün olmadığı bir dağılımla karşı karşıyayız. Öyleyse, kelimemizin anlam inceliklerini ve değişmelerini iyi irdeledikten sonra karar vermek gerekecektir.

Yön adlarımızdan "doğu" kelimesi yayınlarda "o" ile "u" ile veya aynı yayında hem "o" hem de "u" ile verilmiştir. 'Güneşin doğması' ile 'anadan doğmak' kavramlarının birleştirilmesi veya kimi zaman da karıştırılması bir yana söz konusu kelimenin Oğuz kolundaki lehçelerimizde geniş ünlüyle, Doğu ve Kuzey lehçelerimizde dar ünlüyle kullanılıyor olmasından hareketle bir

sonuca varabiliriz. Bence kelimemizin Eski Türkçedeki okunuşu, aynı kolda bulunan Doğu ve Kuzey lehçelerimizde kullanıldığı gibi "buz-" biçiminde olmalıdır.

Bu kısa irdelemenin ardından, hazırlanacak sözlükte izlenecek yöntemle ilgili hatırlatmalarımız olacak:

Bizim, XI. yüzyılda *Divanü Lügati't-Türk* gibi, pek çok açıdan günümüz sözlük bilimi ilkelerine uyan bir anıtsal sözlüğümüz var. Kelimelerin boylara göre telaffuz farklarının tespit edildiği bu eser günümüze ışık tutmalı, farklı yazımları ve okunuşları, geçtiği eserden alınan tanıklarıyla birlikte vermeliyiz. Böylece aynı madde içinde veya ayrı madde başı olarak alınıp gönderme yoluyla aynı sözlükte hem *bu* hem de *bo*, tanıklarıyla bulunabilecek. Tanıklı sözlük geleneğimizi günümüz sözlük bilimi ilkeleriyle birleştirerek Eski Türkçenin söz varlığını tespit etmeliyiz.

IV. ÇALIŞTAY: EDHEM RAHİMOVİÇ TENİŞEV ÇALIŞTAYI

ESKİ TÜRK TARİHİ, KÜLTÜRÜ VE ARKEOLOJİSİ

Çalıştay Yöneticileri : *Prof. Dr. Vahit TÜRK*
Prof. Dr. Mihail DOBROVİÇ

Katılımcılar : *Prof. Dr. Ekrem MEMİŞ*
Prof. Dr. Saadettin GÖMEÇ
Prof. Dr. A. EVGLEVSKİJ
Doç. Dr. Konuralp ERCİLASUN
Yrd. Doç. Dr. Osman KARATAY

IV. ÇALIŞTAY: EDHEM RAHİMOVİÇ TENİŞEV ÇALIŞTAYI ESKİ TÜRK TARİHİ, KÜLTÜRÜ VE ARKEOLOJİSİ RAPORU

Konuralp ERCİLASUN*

Mihail Dobroviç ve Vahit Türk'ün başkanlık ettiği çalıştaya Evglevskij, K. Ercilasun, Gömeç, Memiş ve Karatay katılmıştır. Çalıştaya ayrıca dinleyici ilgisi de olmuştur. Çalıştayın konusu geniş olarak belirlenmesinden dolayı ilk başta nasıl bir yol takip edileceği hususunda bir karara varılamamış, ancak sonra konuşmalar sırasında yavaş yavaş çerçeve oturmuştur.

Çalıştayda eski Türk tarihi, kültürü ve arkeolojisi konularında bundan sonra nasıl çalışmalar yapılması gerektiği konusunda beyin fırtınası yapılmış ve güzel fikirler ortaya atılmıştır.

Evglevskij, genel olarak Avrasya bozkırlarındaki konar-göçerlerin maddi kültüründen söz etmiş ve bunların gün geçtikçe daha fazla açığa çıkmasının birçok bilinmeyeni ortaya koyduğunu söylemiştir.

Ben (Konuralp Ercilasun), meseleye uygarlık tarihi açısından yaklaşmayı uygun gördüm. Dünya bilim çevrelerinde uzun zamandır uygarlık tarihi diye bir alt alanın olduğunu, bu alan çerçevesinde Mezopotamya, Mısır, Eski Yunan, Avrupa, Hindistan ve Çin'in incelendiğini belirttim. Bizim tarihimizin de ancak Osmanlı ile o da bazen bu alanın içine dâhil edildiğini söyledim. Hâlbuki Osmanlı öncesinde de Orta Asya'da iken önemli bir uygarlığa sahip olduğumuzu ancak bunun henüz dünyaya iyi tanıtılamadığını vurguladım. Yukarıda belirtilen bölgelerin dışında yaşamış olan atalarımızın konar-göçer yaşayışla farklı bir uygarlık yaklaşımı ortaya koyduğundan söz ettim ve özet olarak şöyle devam ettim:

> Bugünkü yaşayışımızın temellerini oluşturan birçok unsurun yerleşik hayattan ve yukarıda belirtilen coğrafyalardan geldiği biliniyor. Ancak bilinmeyen konu konar-göçer hayatın bugünkü yaşayışımıza neler kattığıdır. Ben kendi hesabıma konar-göçer hayatın insanlığa özellikle manevî alanda katkılarının bulunduğunu tespit ettim. Bugün Evglevskij'in konuşmasından ve keman örneğinden öğrendim ki, konar-göçerlerin uygarlığa katkılarının maddî, yani gözle görülür, elle tutulur yönleri de bulunmaktadır. Bence biz, bu konudaki araştırmalarımızı iyice yoğunlaştırmalı ve özellikle İngilizce yayınlarla Avrasya bozkırlarını da dünyaya genel kabul gören bir uygarlık dairesi olarak tanıtmalıyız. Batıdan kaynaklanan uygarlık tarihi anlayışı nasıl daha sonra tanıdıkça Hint ve Çin bölgelerini uygarlık anlayışının içine almışsa konar-göçer alanın da literatüre girmesinin de yolu onu daha fazla tanıtmaktan geçmektedir.

S. Gömeç, artık bilim anlayışının iyice geliştiğini, derinleştiğini ve ayrıntılara girmeye başladığını ifade etti. Bu sebeple, Batıda artık tek tek kişilerin kitap yazmadığını bir meseleyi etraflıca inceleyen editörlü kitapların önplâna çıkmaya başladığını belirtti. Bizim de bu yolu takip ederek editörlü kitaplarla çalışmalarımızı arttırabileceğimizden ve daha yaygın yayınlar yapabileceğimizden bahsetti.

* *Doç. Dr., Maltepe Üniversitesi, İstanbul-Türkiye; Misafir Öğretim Üyesi, Kwangwoon Üniversitesi, Seul-Kore, kercilasun@gmail.com.*

IV. ÇALIŞTAY: EDHEM RAHİMOVİÇ TENİŞEV ÇALIŞTAYI ESKİ TÜRK TARİHİ, KÜLTÜRÜ VE ARKEOLOJİSİ RAPORU

Osman KARATAY*

Türk tarihinin çok geniş coğrafyada ve Eski Dünya'nın hemen her yerinde cereyan etmesi, Türklerin hemen tüm eski topluluklarca temasa getirmiş, dolayısıyla Türk tarihinin verileri bunların dillerine serpiştirilmiştir. Türkiye'den veya başka bir ülkeden bir araştırmacının tüm bu dilleri bilmesi imkânsız olacağından, kaynak erişiminde sıkıntı vardır. Birinci el kaynakçanın tamamına yakını 19. yy içindeki çeşitli çabalar içinde İngilizce ve Fransızcaya çevrilerek yayınlanmış ise de, bunların (izahlarının) hem güncellenmesi, hem de tekmili gerekmektedir. Ayrıca, bir Türk'ün bu kaynakları kendi dilinde okuma hakkı temin edilmelidir. Son yıllarda ciddi kıpırdanmalar görülse de, genel olarak kaynak yayınında aheste kalınmıştır. Bu eksiğin giderilmesi için ilgili çalışmaların desteklenmesi ve ivmelendirilmesi gerekmektedir. Karşılaştırmalı tarihçilik anlayışının hâkimiyet kurduğu günümüzde, herhangi bir dil veya bölgedeki kaynaklara bakılarak bir şeyler yapmanın vakti çoktan geçmiştir. Eski Latin kaynaklarını bilmeden Çin kaynaklarından okuma yapmakla mevcudun üzerine fazla bir şey koyamayacağımız açıktır. Bunun için, araştırmacıların kaynaklara daha rahat erişimini sağlamak gerekmektedir.

Bir diğer sıkıntı ise küresel çaptadır. Modern çağın yaklaşımları belli alanlarda kalıplaşmış, yeni gelişmelerin ve fikirlerin önünü tıkamıştır. Örneğin en eski Türkler sözkonusu olduğunda Latin kaynaklarına başvurulması peşinen yadırganmaktadır. İnsanlığın iki asırlık modern bilgi birikiminin hiçbir şekilde göz ardı edilmesi sözkonusu olamaz, ama bazı konularda temellerin sorgulanması, en azından belli hususları başka seçenekler dâhilinde düşünmek için bu temel bilimsel yaklaşımlardan 'izin alınması' gerekmektedir. Kısaca, bir düşünce özgürlüğü sorunu vardır. İnsanları farklı düşünmeye sevk eden şey, kurulu düzenden duyulan rahatsızlıktır. Bizim alanımızda, Altay Kuramı temelinde şekillendirilen eski Türk tarihi yaklaşımı, pek çok konuyu cevapsız bırakmaktadır. Bulunacak cevaplar ise kuram ile çelişmektedir. En eski Türkleri ararken elimizde daima Altay haritası tutacaksak ki, bugüne kadar öyle yapılmıştır, bugünden bir adım öteye gidemeyeceğimiz açıktır.

Bu yüzden, bu Afyon toplantısının ikincisinin belki Macar Bilimler Akademisi ile ortak bir çalışma olarak dev bir Ural-Altay tartışması halinde gerçekleştirilmesi ve bu vesileyle birikmiş sorunların masaya yatırılması uygun olacaktır. Türklüğün dilsel geçmişi nâs kabul edilen kalıplara göre değil, vaki gerçeklere göre incelenmesi ile tarih alanındaki çalışmaların da önü açılacaktır. Bunun diğer bir faydası ise bilim dışı olan ama daha çok toplumsal destek bulan uç fikirlerin törpülenmesi ve makul bir noktada kamuoyunun aydınlatılması olacaktır. Bilim adamları Sümer veya Kızılderili dilleri araştırmalarına yaklaşmazlarsa, bilim dışı adamlar bu alanı işgal eder ve en desteksiz düşünceleri dile getirirler, kamuoyundan da alkış alırlar. Şu an olan budur. Bilimin kendi tabularını oluşturması, halkın ve popüler bilimin buna riayet edeceği anlamına gelmez.

Türklüğün teşekkür bölgeleri eski yazılı kaynakların görüş alanının uzağında olduğundan, dil verisinin önemi had safhadadır. Ancak eski Türkçenin tahlilinde arzu edilen bir gelişme sağlanabilmiş değildir. Ana Türkçenin dağarcığı yenilerde oluşturulmuş olup, pek çok itiraza da açıktır. Sadece eski kaynaklardan derlenen değil, bugünkü Türk dil arazisinde kullanılmakta olup, başka dillere ait olmayan kelimelerin de (tahmini eski biçimlerinin) dâhil edilmesiyle edinilecek bir Türkçeye dayanarak tahlil işlemlerine geçilmelidir. Coğrafyacı, bitkibilimci ve hayvanbilimcilerin kesinlikle bulunması gereken çalışma toplulukları ile yapılacak bu incelemenin amacı, elimizdeki dilin hangi araziye uygun olduğunu bulmak olmalıdır. Başka diller ve dil aileleri için bu yapılmış, ancak Türkçe için geç kalınmıştır. Böylece ilk Türkçenin teşekkül ettiği bölgenin arazi özellikleri rahatça tespit edilecek, mevcut seçenekler içinde kodlama yapılabilecektir. Böylece çok az bir hata ile Türk anayurdunun tespiti mümkün olacaktır.

* *Yrd. Doç. Dr. Osman Karatay, Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, İzmir-Türkiye, karatay.osman@gmail.com*

Bu yapılmadığı sürece mevcut anlayış sürecek, yani Türk ile göçebe eşitlenmeye devam edecektir. Bu durumda da dilimizin tarım ıstılahının nereden geldiği, yerleşik hayat ile tanışıklığın hangi coğrafyanın armağanı olduğu, en eski izlerde fark edilen orman kültürünü nereden aldığımız gibi sorular cevapsız kalacaktır. Talep edilen dil incelemesi ile eski Türk toplum yapısı da büyük ölçüde aydınlatılabilecektir.

Dil babında yapılması gereken bir diğer inceleme ise Türkçenin kendi dağarcığı içindeki tabakaların tespitidir. Bu hem tarihi lehçe ve ağızlarla, hem de temas edilen veya yutulan dillerle ilgilidir. Örneğin Oğuz Türkçesi pek çok Oğur-Bulgar niteliği taşıyorsa, tarihin derinliklerinden gelen daha başka (örneğin *k* ~ *s*) denklikler bulunuyorsa ve dilimiz tuhaf eşanlamlılıklar içeriyorsa, hepsinin birden daha geniş çerçevede tahlili yapılmalıdır. Böylece tasniflenmiş bir dilin kaynakları ve gelişme yolları daha rahat tespit edilecektir.

PROF. DR. AHMET BİCAN ERCİLASUN'UN[*]
DEĞERLENDİRME TOPLANTISINDA YAPTIĞI KONUŞMA

Değerli Katılımcılar,

Afyon Kocatepe Üniversitesi, bildirilerin en kısa zamanda basılacağı müjdesini vermiştir. Bu bildirilerin basılabilmesi için katılımcıların bildirilerinin son hâllerinin en kısa zamanda düzenleme kuruluna ulaştırılması gerekmektedir.

Bu hatırlatmadan sonra, Sempozyumla ilgili birkaç değerlendirme yapılacak olursa, öncelikle Afyonkarahisar'ın, Cumhuriyetin kazanıldığı topraklar olduğunu belirtmek gerek. Şu an Kurtuluş Savaşının, İstiklal Savaşının nihaî sonuca ulaşması için hareket noktası olan Anadolu'nun bozkırında bulunmaktayız. Uzak Asya'dan Ön Asya'ya Türkler gösterisinde de sergilendiği gibi, burası Atatürk'ün, bizi her zaman heyecanlandıran o duruşunun olduğu nokta; burası Kocatepe. Bu durum insanı heyecanlandırıyor. Afyon Kocatepe Üniversitesi de bunun için "Kocatepe" üniversitesi adını taşıyor. Bu toplantıyla da, bu ada layık bir üniversite olduğunu göstermiştir.

Atatürk, bir Türkologdan daha fazla, Türkolojiyle uğraşmıştı. Burada çeşitli konuşmalarda dile getirilen, hepimizin de bildiği büyük gayretleriyle, Türk Dil Kurumunu, Türkiyat Enstitüsünü, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesini, Türk Tarih Kurumunu kurmuş ve onların toplantılarına bizzat katılmıştır. Düşünülmelidir ki; 1932 yılında Dolmabahçe Sarayı'nda Türk Dil Kurumu kurulduktan sonra, aşağı yukarı dokuz-on gün süren bir kurultay düzenleniyor. Ve bu kurultayı başından sonuna kadar takip eden bir devlet başkanı, hatta başından sonuna kadar değil; kurultay başlamadan 15 gün önce Dolmabahçe Sarayı'na yerleşip, kurultayda okunacak bildirileri tek tek gözden geçiren, yanına notlar düşen, gerektiğinde o bildirileri sunacak insanlarla konuşan bir devlet başkanı… İşte şu anda böyle bir devlet başkanının Kocatepe'deki o ihtişamlı duruşunu devam ettiren bir üniversitede bulunuyoruz. Bu üniversitenin, sözü edilen duruşa layık olma görevini yerine getirdiğini de, bu toplantı gösteriyor. Belki bir uluslararası ilmî toplantıda, bu kadar heyecana gerek yok, ama bu topraklarda olup da bu heyecanı duymamak da mümkün değil.

Arkadaşlarımızın da dile getirdikleri gibi, çok verimli fikir alışverişlerinin olduğu bir toplantıydı. Zihinlerde çok önemli projeler doğdu. Mesela, Eski Türkçenin söz varlığını hep birlikte çalışalım fikri! Eski Türkçe dediğimiz, başlangıcından 13. yüzyıla kadar olan Türkçeyle meydana getirilmiş eserlerin tamamını içine alan, bu dönemin tamamında geçen sözleri ve onların anlamlarını, yazılış biçimlerini içine alan bir sözlük hâlâ yok. Hazırlamanın zamanıdır dendi ve bu sözlüğü hazırlama düşüncesi oluştu.

Bu toplantının düzenleme kurulundaki arkadaşlar, bu ve benzeri fikirleri eminim ki gerekli yerlere ulaştıracaklardır. Toplantılarda böyle bir fikir için "Biz çalışırız!" diyen uluslararası üne sahip bilim adamları vardı. Böyle bir toplantı bu gibi pek çok fikrin doğmasını sağlayabiliyor.

Burada, bu işe karar verenlerin önemli bir rolü var. Düzenleme kurulunda çalışan genç arkadaşlarımızın çok ciddi rolü var. Ama Semih Bey'in de dediği gibi, o öğrenciler yok mu, o öğrenciler… Bizi devamlı güler yüzle yalnız bırakmayan, devamlı bizim yanımızda olan, âdeta tanınmış artistlermişiz gibi, devamlı bizimle resim çektirmek isteyen öğrenciler… Onlar bu yaşta da bizi heyecanlandırıyor. Demek ki bizim anlattıklarımız bizden sonraki nesillere ulaşacak.

İlk gün yapılan gösteriler müthişti. Yeni kurulmuş bir Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü ve bu yeni kurulmuş üç buçuk yıllık bölümün, Türk dünyasından bir müzik dinletisi ve Uzak

[*] *Prof. Dr., Gazi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Ankara-Türkiye, bercilasun@yahoo.com*

Asya'dan Ön Asya'ya Türk tarihini gösteren bir sahne gösterisi, doğrusu müthişti. Hepsini kutluyorum.

Tarihi tam olarak bilindiği için Köl Tigin esas alınırsa, bizim ilk anıtlarımız 1278 yıl öncesine aittir. 1278 yıl önce Uzak Asya'da bir yerde, Moğolistan'ın ortasında, Orhun ırmağı kıyısında atalarımız, şu konuştuğumuz dilin, şu her gün konuştuğumuz dilin; birbirimizle, annemizle, kardeşlerimizle, bakkalla, gazete bayisiyle her gün konuştuğumuz dilin ilk örneklerini 1278 yıl önce Uzak Asya'daki topraklarda taşlar üzerine oydular. Taşlar üzerine kazıdılar ve o taşlara da "bengü taş" adını verdiler. Ebedî taş, ölümsüz taş… 1278 yıl sonra ufak tefek yıpranmalara rağmen taşlar orada dikildiği yerde hâlâ duruyorsa, o taşlara "bengü taş" diyenler haksız değildir.

Ebedî taşlar, 1278 yıldan beridir orada duruyor. Gerçekten o taşlar ebedî imiş, ölümsüz imiş. Ancak düşünülmelidir ki o taşlar günün birinde coğrafyanın tahribatıyla yok olacaklar. Yok olacaklar ama arkadaşlar, o taşların üzerinde yazılanlar dünyanın ondan fazla dilinde, binlerce, on binlerce nüshalık kitaplarda, Çincede, Japoncada, Fincede, Macarcada, Rusçada, Türk lehçelerinde, İngilizcede, Almancada on bin, hatta yüz binden fazla nüshada mevcut. Demek ki o kitaplarda yaşayanlar bengü, yani sonsuzdur. Orada yazılanlar ve yazılanların üzerinde yazıldığı taşlar gerçekten bengü taş demeye layık taşlarmış, ölümsüz taşlarmış. Biz de o ölümsüz taşlar üzerinde çalışıyoruz ve inşallah, ömrümüz yettiğince çalışmaya devam edeceğiz.

Bilge Kağan, "*Ötüken ormanında otururs*an*, ülkede hiç bir sıkıntı olmaz; ebedî devlet tutup oturacaksın*." sözleriyle, ebedî sürecek olan devleti ifade etmiş. Osmanlılar da aynı kavramı "devlet-i ebed-müddet" terimiyle anlatmışlar. Bu bir tesadüf mü yoksa genlerin getirdiği bir şey mi? Osmanlılardan şu kadar yüzyıl sonra Mustafa Kemal de "*Türkiye Cumhuriyeti ilelebet payidar kalacaktır!*" demiştir. Evet, bu bir tesadüf mü?

Orhun Anıtları'nda aynı harfin biçimi böyle iken Yenisey Yazıtlarında niye biraz farklı oldu? Bunların hepsi konuşuldu. Ama bilim biraz da ayrıntı demektir. Bu ayrıntılar dile getirildi. Nerede dile getirildi? Ön Asya'nın ortalarında bir yerde, Afyonkarahisar'da.

Benim değerlendirmelerim bu kadar. Yorulduk ama çok zevkli bir yorgunluk oldu bizim için. Toplantının ilmî kısmının zannederim sonuna geldik. Teşekkür ederim.